This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

PRESENTED TO

THE LIBRARY

OF THE

University of Michigan.

By Mrs. J. Tuckerman

1861

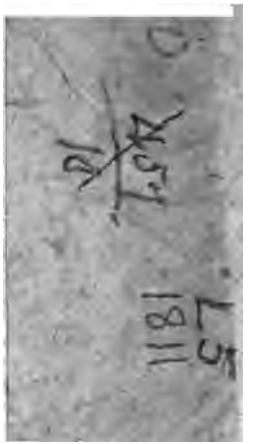

3, 5, 2, 5. B. Tilk 22

SELECTÆ
È TITO LIVIO
NARRATIONES
AD USUM SCHOLARUM
ACCOMMODATÆ.

NOVA EDITIO

Recognita et ab uno ex Lycæi Lugdunensis Professoribus, plurimis, quæ irrepserant, mendis accuratissimè purgata.

PARS PRIMA.

LUGDUNI,
Apud F. Savy, Bibliopolam, in vico majori Mercatorio.

1811.

878
L5
181

On trouve chez F. SAVY, la Traduction de cet Ouvrage, sous le titre de Narrations choisies de TITE-LIVE, en 2 vol. in-12.

INDEX
NARRATIONUM
PARTIS PRIMÆ.

NARRATIO PRIMA. *Raptus Sabinarum.* pag. 1
NARR. II. *Bella ex raptu Virginum nata.* 4
NARR. III. *Horatiorum certamen cum Curiatiis.* 9
NARR. IV. *Horatii facinus et judicium.* 13
NARR. V. *Perfidia Mettii Fuffetii, et sumptum de illa supplicium.* 16
NARR. VI. *Infelix Lucretiæ casus.* 21
NARR. VII. *Conjuratio in Tarquinios.* 24
NARR. VIII. *Conjuratio adolescentium nobilium, de recipiendis in urbem Tarquiniis.* 27
NARR. IX. *Singulare Bruti cum Arunte certamen.* 31
NARR. X. *Horatii Coclitis fortitudo.* 33
NARR. XI. *Egregium C. Mucii facinus.* 35
NARR. XII. *Cloeliæ factum memorabile.* 38
NARR. XIII. *Secessio plebis in Montem Sacrum.* 39
NARR. XIV. *Coriolanus.* 41
NARR. XV. *Gentis Fabiæ virtus et cædes.* 49
NARR. XVI. *Brevis sed eximia Quintii Cincinnati Dictatura.* 54
NARR. XVII. *Appii Claudii libido.* 60
NARR. XVIII. *Magistri Faliscæ juventutis scelus et pœna.* 80
NARR. XIX. PARS PRIMA. *Prælium ad Alliam.* 83
PARS SECUNDA. *Romæ excidium.* 88
PARS TERTIA. *Capitolii obsidium.* 94
NARR. XX. *Manliana seditio et bellum Volscum.* 105

NARR. XXI. *Camilli laus ex Furii temeritate.* 120
NARR. XXII. *Singularis Camilli expeditio in Tusculanos.* 125
NARR. XXIII. *Manlii filii in patrem pietas.* 128
NARR. XXIV. *Singulare certamen T. Manlii cum Gallo.* 131
NARR. XXV. *Aliud cum alio Gallo M. Valerii singulare certamen.* 134
NARR. XXVI. *Audax P. Decii facinus.* 136
NARR. XXVII. *Manlii Consulis in filium severitas.* 142
NARR. XXVIII. *Devotio P. Decii Consulis pro salute Romani exercitus.* 146
NARR. XXIX. *Illustris Romanorum clades apud Furculas Caudinas.* 150
NARR. XXX. *Samnitium clades, cladi Romanorum par.* 161
NARR. XXXI. *Devotio P. Decii filii, pro exercitu.* 173
NARR. XXXII. *Saguntum ab Annibale expugnatum.* 178
NARR. XXXIII. *Celebris Romanor. legatio.* 192
NARR. XXXIV. *FAMOSUM ANNIBALIS ITER.*
PARS PRIMA. *Carthagine novâ proficiscitur.* 196
PARS SECUNDA. *Transitus Rhodani.* 198
PARS TERTIA. *Alpium transitus.* 204
NARR. XXXV. *Pugna ad Ticinum.* 215
NARR. XXXVI. *Pugna ad Trebiam.* 224
NARR. XXXVII. *Pugna ad Trasimenum.* 230

Finis Indicis partis primæ.

NARRATIONES HISTORICÆ EX TITO LIVIO SELECTÆ.

NARRATIO PRIMA.

Raptus Sabinarum.

Romulus, cùm videret conjugia deesse, per legatos à finitimis uxores petiit; quibus negatis, ludos equestres simulavit, ad quos utriusque sexûs convenit multitudo. Dato tum suis signo, virgines rapi jussit ante ora parentum, qui mœsti profugêre; violatum hospitium nequicquam incusantes. U. C. 4 a. C. 748.

JAM res Romana adeò erat valida, ut cuilibet finitimarum civitatum bello par esset. Sed (1) penuriâ mulierum, hominis ætatem duratura magnitudo erat: quippe quibus nec domi (2) spes prolis, nec cum finitimis connubia essent. Tum ex consilio patrum Romulus legatos circa *Romulus connubia petit à finitimis.*

1 (*Penuriâ mulierum*) Ob paucitatem mulierum.

2 (*Spes prolis*) Sufficientis liberorum multitudinis ad tuendam urbis magnitudinem.

vicinas gentes misit, qui societatem connubiumque novo populo peterent. *Urbes quoque ut cætera, ex infimo nasci: deinde quas sua virtus ac Dii juvent, magnas opes sibi magnumque nomen facere. Satis scire origini Romanæ et Deos affuisse, et non defuturam virtutem. Proinde ne gravarentur homines cum hominibus sanguinem et genus miscere.*

Spectaculum iis indicit.

II. Nusquam benignè legatio audita est: adeò simul omnes spernebant, simul tantam in medio crescentem molem sibi ac posteris metuebant. A plerisque rogantibus dimissi, *ecquod feminis quoque asylum aperuissent? Id enim demùm compar connubium fore.* Ægrè id Romana pubes passa; et haud dubiè ad vim spectare res cœpit. Cui tempus locumque aptum ut daret Romulus, ægritudinem animi dissimulans, ludos ex industria parat Neptuno equestri solemnes: (3) Consualia vocat. Indici deinde finitimis spectaculum jubet; quantoque apparatu tum sciebant aut poterant (4), concelebrant, ut rem claram expectatamque facerent. (5) Multi mortales convenêre, studio etiam videndæ novæ urbis; maximè proximi quique, Ceninenses, Crustumini, Antemnates. Jam Sabinorum omnis multitudo cum liberis ac conjugibus venit. Invitati hospitaliter per domos; cùm situm mœniaque et frequentem tectis urbem vidissent, mirantur tam brevi rem Romanam crevisse.

Virgines rapi jubet.

III. Ubi spectaculi tempus venit, deditæque eò mentes cum oculis erant; tùm ex composito orta vis, signoque dato, juventus Romana

3 (*Consualia*) A Consodeo qui idem cum Neptuno fuisse creditur, ac Consus, id est, consiliorum Deus.

4 (*Concelebrant*) Ità instruunt ut sint quàm maximè celebres.

5 (*Multi mortales*) Emphasis, ad significandam ingentem hominum cujusvis ordinis ætatisque multitudinem.

(6) ad rapiendas virgines discurrit. Magna pars fortè, ut in quem quæque inciderat, raptæ : quasdam formâ excellentes primoribus patrum destinatas ex plebe homines, quibus datum negotium erat, domos deferebant. Unam longè ante alias specie ac pulchritudine insignem à globo Talassii cujusdam raptam ferunt; multisque sciscitantibus cuinam eam ferrent, identidem, ne quis violaret, Talassio ferri clamitatum : inde nuptialem hanc vocem factam.

IV. Turbato per metum ludicro, mœsti parentes virginum profugiunt, incusantes violati hospitii fœdus, deumque invocantes, cujus ad solemne ludosque (7) per fas ac fidem decepti, venissent. Nec raptis aut spes de se melior, aut indignatio est minor : sed ipse Romulus circumibat, docebatque « patrum id » superbiâ factum, qui connubium finitimis » negassent. Illas tamen in matrimonio, in » societate fortunarum omnium civitatisque, » et, quo nihil carius humano generi sit, » liberûm fore. Mollirent modò iras, et quibus » fors corpora dedisset, darent animos. Sæpè » ex injuriâ postmodum gratiam ortam : eoque » melioribus usuras viris, quòd annixurus pro » se quisque sit, (8) ut cùm suam vicem functus officio sit, parentum etiam patriæque » expleat desiderium. » Accedebant blanditiæ virorum factum purgantium cupiditate atque amore : quæ maximè ad muliebre ingenium efficaces preces sunt.

6 (*Ad rapiendas* virgines) Raptæ sunt virgines 683.

7 (*Per fas ac fidem decepti*) Decepti per speciem divini juris, et religionum et fidei hospitalis.

8 (*Ut cùm suam vicem*) Ut, cùm secundùm suam vicem, suo quisque functus officio sit, id est, cùm suæ quisque conjugi amorem præstiterit, quem vir uxori debeat, cumulationem insuper impendat caritatis modum, quo patriæ et parentum amissorum illis desiderium expleat.

NARRATIO II.

Bella ex raptu Virginum nata.

U. C. 5. a. C. 747. *Cùm finitimi Romanorum populi, ob raptarum quisque suarum injuriam bellum suscepisset, singulos vicit Romulus, Ceninenses primò, deinde Antemnates, posteà et Crustuminos, irâ magis quàm consilio rem gerentes primo impetu fudit. Paulò plus negotii fuit cum Sabinis, omnia non prudenter modò, sed dolosè etiam agentibus. Jam montem Tarpeium, portis per virginem proditis, occupabant, cùm Romulus adversùs eos contendit, et pugnam conseruit. Dum acerrimè utrinque dimicaretur, raptæ in medium processerunt, et hinc patres, hinc viros deprecatæ pacem consilidrunt. Fœdere percusso, Romulus Sabinos in urbem recepit.*

JAM admodum mitigati animi raptis erant. At raptarum parentes tum maximè sordidâ veste lacrymisque et querelis civitates concitabant: nec domi tantùm indignationes continebant, sed congregabantur undique ad Titum Tatium regem Sabinorum; et legationes eò, quòd maximum Tatii nomen in his regionibus erat, conveniebant. Ceninenses Crustuminique et Antemnates erant, ad quos ejus injuriæ pars pertinebat: lentè agere iis Tatius Sabinique visi sunt.

Bellum Ceninense. II. Ipsi inter se tres populi communiter bellum parant. Ne Crustumini quidem atque Antemnates, pro ardore, irâque Ceninensium satis se impigrè movent. Ita per seipsum nomen Ceninum in agrum Romanum impetum facit: sed effusè vastantibus fit obvius cum exercitu Romulus, levique certamine docet vanam

sine viribus iram esse : exercitum fundit, fugatque, fusum persequitur : regem in prælio obtruncat et spoliat : duce hostium occiso, urbem primo impetu capit.

III. Inde exercitu victore reducto, ipse cùm (1) factis vir magnificus, tum factorum ostentator haud minor, spolia ducis hostium cæsi suspensa fabricato ad id ante (2) ferculo gerens, in Capitolium ascendit : ibique ea cùm ad quercum pastoribus sacram deposuisset, simul cum dono designavit templo Jovis fines, cognomenque addidit deo : (3) *Jupiter Feretri*, inquit, *hæc tibi victor Romulus rex regia arma fero, templumque iis regionibus, quas modò animo metatus sum, dedico ; sedem* (4) *opimis spoliis, quæ regibus ducibusque hostium cæsis me autorem sequentes posteri ferent.* Hæc templi est origo, quod primum omnium Romæ sacratum est. Ita deinde diis visum, nec irritam conditoris templi vocem esse, quâ laturos eò spolia posteros nuncupavit ; nec multitudine compotum, ejus doni vulgari laudem. (5) Bina postea inter tot annos, tot bella opima parta sunt spolia ; adeò rara ejus fortuna decoris fuit.

IV. Dum ea ibi Romani gerunt, Antemna- *Antemnatium.*

1 (*Cùm factis vir magnificus.*) Qui et magna gerere nosset, et ea quæ gessisset ampla et egregia, specie quâdam et pompâ exornare ad conciliandam admirationem compositâ.

2 (*Ferculo*) Truncо quercûs in Tropæi modum formato, ex quo regis arma, loco et ordine quodque suo collocata, suspenderat.

3 (*Jupiter Feretri*) Jupiter Feretrius dictus est à feretro, sive ferculo illo spoliorum, quod ipsi sacrabatur.

4 (*Opimis spoliis*) *Opimus* ab *ope* (quæ vox denotat abundantiam et copias) opulentum, luculentum, amplum in suo quidque genere significat. Hinc *opima spolia* dicta, quæ duci hostium detracta erant, tamquam eximia, et supràomnereliquorumspoliorum genus excellentia.

5 (*Bina*) Secunda tulit A. Cornelius Cossus, Tolumnio rege Veientium

tium exercitus per occasionem ac solitudinem hostiliter in fines Romanos incursionem facit. Raptim et ad hos Romana legio ducta palantes in agris oppressit. Fusi igitur primo impetu et clamore hostes : oppidum captum ; duplicique victoriâ ovantem Romulum Hersilia conjux precibus raptarum fatigata, orat, ut parentibus eorum det veniam et in civitatem accipiat. Ita rem coalescere concordiâ posse ; facilè impetratum.

stu- V. Inde contra Crustuminos profectus, bel-
rum lum inferentes. Ibi minùs etiam, quòd jam alienis cladibus cediderant animi, certaminis fuit. Utròque coloniæ missæ ; plures inventi, qui propter ubertatem terræ in Crustuminum nomina darent ; et Romam inde frequenter migratum est, à parentibus maximè ac propinquis raptarum.

abi- VI. Novissimum ab Sabinis bellum ortum, multòque id maximum fuit. Nihil enim per iram aut cupiditatem actum est ; nec ostenderunt bellum priùs quàm intulerunt : consilio etiam additus dolus. Sp. Tarpeius Romanæ præerat arci ; hujus filiam virginem auro corrumpit Tatius, ut armatos in arcem accipiat ; aquam fortè ea tum sacris extra mœnia petitum ierat. Accepti obrutam armis necavêre ; seu ut vi capta potiùs arx videretur, seu prodendi exempli causâ, ne quid usquam fidum proditori esset. Additur fabula, quòd vulgò Sabini aureas armillas magni ponderis brachio lævo, gemmatosque magnâ specie annulos habuerint ; pepigisse eam quod in sinistris manibus haberent ; eò scuta illi pro aureis donis congesta. Sunt qui eam ex pacto tradendi,

ecciso, anno U. C. 318. lorum rege, anno U. C.
tertia, M. Claudius Mar- 530.
cellus, ex Britomaro Gal-

quod in sinistris manibus esset, (6) directò arma petîsse dicant : et fraude visam agere, suâ ipsam peremptam mercede.

VII. Tenuêre (7) tamen arcem Sabini : atque inde posterâ die, cùm Romanus exercitus instructus, quod inter Palatinum Capitolinumque collem campi est, complesset ; non priùs descenderunt in æquum, quàm irâ et cupiditate recuperandæ arcis stimulante animos in adversum Romani subîêre. Principes utrinque pugnam ciebant : ab Sabinis Mettius Curtius, ab Romanis Hostus Hostilius : hic rem Romanam iniquo loco ad prima signa animo atque audaciâ sustinebat. Ut Hostus cecidît, confestim Romana inclinatur acies : fusaque est ad veterem portam Palatii. Romulus et ipse turbâ fugientium actus, arma ad cœlum tollens : *Jupiter, tuis*, inquit, *jussus avibus hîc in Palatino prima urbi fundamenta jeci ; arcem jam scelere emptam Sabini habent ; inde huc armati superatâ mediâ valle tendunt. At tu, Pater deûm hominumque, hinc saltem arce hostes : deme terrorem Romanis, fugamque fœdam siste. Hîc ego tibi templum Statori Jovi, quod monumentum sit posteris, tuâ præsenti ope servatam urbem esse, voveo.*

VIII. Hæc præcatus, veluti sensisset auditas preces, *hinc*, inquit, *Romani, Jupiter optimus maximus resistere, atque iterare pugnam jubet.* Restitêre Romani, tanquam cœlesti voce jussi ; ipse ad primores Romulus provolat. Mettius Curtius ab Sabinis princeps ab arce decucurrerat, et effusos egerat Romanos, toto quan-

6 (*Directò*) Expressis verbis scuta petîsse, id factum intellige, cùm acceptis in arcem Sabinis, mercedem proditionis reposceret.

7 (*Tamen*) Quasi dicât : quidquid existimandum sit, de allatâ modò fabellâ, illud tamen, illud certè constat tenuisse arcem Sabinos.

tùm foro spatium est, nec procul jam à porta Palatii orat clamitans : *vicimus perfidos hospites, imbelles hostes ; jam sciunt longè aliud esse virgines rapere, aliud pugnare cum viris.* In eum hæc gloriantem cum globo ferocissimorum juvenum Romulus impetum facit. Ex equo tum fortè Mettius pugnabat : (8) eo pelli facilius fuit : pulsum Romani persequuntur ; et alia Romana acies audaciâ regis accensa, fundit Sabinos. Mettius in paludem sese, strepitu sequentium trepidante equo, conjecit : (9) adverteratque ea res etiam Sabinos, tanti periculo viri. Et ille quidem annuentibus ac vocantibus suis, favore multorum addito animo, evadit. Romani Sabinique in mediâ convalle duorum montium redintegrant prælium ; sed res Romana erat superior.

Matronæ prælium dirimunt.

IX. Tum Sabinæ mulieres, quarum ex injuriâ bellum ortum erat, crinibus passis scissâque veste, victo malis muliebri pavore, ausæ se inter tela volantia inferre, ex transverso impetu facto, dirimere infestas acies, dirimere iras : hinc patres, hinc viros orantes, *ne se sanguine nefando soceri generique respergerent :* (10) *ne parricidio macularent partus suos, nepotum illi, liberûm hi progeniem. Si affinitatis inter vos, si connubii piget, in nos vertite iras ; nos causa belli, nos vulnerum ac cædium viris ac parentibus sumus ; meliùs peribimus, quàm*

8 (*Eo pelli facilius fuit*) Ideò, (quia nempe ex equo pugnabat, qui semel exsternatus sessorem vel invitum abripit et aufert) pelli Mettium facilius fuit.

9 (*Adverteratque ea res etiam Sabinos*) Ea res animos oculosque non Romanorum modò, à quibus Mettius pellebatur, sed etiam Sabinorum illùc converterat.

10 (*Ne parricidio*) Ne partus suos, qui Sabinorum nepotes, Romanorum liberi erant, hac maculâ respergerent, ut parricidarum progenies dicerentur. *Nepotum et liberûm progeniem*, id est, nepotes et liberos.

(11) *sine alteris vestrûm viduæ, aut orbæ vivemus.*

X. Movet res tum multitudinem, tum duces; silentium et repentina fit quies; inde ad fœdus faciendum duces prodeunt: nec pacem modò, sed et civitatem unam ex duabus faciunt: regnum consociant: imperium omne conferunt Romam. Ita geminatâ urbe, ut Sabinis tamen aliquid daretur, Quirites à Curibus appellati; monumentum ejus pugnæ, ubi primùm ex profunda emersus palude equus Curtium in vado statuit, Curtium lacum appellârunt. Ex bello tam tristi læta repentè pax cariores Sabinas viris ac parentibus, et ante omnes Romulo ipsi fecit. *Pax convenit.*

11 (*Sine alteris vestrûm viduæ, aut orbæ*) Viduæ, si Romanos maritos nostros amiserimus bello; orbæ, si Sabinos, parentes nostros.

NARRATIO III.

Horatiorum certamen cum Curiatiis.

Cùm inter Romanos et Albanos bellum fuisset exortum, ducibus Hostilio et Fuffetio, placuit rem paucorum certatione finiri. Erant apud Romanos trigemini Horatii, tres apud Albanos Curiatii, quibus utriusque populi fata permissa sunt. Anceps aliquandiù contentio fuit, tandem tribus illinc vulneratis, hinc duobus occisis, qui supererat Horatius, quia tribus impar erat, addito ad virtutem dolo, ut distraheret hostes, simulat fugam, singulosque adortus devincit. U. C. 87 a. C. 608

DUM Cluilius Albæ, Romæ Tullus Hostilius imperaret, Romani ex Albano agro, Albani ex Romano prædas egerunt. Ex his injuriis,

facilè inter vicinos populos, et sibi invicem suspectos, bellum exarsit. Cujus in apparatu Cluilius moritur. Albani ad Mettium Fuffetium imperii summam deferunt. Is priusquàm dimicetur, Tullum ad colloquium invitat, ibique hortatur ut ineant aliquam viam, quâ utri utris imperent, sine magnâ clade, sine multo sanguine utriusque populi decerni possit. Haud displicet res Tullo, quanquam tum indole animi, tum spe victoriæ ferocior erat.

rta- pro- ur. II. Quærentibus utrinque ratio initur, cui et fortuna ipsa præbuit materiam. Fortè in duobus tum exercitibus erant (1) trigemini fratres, nec ætate nec viribus dispares. (2) Horatios Curiatiosque fuisse satis constat, nec fermè res antiqua alia est nobilior; tamen in re tam clarâ nominum error manet, utrius populi Horatii, utrius Curiatii fuerint. Auctores utròque trahunt, plures tamen invenio, qui Romanos Horatios vocent; hos ut sequar, inclinat animus. Cum trigeminis agunt reges, ut pro suâ quisque patriâ dimicent ferro, *ibi imperium fore, unde victoria fuerit.* Nihil recusatur: tempus et locus convenit. Priusquàm dimicarent, fœdus ictum inter Romanos et Albanos est his legibus, ut (3) cujusque populi cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum bona pace imperitaret.

tmi- des- io. III. Fœdere icto, trigemini, sicut convenerat, arma capiunt. Cùm sui utrosque adhortarentur: *Deos patrios, patriam ac parentes, quidquid civium domi, quidquid in exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intueri manus:* fe-

1 (*Trigemini*) Terni eodem partu editi.

2 (*Horatios, Curiatiosque*) Eos consobrinos fuisse Dion tradit, natos ex duabus sororibus, filiabus Secienii Albani, quarum altera Curiatio Albæ, altera Horatio Romæ nuptum data fuerat.

3 (*Cujusque*) Antiquè dictum pro *cujus*.

roces et suopte ingenio, et pleni adhortantium vocibus in medium inter duas acies procedunt. Consederant utrinque pro castris duo exercitus, periculi magis præsentis quàm curæ expertes. Quippè imperium agebatur, in tam paucorum virtute atque fortuna positum; itaque ergo erecti suspensique in minimè gratum spectaculum animo intenduntur.

IV. Datur signum: infestisque armis, velut acies, terni juvenes magnorum exercituum animos gerentes, concurrunt: nec his nec illis periculum suum; publicum imperium servitiumque obversatur animo, futuraque ea deinde patriæ fortuna quam ipsi fecissent. Ut primo statim concursu increpuêre arma, micantesque fulsêre gladii, horror ingens spectantes perstringit, et neutrò inclinatâ spe torpebat vox spiritusque. Consertis deinde manibus, cùm jam non motus tantùm corporum, agitatioque anceps telorum armorumque, sed vulnera quoque et sanguis spectaculo essent; duo Romani, super alium alius, vulneratis tribus Albanis, expirantes corruerunt. Ad quorum casum cùm conclamasset gaudio Albanus exercitus, Romanas legiones jam spes tota, nondum tamen cura deseruerat, exanimes vice unius, quem tres Curiatii circumsteterant.

V. Fortè is integer fuit, ut universis solus nequaquam par, sic adversùs singulos ferox. Ergo, ut segregaret pugnam eorum, capessit fugam: ita ratus secuturos, ut quemque vulnere affectum corpus sineret. Jam aliquantùm spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, aufugerat, cùm respiciens videt magnis intervallis sequentes; unum haud procul ab sese abesse: in eum magno impetu redit. Et dum Albanus exercitus inclamat Curiatiis, uti opem ferant fratri, jam Horatius cæso hoste victor secundam pugnam

petebat. Tum (4) clamore qualis ex insperato faventium solet, Romani adjuvant militem suum : et ille defungi prælio festinat. Prius itaque quàm alter, qui nec procul aberat, consequi posset, et alterum Curiatium conficit. Jamque æquato Marte singuli supererant; sed nec spe, nec viribus pares; alterum intactum ferro corpus, et geminatâ victoriâ ferocem in certamen tertium dabant; alter fessum vulnere, fessum cursu trahens corpus, victusque fratrum ante se strage, victori objicitur hosti; nec illud prælium fuit. Romanus exultans : *duos*, inquit, *fratrum manibus dedi; tertium causæ belli hujusce, ut Romanus Albano imperet, dabo.* Malè sustinenti arma gladium supernè jugulo defigit, jacentem spoliat.

VI. Romani ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt, eò majore cum gaudio, quò propè metum res fuerat. Ad sepulturam inde suorum nequaquam paribus animis vertuntur : quippe imperio alteri aucti, alteri ditionis alienæ facti. Sepulchra extant, quo quisque loco cecidit : duo Romana uno loco propiùs Albam, tria Albana Romam versùs; sed distantia locis, et ut pugnatum est. Priusquam inde digrederentur, roganti Mettio ex fœdere icto quid imperaret, imperat Tullus : uti juventutem in armis habeat : *usurum se eorum operâ, si bellum cum Veientibus foret;* ita exercitus inde domos abducti.

4 (*Clamore qualis ex insperato faventium solet*) Clamore qualem edere solent ii qui eum, quem victum jam crediderant, ex insperato resurgere videntes, ejus spei renascenti favent. Intuetur Livius ea quæ in pugnis gladiatorum, in spectaculis Circensibus accidere solebant.

NARRATIO IV.

Horatii facinus et judicium.

Horatius, post victoriam è Curiatiis reportatam, Romam rediens, obviam sororem habuit, quæ viso paludamento sponsi sui, qui unus ex Curiatiis erat, flere cœpit. Frater eam occidit. Quare apud Duumviros condemnatus, ad populum provocavit, ubi patriis lacrymis condonatus, sororis cœdem expiandi gratiâ populi jussu, sub tigillum est missus. U.C.8 a.C.66

PRINCEPS Horatius ibat, tergemina spolia præ se gerens; cui soror virgo, quæ desponsa uni ex Curiatiis fuerat, obvia ante portam Capenam fuit: cognitoque super humeros fratris paludamento sponsi, quod ipsa confecerat, solvit crines, et flebiliter nomine sponsum mortuum appellat. Movet feroci juveni animum comploratio sororis in victoria sua, tantoque gaudio publico. Stricto itaque gladio simul verbis increpans, transfigit puellam. *Abi hinc cum immaturo amore ad sponsum*, inquit, *oblita fratrum mortuorum vivique, oblita patriæ. Sic eat quæcumque Romana lugebit hostem.* *Horatius sororem occidit.*

II. Atrox visum id facinus patribus plebique: sed recens meritum facto obstabat: tamen raptus in jus ad regem. Rex, ne ipse tam tristis ingratique ad vulgus judicii, aut secundùm judicium supplicii auctor esset: concilio populi advocato, *Duumviros*, inquit, (1) *qui Horatio perduellionem judicent secundùm legem, facio.* *In jus vocatur.*

1 (*Qui Horatio perduellionem judicent*) Per duellio, propriè crimen ejus, qui hostile aliquid in regem, aut rempublicam gessit. Sed illo ævo videtur

Lex horrendi carminis erat. Duumviri *perduellionem judicent. Si à Duumviris provocârit, provocatione certato; si vincent, caput obnubito:* (2) *infelici arbori reste suspendito: verberato vel intra pomœrium, vel extra pomœrium.* Hâc lege Duumviri creati, qui se absolvere non rebantur eâ lege (3) ne innoxium quidem posse, cum condemnassent: tum alter ex his, P. Horatii, tibi perduellionem judico, inquit; *I, lictor, colliga manus.*

III. Accesserat lictor, injiciebatque laqueum: Tum Horatius, auctore Tullo, (4) clementè legis interprete, *provoco*, inquit: ita de provocatione certatum ad populum est. Moti homines sunt in eo judicio, maximè P. Horatio patre proclamante, *se filiam jure cæsam judicare; ni ita esset,* (5) *patrio jure in filium animadversurum fuisse:* orabat deinde, *ne se, quem paulò ante cum egregiâ stirpe conspexissent, orbum liberis facerent.*

facinus quodvis capitali pœnâ dignum perduellionis lege comprehensum fuisse. Alioquin Horatius eâ lege reus agi non potuisset. *Qui Horatio perduellionem judicent*, id est qui sententiam ferant in Horatium tamquam perduellionis manifestum.

2 (*Infelici arbori*) Vel stipiti, ex quo sontes suspenduntur; quo ligno nullum infelicius: vel ligno ex eâ arbore, quæ sit in infelicium numero. Aliæ enim felices, aliæ infelices arbores apud antiquos habebantur.

3 (*Ne innoxium quidem*) Duumviri se eâ lege non rebantur absolvere Horatium posse, ne si innoxius quidem fuisset: i. e. ne si justa quidem ipsi causa fuisse videretur occidendæ sororis. Lex enim jubebat perduellionem judicari, i. e. condemnari eum, qui perduellionis crimine teneretur. Civem autem indemnatum occidere perduellio tunc fuisse videtur. Unde, cùm Horatius negare non posset à se interfectam sororem, ipsius legis vi absolvi nullo modo poterat à Duumviris.

4 (*Clemente legis interprete*) Clementer Horatium admonente, ut beneficio legis uteretur, quâ licebat provocare.

5 (*Patrio jure*) Ex lege Romuli jus vitæ necisque patri in liberos erat.

IV. Inter hæc senex juvenem amplexus, spolia Curiatiorum fixa eo loco, qui nunc (6) Pila Horatia appellatur, ostentans, *hunccine* aiebant, *quem modò decoratum ovantemque victoriâ incedentem vidistis, Quirites, eum sub furca vinctum* (7) *inter verbera et cruciatus videre potestis? Quod vix Albanorum oculi tam deforme spectaculum ferre possent. I, lictor, colliga manus, quæ paulò ante armatæ imperium populo Romano pepererunt; i, caput obnube liberatoris urbis hujus, arbori infelici suspende; verbera vel intra pomœrium, modò inter illa pila, et spolia hostium; vel extra pomœrium, modò inter sepulchra Curiatiorum. Quò enim ducere hunc juvenem potestis, ubi non sua decora eum à tanta fœditate supplicii vindicent?*

V. Non tulit populus nec patris lacrymas, nec ipsius (8) parem in omni periculo animum: absolveruntque admiratione magis virtutis, quàm jure causæ. Itaque ut cædes manifesta, aliquo tamen piaculo lueretur, imperatum patri, filium expiaret (9) pecuniâ publicâ. Is quibusdam piacularibus sacrificiis factis, quæ deinde genti Horatiæ tradita sunt, transmisso per viam tigillo, capite adoperto, velut sub jugum misit juvenem. Id hodiè (10) quoque publicè semper refectum manet: sororium tigillum vocant. Horatiæ sepulchrum, quo loco corruerat icta, constructum est saxo quadrato. *Absvitur P. R.*

6 (*Pila Horatia*) Columna, quæ in monumentum tergeminæ Horatii victoriæ erecta, Livii adhuc ævo stabat.

7 (*Inter*) E pilis, nimirùm in terram defixis videntur suspensa fuisse spolia Curiatiorum, donec erigeretur pila, seu columella Horatia.

8 (*Parem in omni periculo animum*) Eamdem animi firmitudinem in omni judicio, quæ in pugnâ fuerat.

9 (*Pecuniâ publica*) Pecuniâ publicè præbitâ in piacularia sacra.

10 (*Publicè semper refectum*) Publico sumptu.

NARRATIO V.

Perfidia Mettii Fuffetii, et sumptum de illa supplicium.

87. 65. *Cùm Albani perinviti Romanis parerent, Mettius Fuffetius eorum dux, Fidenatibus et Veientibus ad bellum concitatis, promittit se ad eos cum exercitu suo, in ipso prœlii discrimine transiturum. Pugnâ igitur commissâ sensim recedit, ac Romanorum latera digressu suo nudat. Quod ubi primùm Tullus sensit, clarâ voce suis inclamat, suo jussu circumduci Albanum exercitum, ut Fidenatum terga invadat. Victoria Romanorum fuit. Mettius, qui proditionem dissimularet, Tullum adit, eique devictos hostes gratulatur. At postero die, vocatis ad concionem Romanis Albanisque, Tullus proditionem aperit, et proditorem religatum inter duos currus pernicibus equis distrahit. Albam diruit, cùm priùs ipsum populum Romam transtulisset.*

NEC diù pax Albana mansit; invidia vulgi, quòd tribus militibus fortuna publica commissa fuerit, vanum ingenium dictatoris corrupit: et, quoniam recta consilia haud bene evenerant, pravis reconciliare popularium animos cœpit. Igitur, ut priùs in bello pacem, sic in pace bellum quærens, quia suæ civitati animorum plus quàm virium cernebat esse, ad bellum palàm, atque ex edicto gerendum alios concitat populos; suis per speciem societatis proditionem reservat. Fidenates, colonia Romana, Veientibus sociis consilii assumptis, pacto transitionis Albanorum, ad bellum atque arma incitantur.

ttii lia. II. Cùm Fidenæ apertè descissent, Tullus Mettio, exercituque ejus ab Alba accito, con-

tra hostes ducit; ubi Anienem transiit, ad confluentes collocat castra. Inter eum locum, et Fidenas, Veientium exercitus Tyberim transierat. Hi et in acie propè flumen tenuêre dextrum cornu: in sinistro Fidenates propiùs montes consistunt. Tullus adversùs Veientem hostem dirigit suos, Albanos contra legionem Fidenatium collocat. Albano non plus animi erat, quàm fidei: nec manere ergo, nec transire apertè ausus, sensim ad montes succedit. Inde ubi satis subisse sese ratus est, (1) erigit totam aciem: fluctuansque animo, ut tereret tempus, ordines explicat. Consilium erat, quâ fortuna rem daret, eâ inclinare vires. Miraculo primò esse Romanis, qui proximi steterant, ut nudari latera sua sociorum digressu senserunt.

III. Inde eques citato equo nunciat regi, abire Albanos. Tullus in re trepidâ duodecim vovit (2) *Salios*, fanaque Pallori, ac Pavori: equitem clarâ increpans voce, ut hostes exaudirent, redire in prælium jubet: *Nihil trepidatione opus esse: suo jussu circumduci Albanum exercitum, ut Fidenatium nuda terga invadant.* Idem imperat, ut hastas equites erigere jubeat. Id factum, magnæ parti peditum Romanorum conspectum abeuntis Albani exercitûs intersepsit.

IV. Qui viderant, id quod ab rege auditum erat rati, eò acriùs pugnant. Terror ad hostes transit: et audiverant clarâ voce dictum, et

1 (*Erigit*) Stare jubet. Ubi enim agmen sistitur, miles et corpus et hastam erigit. Sic apud nos dicimus *faire alte*, olim *faire haut*, quomodò vertit hoc loco Vigenerius.

2 (*Salios*) Qui cognominati sunt *Agonales*, sive *Collini*, quòd eorum sacrarium esset in Collino tumulo, qui vel idem fuit cum Quirinali, antiquiùs, Agonali monte, vel ejusdem pars. Salii autem à Numâ instituti Palatini dicebantur, quòd eorum sacra in Palatino monte essent. Utrorumque pares ritus erant ac cæremoniæ.

magna pars Fidenatium, (3) ut qui coloni additi Romanis essent, latinè sciebant. Itaque ne subito ex collibus decursu Albanorum intercluderentur ab oppido, terga vertunt. Instat Tullus, fusoque Fidenatium cornu, in Veientem alieno pavore perculsum ferocior redit. Nec illi tulêre impetum: sed ab effusâ fugâ flumen objectum à tergo arcebat. Quò postquam fuga inclinavit, alii arma fœdè jactantes in aquam cæci ruebant; alii, dum cunctantur in ripis, inter fugæ pugnæque consilium oppressi; non alia ante Romana pugna atrocior fuit.

ppli- de ttio ptum

V. Tum Albanus exercitus spectator certaminis, deductus in campos. Mettius Tullo devictos hostes gratulatur: contrà Tullus Mettium benignè alloquitur; (4) *quòd bene vertat, castra Albanos Romanis castris jungere jubet*; sacrificium lustrale in diem posterum parat. Ubi illuxit, paratis omnibus, ut assolet, vocari ad concionem utrumque exercitum jubet; præcones ab extremo orsi, primos excivêre Albanos; hi novitate etiam rei moti, ut regem Romanum concionantem audirent, proximi constitêre; ex composito armata circumdatur Romana legio; Centurionibus datum negotium erat, ut sine morâ imperia exsequerentur.

VI. Tum ita Tullus infit. *Romani, si unquam ante aliàs ullo in bello fuit, quòd primùm diis immortalibus gratias ageretis, deinde vestræ ipsorum virtuti; hesternum id prælium fuit. Dimicatum est enim non magis cum hostibus, quàm (quæ dimicatio major, ac periculosior*

3 (*Ut qui coloni*) Cùm Fidenatium civitas ex Colonis Romanis, et ex veterum Fidenatium reliquiis constaret. Fidenates, Hetrusci ab admistis sibi Colonis Romanis edocti, Latinè plerique sciebant.

4 (*Quod bene vertat*) Solemnis benè precandi formula usitata in inciendis omnibus quæ sunt paulò gravioris momenti.

est) cùm proditione ac perfidiâ sociorum. Nam, ne vos falsa opinio teneat, injussu meo Albani subiêre ad montes : nec imperium illud meum, sed consilium, et imperii simulatio fuit ; ut, nec vobis ignorantibus deseri vos, averteretur à certamine animus, et hostibus circumveniri se à tergo ratis, terror ac fuga injiceretur. Nec ea culpa, quam arguo, omnium Albanorum est : ducem secuti sunt ; ut et vos, si quò ego inde agmen declinare voluissem, fecissetis. Mettius ille est ductor itineris hujus, Mettius idem hujus machinator belli, Mettius fœderis Romani Albanique ruptor. Audeat deinde talia alius, nisi in hunc insigne jam documentum mortalibus dedero.

VII. Centuriones armati Mettium circumsistunt ; rex cætera, ut orsus erat, peragit. *Quod bonum, faustum, felixque sit populo Romano, ac mihi vobisque Albani, populum omnem Albanum Romam traducere in animo est ; civitatem dare plebi ; primores in patres legere ; unam urbem, unam rempublicam facere ; ut ex uno quondam in duos populos divisa Albana res est, sic nunc in unum redeat.*

VIII. Ad hæc Albana pubes inermis ab armatis septa, in variis voluntatibus, communi tamen metu cogente, silentium tenet. Tum Tullus : *Metti Fuffeti*, inquit, *si ipse discere posses fidem ac fœdera servare, vivo tibi ea disciplina à me adhibita esset ; nunc quoniam tuum insanabile ingenium est, at tu tuo supplicio doce humanum genus ea sancta credere, quæ à te violata sunt. Ut igitur paulò antè animum inter Fidenatem Romanamque rem ancipitem gessisti, ita jam corpus passim distrahendum dabis.*

IX. Exinde (5) duabus admotis quadrigis,

5 (*Duabus...quadrigis*) Quaternis hinc indè equis. Hic equos, non currus intelligi apparet, ex eo quod sequitur, *in currus earum.*

in currus earum distentum illigat Mettium ; deinde in diversum iter equi concitati, lacerum in utroque curru corpus, quâ inhæserant vinculis membra, portantes ; avertêre omnes à tanta fœditate spectaculi oculos. Primum, ultimumque illud (6) supplicium apud Romanos exempli parùm memoris legum humanarum fuit ; in aliis gloriari licet, nulli gentium mitiores placuisse pœnas.

X. Inter hæc jam præmissi Albam erant equites, qui multitudinem traducerent Romam. Legiones deinde ductæ ad diruendam urbem ; quæ ubi intravêre portas, non quidem fuit tumultus ille, nec pavor, qualis captarum esse urbium solet, cum effractis portis stratisve ariete muris, aut arce vi captâ, clamor hostilis, et cursus per urbem armatorum omnia ferro flammâque miscet ; sed silentium triste, ac tacita mœstitia ita defixit omnium animos, ut præ metu obliti quid relinquerent, quid secum ferrent, deficiente consilio, rogitantesque alii alios, nunc in liminibus starent, nunc errabundi domos suas, (7) ultimum illud visuri prevagarentur.

XI. Ut verò jam equitum clamor exire jubentium instabat, jam fragor tectorum quæ diruebantur, ultimis urbis partibus audiebatur, pulvisque ex distantibus locis ortus, velut nube inductâ omnia impleverat ; raptim quibus quisque poterat elatis, cùm Larem, ac Penates, tectaque, in quibus natus quisque educatusque esset, relinquentes exirent, jam continens agmen migrantium impleverat vias : et conspectus aliorum mutuâ miseratione in-

6 (*Supplicium... exempli*) Supplicium in quo daretur exemplum acerbitatis, ab humanitatis legibus abhorrens.

7 (*Ultimum illud*) Ultimâ illâ vice : quemadmodùm apud Curt. lib. 4, c. 43. *hoc jam tertio.*

tegrabat lacrymas; vocesque etiam miserabiles exaudiebantur, mulierum præcipuè, cùm obsessa ab armatis templa augusta præterirent, ac velut captos relinquerent deos. Egressis urbem Albanis Romanus passim publica privataque omnia tecta adæquat solo, unaque hora quadringentorum annorum opus, quibus Alba steterat, excidio ac ruinis dedit; templis tamen deûm (ita enim edictum ab rege fuerat) temperatum est.

NARRATIO VI.

Infelix Lucretiæ casus.

In obsidione Ardeæ, cœnante Tarquinio Collatino cum regiis juvenibus, apud Sextum Tarquinium, incidit fortè de uxoribus mentio. Cum suam quisque laudaret, rem placuit experiri. Romam primùm advolant, ubi regias nurus in convivio deprehendunt. Exindè Collatiam petunt, et Lucretiam inter ancillas in lanificio offendunt. Itaque ea pudicissima judicatur. Tum malâ libidine captus Tarquinius Sextus, nocte Collatiam rediit, et jure propinquitatis in domum Collatini veniens, Lucretiæ pudicitiam expugnavit. Illa, postero die vocato ad se patre Tricipitino, et viro Collatino, rem exposuit, et obtestata ne inulta mors ejus esset, cultro se interemit. U.c.245. a.C. 508.

ARDEAM Rutulorum civitatem expugnare L. Tarquinius maximè cupiebat: tantata res est, si primo impetu, capi Ardea posset: ubi id parùm processit, obsidione munitionibusque cœpti premi hostes. In iis stativis (ut fit) longè magis quàm acri bello satis liberi commeatus erant; primoribus tamen magis quàm militi-

tantùm violatum, animus insons; mors testis erit; sed date dextras fidemque, haud impunè adultero fore. Sextus est Tarquinius, qui hostis pro hospite priore nocte vi armatus mihi, sibique, si vos viri estis, pestiferum hinc abstulit gaudium.

Se occidit. VII. Dant ordine omnes fidem: consolantur ægram animi, avertendo noxam ab coactâ in auctorem delicti; *mentem peccare non corpus: et unde consilium abfuerit, culpam abesse. Vos*, inquit, *videritis, quid illi debeatur: ego me et si peccato absolvo, supplicio non libero: nec ulla deinde impudica Lucretiæ exemplo vivet.* Cultrum, quem sub veste abditum habebat, eum in corde defigit: prolapsaque in vulnus, moribunda cecidit. Conclamant vir patérque.

NARRATIO VII.

Conjuratio in Tarquinios.

U.c. 245. A.C. 508. *Post Lucretiæ casum infelicem, patre viroque luctu occupatis, Brutus populum in Tarquinios concitat, et imperio regi abrogato, ipsum cum conjuge et liberis in exilium agit.*

BRUTUS, illis luctu occupatis, cultrum ex vulnere Lucretiæ extractum manantem cruore præ se tenens: *Per hunc*, inquit, *castissimum ante regiam injuriam sanguinem juro, vosque, dii, testes facio, me L. Tarquinium superbum, cum scelerata conjuge, et omni liberorum stirpe, ferro, igni, quâcumque dehinc vi possim, exsecuturum, nec illos, nec alium quemquam regnare Romæ passurum.* Cultrum deinde Collatino tradit; inde Lucretio ac Valerio, stupentibus miraculo rei, unde novum in Bruti pectore ingenium. Ut præceptum erat, jurant: totique ab luctu versi

in

in iram, Brutum jam inde ad expugnandum regnum vocantem sequuntur ducem.

II. Elatum domo Lucretiæ corpus in forum deferunt, concientque miraculo, ut fit, rei novæ, atque indignitate homines: pro se quisque scelus regium ac vim queruntur; movet tum patris mœstitia, tum Brutus castigator lacrymarum atque inertium querelarum, auctorque, quod viros, quod Romanos deceret, arma capiendi adversùs hostilia ausos. Ferocissimus quisque juvenum cum armis voluntarius adest: sequitur et cætera juventus.

III. Inde (1) pari præsidio relicto Collatiæ ad portas, custodibusque datis, nequis eum motum (2) regibus nunciaret, cæteri armati duce Bruto Romam profecti; ubi eò ventum est, quacumquè incedit armata multitudo, pavorem ac tumultum facit; rursùs ubi anteire primores civitatis vident, (3) quidquid fit, haud temerè esse rentur; nec minorem motum animorum Romæ tam atrox res facit, quàm Collatiæ fecerat.

IV. Ergo ex omnibus locis urbis in forum currit: quò simul ventum est, præco ad tribunum (4) Celerum in quo tum magistratu fortè Brutus erat, populum advocavit. Ibi oratio habita, nequaquam ejus pectoris ingeniique, *Populus Romanus in Tarquinios concitatur.*

1 (*Pari præsidio relicto Collatiæ... cæteri*) Possumus utcumque exponere in hunc modum, ut intelligamus eos, qui Collatiæ relicti in præsidio fuêre, pares fuisse numero iis, qui Bruto duce Romam profecti. Sed hoc durius videtur et obscurius. Multum blanditur Gronovii conjectura, *pars præsidio relicti.*

2 (*Regibus nunciaret*) Regi et regiis juvenibus.

3 (*Quidquid fit*) Quidquid tandem illud sit, haud sine causâ fieri putant.

4 (*Tribunum Celerum*) Præfectum equitum, quos ad custodiam corporis sui Tarquinius, exemplo Romuli delegerat. Hic non inter duces militares modò, sed et inter urbanos magistratus ut apparet ex hoc loco numerabatur.

quod simulatum ad eam diem fuerat, de vi ac libidine Sext. Tarquinii, de stupro infando Lucretiæ et miserabili cæde, de orbitate Tricipitini, cui morte filiæ causa mortis indignior ac miserabilior esset; addita superbia ipsius regis, miseriæque et labores plebis in fossas cloacasque exhauriendas demersæ. *Romanos homines victores omnium circà populorum, opifices ac lapicidas pro bellatoribus factos.* Indigna Servii Tulii regis memorata cædes, et invecta corpori patris nefando vehiculo filia; (5) invocatique ultores parentum dii. His atrocioribusque, credo, aliis, (6) quæ præsens rerum indignitas haudquaquam relatu scriptoribus facilia subjicit, memoratis, incensam multitudinem perpulit, ut imperium regi abrogaret, exulesque esse juberet L. Tarquinium cum conjuge ac liberis.

V. Ipse junioribus, qui ultrò nomina dabant, lectis armatisque, ad concitandum inde adversùs regem exercitum Ardeam in castra est profectus; imperium in urbe Lucretio, præfecto urbis jam antè ab rege instituto, reliquit. Inter hunc tumultum Tullia domo profugit, exsecrantibus quacumquè incedebat, invocantibusque (7) parentum furias viris mulieribusque.

Expellitur. VI. Harum rerum nuntiis in castra perlatis, cùm re novâ trepidus rex pergeret Romam ad comprimendos motus, flexit viam Brutus (senserat enim adventum) ne obvius fieret; eodemque ferè tempore diversis itineribus Brutus Ardeam, Tarquinius Romam, venerunt. Tarquinio clausæ portæ, exiliumque indictum:

5 (*Invocatique*) Et invocati sunt à Bruto perorante.

6 (*Quæ præsens*) Quæ suggerit iis qui in re præsenti sunt indignitas et atrocitas rerum incurrens in oculos: sed quæ scriptoribus, post longum temporis intervallum, non sunt relatu facilia.

7 (*Parentum furias*) Furiæ ultrices scelerum à liberis in parentes commissorum.

liberatorem urbis læta castra accepère; exactique inde liberi regis. Duo patrem sequuti sunt, qui exulatum Cære in Etruscos ierunt. Sextus Tarquinius Gabios, tanquam in suum regnum, profectus, ab ultoribus veterum simultatum, quas sibi ipse cædibus rapinisque conciverat, est interfectus.

NARRATIO VIII.

Conjuratio adolescentium nobilium de recipiendis in urbem Tarquiniis.

Adolescentes aliquot nobiles, de recipiendis nocte clàm in urbem regibus, conjurant. Res per servum comperta ad consules defertur. Proditores, in quibus Bruti fratrisque filii, extemplò in vincula conjiciuntur, mox virgis cæsi, securi percutiuntur; servo indici libertas datur, regum bona diripiuntur. U.C.244. a. C. 507.

CUM haud cuiquam in dubio esset, bellum ab Tarquiniis imminere, id quidem spe omnium serius fuit; cæterùm, id quod non timebant, per dolum ac proditionem propè libertas amissa est. Erant in Romana juventute adolescentes aliquot, nec ii tenui loco orti, quorum in regno libido solutior fuerat, æquales sodalesque adolescentium Tarquiniorum, assueti more regio vivere. Eam tum, æquato jure omnium, licentiam quærentes, libertatem aliorum in suam vertisse servitutem inter se conquerebantur. *Regem hominem esse, à quo impetres ubi jus, ubi injuria opus sit;* (1) *esse gratiæ locum, esse beneficio; et irasci, et ignoscere posse; inter*

1 (*Esse gratiæ locum*, gratiâ flecti ac moveri, be*esse beneficio*) Regem beneficio conciliari posse.

amicum atque inimicum discrimen nosse, leges rem surdam, inexorabilem esse: salubriorem meliorem-que inopi quàm potenti: nihil laxamenti nec veniæ habere, si modum excesseris; periculum esse, in tot humanis erroribus (2) *solâ innocentiâ vivere.*

II. Ita jam suâ sponte ægris animis, legati ab regibus superveniunt, sine mentione reditûs, bona tantùm repetentes; eorum verba postquam in senatu audita sunt, per aliquot dies ea consultatio tenuit: ne non redditâ belli causâ, reddita belli materia et adjumentum esset. Interim legati alii alia moliri: apertè bona repetentes, clàm recuperandi regni consilia struere: et (3) tanquam ad id quod agi videbatur, ambientes nobilium adolescentium animos pertentant; à quibus placidè oratio accepta est, his litteras ab Tarquiniis reddunt, et de accipiendis clàm nocte in urbem regibus colloquuntur.

Conjuratio de Regibus revocandis

III. Vitelliis, Aquilliisque fratribus primò commissa res est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat; jamque ex eo matrimonio adolescentes erant liberi, Titus Tiberiusque: eos quoque in societatem consilii avunculi assumunt; præterea et nobiles aliquot adolescentes conscii assumpti, quorum vetustate memoria abiit. Interim cùm in senatu vicisset sententia quæ censebat reddenda bona: eamque ipsam causam moræ in urbe haberent legati, quòd spatium ad vehicula comparanda à consulibus sumpsissent, quibus regum asportarent res, omne id tempus cum conjuratis consultando absumunt: evincuntque instando, ut litteræ sibi ad Tarquinios darentur: *Nam aliter qui credituros eos, non vanâ ab legatis super rebus tantis afferri?*

2 (*Solâ innocentiâ vivere*) Solius innocentiæ præsidio vivere, ac tutos esse.

3 (*Et tanquam ad id*) Et per speciem ejus negotii quod curare credebantur, circumeuntes domos.

IV. Datæ litteræ ut pignus fidei essent, manifestum facinus fecerunt; nam cùm, pridiè quàm legati ad Tarquinios proficiscerentur, cœnatum fortè apud Vitellios esset, conjuratique ibi remotis arbitris multa inter se de novo ut fit, consilio egissent; sermonem eorum ex servis unus excepit, qui jam anteà id senserat agi: sed eam occasionem, ut litteræ legatis darentur, quæ deprehensæ rem coarguere possent, exspectabat; postquam datas sensit, rem ad consules detulit. Consules ad deprehendendos legatos conjuratosque profecti domo, sine tumultu rem omnem oppressêre: litterarum in primis habita cura, ne intercíderent. Proditoribus extemplò in vincula conjectis, de legatis paululùm addubitatum est: et quanquam visi sunt commisisse ut hostium loco essent, jus tamen gentium valuit. *Conjuratio opprimitur.*

V. De bonis [illegible] consuerant, (4) res integra refertur ad Patres; illi victi irâ vetuêre reddi, vetuêre in publicum redigi. Diripienda plebi sunt data; ut (5) contacta regiâ prædâ spem in perpetuum cum his pacis amitteret. Ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberim fuit, consecratus Marti, Martius deindè campus fuit. Fortè ibi tum seges farris dicitur fuisse matura messi; quem campi fructum quia religiosum erat consumere, desectam cum stramento segetem magna vis hominum simul immissa corbibus fudêre in Tiberim, tenui fluentem aquâ, ut mediis caloribus solet; ita in vadis hæsitantis frumenti *Bona Tarquiniorum diripiuntur.*

4 (*Res integra refertur ad Patres*) Jubentur deliberare Patres, tanquam de negotio integro et intacto, ita ut super illo decernerent eodem modo ac si nihil unquam de eo statutum esset.

5 (*Contacta regiâ prædâ*) Cùm diripiendo bona Regum, commissâ adversùs eos noxâ sese obligasset, sese adversùs eos nocentem fecisset.

acervos sedisse illitos limo. Insulam inde paulatim „et aliis quæ fert temerè flumen, eòdem invectis, factam; postea credo additas moles, manuque adjutum, ut tam eminens area, firma templis quoque ac porticibus sustinendis esset.

Proditores pœnas dant.

VI. Direptis bonis regum, damnati proditores, sumptumque supplicium, conspectius eo quòd pœnæ capiendæ ministerium patri de liberis consulatus imposuit: et, qui spectator erat amovendus, eum ipsum fortuna exactorem supplicii dedit. Stàbant deligati ad palum nobilissimi juvenes; sed à cæteris, velut ab ignotis capitibus, consulis liberi omnium in se averterant oculos: (6) miserebatque non pœnæ magis homines, quàm sceleris, quo pœnam meriti essent: *Illos eo potissimùm anno patriam liberatam, patrem liberatorem, consulatum ortum eodem Junio. Patres plebem, quidquid deorum hominumque Romanorum esset, unuxisse in animum, ut Superbo quondam regi, tum infesto exsuli proderent.*

VII. Consules in sedem processêre suam, missique lictores ad sumendum supplicium, nudatos virgis cædunt, securique feriunt: cùm inter omne tempus pater, vultusque et os ejus spectaculo esset; (7) eminente animo patrio inter publicæ pœnæ ministerium. Secundùm pœnam nocentium, ut in utramque partem arcendis sceleribus exemplum nobile esset, præmium indici pecunia ex ærario, libertas, et civitas data.

6 (*Miserebat... sceleris*) Quia nempe tanta erat illius cæcitas et amentia, ut, *captis magis mentibus, quàm conscelleratis, similis res* videretur.

7 (*Eminente*) Erumpentibus paterni in liberos affectûs indiciis inter triste illud supplicii de eis exigendi ministerium, quod ipsi consulatus imponebat.

NARRATIO IX.

Singulare Bruti cum Arunte certamen.

Cùm Brutus, adversùs reges, qui contractis Veientium et Tarquiniensium copiis bellum intulerant, exercitum duxisset, in acie cum Arunte filio Superbi, singulari certamine congressus est, ubi ambo mutuis vulneribus cecidérunt. Postquàm diù pugnatum, victoriâ dubiâ, duo exercitus domos redeunt. U.c. 244. a.C. 507.

TARQUINIUS, postquàm dolo viam obseptam vidit, bellum apertè moliendum ratus, Etruriæ urbes circumiit supplex, precibusque opem adversùs Romanos ab Veientibus, et Tarquiniensibus impetravit. Ita cum duobus duarum civitatum exercitibus ad repetendum regnum profectus Tarquinius. Postquàm in agrum Romanum ventum est, obviàm hosti tem ducit — Valerius quadrato agmine peditatu antecessit. Eodem modo pedum cum equi hostium agminis fuit. Præerat Aruns Tarquinii filius regis: rex ipse cum legionibus sequebatur. *Tarquinii bellum moliuntur.*

II. Aruns, ubi ex lictoribus procùl consulem esse, deindè jàm propiùs ac certiùs facie quoque Brutum cognovit: inflammatus irâ: *Ille est vir*, inquit, *qui nos extorres expulit patriâ, ipse ille nostris decoratus insignibus magnificè incedit. Dii, regum ultores, adeste.* Concitat

1 (*Eques*) Equitatus in hostium agmine primum locum tenuit.

calcaribus equum, atque in ipsum infestus consulem dirigit. Sensit in se iri Brutus. Decorum erat tum ipsis capessere pugnam ducibus. Avidè itaque se certamini offert; adeòque infestis animis concurrerunt, neuter, dum hostem vulneraret, sui protegendi corporis memor, ut contrario ictu per parmam uterque transfixus, duabus hærentes hastis moribundi ex equis lapsi sint; simul et cætera equestris pugna cœpit: neque ita multò post et pedites superveniunt.

III. Ibi varia victoria, et velut æquo Marte pugnatum est; dextra utrinque cornua vicêre, læva superata. Veientes vinci ab Romano milite assueti, fusi fugatique sunt. Tarquiniensis novus hostis non stetit solùm, sed etiam ab sua parte Romanum pepulit. Ita cùm pugnatum esset, tantus terror Tarquinium atque Etruscos incessit, ut omissâ irritâ re, nocte ambo exercitus, Veiens Tarquiniensisque, suas quisque abirent domos.

IV. Adjiciunt miracula huic pugnæ: silentio proximæ noctis ex sylva Arsia ingentem editam vocem; Sylvani vocem eam creditam, hæc dicta: *Uno plùs Etruscorum cecidisse in acie vincere bello Romanum.* Ita pro victis. Nam Romani ut exit, nec quisquam hostium in conspectu erat, P. Valerius consul spolia legit, triumphansque indè Romam rediit; collegæ funus, quanto tum potuit apparatu, fecit; sed multò majus morti decus publica fuit mœstitia, eo ante omnia insignis, quia matronæ (2) annum, ut parentem eum luxerunt: quòd tam acer ultor violatæ pudicitiæ fuisset.

2 (*Annum*) Decem mensium. Non enim ultrà hoc spatium maximus luctus excurrebat, ex instituto Numæ.

NARRATIO X.

Horatii Coclitis fortitudo.

Porsena, rex Etruscorum, cùm Tarquinios in regnum restituere tentaret, et primo impetu Janiculum cepisset, Horatius Cocles pro ponte sublicio stetit, et aciem hostium solus sustinuit, donec pons à tergo interrumperetur, cum quo statim in Tiberim deeidit, et armatus ad suos tranavit. Ob hoc ei tantùm agri publicè datum est, quantùm uno die circumarari potuisset: statua quoque ei in comitio posita.

U.c. 248. a. C. 506.

PORSENA regum ultor, cùm Romam infesto exercitu venisset, Romani pro se quisque in urbem ex agris demigrant: urbem ipsam sepiunt præsidiis. Alia muris, alia Tiberi objecto videbantur tuta. Pons sublicius iter penè hostibus dedit, ni unus vir fuisset, Horatius Cocles: id munimentum, illo die fortuna urbis Romanæ habuit: qui positus fortè in statione pontis cùm captum repentino impetu Janiculum, atque indè citatos decurrere hostes vidisset, trepidamque turbam suorum arma ordinesque relinquere, reprehensans singulos, obsistens, obtestansque deûm et hominum fidem, testabatur *nequicquam* (1) *deserto præsidio eos fugere. Si* (2) *transitum pontem à tergo reliquissent, jam plùs hostium in Palatio Capitolioque, quàm in Janiculo fore. Itaque monere, prædicere, ut pontem ferro, igni, quâcumque vi possent, interrumpant. Se impetum hostium, quantùm corpore uno posset obsisti, excepturum.*

1 (*Deserto præsidio*) Deserto loco in quo præsidii causâ constituti fuerant, nempè Janiculo.

2 (*Si transitum pontem*) Si pontem postquam ipsi eum transiissent, à tergo relinquerent, nec eum abrumperent.

II. Vadit indè in primum aditum pontis : insignisque inter conspecta cedentium pugnæ terga, obversis cominùs ad ineundum prælium armis, ipso miraculo audaciæ obstupefecit hostes; duos tamen cum eo pudor tenuit, Sp. Lartium ac T. Herminium, ambos claros genere factisque. Cum his primam periculi procellam, et quod tumultuosissimum pugnæ erat, parumper sustinuit; deindè eos quoque ipsos, exiguâ parte pontis relictâ, revocantibus qui rescindebant, cedere in tutum coegit.

III. Circumferens indè truces minaciter oculos ad proceres Etruscorum, nunc singulos provocare, nunc increpare omnes. *Servitia regum superborum, suæ libertatis immemores, alienam oppugnatum venire.* Cunctati aliquandiù sunt, dum alius alium, ut prælium incipiant, circumspectant; pudor deindè commovit aciem; et clamore sublato undiquè in unum hostem tela conjiciunt. Quæ cùm in objecto cuncta scuto hæsissent, neque ille minùs obstinatus ingenti pontem obtineret gradu, jam impetu conabantur detrudere virum : cùm simul fragor rupti ponti; simul clamor Romanorum alacritate perfecti operis sublatus, pavore subito impetum sustinuit.

IV. Tum Cocles, *Tiberine pater, inquit, te sancte precor, hæc arma et hunc militem propitio flumine accipias.* Ita sic armatus in Tiberim desiluit, multisque superincidentibus telis incolumis ad suos tranavit, rem ausus plùs famæ habituram ad posteros, quàm fidei. Grata erga tantam virtutem civitas fuit : statua in comitio posita; agri quantùm uno die circumaravit, datum. Privata quoque, inter publicos honores, studia eminebant; nam in magnâ inopiâ, pro domesticis copiis, unusquisque ei aliquid, fraudans se ipse victu suo, contulit.

NARRATIO XI.

Egregium C. Mucii facinus.

Cùm Porsena urbem obsideret, Mucius romanæ constantiæ vir, acceptâ à senatu transfugiendi potestate, castra hostium intravit, scribâque occiso, quem regem esse putabat, comprehensus, impositam altaribus manum, in quibus sacrificatum erat, exuri passus est. Undè cùm misericordiâ regis abstraheretur, dixit trecentos adversùs eum similes conjurasse, quorum admiratione coactus Porsena pacis conditiones ferre, bellum, acceptis obsidibus omisit: Mucio prata trans Tiberim data, ab eo Mucia appellata. U.c. 246. a.C. 506.

PORSENA primo conatu repulsus, consiliis ab oppugnandâ urbe ad obsidendam versis, præsidio in Janiculo locato, ipse in plano ripisque Tiberis castra posuit: navibus undique accitis, et ad custodiam, ne quid Romam frumenti subvehi sineret, et ut prædatum milites trans flumen per occasiones, aliis atque aliis locis trajiceret. Sedendo expugnaturum se urbem spem Porsena habebat: cùm C. Mucius adolescens nobilis, cui indignum videbatur, populum Romanum servientem, cùm sub regibus esset, nullo bello, nec ab hostibus ullis obsessum esse, liberum eumdem populum ab iisdem Etruscis obsideri, quorum sæpè exercitus fuderit; itaque magno audacique aliquo facinore eam indignitatem vindicandam ratus, primò suâ sponte penetrare in hostium castra constituit: dein metuens ne, si consulum injussu et ignaris omnibus iret, fortè deprehensus à custodibus Romanis retraheretur ut trans-

fuga, (1) fortunâ tum urbis crimen affirmante, senatum adiit. *Transire Tiberim*, inquit, *Patres, et intrare, si possim, castra hostium volo : non prædo, nec populationum invicem ultor. Majus, si dii juvant, in animo est facinus.*

II. Approbant Patres : abdito intrà vestem ferro, proficiscitur. Ubi eò venit, in confertissimâ turbâ propè regium tribunal constitit. Ibi cùm stipendium, fortè militibus daretur, et scriba cum rege sedens pari ferè ornatu multa ageret, eum milites vulgò adirent ; timens sciscitari uter Porsena esset, ne ignorando regem semetipse aperiret quis esset, (2) quò temerè traxit fortuna facinus, scribam pro rege obtruncat. Vadentem indè quâ per trepidam turbam cruento mucrone sibi ipse fecerat viam, cùm, concursu ad clamorem facto, comprehensum regii satellites retraxissent, ante tribunal regis destitutus, tum quoque inter tantas fortunæ minas metuendus magis quàm metuens, *Romanus sum*, inquit, *civis : C. Mucium vocant ; hostis hostem occidere volui ; nec ad mortem minùs animi est quàm fuit ad cædem. Et facere et* (3) *pati fortia, Romanum est. Nec unus in te ego hos animos gessi : longus post me ordo est idem petentium decus. Proindè in hoc discrimen, si juvat, accingere ; ut in singulas horas* (4) *capite dimices tuo : ferrum hostemque in vestibulo habeas regiæ. Hoc tibi juventus Romana indicimus bellum. Nullam aciem, nullum prælium timueris ; uni tibi, et cum singulis res erit.*

1 (*Fortunâ tum urbis*) Quòd status urbis obsessæ et ad summam inopiam redactæ hanc criminationem probabilem faceret.

2 (*Quo temerè*) Scribam obtruncat in quem non consilio, aut judicio, sed temerario fortunæ impulsu actus est.

3 (*Pati fortia*) Pati ea quæ non possit tolerare, nisi fortis et constantis animi vir.

4 (*Capite dimices tuo*) In periculum de vitâ tuâ venias.

III. Cùm rex simul irâ incensus, periculoque conterritus, circumdari ignes minitabundus juberet, nisi expromeret properè quas insidiarum sibi minas per ambages jaceret : *en tibi*, inquit, *ut sentias quàm vile corpus sit iis qui magnam gloriam vident* ; dextramque accenso ad sacrificium foculo injicit ; quam cùm velut alienato ab sensu torreret animo ; (5) propè attonitus miraculo rex, cùm ab sede suâ prosiluisset, amoverique ab altaribus juvenem jussisset. *Tu verò abi*, inquit, *in te magis quàm in me hostilia ausus. Juberem macte virtute esse, si pro mea patria ista virtus staret. Nunc* (6) *jure belli liberum te, intactum, inviolatumque hinc dimitto.*

IV. Tum Mucius, quasi remunerans meritum : *Quandoquidem*, inquit, *est apud te virtuti honos ; ut beneficio tuleris à me, quod minis nequisti ; trecenti conjuravimus principes juventutis Romanæ ; ut in te hâc viâ grassaremur. Mea prima sors fuit : cæteri, ut cuique ceciderit primo, quoàd te opportunum fortuna dederit, suo quisque tempore aderunt.*

V. Mucium dimissum, cui posteà (7) Scævolæ à clade dextræ manûs cognomen inditum, legati à Porsena Romam sequuti sunt. Adeò moverat eum et primi periculi casus, quo nihil se præter errorem insidiatoris texisset, et subeunda dimicatio toties, quot conjurati superessent, ut pacis conditiones ultrò ferret Romanis. Jactatum in conditionibus nequicquam de Tarquiniis in regnum restituendis,

5 (*Propè attonitus*) *Attonitus*, si vim verbi spectes est is qui fulmine afflatus est qui proindè corpore et animo immobilis stupet. Itaque significantior illa vox est, quam hæc nostra, quæ tamen ab ea originem ducit, *étonné*.

6 (*Jure belli liberum*) Immunem ab iis quæ in te mihi jure belli licerent.

7 (*Scævolæ*) Quia amissâ dextrâ manu, lœva uti cogebatur, vocatus est Scævola. *Sceva* enim, seu *scævola*, is est qui sinistrâ manu pro dextra utitur.

magis quia id negare ipse nequiverat Tarquiniis, quàm quòd negatum iri sibi ab Romanis ignoraret. De agro Veientibus restituendo impetratum : expressaque necessitas obsides dandi Romanis, si Janiculo præsidium deduci vellent. His conditionibus compositâ pace, exercitum ab Janiculo deduxit Porsena, et agro Romano excessit. Patres C. Mucio virtutis causâ trans Tiberim agrum dono dedêre, quæ postea sunt Mucia prata appellata.

NARRATIO XII.

Clœliæ factum memorabile.

A.c.246. C. 506. *Inter obsides, quos Porsena à Romanis accepit, erat Clœlia virgo nobilis, quæ deceptis custodibus equo, quem fors dederat, noctù per Tiberim ad suos tranavit, et cùm reddita esset Porsenæ per legatos repetenti, honorificè remissa est, et equestri statuâ donata.*

HONORATA virorum virtute, fœminæ quoque ad publica decora excitatæ. Clœlia virgo, una ex obsidibus, cùm castra Etruscorum fortè procul ripa Tiberis locata essent, frustrata custodes, dux agminis virginum inter tela hostium Tiberim tranavit : sospitesque omnes Romam ad propinquos restituit. Quod ubi regi nuntiatum est, primò incensus irâ oratores Romam misit ad Clœliam obsidem deposcendam ; alias haud magni facere : deindè in admirationem versus. *Supra Coclites, Muciosque* dicere *id facinus esse ;* et præ se ferre, *quemadmodum, si non dedatur obses, pro rupto se fœdus habiturum : sic deditam, inviolatum ad suos remissurum.*

II. Utrinque constitit fides ; et Romani pignus pacis ex fœdere restituerunt, et apud re-

gem Etruscum non tuta solùm, sed honorata etiam virtus fuit: laudatamque virginem (1) parte obsidum se donare dixit: ipsa quos vellet, legeret. Productis omnibus, elegisse impuberes dicitur:: quod et virginitati decorum, et consensu obsidum ipsorum (2) probabile erat, eam ætatem potissimùm liberari ab hoste, quæ maximè opportuna injuriæ esset. Pace redintegratâ, Romani novam in fœmina virtutem novo genere honoris, statuâ equestri donavêre, in summâ sacrâ viâ fuit posita virgo insidens equo.

1 (*Parte obsidum*) Id est, parte dimidiâ.

2 (*Probabile*) Quod ipsi obsides non poterant, quin probarent.

NARRATIO XIII.

Secessio plebis in Montem sacrum.

Cùm populus à patribus sacrum in Montem secessisset, quòd tributum non toleraret, nec revocari posset, missus ad eum Menenius Agrippa, qui nihil aliud ad eum flectendum, quàm fabulam, adhibuit, quâ auditâ populus regressus est.

U.c. 261 a. J. 493

INDIGNATA plebs ob rejectam Valerii relationem de nexis propter æs alienum, Sicinio quodam auctore, injussu consulum in (1) sacrum Montem secessisse, trans Anienem amnem, tria ab urbe millia passuum, ea frequentior fama est, quàm, cujus Piso auctor est, in Aventinum secessionem factam esse. Ibi, sine ullo duce, vallo fossâque communitis castris, quieti, rem nullam nisi necessariam ad victum

1 (*Sacrum montem*) Ex eo ipso facto sic cognominatum, quia in eum locum, in quo consederat plebes, cùm rediret in urbem, consecravit, vel quia in eo condita sacrata lex.

sumendo, per aliquot dies neque lacessiti, neque lacessentes, sese tenuêre. Pavor ingens in urbe, metuque mutuo suspensa erant omnia. Timere relicta ab suis plebes violentiam Patrum, timere Patres residem in urbe plebem; incerti, manere eam, an abire mallent. *Quandiù autem tranquillam, quæ secesserit, multitudinem fore? Quid futurum deinde, si quod externum interim bellum existat? nullam profectò, nisi in concordia civium spem reliquam* ducere: *eam per æqua, per iniqua reconciliandam civitati esse.*

II. Placuit igitur oratorem ad plebem mitti Menenium Agrippam, facundum virum, et, quòd indè (2) oriundus erat, Plebi carum. Is intromissus in castra, prisco illo dicendi et horrido modo, nihil aliud quàm hoc narrasse fertur. *Tempore quo in homine non, ut nunc, omnia in unum consentiebant, sed singulis membris suum cuique consilium, suus sermo fuerat, indignatas reliquas partes; suâ curâ, suo labore ac ministerio ventri omnia quæri: ventrem in medio quietùm nihil aliud quàm datis voluptatibus frui. Conspirasse indè, ne manus ad os cibum ferrent, nec os acciperet datum, nec dentes conficerent; hac irâ dum ventrem fame domare vellent, ipsa unà membra totumque corpus ad extremam tabem venisse. Indè apparuisse ventris quoque haud segne ministerium esse: nec magis ali, quàm alere eum; reddentem in omnes corporis partes hunc quo vivimus vigemusque, divisum pariter in venas maturum confecto cibo sanguinem.* Comparando hinc quam intestina corporis seditio similis esset iræ plebis in Patres, flexisse mentes hominum.

2 (*Indè oriundus erat*) Nimirùm ex plebe. Atqui tamen consulatum gesserat; undè certo colligitur eum patricium fuisse. Solis enim tum patriciis patebat consulatus. At potuit ex eorum esse numero, quos ex equestri gradu in senatum Brutus allegisse dicitur.

NARRATIO XIV.

Coriolanus.

Cùm Marcius, qui captis Coriolis urbe Volscorum Coriolanus dictus est, gravi annonâ advectum è Sicilià frumentum magno pretio dandum curavit, ut hac injuriâ plebs agros, non seditiones aleret. Ergo à Tribuno plebis Decio accusatus damnatusque in Volscos exulatum abiit, eosque Attii Tulli operâ adversùs Romanos concitavit. Imperator ad id bellum lectus, cùm exercitum urbi admovisset, et missi ad eum primùm legati, posteà sacerdotes frustrà deprecati essent ne bellum patriæ inferret; Veturia mater, et Volumnia uxor, matronarum numero comitatæ ab eo ut recederet, impetrarunt.

U.c. 261. a. J. 491.

C. Marcii oper Coriolâ Capti.

CUM Postumius Cominius Coriolos obsideret, erat in castris inter primores juvenum C. Marcius, adolescens et consilio et manu promptus, cui cognomen pòstea Coriolano fuit. Cùm subitò atquè in oppidanos, quos intùs clausos habebat, intentum sine ullo metu extrinsecùs imminentis belli, Volscæ legiones profectæ ab Antio invasissent, eodemque tempore ex oppido erupissent hostes, fortè in statione Marcius fuit. Is cum delectâ militum manu, non modò impetum erumpentium retudit, sed per patentem portam ferox irrupit: cædeque (1) in proxima urbis factâ, ignem temerè arreptum imminentibus muro ædificiis injecit. Clamor indè oppidanorum mistus muliebri puerilique ploratu ad terrorem, ut solet, primùm ortus, et Romanis auxit animum, et turbavit

1 (*In proxima urbis*) in loca urbis quæ portæ proxima erant.

Volscos : ut potè captâ urbe, cui ad ferendam opem venerant. Ita fusi Volsci Antiates : Corioli oppidum captum ; tantùmque suâ laude obstitit famæ consulis Marcius, ut, nisi fœdus cum Latinis, columnâ æneâ insculptum, monumento esset, ab Sp. Cassio uno, quia collega abfuerat, ictum ; Postumum Cominium bellum gessisse cum Volscis, memoriâ cessisset.

Caritas annonæ. II. Anno sequenti, cùm et foris quieta omnia à bello essent, et domi sanata discordia, aliud multò gravius malum civitatem invasit, caritas primùm annonæ (2) ex incultis per secessionem plebis agris ; fames deinde, (3) qualis clausis solet ; ventumque ad interitum servitiorum utiquè et plebis esset, ni consules providissent, dimissis passim ad frumentum coemendum, cujus cùm magna vis ex Sicilia advecta esset, agitatumque in senatu, quanti plebi daretur. Multi venisse tempus præmendæ plebis putabant, recuperandique jura, quæ extorta secessione ac vi patribus essent.

III. In primis Marcius Coriolanus hostis tri-[illegible] *volunt, jus pristinum reddant Patribus. Ceterem plebeios magistratus, cur Sicinium potentem pollentemque video,* (4) *sub jugum missus, tanquam à latronibus redemptus ? Egone has indignitates diutiùs patiar, quàm necesse est ? Tarquinium*

2 (*Ex incultis per secessionem plebis agris*) Nempè cessessio illa ultrà trium mensium spatium extracta erat, idque ipso sementis tempore. Plebs enim secessit antecalendas Septembres, nec rediit in urbem, nisi ad quartum idus Decembres.

3 (*Qualis clausis solet*) Non minùs sæva, quàm quæ solet clausam et obsessam urbem fatigare.

4 (*Sub jugum missus*) Non minùs contumeliosè habitus, quàm ii qui victi bello sub jugum ab hostibus mittuntur. *Tanquam à latronibus redemptus.* Coactus me redimere quovis pretio à ducibus plebis, perindè ac si in latronum manus incidissem.

regem qui non (5) *tulerim, Sicinium ferram? Secedat nunc, avocet plebem, patet via in sacrum Montem, aliosque colles. Rapiant frumenta ex agris nostris, quemadmodum* (6) *tertio anno rapuêre.* (7) *Utantur annonâ, quam furore suo fecêre. Audeo dicere, hoc malo domitos ipsos potiùs cultores agrorum fore, quàm ut armati per secessionem coli prohibeant.* (8) Haud tam facile dictu est, faciendumne fuerit, quàm potuisse arbitror fieri, ut conditionibus laxandi annonam, et tribunitiam potestatem, et omnia invitis jura imposita Patres demerent sibi.

IV. Et senatui nimis atrox visa sententia est, plebem et irâ propè armavit. *Fame jam se sicut hostes pati, cibo victuque fraudari: peregrinum frumentum, quæ sola alimenta ex insperato fortuna dederit, ab ore rapi, nisi C. Marcio vincti dedantur Tribuni, nisi* (9) *de tergo plebis Romanæ satisfiat. Eum sibi carnificem novum exortum, qui [illegible] servire jubeat.* In exeuntem è curia impetus factus esset, in perpetuum tribuni diem dixissent. Ibi ira est suppressa; se judicem quisque, se dominum vitæ, necisque

C. Marcius accusatus

5 (*Tulerim*) Hæc dicit Marcius, non ex sua persona, sed cujusvis senatoris, aut, si mavis, senatûs universi.

6 (*Tertio anno*) Tertio ante anno.

7 (*Utantur annonâ, quam*) Utantur annonâ arctâ et durâ, qualem ipsi sibi facêre per seditionis furorem, incultos relinquendo agros.

8 (*Haud tam facilè*) Potuisse arbitror fieri, (utrùm fieri debuerit, haud facile dictu est) ut Patres, et ab tribunitiâ potestate, et ab omnibus legibus quas inviti sibi imponi tulerant in sacro Monte, sese liberarent, si hanc conditionem exegissent pro laxando annonæ pretio.

9 (*Nisi de tergo plebis Romanæ satisfiat*) Nisi satisfiat odio ejus in plebem sæviendo verberibus in terga civium. Hoc ideò dicunt plebeii, quia Tribunorum erat prohibere, ne consules injuriâ et pro libidine virgis animadverterent in cives; et mulctâ quoque coercere, aut ad populi judicium adducere creditores qui in nexos atrociter sævirent.

inimici factum videbat. Contemptim primò Marcius audiebat minas tribunitias : *auxilii, non pœnæ jus datum illi potestati : plebisque, non Patrum tribunos esse.* Sed adeò infensa erat coorta plebs, ut (10) unius pœnâ defungendum esset Patribus. Restiterunt tamen (11) adversâ invidiâ, usique sunt, quâ suis quisque, quâ totius ordinis viribus. Ac primò tentata res est, si dispositis clientibus absterrendo singulos à coitionibus, conciliisque, disjicere rem possent. Universi deinde processêre (quidquid erat Patrum, reos diceres) precibus plebem exposcentes : unum sibi civem, unum senatorem, si innocentem absolvere nollent, pro nocente donarent. Ipse cùm die dictâ non adesset, perseveratum in ira est. Damnatus absens in Volscos exulatum abiit, minitans patriæ, hostilesque jam tum spiritus gerens.

Damnatus exulatum in Volscos abiit.

V. Venientem Volsci benignè excepêre : benigniùsque in diem colebant, quò major ira in suos eminebat; atque nunc querelæ, nunc minæ percipiebantur. Hospitio utebatur Attii Tulli. Longè is tum princeps Volsci nominis erat, Romanisque semper infestus; ita cùm alterum vetus odium, alterum ira recens stimularet, consilia conferunt de Romano bello. Haud facile credebant plebem suam impelli posse, ut toties infeliciter tentata arma caperent. *Multis sæpè bellis, pestilentiâ postremò amissâ juventute fractos spiritus esse : arte agendum in exoleto jam vetustate odio, ut recenti aliquâ irâ exacerbarentur animi.*

VI. Ludi fortè, ex instauratione, magni Romæ parabantur. Ad eos ludos, auctore Attio

10 (*Unius pœnâ defungendum*) Uno ad pœnam tradito totus ordo periculo imminenti eximendus.

11 (*Adversâ invidiâ*) Quamvis illis adversare-tur invidia, quamvis luctandum illis esset adversùs odium publicum, quo flagrabat quisquis Coriolanum defendere.

Tullo, vis magna Volscorum venit. Priusquàm committerentur ludi, Tullus, ut domi compositum cum Marcio fuerat, ad consules venit; dicit esse quæ secretò agere de republicâ velit. Arbitris remotis, *Invitus*, inquit, (12) *quod sequius sit, de meis civibus loquor. Non tamen admissum quicquam ab iis, criminatum venio, sed cautum ne admittant. Nimio plùs, quàm velim, nostrorum ingenia sunt mobilia. Multis id cladibus sensimus: quippè qui non nostro merito, sed vestrâ patientiâ incolumes simus. Magna hîc nunc Volscorum multitudo est, ludi sunt, spectaculo intenta civitas erit. Memini quid per eamdem occasionem ab Sabinorum juventute in hac urbe commissum sit; horret animus, ne quid inconsultè ac temerè fiat. Hæc, nostrâ vestrâque causâ, priùs dicenda vobis, consules, ratus sum. Quod ad me attinet, extemplò hinc domum abire in animo est, ne cujus facti dictive contagione præsens violer.* Hæc loquutus, abiit. Consules cùm ad Patres rem dubiam sub auctore certo detulissent, auctor magis, ut fit, quàm res ad præcavendum vel ex supervacuo movit; factoque senatusconsulto, ut urbem excederent Volsci, præcones dimittuntur, qui omnes eos proficisci ante noctem juberent. Ingens pavor primò discurrentes ad suas res tollendas in hospitia perculit. Proficiscentibus deinde indignatio oborta: *Se ut consceleratos contaminatosque, ab ludis, festis diebus, cœtu quodammodo hominum deorumque abactos esse.*

Actii Tulli dolus.

Volsci urbe ejecti.

VII. Cùm propè continuato agmine irent, prægressus Tullus ad caput Ferentinum, ut quisque veniret, primores eorum excipiens,

A Tullo concitati

12 (*Quod sequius sit*) Quod civibus meis labem aliquamaspergat. *Sequior, sequius*, idem quod *deterior, deterius*: à voce *seeus*, quæ non modò significat *aliter* sed etiam usurpatur pro *non bene*, ubi rem mollire oratione opus est.

inimici factum videbat. Contemptim primò Marcius audiebat minas tribunitias : *auxilii, non pœnæ jus datum illi potestati : plebisque, non Patrum tribunos esse.* Sed adeò infensa erat coorta plebs, ut (10) unius pœnâ defungendum esset Patribus. Restiterunt tamen (11) adversâ invidiâ, usique sunt, quâ suis quisque, quâ totius ordinis viribus. Ac primò tentata res est, si dispositis clientibus absterrendo singulos à coitionibus, conciliisque, disjicere rem possent. Universi deinde processêre (quidquid erat Patrum, reos diceres) precibus plebem exposcentes : unum sibi civem, unum senatorem, si innocentem absolvere nollent, pro nocente donarent. Ipse cùm die dictâ non adesset, perseveratum in ira est. Damnatus absens in Volscos exulatum abiit, minitans patriæ, hostilesque jam tum spiritus gerens.

Damnatus exulatum in Volscos abiit.

V. Venientem Volsci benignè excepêre : benigniùsque in diem colebant, quò major ira in suos aminebat, atque nunc querelæ, nunc minæ percipiebantur. Hospitio utebatur Attii Tulli. Longè is tum princeps Volsci nominis erat, Romanisque semper infestus; ita cùm alterum vetus odium, alterum ira recens stimularet, consilia conferunt de Romano bello. Haud facile credebant plebem suam impelli posse, ut toties infeliciter tentata arma caperent. *Multis sæpè bellis, pestilentiâ postremò amissâ juventute fractos spiritus esse : arte agendum in exoleto jam vetustate odio, ut recenti aliquâ irâ exacerbarentur animi.*

VI. Ludi fortè, ex instauratione, magni Romæ parabantur. Ad eos ludos, auctore Attio

10 (*Unius pœnâ defungendum*) Uno ad pœnam tradito totus ordo periculo imminenti eximendus.

11 (*Adversâ invidiâ*) Quamvis illis adversare-tur invidia, quamvis luctandum illis esset adversùs odium publicum, quo flagrabat quisquis Coriolanum defendere.

Tullo, vis magna Volscorum venit. Priusquàm committerentur ludi, Tullus, ut domi compositum cum Marcio fuerat, ad consules venit; dicit esse quæ secretò agere de republicâ velit. Arbitris remotis, *Invitus*, inquit, (12) *quod sequius sit, de meis civibus loquor. Non tamen admissum quicquam ab iis, criminatum venio, sed cautum ne admittant. Nimio plùs, quàm velim, nostrorum ingenia sunt mobilia. Multis id cladibus sensimus: quippè qui non nostro merito, sed vestrâ patientiâ incolumes simus. Magna hîc nunc Volscorum multitudo est, ludi sunt, spectaculo intenta civitas erit. Memini quid per eamdem occasionem ab Sabinorum juventute in hac urbe commissum sit; horret animus, ne quid inconsultè ac temerè fiat. Hæc, nostrâ vestrâque causâ, priùs dicenda vobis, consules, ratus sum. Quod ad me attinet, extemplò hinc domum abire in animo est, ne cujus facti dictive contagione præsens violer.* Hæc loquutus, abiit. Consules cùm ad Patres rem dubiam sub auctore certo detulissent, auctor magis, ut fit, quàm res ad præcavendum vel ex supervacuo movit; factoque senatusconsulto, ut urbem excederent Volsci, præcones dimittuntur, qui omnes eos proficisci ante noctem juberent. Ingens pavor primò discurrentes ad suas res tollendas in hospitia perculit. Proficiscentibus deinde indignatio oborta: *Se ut consceleratos contaminatosque, ab ludis, festis diebus, cœtu quodammodo hominum deorumque abactos esse.*

Acti Tulli lus.

Vol urbe acti.

VII. Cùm propè continuato agmine irent, prægressus Tullus ad caput Ferentinum, ut quisque veniret, primores eorum excipiens,

A Tu concit

(12) (*Quod sequius sit*) Quod civibus meis labem aliquamaspergat. *Sequior, sequius*, idem quod *deterior, deterius*: à voce *seeus*, quæ non modò significat *aliter* sed etiam usurpatur pro *non bene*, ubi rem mollire oratione opus est.

timor fuerit, parùm invenio. Pervicêre certè, ut et Veturia magno natu mulier, et Volumnia, duos parvos ex Marcio ferens filios secum, in castra hostium irent; et quam armis viri defendere urbem non possent, mulieres precibus lacrymisque defenderent. Ubi ad castra ventum est, nunciatumque Coriolano adesse ingens mulierum agmen, in primo, ut qui nec publicâ majestate in legatis, nec in sacerdotibus tantâ offusâ oculis animoque religione motus esset, multò obstinatior adversùs lacrymas muliebres erat. Dein familiarium quidam, qui insignem mœstitiâ inter cæteras cognoverat Veturiam, inter nurum nepotesque stantem. *Nisi me frustrantur*, inquit, *oculi, mater tibi conjuxque et liberi adsunt.*

XI. Coriolanus propè ut amens, consternatus, ab sede suâ cùm ferret matri obviæ complexum; mulier in iram ex precibus versa. *Sine, priusquàm complexum accipio, sciam*, inquit, *ad hostem, an ad filium venerim: captiva, materne in castris tuis sim. In hoc me longa, vita, et infelix senecta traxit, ut exulem te, deinde hostem viderem? Potuisti populari hanc terram, quæ te genuit atque aluit? Non tibi, quamvis infesto animo et minaci perveneras, ingredienti fines ira cecidit? Non, cùm in conspectu Roma, fuit, succurrit, intrà illa mœnia domus ac penates mei sunt, mater, conjux, liberique? Ergo ego nisi peperissem, Roma non oppugnaretur? nisi filium haberem, libera in libera patria mortua essem? Sed ego nihil jam patî, nec tibi turpius quàm mihi miserius possum; nec, ut sim miserrima, diù futura sum. De his videris: quos, si pergis, aut immatura mors, aut longa servitus manet.*

XII. Uxor deinde ac liberi amplexi. Fletusque ab omni turba mulierum ortus, et comploratio suî patriæque, fregêre tandem virum; complexus

complexus indè suos, dimittit: ipse (14) retrò ab urbe castra movit. Abductis deindè legionibus ex agro Romano, invidiâ rei oppressum perisse tradunt; alii alio leto; apud Fabium, longè antiquissimum auctorem, usquè ad senectutem vixisse eumdem invenio. Refert certè hanc sæpè eum exactâ ætate usurpasse vocem, *multò miserius seni exilium esse.* Non inviderunt laudes suas mulieribus viri Romani: adeò sine obtrectatione gloriæ alienæ vivebatur. Monumento quoque quod esset, templum Fortunæ muliebri ædificatum dedicatumque est.

14 (*Retrò ab urbe castra movit*) Eo concilio ut Volscos impellere conaretur ad faciendam cum populo Romano pacem; si mentionem pacis aspernarentur, ipse imperium deponeret.

NARRATIO XV.

Gentis Fabiæ virtus et cædes.

Cùm vicini hostes Veientes, magis incommodi quàm graves essent, familia Fabiorum id bellum gerendum privato nomine depoposcit. Profecti trecenti sex armati, duce Fabio consule, cùm sæpè victores extitissent, apud Cremeram fluvium castra posuerunt. Veientes ad dolos conversi, pecora ex adverso in conspectu illorum constituêre, ad quæ progressi Fabii in insidias sunt delapsi, et ad unum ab hostibus cæsi, uno impubere domi relicto. U.c.275. a.C.477.

VICTO Virginio à Veientibus jam cum iis, neque pax, neque bellum fuit. Res (1) proximè formam latrocinii venerat. Legionibus Romanis cedebant in urbem: ubi abductas

1 (*Proximè formam*) Propè similis erat latrocinio.

senserant legiones, agros incursabant; bellum quiete, quietem bello invicem eludentes. Ita neque emitti tota res, neque perfici poterat; et alia bella aut præsentia instabant, ut ab Æquis Volscisque, non diutiùs, quàm recens dolor proximæ cladis transiret, quiescentibus; aut mox moturos se apparebat Sabinos semper infestos, Etruriamque omnem; sed Veiens hostis, assiduus magis quàm gravis, contumeliis sæpiùs quàm periculo animos agitabat: quod nullo tempore negligi poterat, aut averti aliò (2) sinebat.

II. Tum Fabia gens senatum adit: consul pro gente loquitur: *Assiduo magis, quàm magno præsidio, ut scitis, Patres conscripti, bellum Veiens eget. Vos alia bella curate: Fabios hostes Veientibus date. Auctores sumus, tutam ibi majestatem Romani nominis fore. Nostrum id nobis velut familiare bellum privato sumptu gerere in animo est. Respublica et milite illic, et pecuniâ vacet.* Gratiæ ingentes actæ. Consul è curia egressus, comitante Fabiorum agmine, qui in vestibulo curiæ senatus-consultum expectantes steterant, domum rediit. Jussi armati postero die ad limen consulis adesse, domos indè discedunt.

III. Manat totâ urbe rumor: Fabios ad cœlum laudibus ferunt. *Familiam unam subiisse civitatis onus: Veiens bellum in privatam curam, in privata arma versum. Si sint duæ roboris ejusdem in urbe gentes; deposcant, hæc Volscos sibi, illa Æquos; populo Romano tranquillam pacem agente, omnes finitimos subigi*

2 (*Sinebat*) Placuit igitur senatui, ut præsidium in finibus agri Romani continenter haberetur. Sed duplex angebat difficultas, tum quòd pecunia, exhausto continuis bellis ærario, non suppeteret; tum quòd non facile reperirentur, qui in militiam gravem et assiduam nomina darent. Idèò Fabia gens, suam senatui et reip. operam offert.

populos posse. Fabii posterâ die arma capiunt : quò jussi erant, conveniunt. Consul paludatus egrediens, in vestibulo gentem omnem suam instructo agmine videt : acceptus in medium, signa ferri jubet.

IV. Nunquam exercitus neque minor numero, neque clarior famâ et admiratione hominum per urbem incessit. Sex et trecenti milites, omnes patricii, omnes unius gentis, quorum neminem ducem sperneret egregius quibuslibet temporibus senatus, ibant, unius familiæ viribus Veienti populo pestem minitantes. Sequebatur turba, propria alia cognatorum sodaliumque, nihil medium, nec spem, nec curam, sed immensa omnia volventium animo; alia publicâ sollicitudine excitata, favore et admiratione stupens : *Ire fortes, ire felices jubent, inceptis eventus pares reddere : consulatus indè ac triumphos, omnia præmia ab se, omnes honores sperare.* Prætereuntibus Capitolium, arcemque, et alia templa, quicquid deorum oculis, quicquid animo occurrit, precantur, *ut illud agmen faustum atque felix mittant, sospites brevi in patriam ad parentes restituant.* Incassum missæ preces; infelici viâ (3) dextro Jano portæ Carmentalis profecti, ad Cremeram flumen perveniunt; is opportunus visus locus communiendo præsidio.

V. L. Æmilius indè, et C. Servilius consules facti. Et donec nil aliud quàm in populationibus res fuit, non ad præsidium modò tutandum Fabii satis erant, sed totâ regione, quâ Thuscus ager Romano adjacet, sua tuta

3 (*Dextro Jano*) Per dextrum Janum, sive transitum portæ Carmentalis. Janus enim interdùm sumitur pro quodam quasi fornice, per quem via pateat. Carmentalis igitur porta duos tresve tales Janos sive transitus habuit : per dextrum profecti sunt Fabii.

omnia, infesta hostium, vagantes per utrumque finem, fecêre. Intervallum deindè haud magnum populationibus fuit : dum et Veientes, accito ex Etruria exercitu, præsidium Cremeræ oppugnant, et Romanæ legiones ab L. Æmilio consule adductæ cominùs cum Etruscis dimicant acie. Quanquam vix dirigendi aciem spatium Veientibus fuit; adeò inter primam trepidationem, (4) dum post signa ordines introeunt, subsidiaque locant, invecta subitò ab latere Romana equitum ala, non pugnæ modò incipiendæ, sed consistendi ademit locum. Ita fusi retrò ad saxa Rubra (ibi castra habebant) pacem supplices petunt; cujus impetratæ, ab insita animis levitate, antè deductum Cremerâ Romanum præsidium, pœnituit.

Fabii Veientium victores.

VI. Rursùs cum Fabiis erat Veienti populo sine ullo majoris belli apparatu certamen : nec erant incursiones modò in agros, aut subiti impetus incursantium, sed aliquoties æquo campo collatisque signis certatum : gensque una populi Romani sæpè ex opulentissimâ, ut tum res erant, Etruscâ civitate victoriam tulit. Id primò acerbum indignumque Veientibus visum; indè consilium ex re natum, insidiis ferocem hostem captandi; gaudere etiam, multo successu Fabiis audaciam crescere. Itaque et pecora prædantibus aliquoties, velut casu incidissent, obviam acta : et agrestium fugâ vasti relicti agri : et subsidia armatorum ad arcendas populationes missa, sæpiùs simulato, quàm vero pavore refugerunt.

Victi à Veientibus.

VII. Jamque Fabii adeò contempserant hostem, ut sua invicta arma neque loco, neque tempore ullo crederent sustineri posse. Hæc

4 (*Dum post signa ordines introeunt*) Dum ordines, sequentes signa, prodeunt in locum pugnæ destinatum.

spes adeò provexit, ut ad conspecta procul à Cremera magno campi intervallo pecora (quanquam rara hostium apparebant arma) decurrerent; et cùm improvidi effuso cursu insidias circa ipsum iter locatas superassent, palatique passim vaga, ut fit, pavore injecto, raperent pecora, subitò ex insidiis consurgitur: et adversi, et undiquè hostes erant. Primò clamor circumlatus exterruit: dein tela ab omni parte accidebant; coeuntibusque Etruscis jam continenti agmine armatorum septi, quò magis se hostis inferebat, cogebantur breviore spatio et ipsi orbem colligere.

VIII. Quæ res et paucitatem eorum insignem, et multitudinem Etruscorum, (5) multiplicatis in arcto ordinibus, faciebat. Tum omissâ pugnâ quam in omnes partes parem intenderant, in unum locum se omnes inclinant; (6) eò nisi corporibus armisque (7) rupêre cuneo viam. Duxit via in editum leniter collem; indè primò resistêre; mox ut respirandi superior locus spatium dedit, recipiendique à pavore tanto animum, pepulêre etiam subeuntes; vincebatque auxilio loci paucitas, ni jugo circummissus Veiens in verticem collis evasisset; ita superior rursùs hostis factus. Fabii cæsi ad unum omnes, præsidiumque expugnatum; CCCVI perisse satis convenit: (8) unum propè puberem ætate relictum,

5 (*Multiplicatis in arcto ordinibus*) Cùm ordines, sive orbes illi, quibus Romanos cingebant, plures fierent, propterea quòd in arctum cogerentur.

6 (*Eo nisi*) In eam partem tendentes.

7 (*Rupêre cuneo viam*) In cuneum formatâ acie, viam sibi per vim peruerunt. *Rumpere* sæpè idem est ac per vim et impetu facere aliquid, sic *rupto turbine*, et *rumpebat questus*, apud Virgilium.

8 (*Unum*) Hoc credibile non est, si sex illi et trecenti, omnes è Fabiâ gente erant. Sed nulla jam, aut parva admodùm remaneret difficultas, si cum

(9) stirpem genti Fabiæ, dubiisque rebus populi Romani sæpè domi bellique vel maximum futurum auxilium.

quibusdam auctoribus statueretur, perpaucos fuisse in illo agmine Fabios.

9 (*Stirpem genti Fabiæ*) Propagatorum, et vetitum interire gentem Fabiam; futurumque et per se, et multò magis per posteros, vel maximum dubiis et labantibus populi Romani rebus auxilium.

NARRATIO XVI.

Brevis sed eximia Q. Cincinnati Dictatura.

U.c.296. A.C. 450. *Cùm adversùs Æquos res malè gesta esset à Minucio, L. Quintius Cincinnatus dictator dictus, ad quem missi legati eum trans Tiberim operi rustico intentum offenderunt. Indè in aciem profectus Quintius, obsessum cum exercitu consulem liberavit, et hostes victos more pecudum sub jugum misit. Sic expeditione finitâ, sexto decimo die, dictaturam, quam in sex menses acceperat, deposuit, et rediit ad boves rursùs triumphalis agricola.*

Minucius malè rem gerit adversùs Æquos.

VIS Sabinorum ingens propè ad mœnia urbis infestâ populatione venit; fœdati agri, terror injectus urbi est. Tum plebs benignè arma cœpit; reclamantibus frustrà tribunis, magni duo exercitus scripti; alterum Nautius contra Sabinos duxit: castrisque ad Eretum positis, per expeditiones parvas, plerumque nocturnis incursionibus, tantam vastitatem in Sabino agro reddidit, ut comparati ad eam propè intacti bello fines Romani viderentur. Minucio neque fortuna, nec vis animi eadem in gerendo negotio fuit; nam cùm haud procul ab

hoste castra posuisset, nullâ magnoperè clade acceptâ, castris se pavidus tenebat. Quod ubi senserunt hostes, crevit ex metu alieno, ut fit, audacia: et nocte adorti castra, postquàm parùm vis aperta profecerat, munitiones postero die circumdant; quæ priusquàm undiquè vallo objecto clauderent exitus, quinque equites inter stationes hostium emissi, Romam pertulêre, consulem exercitumque obsideri. Nihil tam nec inopinatum, nec inoperatum accidere potuit. Itaque tantus pavor, tanta trepidatio fuit, quanta, si urbem, non castra hostes obsiderent. Nautium consulem arcessunt: in quo cùm parùm præsidii videretur, dictatoremque dici placeret, qui rem perculsam restitueret; L. Quintius Cincinnatus consensu omnium dicitur.

Quintius Cincin. dictator. Ex opere rustico sumitur.

II. (1) Operæ pretium est audire, qui omnia præ divitiis humana spernunt, neque honori magno locum, neque virtuti putant esse, nisi ubi effusè affluant opes. Spes unica imperii populi Romani L. Quintius, trans Tiberim, contra eum ipsum locum, ubi nunc navalia sunt, quatuor jugerum colebat agrum, quæ prata Quintia vocantur. Ibi ab legatis, seu fossam fodiens palæ innixus, seu cùm araret, operi certè, id quod constat, agresti intentus, salute datâ invicem redditâque, rogatus *ut, quod benè verteret ipsi, reique publicæ, togatus mandata senatûs audiret;* admiratus, rogitansque, *satin salva essent omnia?* Togam properè è tugurio proferre uxorem Raciliam jubet. Quâ simul, absterso pulvere ac sudore velatus processit, dictatorem eum legati gratulantes consalutant; in urbem vocant: qui terror sit in exercitu, exponunt. Navis Quintio publicè parata fuit, transvectumque tres obviam

1 (*Operæ pretium est*) Digna res est quam audiant et attendant ii, qui omnia....

egressi filii excipiunt; indè alii propinqui, atque amici, tum Patrum major pars; eâ frequentiâ stipatus, antecedentibus lictoribus deductus est domum; et plebis concursus ingens fuit: sed ea nequaquam tam læta Quintium vidit, et imperii nimium, et virum in ipso imperio vehementiorem rata. Et illâ quidem nocte nihil, præterquam vigilatum est in urbe.

III. Postero die dictator, cùm ante lucem in forum venisset, magistrum equitum dicit L. Tarquitium patriciæ gentis, sed qui cum stipendia pedibus propter paupertatem fecisset, bello tamen primus longè Romanæ juventutis habitus esset. Cum magistro equitum in concionem venit; justitium edicit; claudi tabernas totâ urbe jubet; vetat quemquam privatæ quicquam rei agere: tum quicumque ætate militari essent, armati cum cibariis in dies quinque coctis, (2) vallisque duodenis, antè solis occasum Martio in campo adessent: quibus ætas ad militandum gravior esset; vicino militi; dum is arma pararet, vallumque peteret, cibaria coquere jussit. Sic juventus discurrit ad vallum petendum; sumpsêre: undè cuique proximum fuit: prohibitus nemo est: impigrèque omnes ad edictum dictatoris præstò fuêre. Indè composito agmine, non itineri magis apto, quàm prælio, si res ita tulisset, legiones ipse dictator, magister equitum suos equites ducit. In utroque agmine, quas tempus ipsum poscebat, adhortationes erant: *Adderent gradum, maturato opus esse, ut nocte ad hostem pervenire possent; consulem exercitum-*

2 (*Vallisque duodenis*) Valli sunt rami arborum cæsi, ex quibus solo infixis, et inter se implicitis fit vallum. Leves eos, et bifurcos plerosque, vel trium, aut, quum plurimùm, quatuor ramorum cædebant Romani, teste ipso Livio alibi.

que Romanum obsideri, tertium diem jam clausos esse; quid quæque nox aut dies ferat, incertum esse; puncto sæpè temporis maximarum rerum momenta verti. Accelera, signifer, sequere miles, inter se quoque gratificantes ducibus clamabant; mediâ nocte in Algidum perveniunt: et, ut sensêre se jam propè hostes esse, signa constituunt.

IV. Ibi dictator, quantùm nocte prospici poterat, equo circumvectus, contemplatusque qui tractus castrorum, quæque forma esset, tribunis militum imperavit, ut sarcinas in unum conjici jubeant; militem cum armis valloque redire in ordines suos; facta, quæ imperavit. Tum, quo fuerant ordine in viâ, exercitum omnem longo agmine circumdat hostium castris; et, ubi signum datum sit, clamorem omnes tollere jubet; clamore sublato, antè se quemque ducere fossam, et jacere vallum. Edito imperio, signum sequutum est, jussa miles exequitur; clamor hostes circumsonat: superat indè castra hostium, et in castra consulis venit: alibi pavorem, alibi gaudium ingens facit. Romani, civilem esse clamorem, atque auxilium adesse, inter se gratulantes, ultrò ex stationibus ac vigiliis territant hostem. Consul differendum negat: *illo clamore non adventum modò significari, sed rem ab suis cæptam: mirumque esse, ni jam exteriore parte castra hostium oppugnentur. Itaque arma suos capere, et se subsequi jubet.* *Circumvallat Æquos.*

V. (3) Nocte initum prælium est, legionibus dictatoris clamore significant, ab eâ quoque parte rem in discrimine esse. Jam se (4) ad *Sub jugum mittit.*

3 (*Nocte initum prælium est*) A legionibus consulis. *Legionibus dictatoris clamore significant* consulis legiones, *ab eâ*, id est, à suâ *quoque parte rem in discrimine esse*, sive pugnari.

4 (*Ad prohibenda circumdari opera*) Ad prohibendum ne opera sibi circumdarentur; ne cir-

NARRATIO XVII.

Appii Claudii libido.

U.c.305. a.C.447. *Inter decemviros, pro consulibus ad scribendas leges è Græciâ allatas creatos, erat Appius Claudius, qui totum Magistratum regebat, favore plebis. Is Virginiam adamavit Virginii centurionis filiam in Algido militantis. Virginem corrumpere cùm non posset, clientem subornavit qui eam in servitutem deposceret, facilè victurus, ipse et accusator et judex. Pater, re cognitâ, ipso judicii die supervenit. Filiam jam addictam videns, ultimo ejus alloquio impetrato, eam in secretum adduxit, et interemit. Indè ad exercitum profugiens milites ad vindicandum facinus accendit; qui creatis decem tribunis, Aventinum occupârunt, decemviros abdicare se Magistratu coegerunt, eosque omnes aut morte, aut exilio affecerunt. Appius in carcere necatus est.*

ANNO trecentesimo altero, quàm condita Roma erat; iterùm mutatur forma civitatis, ab consulibus ad decemviros, quemadmodùm ab regibus antè ad consules venerat, translato imperio, minùs insignis, quia non diuturna, mutatio fuit. Læta enim principia magistratûs ejus nimis luxuriavêre. Eò citiùs lapsa res est, repetitumque duobus uti mandaretur consulum nomen imperiumque. Decemviri ob id tantùm creati erant, ut allatas è Græciâ leges scriberent. Itaque primo anno, decem tabulis legum propositis, tantâ se modestiâ gesserunt ut, in alterum quoque annum Magistratus illis cum eodem imperio prorogatus fuerit. Deinde duabus tabulis ad decem adjectis, cùm multa impotenter fecissent, magistratum noluerunt deponere, donec injusto eorum imperio finem

attulit nefas ab libidine ortum, haud minùs fœdo eventu, quàm quod per stuprum cædemque Lucretiæ urbe regnoque Tarquinios expulerat : ut non finis solùm idem decemviris, qui regibus, sed causa etiam eadem imperii amittendi esset.

Virginia in servitutem asseritur.

II. Ap. Claudium virginis plebeiæ stuprandæ libido cepit. Pater virginis L. Virginius (1) honestum ordinem in Algido ducebat, vir exempli recti, domi militiæque. Perindè uxor instituta fuerat, (2) liberique instituebantur. Desponderat filiam L. Icilio tribunitio, viro acri, et pro causâ plebis expertæ virtutis. Hanc virginem adultam, formâ excellentem, Appius amore ardens, pretio ac spe pellicere adortus, postquàm omnia pudore septa animadverterat, ad crudelem superbamque vim animum convertit. M. Claudio clienti negotium dedit, ut, (3) virginem in servitutem assereret, neque cederet secundùm libertatem postulantibus vindicias : quòd pater puellæ abesset, locum injuriæ esse ratus. Virgini venienti in forum, (ibi namque in tabernis litterarum ludi erant) minister decemviri libidinis manum injecit; *servâ suâ natam* (servamque appellans) *esse; sequique se* jubebat; *cunctantem vi abstracturum.*

1 (*Honestum ordinem... ducebat*) Ordo hîc sumi debet, quemadmodùm et sæpe aliàs, pro centuriâ, quæ altera pars est manipuli; cujus ductor centurio. Porrò ordines alii aliis honestiores erant. Vult igitur Livius Virginium alicui ex illis honestioribus ordinibus præfuisse.

2 (*Liberique*) Vox liberi de unico filio, unicâve filiâ dicebatur. Itaque nihil vetat hîc intelligi solam Virginiam.

3 (*Ut virginem*) Ut postularet virginem sibi addici tanquam servam suam: neque cederet iis qui postulaturi essent ut, lite pendente, Virginia in possessione libertatis maneret. *Vindiciarum* nomine intelligitur momentanea possessio rei controversæ donec de ipsâ rei proprietate decretorio judicio statuatur; gallicè, *la provision.*

III. Pavidâ puellâ stupente, ad clamorem nutricis fidem Quiritium implorantis, fit concursus. Virginii patris, sponsique Icilii populare nomen celebratur; notos gratia eorum, turbam indignitas rei virgini conciliat. Jam à vi tuta erat; cùm (4) assertor, *nihil opus esse multitudine concitatâ* ait: *se jure grassari, non vi.* Vocat puellam in jus, (5) auctoribus quî aderant, ut sequeretur; ad tribunal Appii perventum est; notam judici fabulam petitor, quippè apud ipsum autorem argumenti, peragit; *puellam domi suæ natam, furtoque indè in domum Virginii translatam, suppositam esse. Id se indicio compertum afferre: probaturumque, vel ipso Virginio judice, ad quem major pars injuriæ ejus pertineat. Interim dominum sequi ancillam, æquum esse.* (6) Advocati puellæ, cùm Virginium reipublicæ causâ dixissent abesse, biduò affuturum, si nuntiatum ei sit, iniquum esse absentem de liberis dimicare, postulant ut rem in patris adventum differat; lege ab ipso latâ vindicias det secundùm libertatem, neu patiatur virginem adultam famæ priùs quàm libertatis periculum adire.

IV. Appius decreto præfatus, *quàm libertati faverit, eam ipsam legem declarare, quam Virginii amici postulationi suæ prætendant.* (7) *Ceterùm ita in eâ firmum libertati fore præ-*

4 (*Assertor*) M. Claudius qui virginem in servitutem asserebat, seu petebat.

5 (*Auctoribus qui aderant*) Iis qui aderant puellæ, sive advocatis puellæ, suadentibus ei ut sequeretur. Eodem sensu verbum *adesse* usurpatur ab Horatio sat. 9. lib. 1. *si me amas... paulum hic ades.*

6 (*Advocati puellæ*) Ii qui aderant Virginiæ, et ejus causam auctoritate, gratiâ, concilio tuebantur. *Advocatus est* qui aut jus suggerit, aut præsentiam suam in judicio commodat amico.

7 (*Ceterùm ita*) Ceterùm non aliter in eâ lege firmum libertati fore præsidium quàm si illa lex non detorqueatur ad causas et personas diversas ab iis, de quibus accipi debet.

sidium, si nec causis, nec personis variet. In his enim quæ asserantur in libertatem, (8) *quia quivis lege agere possit : id juris esse in eâ quæ in patris manu sit, neminem esse alium, cui dominus possessione cedat. Placere itaque patrem arcessi ; interea juris sui jacturam assertorem non facere, quin ducat puellam, sistendamque in adventum ejus, qui pater dicatur, promittat.*

Icilii contentio cum Appio.

V. Adversùs injuriam decreti cùm multi magis fremerent, quàm quisquam unus recusare auderet ; P. Numitorius, puellæ avunculus, et sponsus Icilius, interveniunt : datâque inter turbam viâ, cùm multitudo Icilii maximè interventu resisti posse Appio crederet, lictor *decresse* ait : vociferantemque Icilium summovet. Placidum quoque ingenium tam atrox injuria accendisset. *Ferro hinc tibi summovendus sum, Appi*, inquit, (9) *ut tacitum feras, quod celari vis. Virginem ego hanc sum ducturus, nuptam pudicamque habiturus. Proindè omnes collegarum quoque lictores convoca, expediri virgas et secures jube : non manebit extrà domum patris sponsa Icilii. Non, si tribunitium auxilium et provocationem plebi Romanæ, duas arces libertatis tuendæ, ademistis, ideò in liberos quoque nostros conjugesque regnum vestræ libidini datum est. Sævite in tergum et in cervices nostras : pudicitia saltem in tuto sit. Huic si vis afferetur, ego præsentium Quiritium pro sponsâ, Virginius militum pro unicâ filiâ, omnes deorum hominum-*

8 (*Quia quivis lege agere possit*) Is qui, cùm serviret, sese in libertatem vindicari postulabat, non poterat jus suum proprio nomine persequi. Necesse erat, ut homo liber periculo suo causam ejus tuendam susciperet. Cuivis autem è populo illa actio dabatur.

9 (*Ut tacitum feras*) Ut per silentium, ac nemine reclamante consequare id quod celari vis.

que implorabimus fidem : (10) neque tu istud unquam decretum sine cæde nostrâ referes. Postulo, Appi, etiam atque etiam consideres, quò progrediare. Virginius viderit de filiâ, ubi venerit, quid agat ; hoc tantùm sciat, sibi, (11) si hujus vindiciis cesserit, conditionem filiæ quærendam esse. Me vindicantem sponsam in libertatem, vita citiùs deseret, quàm fides.

VI. Concitata multitudo erat, certamenque instare videbatur ; lictores Icilium circumsteterant : nec ultrà minas tamen processum est, cùm Appius, *Non Virginiam defendi ab Icilio, sed inquietum hominem, et tribunatum etiam nunc spirantem, locum seditionis quærere* diceret : *non præbiturum se illi eo die materiam ; sed ut jam servet, non id petulantiæ suæ, sed Virginio absenti et patrio nomini et libertati datum, jus eo die se non dicturum, neque decretum interpositurum : à M. Claudio petiturum, ut decederet jure suo, vindicarique puellam in posterum diem pateretur. Quod nisi pater postero die affuisset, denuntiare se Icilio, similibusque Icilii, (12) neque legi suæ latorem, neque decemviro constantiam defore ; nec se utique collegarum lictores convocaturum ad coercendos seditionis auctores : contentum se suis lictoribus fore.*

VII. Cùm dilatum tempus injuriæ esset,

10 (*Neque tu istud.... decretum..... referes*) Neque tu id assequere quod hoc decreto jubes. Non efficies ut id decretum valeat, et ratum habeat effectum. Verbum *referes* hîc videtur eodem ferè sensu usurpatum, quo superiùs dictum est, ut tacitus feras.

11 (*Si hujus vindiciis*) *Hujus*, M. Claudii assertoris. *Vindiciis*, hîc *vindiciæ* sumi videntur pro actione qua petitur possessio ipsa.

12 (*Neque legi suæ latorem.... defore*) Se, qui tulisset illam legem, eam nempe ipsam, quam postulationi suæ advocati Virginiæ prætendebant, daturum operam ut ei pareretur ; eo scilicet modo intellectæ quo illam interpretatus fuerat.

secessissentque advocati puellæ, placuit omnium primùm fratrem Icilii, filiumque Numitorii, impigros juvenes, pergere inde rectâ ad portam; et, quantùm accelerari posset, Virginium acciri è castris: *in eo verti puellæ salutem, si postero die vindex injuriæ ad tempus præstò esset.* Jussi pergunt, citatisque equis nuntium ad patrem perferunt. (13) Cùm instaret assertor puellæ, ut vindicaret, sponsoresque daret; atque id ipsum agi diceret Icilius, sedulò tempus terens, dum præciperent iter nuntii missi in castra; manus tollere undique multitudo, et se quisque paratum ad spondendum Icilio ostendere. Atque ille lacrymabundus, *gratum est*, inquit, *crastinâ die vestrâ operâ utar; sponsorum nunc satis est.* Ita vindicatur Virginia, spondentibus propinquis.

VIII. Appius paulisper moratus, nè ejus rei causâ sedisse videretur, postquam, omissis rebus aliis præ curâ unius, nemo adibat, domum se recepit; collegisque in castra scribit, *nè Virginio commeatum dent, atque etiam in custodiâ habeant.* Improbum consilium, serum, ut debuit, fuit; et jam commeatu sumpto profectus Virginius primâ vigiliâ erat, cùm posterò die manè de retinendo eo nequicquam litteræ redduntur.

IX. At in urbe, primâ luce, cùm civitas in foro expectatione erecta staret; Virginius sordidatus, filiam suam obsoletâ veste, comitantibus aliquot matronis, (14) cum ingenti advocatione in forum deducit. Circumire ibi et prensare homines cœpit; et non orare solùm precariam opem, sed pro debita petere. *Virginius pro filia cum Appio contendit.*

13 (*Cùm instaret assertor puellæ*) Cum is, qui asserebat Virginiam in servitutem, instaret Icilio, ut se defensorem libertatis puellæ in jure profiteretur, et daret qui sponderent fore ut eâ posterò die sisteretur coram decemviro.

14 (*Ingenti advocatione*) Magnâ advocatorum multitudine.

mitant matronæ, *eamne liberorum procreandorum conditionem; ea pudicitiæ præmia esse?* Cæteraque quæ in tali re muliebris dolor, quò est mœstior imbecillo animo, eò miserabilia magis querentibus subjicit. Virorum, et maximè Icilii vox, tota tribunitiæ potestatis ac provocationis ad populum ereptæ, publicarumque indignationum erat.

Orta indè certamina.

XV. Concitatur multitudo, partim atrocitate sceleris, partim spe per occasionem repetendæ libertatis. Appius nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi; postremò, cùm locus adeundi appariteribus non daretur, ipse cum agmine patriciorum juvenum per turbam vadens, in vincula duci jubet. Jam circa Icilium non solùm multitudo, sed duces quoque multitudinis erant, L. Valerius et M. Horatius: qui repulso lictore, *si jure ageret, vindicare se à privato Icilium* aiebant: *si vim afferre conaretur, idi quoque haud impares fore.* Hinc ardox rixa oritur. Valerium Horatiumque lictor decemviri invadit, franguntur à multitudine fasces. In concionem Appius ascendit: sequuntur Horatius Valeriusque, eos concio audit, decemviro obstrepitur. Jam pro imperio Valerius discedere à privato lictores jubebat: cum fractis animis Appius vitæ metuens, in domum ae propinquam foro, inseiis adversariis, capite obvoluto, recepit.

XVI. Sp. Oppius, ut auxilio collegæ esset, in forum ex altera parte irrumpit, videt imperium vi victum. Agitatis deinde consiliis atque ex omni parte assentiendo multis auctoribus (19) trepidus, senatum postremò vocari jussit. Ea res quòd magnæ parti Patrum displicere acta decemvirorum videbantur, spe

19 (*Ex omni parte... trepidus*) Trepidus et incertus animi, cùm multis ex omni parte concilia suggerentibus, modò huc, modò illi assentiretur.

per senatum finiendæ potestatis ejus multitudinem sedavit.

XVII. Senatus nec plebem irritandam censuit, et multò magis providendum, nè quid, Virginii adventus in exercitu motûs faceret, Itaque missi juniores Patrum in castra, quæ tum in monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut *omni ope, ab seditione milites contineant.* Ubi Virginius majorem quàm reliquerat in urbe, motum excivit. Nam præterquàm quod agmine propè quadragintorum hominum veniens, qui ab urbe, indignitate rei accensi, comites ei se dederant, conspectus est; strictum etiam telum, respersusque ipse cruore tota in se castra convertit; et togæ multifariàm in castris visæ, majoris aliquantò quàm erat, speciem urbanæ multitudinis fecerant. Quærentibus quid rei esset, flens diu vocem non misit; tandem ut jam ex trepidatione concurrentium turba constitit ac silentium fuit: ordine cuncta ut gesta erant, exposuit.

XVIII. Supinas deindè tendens manus, commilitones appellans, orabat; *ne quod scelus Ap. Claudii esset, sibi attribuerent; neu se ut parricidam liberûm aversarentur. Sibi vitam filiæ suæ cariorem fuisse, si liberè ac pudicè vivere licitum fuisset. Cùm velut servam ad stuprum rapi videret, morte amitti meliùs ratum quàm contumeliâ liberos, misericordiâ se in speciem crudelitatis lapsum; nec se superstitem filiæ futurum fuisse; nisi spem ulciscendæ mortis ejus in auxilio commilitonum habuisset. Illis quoque enim filias, sorores conjugesque esse: nec cum filiâ suâ libidinem Ap. Claudii extinctam esse; sed quò impunitior sit, eò effrenatiorem fore; alienâ calamitate documentum datum illis cavendæ similis injuriæ. Quod ad se attineat, uxorem sibi fato ereptam; filiam, quiâ non ultrà pudica victura fuerit,*

miserâ, sed honestâ morte occubuisse. Non esse jam Appii libidini locum in domo suâ: ab aliâ violentiâ ejus eodem se animo suum corpus vindicaturum, quo vindicaverit filiæ; cæteri sibi ac liberis suis consulerent.

XIX. Hæc Virginio vociferanti succlamabat multitudo, *nec illius dolori, nec suæ libertati se defuturos.* Et immisti turbæ militum togati cum eadem illa querendo docendoque quanto visa, quàm audita indigniora potuerint videri; simul profligatam jam rem nuntiando Romæ esse, (20) insequutique qui Appium propè interemptum in exilium abisse dicerent, perpulerunt, ut ad arma conclamaretur, vellerentque signa, et Romam proficiscerentur. Decemviri simul iis quæ videbant, iisque quæ acta Romæ audierant, perturbati; alius in aliam partem castrorum ad sedandos motus discurrunt; et lenitèr agentibus responsum non redditur; imperium si quis inhiberet, et viros et armatos se esse respondetur.

Exercitus Aventinum insidit.

XX. Eunt agmine ad urbem, et Aventinum insidunt, ut quisque occurrerat plebem ad repetendam libertatem, creandosque tribunos plebis adhortantes; alia vox nulla violenta audita est, senatum Sp. Oppius habet: nihil placet asperè agi; quippè ab ipsis datum locum seditioni esse; mittuntur tres legati consulares, Sp. Tarpeius, C. Julius, P. Sulpicius, qui quærerent senatûs verbis, cujus jussu castra deseruissent, aut quid sibi vellent,

20 (*Insequutique*) Duo hîc hominum genera distinguuntur: alterum, qui eum Virginio venerant, nec aliud nunciare poterant, nisi Romæ omnia turbarum plena, remque magnâ ex parte confectam esse: alterum, qui paulò serius profecti ab urbe hos in castra sequuti fuerant, et cùm imperium decemvirale vi victum vidissent, augentes mendacio rem, etiam Appium in exilium ablisse jactabant. Particulas *cùm... simul...* eo sensu accipimus, quo vulgò dicitur *cùm... tùm.*

qui armati Aventinum obsedissent ? belloque averso ab hostibus patriam suam cepissent. Non defuit quid responderetur : deerat qui daret responsum, nullodum certo duce, nec satis audentibus singulis invidiæ se offerre. Id modo à multitudine conclamatum est, ut L. Valerium et M. Horatium ad se mitterent : hic se daturos responsum.

Tribuni militum.

XXI. Dimissis legatis, admonet milites Virginius, *in re non maximâ paulò antè trepidatum esse, quiâ sine capite multitudo fuerit ; responsumque quamquam non inutiliter, fortuito tamen magis consensu quàm communi consilio esse ; placere decem creari, qui summæ rei præessent, militarique honore tribunos militum appellari.* Cùm ad eum ipsum primum is honos deferretur. *Melioribus meis vestrisque rebus reservate*, inquit, *ista de me judicia ; nec mihi filia inulta honorem ullum jucundum esse patitur ; nec in perturbatâ republicâ eos utile est præesse vobis, qui proximi invidiæ sint ; si quis usus mei est, nihilo minor ex privato capietur.* Ita decem numero tribunos militares creant.

Alii tribuni militares.

XXII. Neque in Sabinis quievit exercitus ; ibi quoque auctore Icilio Numitorioque secessio ab decemviris facta est : non minore motu animorum Siccii cædis memoriâ revocatâ, quàm quem nova fama de Virginiâ adeò fœdè ad libidinem petitâ accenderat. Icilius, ubi audivit tribunos militum in Aventino creatos, nè comitiorum militarium prærogativam urbana comitia iisdem tribunis plebis creandis sequerentur, peritus rerum popularium, imminensque ei potestati, et ipse priùs quàm iretur ad urbem, pari potestate eumdem numerum ab suis creandum curat. Portâ Collinâ urbem intravêre sub signis, mediâque urbe agmine in Aventinum pergunt. Ibi conjuncti alteri exercitui, viginti tribunis militum nego-

tium dedetunt, ut ex suo numero duos crearent, qui summæ rerum præessent. M. Oppium, Sext. Manilium creant.

XXIII. Patres solliciti de summa rerum, dùm senatus quotidie esset, jurgiis sæpiùs terunt tempus, quàm consiliis. Siccii cædes decemviris et Appiana lidido, et dedecora militiæ objiciebantur. Placebat Valerium Horatiumque ire in Aventinum; illi negabant se aliter ituros, quàm si decemviri deponerent insignia magistratûs ejus, quo anno jam ante abîssent. Decemviri querentes se in ordinem cogi, non antè quàm perlatis legibus, quarum causâ creati essent, desituros imperium se aiebant.

Plebs in sacrum Montem abit.

XXIV. Per M. Duilium, qui tribunus plebis fuerat, certior facta plebs, contentionibus assiduis nihil transigi, in sacrum Montem ex Aventino transit: affirmante Duilio *non priùs, quàm deseri urbem videant, curam in animos Patrum descensuram; admoniturum sacrum Montem constantiæ plebis; scituros quòd sine restitutâ potestate redigi in concordiam res nequeant.* Viâ Nomentanâ, cui tum Ficulnensi nomen fuit, profecti, castra in Monte sacro locavêre, modestiam patrum suorum, nihil violando imitati. Sequuta exercitum plebs, nullo qui per ætatem ire posset, retractante. Prosequuntur conjuges liberique, cuinam se relinquerent in ea urbe, in quâ nec pudicitia, nec libertas sancta esset, miserabiliter rogitantes.

XXV. Cùm vasta Romæ omnia insueta solitudo fecisset, in foro præter paucos seniorum nemo esset; vocatis utique in senatum Patribus, desertum apparuisset forum, plures jam, quàm Horatius et Valerius, vociferabantur, *Quid exspectabitis, Patres Conscripti? Si Decemviri finem pertinaciæ non faciunt, ruere*

ac

ac deflagrare omnia passuri estis? Quod autem istud imperium est, Decemviri, quod amplexi tenetis? Tectis ac parietibus jura dicturi estis? Non pudet lictorum vestrorum majorem propè numerum in foro conspici, quàm togatorum aliorum? Quid, si hostes ad urbem veniant, facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parùm secessione moveamur, armata veniat? Occasunè urbis vultis finiri imperium? Atqui aut plebs non est habenda, aut habendi sunt tribuni plebis. Nos citiùs caruerimus patriciis magistratibus, quàm illi plebeiis. Novam inexpertamque eam potestatem eripuêre patribus nostris; nè nunc dulcedine semel capti ferant desiderium, (21) *cùm præsertim nec nos temperemus imperiis, quominùs illi auxilii egeant.* Cùm hæc ex omni parte jactarentur, victi consensu Decemviri, futuros se, quando ita videatur, in potestate Patrum affirmant. Id modò simul orant ac monent, ut ipsis ab invidia caveatur nec suo sanguine ad supplicia Patrum plebem assuefaciant.

XXVI. Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem conditionibus, quibus videretur, revocandam, componendasque res, Decemviris quoque ab irâ et impetu multitudinis præcavere jubentur. Profecti, gaudio ingenti plebis in castra accipiuntur: quippè liberatores haud dubiè, et motûs initio, et exitu rei. Ob hæc iis advenientibus gratiæ actæ; Icilius pro multitudine verba facit. Idem cùm de conditionibus ageretur, quærentibus legatis quæ postulata plebis essent, composito jam antè adventum legatorum consilio, ea postulavit, ut appareret in æquitate rerum plùs quàm in armis reponi spei. Potestatem enim tribunitiam pro-

Valerius et Horatius plebem revocant.

21 (*Cùm præsertim nec nos*) Cùm præsertim nos quoque non demus operam exercendo moderatè imperia, ut illi minùs egeant auxilio tribunorum.

vocationemque repetebant, quæ antè Decemviros creatos auxilia plebis fuerant : et ne cui fraudi esset, concisse milites aut plebem ad repetendam per secessionem libertatem.

XXVII. De Decemvirorum modò supplicio atrox postulatum fuit. Dedi quippè eos æquum censebant, vivosque igni concrematuros minabantur. Legati ad ea : (22) *Quæ consilii fuerunt, adeò æqua postulastis, ut ultrò vobis deferenda fuerint, libertati enim ea præsidia petitis, non licentiæ ad impugnandos alios. Iræ vestræ magis ignoscendum, quàm indulgendum est : quippè qui crudelitatis odio in crudelitatem ruitis, et, priùs penè quàm ipsi liberi sitis, dominari jam in adversarios vultis. Nunquàmne quiescet civitas nostra à suppliciis, aut Patrum in plebem Romanam, aut plebis in Patres? Scuto vobis magis, quàm gladio opus est. Satis superque humilis est, qui jure æquo in civitate vivit, nec inferendo injuriam nec patiendo. Etiam, si quando metuendos vos præbituri estis, cùm recuperatis magistratibus legibusque vestris, judicia penes vos erunt de capite nostro fortunisque, tunc, ut quæque causa erit, statuetis, nunc libertatem repeti satis est.*

XXVIII. Facerent ut vellent permittentibus cunctis, mox redituros se legati rebus perfectis affirmant. Profecti cùm mandata plebis Patribus exposuissent; alii Decemviri, quandoquidem præter spem ipsorum, supplicii sui nulla mentio fieret, haud quicquam abnuêre. Appius, truci ingenio, et invidiâ præcipuâ, odium in se aliorum suo in eos metiens odio, *Haud ignaro*, inquit, *imminet fortuna. Video, donec arma adversariis tradantur, differri adversùs nos certa-*

22 (*Quæ consilii fuerunt, iræ vestræ*) Ira est inimica consilio. Igitur hîc opponuntur *consilium et ira*. Quæ judicio et maturâ deliberatione postulastis, ea æquissima sunt. Alia ratio est eorum quæ irâ incitante petitis.

men; dandus invidiæ est sanguis. Nihil ne ego quidem moror, quominùs Decemviratu abeam. Factum senatusconsultum, *Ut Decemviri se primo quoque tempore magistratu abdicarent; Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis crearet: et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque.*

XXIX. His senatusconsultis perfectis, dimisso senatu Decemviri prodeunt in concionem, abdicantque se Magistratu, ingenti hominum lætitiâ. Nuntiantur hæc plebi; legatos quicquid in urbe hominum supererat prosequitur. Huic multitudini læta alia turba ex castris occurrit; congratulantur libertatem concordiamque civitati restitutam. Legati pro concione: *Quod bonum, faustum, felixque sit vobis, reipublicæ, redite in patriam ad penates, conjuges, liberosque vestros: sed quâ hic modestiâ fuistis, ubi nullius ager in tot usu rerum necessario tantæ multitudini est violatus, eam modestiam ferte in urbem: in Aventinum ite, undè profecti estis. Ibi felici loco ubi prima initia inchoastis libertatis vestræ, tribunos plebis creabitis; præstò erit pontifex maximus, qui comitia habeat.*

XXX. Ingens assensus alacritasque cuncta approbantium fuit. Convellunt indè signa, profectique Romam certant cum obviis gaudio; armati per urbem silentio in Aventinum perveniunt; ibi extemplò, pontifice maximo comitia habente, tribunos plebis creaverunt, omnium primum L. Virginium, indè L. Icilium, et P. Numitorium avunculum Virginiæ, auctores secessionis: tum C. Sicinium, progeniem ejus, quem primum tribunum plebis creatum in sacro Monte proditum memoriæ est; et M. Duilium, qui tribunatum insignem antè Decemviros creatos gesserat, nec in Decemviralibus certaminibus plebi defuerat. Spe deindè magis quàm meritis electi, M. Titinius,

Tribuni P. creantur in Aventino.

M. Pomponius, C. Apronius, P. Villius, C. Oppius. Tribunatu inito, L. Icilius extemplò plebem rogavit, et plebs scivit, ne cui fraudi esset secessio ab Decemviris facta. Confestim de consulibus creandis cum provocatione, M. Duilius rogationem pertulit; ea omnia in pratis Flaminiis concilio plebis acta, quem nunc Circum Flaminium appellant.

XXXI. Per interregem deindè consules creati, L. Valerius, M. Horatius, qui extemplò magistratum acceperunt: quorum consulatus popularis sine ullâ Patrum injuriâ, nec sine offensione fuit; quicquid enim libertati plebis caveretur, id suis decedere opibus credebant.

Appius accusatur.

XXXII. Fundatâ deinde et potestate tribunitiâ, et plebis libertate, tùm tribuni aggredi singulos tutum maturumque jam rati, accusatorem primum Virginium, et Appium reum deligunt. Cùm diem Appio Virginius dixisset, et Appius stipatus patriciis juvenibus in forum descendisset, redintegrata extemplò est omnibus memoria fœdissimæ potestatis, cùm ipsum satellitesque ejus vidissent. Tum Virginius, *Cratio*, inquit, *rebus dubiis inventa est. Itaque neque ego accusando apud vos eum, tempus teram, à cujus crudelitate vosmetipsi armis vindicastis: nec istum ad cetera scelera impudentiam in defendendo se adjicere patiar. Omnium igitur tibi, Appi Claudi, quæ impiè nefarièque per biennium alia super alia es ausus, gratiam facio; unius tantùm criminis ni judicem dices, te ab libertate in servitutem contra leges vindicias non dedisse, in vincula te duci jubeo.*

XXXIII. Nec in tribunitio auxilio Appius, nec in judicio populi ullam spem habebat; attamen et tribunos appellavit; et nullo morante, arreptus à viatore, *Provoco*, inquit. Audita vox una vindex libertatis ex

eo missa ore, quo vindiciæ nuper ab libertate dictæ erant, silentium fecit. Et, dùm pro se quisque, *Deos, tandem esse, et non negligere humana* fremunt, *et superbiæ crudelitatique, etsi seras, non leves tamen venire pœnas: provocare qui provocationem sustulisset; et implorare præsidium populi, qui omnia jura populi obtrisset; rapique in vincula egentem jure libertatis, qui liberum corpus in servitutem addixisset;* ipsius Appii inter concionis murmur fidem populi Romani implorantis vox audiebatur.

XXXIV. Majorum merita in rempublicam domi militiæque commemorabat. *Suum infelix erga plebem Romanam studium, quòd æquandarum legum causâ cum maxima offensione Patrum consulatu abisset: suas leges, quibus manentibus lator earum in vincula ducatur. Ceterùm sua propria bona malaque, cùm causæ dicendæ data facultas sit, tum se experturum. In præsentia se communi jure civitatis civem Romanum die dictâ postulare, ut dicere liceat, ut judicium populi Romani experiri; non ita se invidiam pertimuisse, ut nihil in æquitate et misericordiâ civium suorum spei habeat. Quòd si indictâ causâ in vincula ducatur, iterùm se tribunos plebis appellare, et monere ne imitentur quos oderint. Quòd si tribuni eodem fœdere obligatos se fateantur tollendæ appellationis causâ, in quam conspirasse Decemviros criminati sint,* ait, *se provocare ad populum: implorare leges de provocatione, et consulares, et tribunitias, eo ipso anno latas. Quem enim provocaturum, si hoc indemnato indictâ causâ non liceat? Cui plebeio et humili præsidium in legibus fore, si Ap. Claudio non sit? Se documento futurum, utrùm novis legibus dominatio, an libertas formata sit; et appellatio provocatioque adversùs injuriam magistratuum ostentata tantùm inanibus litteris, an verè data sit.*

XXXV. Contrà Virginius, unum Ap. Claudium, et legum expertem et civilis et humani fœderis esse aiebat. *Respicerent tribunal homines, castellum omnium scelerum: ubi Decemvir ille perpetuus, bonis, tergo, sanguini civium infestus, virgas securesque omnibus minitans, deorum hominumque contemptor, carnificibus, non lictoribus stipatus, jam ab rapinis et cædibus animo ad libidinem verso, virginem ingenuam in oculis populi Romani, velut bello captam, à complexu patris abreptam, ministro cubiculi sui clienti dono dederit: ubi crudeli decreto, nefandisque vindiciis dexteram patris in filiam armaverit: ubi tollentes corpus semianime virginis sponsum avunculumque in carcerem duci jusserit, stupro interpellato magis, quàm cæde motus. Et illi carcerem ædificatum esse, quod domicilium plebis Romanæ vocare sit solitus. Proindè ut ille iterùm ac sæpiùs provocet, sic se iterùm ac sæpiùs judicem illi ferre, ni vindicias ab libertate in servitutem dederit; si ad judicem non eat, pro damnato in vincula duci jubere.* Ut haud quoquam improbante, sic magno motu animorum, cùm tanti viri supplicio suamet plebi jam nimia libertas videretur, in carcerem est conjectus; tribunus ei diem prodixit.

n carcerem ducitur.

Claudius ro Appio devocatur.

XXXVI. C. Claudius, qui perosus Decemvirorum scelera, et ante omnes fratris filii superbiæ infestus, Regillum antiquam in patriam se contulerat, is magno jam natu cùm ad pericula ejus deprecanda redisset, cujus vitia fugerat, sordidatus cum gentibus clientibusque in foro prensabat singulos: orabatque: *Ne* [illegible] *udiæ genti eam inustam maculam vellent,* [illegible] *arcere et vinculis viderentur digni. Virum* [illegible] *vatissimæ imaginis futurum ad posteros,* [illegible] *m latorem, conditoremque Romani juris,* [illegible] *ere vinctum inter fures nocturnos ac latro-*

nes. Averterent ab irâ parumper ad cognitionem cogitationemque animos : et potiùs unum tot Claudiis deprecantibus condonarent, quàm propter unius odium multorum preces aspernarentur. Se quoque id generi ac nomini dare, nec cum eo in gratiam redisse, cujus adversæ fortunæ velit succursum. Virtute libertatem recuperatam esse : clementiâ concordiam ordinum stabiliri posse.

XXXVII. Erant quos moveret suâ magis pietate, quàm ejus pro quo agebat causâ ; sed Virginius *sui potiùs ut misererentur*, orabat *filiæque : nec gentis Claudiæ* (23) *regnum in plebem sortitæ, sed necessariorum Virginiæ trium tribunorum preces audirent, qui ad auxilium plebis creati ipsi plebis fidem atque auxilium implorarent.* Justiores hæ lacrymæ videbantur, itaque spe incisâ, priusquàm prodicta dies adesset, Appius sibi mortem conscivit.

XXXVIII. Subinde arreptus à P. Numitorio Sp. Oppius, invidiæ proximus, quòd in urbe fuerat, cùm injustæ vindiciæ à collega dicerentur. Plùs tamen facta injuria, Oppio, quàm non prohibita, invidiæ fecit ; testis productus, qui septem et viginti enumeratis stipendiis, octies (24) extra ordinem donatus, donaque ea gerens in conspectu populi, scissâ veste, tergum laceratum virgis ostendit, nihilum deprecans, *quin, si quam suam noxam reus dicere posset, privatus in se iterùm sæviret.* *Oppius accusatur.*

23 (*Regnum in plebem sortitæ*) Cui fato videretur datum, ut regnum et tyrannicam dominationem in plebem exerceret.

24 (*Extra ordinem donatus*) Non cum manipulo suo aut centuriâ, sed solus et extra commilitonum ordinem donatus. Sæpè universus aliquis manipulus ob insignem in re militari præstitam operam donabatur. Sed præcipuo splendore eminebant ea dona, quæ unus quis miles, aut centurio extra ceterorum ordinem referret.

In vinculis moritur. Oppius quoque ductus in vincula est, et antè judicii diem finem ibi vitæ fecit. Bona Claudii Oppiique tribuni publicavêre; collegæ eorum exilii causâ solum verterunt: bona publicata sunt. Et M. Claudius assertor Virginiæ, die dictâ damnatus, ipso remittente Virginio ultimam pœnam, dimissus Tibur exsulatum abiit: Manesque Virginiæ, mortuæ quàm vivæ felicioris, per tot domos ad petendas pœnas vagati, nullo relicto sonte tandem quieverunt.

NARRATIO XVIII.

Magistri Faliscæ juventutis scelus et pœna.

U.c. 361. a.C. 391. *Dum Falerios Camillus obsidet, quidam ludi Magister principum civitatis liberos, quos erudiebat, in castra Romana perductos, ipse in manus tradidit. Scelestum munus execratus Camillus, denudari proditorem jussit, virgasque pueris, quibus ipsum agerent in urbem verberantes, dedit. Quo tam insigni justitiæ ac fidei specimine moti Falisci, legatos Romam misêre, qui Falerios dederent.*

CAMILLUS, captis Faliscorum castris, urbis obsidionem aggreditur, et munitiones, et interdum per occasionem impetus oppidanorum in Romanas stationes, prœliaque parva fieri, et teri tempus, neutrò inclinatâ spe, cùm frumentum copiæque aliæ ex antè convecto largiùs obsessis quàm obsidentibus suppeterent. Videbaturque æquè diuturnus futurus labor, ac Veiis fuisset; (1) ni fortuna, imperatori

1 (*Ni fortuna*) Sensus esse debet: nisi imperatori Romano simul fortuna simul specimen virtutis, quæ cognita jam pridem erat rebus bellicis, sed tum fidei experimento claruit, maturam victoriam dedisset.

Romano, simul et cognitæ rebus bellicis virtutis specimen, maturam victoriam dedisset.

Magistri Faliscæ juventutis scelus et pœna.

II. (2) Mos erat Faliscis, eodem magistro liberorum comitenti; simulque plures pueri, quod hodie quoque in Græciâ manet, unius curæ demandabantur; principum liberos, sicut ferè fit, qui scientiâ videbatur præcellere, erudiebat. Is cùm in pace instituisset pueros ante urbem lusûs exercendique causâ producere, nihil eo more per belli tempus intermisso, tum modò brevioribus, modò longioribus spatiis trahendo eos à porta, lusu sermonibusque variatis, longiùs solito, ubi res dedit, progressus, inter stationes eos hostium castraque inde Romana in prætorium ad Camillum perduxit; ibi scelesto facinori scelestiorem sermonem addidit: *Falerios se in manus Romanis tradidisse, quando eos pueros, quorum parentes capita ibi rerum sint, in potestatem dediderit.*

III. Quæ ubi Camillus audivit, *Non ad similem*, inquit, *tui nec populum, nec imperatorem, scelestus ipse cum scelesto munere venisti. Nobis cum Faliscis, quæ pacto fit humano, societas non est; quam ingeneravit natura, utrisque est eritque. Sunt et belli, sicut pacis jura, justèque* (3) *ea non minùs quàm fortiter, didicimus gerere. Arma habemus: non adversùm eam ætatem, cui etiam captis urbibus parcitur; sed* (4) *adversùs ar-*

2 (*Mos erat Faliscis*) Hoc ideò observat Livius, quia apud Romanos res aliter se habebat. Diversa erant præceptorum pædagogorumque munia. Præceptores publicè docebant: puerorum comitandorum, privatimque instituendorum cura ad pædagogos pertinebat. Nec simul plures pueri unius magistri curæ edocendi demandabantur: sed suus cujusque familiæ pueris pædagogus præerat.

3 (*Ea*) Bella. Observa exemplum orationis grammaticæ leges spernentis.

4 (*Adversùs armatos*

matos et ipsos, qui nec læsi, nec lacessiti à nobis, castra Romana ad Veios oppugnarunt. Eos tu, quantùm in te fuit, novo scelere vicisti: ego Romanis artibus, virtute, opere, armis, sicut Veios, vincam.

IV. Denudatum deinde eum, manibus post tergum illigatis, reducendum Falerios pueris tradidit; virgasque eis, quibus proditorem agerent in urbem verberantes, dedit. Ad quod spectaculum concursu populi primùm facto, deinde à magistratibus de re nova vocato senatu, tanta mutatio animis est injecta, ut, qui modò efferati odio irâque, Veientium exitum penè quàm Capenatium pacem mallent, apud eos pacem universa posceret civitas. Fides Romana, justitia imperatoris, in foro et curia celebrantur: consensuque omnium legati ad Camillum in castra, atque inde permissu Camilli Romam ad senatum, qui dederent Falerios, proficiscuntur.

Faliscigunt Romanis.

V. Introducti ad senatum ita loquuti traduntur: *Patres conscripti,* (5) *victoriâ cui nec deus, nec homo quisquam invideat, victi à vobis et imperatore vestro, dedimus nos vobis: rati quo nihil victori pulchrius est, melius nos sub imperio vestro, quàm legibus nostris victuros. Eventu hujus belli duo salutaria exempla prodita humano generi sunt. Vos fidem in bello, quàm præsentem victoriam maluistis: nos fide provocati victoriam ultrò detulimus. Sub dictione vestrâ sumus. Mittite, qui arma, qui obsides, qui urbem patentibus portis accipiant. Nec vos fidei nostræ, nec nos imperii vestri pœnitebit.* Camillo, et ab hostibus, et à civibus gratiæ actæ, Faliscis in stipendium militum ejus

et ipsos) Adversùs eos qui, ut nos armati, ita et ipsi quoque arma gerant.

5 (*Victoriâ, cui nec deus*, etc.) Quia nimirùm illa victoriæ fortunæ non est, sed virtutis ac fidei.

anni, ut populus Romanus tributo vacaret, pecunia imperata. Pace datâ, exercitus Romam deductus. Camillus meliore multò laude, quàm cùm triumphantem albi per urbem vexerant equi, (6) insignis justitiâ fideque hostibus victis, cùm in urbem redisset.

6 (*Insignis justitiâ fideque hostibus victis*) Insignis victoriâ ex hostibus per justitiam et fidem reportatâ.

NARRATIO XIX.

Transitus Gallorum in Italiam.

Galli senonès à legatis Romanorum irritati, dam spontè Clusii obsidionem solvunt, ad Alliam flumen occurrentes Romanos profligant, dissipatos insequuti urbem diripiunt, diruunt, incendunt. Indè ad Capitolium sedent menses septem. Tandem à Camillo duce cæsi mœnibus expelluntur. Hæc totius narrationis summa, quam per partes exponere libuit. U.c. 364. a.C. 388.

PARS PRIMA.

Prælium ad Alliam.

Cùm Senones, Galliæ Celticæ populi inter Sequanam et Ligerim, Alpibus superatis Clusium oppugnarent, missi sunt ab senatu ad componendam inter eos et Clusinos pacem legati tres, qui captis in Gallos armis, cùm in acie Clusinorum stetissent, Galli relicto Clusio, Romam contenderunt infesto exercitu, et occurrentes ad Alliam Romanos fuderunt.

GALLI in Italiam longè ante transierant quàm bellum adversùs Romanos gererent. Senones recentissimi advenarum, primi Clusium,

Romamque indè venerunt. Clusini novo bello exterriti, cùm formas hominum inusitatas cernerent, et genus armorum, audirentque sæpè ab iis cis Padum ultràque legiones Etruscorum fusas, quanquàm adversùs Romanos nullum eis jus societatis amicitiæve erat, nisi quòd Veientes consanguineos adversùs populum Romanum non defendissent, legatos Romam, qui auxilium ab senatu peterent, misêre. De auxilio nihil impetratum; legati tres M. Fabii Ambusti filii missi, qui senatùs populique Romani nomine agerent cum Gallis, *Ne, à quibus nullam injuriam accepissent, socios populi Romani atque amicos oppugnarent. Romanis eos bello quoque, si res cogat, tuendos esse; sed melius visum bellum ipsum amoveri, si posset; et Gallos, novam gentem, pace potiùs cognosci, quàm armis.*

II. Mitis legatio, ni præferoces legatos, Gallisque magis quàm Romanis similes, hâbuisset; quibus, postquam mandata ediderunt in concilio Gallorum, datur responsum: *Etsi novum nomen audiant Romanorum, tamen credere viros fortes esse, quorum auxilium à Clusinis, in re trepidâ sit imploratum; et quoniam legatione adversùs se maluerint quàm armis tueri socios, ne se quidem pacem quam illi afferant aspernari, si Gallis egentibus agro, quem latiùs possideant quàm colant Clusini partem finium concedant; aliter pacem impetrari non posse. Et responsum coram Romanis se accipere velle: et, si negetur ager, coram iisdem Romanis dimicaturos, ut nuntiare domum possent, quantùm Galli virtute cæteros mortales præstarent. Quodnam id jus esset; agrum à possessoribus petere, aut minari arma*, Romanis quærentibus, et, *quid in Etruria rei Gallis esset?* Cùm illi *se in armis, jus ferre, et omnia fore*

tium virorum esse, ferociter dicerent, accensis utrinque animis ad arma discurritur, et prælium conseritur.

III. Ibi, jam urgentibus Romanam urbem fatis, legati contra jus gentium arma capiunt; nec id clam esse potuit, cùm ante signa Etruscorum tres nobilissimi fortissimique Romanæ juventutis pugnarent: tantùm eminebat peregrina virtus. Quin etiam Q. Fabius evectus extra aciem equo, (1) ducem Gallorum ferociter in ipsa signa Etruscorum incursantem, per latus transfixum hastâ occidit, spoliaque ejus legentem Galli agnovêre, perque totam aciem, Romanum legatum esse, (2) signum datum est.

Leg contr Gall arma piunt.

IV. Omissâ indè in Clusinos irâ, receptui canunt, minantes Romanis. Erant, qui extemplò Romam eundum censerent; vicêre seniores, ut legati priùs mitterentur questum injurias, postulatumque, ut, pro jure gentium violato, Fabii dederentur. Legati Gallorum cùm ea, sicut erant mandata, exposuissent; senatui nec factum placebat Fabiorum, et jus postulare barbari videbantur; sed ne id quod placebat, (3) decernerent in tantæ nobilitatis viris, (4) ambitio obstabat. Itaque ne penes ipsos culpa esset cladis fortè Gallico bello acceptæ, cognitionem de postulatis Gallorum ad populum rejiciunt; ubi tantò plùs gratia atque opes valuêre, ut, quorum de pœnâ agebatur, tribuni militum consulari potestate in insequentem annum crearentur. Quo facto haud secùs quàm dignum erat infensi Galli, bellum propalam minantes, ad suos redeunt.

Ga postul ut leg Roma sibi dantu

1 (*Ducem Gallorum*) Quemdam è ducibus.

2 (*Signum datum est*) Hoc est, jussu imperatoris per totam aciem, singulis ad proximos perferentibus, nunciatum est.

3 (*Decernerent*) Patres

4 (*Ambitio*) Pravus in potentes favor.

Tribuni militum cum tribus Fabiis creati. Q. Sulpicius Longus, Q. Servilius quartùm, Ser. Cornelius Maluginensis.

gli- ier itur im val- V. Cùm tanta moles mali instaret, (adeò occæcat animos fortuna, ubi vim suam ingruentem refringi non vult) civitas, quæ adversùs Fidenatem et Veientem hostem, alibique finitimos populos ultima experiens auxilia, dictatorem multis tempestatibus dixisset; ea tunc, inusitato atque inaudito hoste ab Oceano terrarumque ultimis oris bellum ciente, nihil extraordinarii imperii, aut auxilii quæsivit. Tribuni, quorum temeritate bellum contractum erat; summæ rerum præerant: delectumque nihilo accuratiorem quàm ad media bella haberi solitus erat, extenuantes etiam famam belli, habebant.

iam lli en- t. VI. Interim Galli, postquam accepêre ultrò honorem habitum violatoribus juris humani, elusamque suam legationem esse, flagrantes irâ, cujus impotens est gens, confestim signis convulsis, citato agmine iter ingrediuntur. Ad quorum prætereuntium raptim tumultum cùm exterritæ urbes ad arma concurrerent, fugaque agrestium fieret, Romam se ire, magno clamore significabant; quacumque ibant, equis virisque longè ac latè fuso agmine immensum obtinentes loci. Sed antecedente famâ, nuntiisque Clusinorum, deinceps indè aliorum populorum, plurimùm terroris Romam celeritas hostium tulit: quippe quibus, velut tumultuario exercitu raptim ducto, ægrè ad undecimum lapidem occursum est, quâ flumen Allia Crustuminis montibus prærupto defluens alveo, haud multùm infrà viam Tiberino amni miscetur. Jam omnia contrà circàque hostium plena erant, et nata in vanos tumultus gens, truci cantu, clamoribusque variis, horrendo cuncta compleverant sono.

VII. Ibi tribuni militum, non loco castris antè capto, non deorum saltem, si non hominum, memores, nec auspicato, nec litato, instruunt aciem diductam in cornua; ne circumveniri multitudine hostium possent; nec tamen æquari frontes poterant, cùm extenuando, infirmam et vix cohærentem mediam aciem haberent. Paulùm erat ab dexterâ editi loci, quem subsidiariis repleri placuit; eaque res ut initium pavoris ac fugæ, sic una salus fugientibus fuit. Nam Brennus regulus Gallorum, in paucitate hostium artem maximè timens, ratus ad id captum superiorem locum, ut, ubi Galli cum acie legionum rectâ fronte concurrissent, subsidia in aversos transversosque impetum darent, ad subsidiarios signa convertit: si eos loco depulisset, haud dubius facilem in æquo campi tantùm superante multitudine victoriam fore: adeò non fortuna modò, sed ratio etiam cum barbaris stabat. *Vincun Romanos ad Alliam.*

VIII. In altera acie nihil simile Romanis, non apud duces, non apud milites, erat; pavor fugaque occupaverat animos, et tanta omnium oblivio, ut multò major pars Veios in hostium urbem, cùm Tiberis arceret, quàm recto itinere Romam ad conjuges ac liberos fugerent. Parumper subsidiarios tutatus est locus; in reliquâ acie simul est clamor proximis ab latere, ultimis ab tergo auditus, ignotum hostem priùs penè quàm viderent, non modò non tentato certamine, sed ne clamore quidem reddito, integri intactique fugerunt. Nec ulla cædes pugnantium fuit; terga cæsa suorumet ipsorum certamine in turba impedientium fugam. Circa ripam Tiberis, quò armis abjectis totum sinistrum cornu diffugit, magna strages facta est: multosque imperitos nandi, aut invalidos, graves loricis aliisque tegminibus, hausêre gurgites; maxima tamen pars incolu- *Turpis Romanorum fuga.*

mis Veios perfugit : undè non modò præsidii quicquam, sed ne nuntius quidem cladis Romam est missus. Ab dextro cornu, quod procul à flumine, et magis sub monte steterat, Romam omnes petière, et ne clausis quidem portis urbis, in arcem confugerunt.

Galli poliis ctis omam unt.

IX. Gallos quoque velut obstupefactos miraculum victoriæ tam repentinæ tenuit; et ipsi pavore defixi primùm steterunt, velut ignari quid accidisset : deindè insidias vereri; postremò cæsorum spolia legere, armorumque cumulos, ut mos eis est, coacervare. Tum demùm, postquam nihil usquam hostile cernebatur, viam ingressi, Romam contendunt.

PARS SECUNDA.

Romæ excidium.

c. 365. C. 387. *Gallis Romæ appropinquantibus, cùm civibus nulla urbis defendendæ spes esset, placuit conjuges ac liberos in urbe relinquere, juventutem militarem, senatúsque robur in capitolium conscendere; flaminem, sacerdotesque vestales, sacra publica partim terræ recondere, partim secum auferre; senes domi mortem expectare. Interim Galli urbem invadentes apertas passim domos adeunt, ubi majores natu cum insignibus honorum in vestibulo sedentes mactant, faces tectis injiciunt, et totam urbem, igne ferroque vastant.*

GALLI, haud multò ante solis occasum, ad urbem Romam perveniunt; ubi cùm prægressi equites, non portas clausas, non stationem pro portis excubare, non armatos esse in muris, retulissent, aliud priori simile miraculum eos sustinuit; noctemque veriti, et ignotæ situm urbis, inter Romam atque Anienem consedêre, exploratoribus missis circa mœnia aliasque portas, quænam hostibus in perditâ re consilia essent.

II. Romani, cùm pars major ex acie Veios petiisset, nemo superesse quemquam præter eos qui Romam refugerant, crederet, complorati omnes pariter vivi mortuique, totam propè urbem lamentis impleverunt : privatos deindè luctus stupefecit publicus pavor, postquam hostes adesse nuntiatum est ; mox ululatus cantusque dissonos, vagantibus circa mœnia turmatim barbaris, audiebant. Omne indè tempus suspensos ita tenuit animos usque ad lucem alteram, ut identidem jam in urbem futurus videretur impetus. Primo adventu, quo accesserant ad urbem ; (*mansuros enim ad Alliam fuisse, nisi hoc consilii forret*) deindè sub occasum solis, quia haud multùm diei supererat, ante noctem rati se invasuros, tum in noctem dilatum consilium esse, quò plus pavoris inferrent. *Romanorum pavor.*

III. Postremò lux appropinquans exanimare : timorique perpetuo ipsum malum continens fuit, cùm signa infesta portis sunt illata. Nequaquam tamen eâ nocte, neque insequenti die, similis illi, quæ ad Alliam tam pavidè fugerat, (1) civitas fuit. Nam cùm defendi urbem posse, tam parvâ relictâ manu, spes nulla esset, placuit cum conjugibus ac liberis juventutem militarem, senatûsque robur, in arcem capitoliumque conscendere, armisque et frumento collatis, ex loco indè munito deos, hominesque, et Romanum nomen defendere : flaminem sacerdotesque vestales, sacra publica à cæde, ab incendiis, procul auferre ; nec antè deseri cultum eorum, quàm non superessent qui colerent. *Si arx capitoliumque, sedes deorum, si senatus, caput publici con-* *Capitolium militaris juventus occupat.*

1 (*Civitas*) Cives Romani. Sensus est ; Romanos eâ nocte et insequenti die longè alios se præstitisse, quàm fuerant ad Alliam, undè tam pavidè fugerant.

silii, si militaris juventus superfuerit imminenti ruinæ urbis, facilem jacturam esse seniorum, relictæ in urbe utique perituræ turbæ. Et, quò id æquiore animo de plebe multitudo ferret, senes triumphales consulareſque *simul se cum illis* palàm dicere *obituros: nec his corporibus, quibus non arma ferre, non tueri patriam possent, oneraturos inopiam armatorum.* Hæc inter seniores morti destinatos jactata solàtia.

IV. Versæ indè adhortationes ad agmen juvenum, quos in capitolium atque in arcem prosequebantur, commendantes virtuti eorum juventæque, urbis per trecentos sexaginta annos omnibus bellis victricis, quæcumque reliqua esset, fortunam. Digredientibus qui spem omnem atque opem secum ferebant, ab iis qui captæ urbis non superesse statuerant exitio, cùm ipsa res speciesque miserabilis erat, tum muliebris fletus et concursatio incerta, nunc hos, nunc illos sequentium, rogitantiumque viros natosque, cui se fato darent, (2) nihil, quod humanis superesset malis, relinquebant: magna pars tamen earum in arcem suos prosecutæ sunt, nec prohibente ullo, nec vocante: quia quod utile obsessis ad minuendam imbellem multitudinem, id parùm humanum erat.

V. Alia, maximè plebis, turba, quam nec capere tam exiguus collis, nec alere in tanta inopiâ frumenti poterat, ex urbe effusa velut agmine jam uno petiit Janiculum; indè pars per agros dilapsi, pars urbes petunt finitimas; sine ullo duce, aut consensu, suam quisque spem, sua consilia, communibus deploratis,

2 (*Nihil, quod humanis superesset malis, relinquebant*) Nihil relinquebant quod humana mala possent adjicere ad præsentem Romanorum calamitatem.

exsequentes. Flamen interim Quirinalis, virginesque Vestales, omissâ rerum suarum curâ, quæ sacrorum secum ferenda, quæ (quia vires ad omnia ferenda deerant) reliquenda essent consultantes, quisve ea locus fideli asservaturus custodiâ esset, optimum ducunt, condita in doliolis sacello proximo ædibus flaminis Quirinalis, ubi nunc despui religio est, defodere: cætera inter se onere partito ferunt, viâ quæ sublicio ponte ducit ad Janiculum.

VI. In eo clivo eas cùm L. Albinius de plebe Romana homo conspexisset, plaustro conjugem ac liberos vehens, inter cæteram turbam, quæ inutilis bello urbe excedebat; (3) salvo etiam tum discrimine divinarum humanarumque rerum, irreligiosum ratus sacerdotes publicos, sacraque populi Romani pedibus ire ferrique, se ac suos in vehiculo conspici, descendere uxorem ac pueros jussit, virgines sacraque in plaustrum imposuit, et Cære, quo iter sacerdotibus erat, pervenit. *Albinii pietas.*

VII. Romæ interim satis jam omnibus, ut in tali re, ad tuendam arcem compositis, turba seniorum domos regressa adventum hostium obstinato ad mortem animo expectabat. Qui eorum curules gesserant magistratus, ut in fortunæ pristinæ, honorumque, aut virtutis insignibus morerentur, quæ augustissima vestis est (4) thensas ducentibus, triumphantibusque, eâ vestiti medio ædium eburneis sellis sedere. Sunt qui, M. Fabio pontifice maximo præfante carmen, devovisse eos se pro patria Quiritibusque Romanis, tradant. *Senes mortem expectant domi.*

3 (*Salvo etiam tum discrimine*) Cùm, etiam in tanto malo, servaretur discrimen divinarum, humanarumque rerum, et humana divinis cedere jubeerentur.

4 (*Thensas ducentibus*) *Thensæ* sunt sacra vehicula, quibus simulacra deorum ludis Circensibus in circum ad pulvinar deferebantur.

Galli diripiunt urbem.

VIII. Galli, et quia interpositâ nocte à contentione pugnæ remiserant animos, et quòd nec in acie ancipiti usquam certaverunt prælio, nec tum impetu aut vi capiebant urbem, sine ira, sine ardore animorum ingressi postero die patente Collinâ portâ, in forum perveniunt; circumferentes oculos ad templa deûm, arcemque solam belli speciem tenentem. Indè modico relicto præsidio, ne quis in dissipatos ex arce aut Capitolio impetus fieret, dilapsi ad prædam, vacuis occursu hominum viis, pars in proxima quæque tectorum agmine ruunt; pars ultima, velut ea demùm intacta et referta præda, petunt; indè rursus ipsâ solitudine absterriti, ne qua fraus hostilis vagos exciperet, in forum ac propinqua foro loca conglobati redibant: ubi eos, plebis ædificiis obseratis, patentibus atriis principum, major propè cunctatio tenebat aperta quàm clausa invadendi: adeò haud secùs quàm venerabundi intuebantur in ædium vestibulis sedentes viros, præter ornatum, habitumque humano augustiorem, majestate etiam, quam vultus gravitasque oris præ se ferebat, simillimos diis. Ad eos velut simulacra versi cùm starent, M. Papirius unus ex illis dicitur Gallo barbam suam, ut tum omnibus promissa erat, permulcenti, scipione eburneo in caput incusso, iram movisse: atque ab eo initium cædis ortum, cæteros in sedibus suis trucidatos. Post principum cædem, nulli deindè mortalium parci, diripi tecta, exhaustis injici ignes.

Fors miseranda Romanorum.

IX. Cæterùm, seu non omnis delendæ urbis libido erat, seu ità placuerat principibus Gallorum, et ostentari quædam incendia, terroris causâ, si compelli ad deditionem caritate sedium suarum obsessi possent; et non omnia concremari tecta, ut, quodcumque superesset urbis, id pignus ad flectendos hos-

tium animos haberent ; nequaquam perindè atque in capta urbe primâ die aut passim aut latè vagatus est ignis. Romani ex arce plenam hostium urbem cernentes, vagosque per vias omnes cursus, cùm aliâ atque aliâ parte nova aliqua clades oriretur, (5) non mentibus solùm consipere, sed ne auribus quidem atque oculis satis constare poterant. Quòcumque clamor hostium, mulierum puerorumque ploratus, sonitus flammæ, et fragor ruentium tectorum advertisset, paventes ad omnia, animos oraque et oculos flectebant; velut ad spectaculum à fortuna positi occidentis patriæ, nec ullius rerum suarum relicti, præterquam corporum, vindices : tantò ante alios miserandi magis qui unquam obsessi sunt, quòd interclusi à patria obsidebantur, omnia sua cernentes in hostium potestate. Nec tranquillior nox diem tam fœdè actum excepit : lux deindè noctem inquietam insequuta est : nec ullum erat tempus, quod à novæ semper cladis alicujus spectaculo cessaret. Nihil tamen tot onerati atque obruti malis flexerunt animos, quin, etsi omnia flammis ac ruinis æquata vidissent, quamvis inopem parvumque, quem tenebant, collem, libertati relictum, virtute defenderent. Et jam cùm eadem quotidie acciderent, velut assueti malis, abalienaverant ab sensu rerum suarum animos; arma tantùm, ferrumque in dextris, velut solas reliquias spei suæ intuentes.

5 (*Non mentibus solùm consipere*) Non solùm mentium compotes esse non poterant, sed ne aures quidem atque oculos ab inquietâ agitatione continere. *Consipere*, est verbum rarissimum, deductum à verbo *sapio*.

PARS TERTIA.

Capitolii obsidium.

Galli, cùm per vim Capitolium subire non potuissent, consiliis ad obsidionem versis, exercitum in duas partes dividunt, aliam obsidentium, aliam populatorum qui obsidentibus frumentum præberent. Dùm hinc populatores Galli ab Ardeatibus, incitante Camillo, et Tusci à Romanis, duce Cædicio opprimuntur, illinc Fabius Dorso per medias hostium custodias è Capitolio egressus, ut sacrum in Quirinali monte conficiat, conficit et incolumis redit. Item Pontius Cominius mandata exercitûs Camillum postulantis, in Capitolium, et senatûs decretum quo Camillus dictator creatur, Veios pari audaciâ et felicitate perfert. Deindè Gallos arcem nocte subeuntes, Manlius clangore anserum excitatus à summâ rupe dejicit. Postremò coactis fame Romanis, recessum suum mille pondo auri venditantes subitò aggressus à tergo Camillus, post sextum mensem urbe pellit, cæditque.

365. 387.

GALLI quoque per aliquot dies in Romanam experiendam virtutem, fortuna ipsa Ardeam, ubi Camillus exsulabat, duxit. Qui mœstior ibi fortunâ publicâ quàm suâ, cùm diis hominibusque accusandis (1) senesceret, indignando, mirandoque ubi illi viri essent, qui secum Veios Faleriosque cepissent, qui alia bella fortiùs semper quàm feliciùs gessissent; repentè audit Gallorum exercitum adventare, atque de eo pavidos Ardeates consultare.

II. Nec secùs quàm divino spiritu tactus, cùm se in mediam concionem intulisset, abstinere suetus ante talibus conciliis; *Ardeates*, inquit, *veteres amici, novi etiam cives mei*,

Ad eos *pri-* *endos* *millus* *deates* *itat.*

1 (*Senesceret*) Mœrore contabesceret.

quando et vestrum beneficium ita tulit, et fortuna hoc egit mea; nemo vestrûm conditionis meæ oblitum me huc processisse putet: sed res, ac periculum commune cogit, quod quisque possit in re trepidâ præsidii, in medium conferre. Et quando ego vobis pro tantis vestris in me meritis gratiam referam, si nunc cessavero? aut ubi usus erit meî vobis, si in bello non fuerit? Hâc arte in patria steti; et invictus bello, in pace ab ingratis civibus pulsus sum. Vobis autem, Ardeates, fortuna oblata est, et pro tantis pristinis populi Romani beneficiis, quanta ipsi meministis, (nec enim exprobranda apud memores sunt) gratiæ referendæ; et huic urbi decus ingens belli ex hoste communi pariendi. Quæ effuso agmine adventat, gens est, cui natura corpora animosque magna magis quàm firma dederit; eò in certamen omne plùs terroris, quàm virium ferunt. Argumento sit clades Romana; patentem cepêre urbem: ex arce Capitolioque his exiguâ resistitur manu: jam obsidionis tædio victi abscedunt, vagique per agros palantur. Cibo vinoque raptim hausto repleti, ubi nox appetit, propè rivos aquarum, sine munimento, sine stationibus ac custodiis passim, ferarum ritu, sternuntur: nunc ab secundis rebus magis etiam solito incauti. Si vobis in animo est tuerî mœnia vestra, nec pati hæc omnia Galliam fieri; primâ vigiliâ capite arma frequentes. Me sequimini ad cædem, non ad pugnam; nisi victos somno, veluti pecudes, trucidandos tradidere.

III. Æquis iniquisque persuasum erat, tantum bello virum neminem usquam eâ tempestate esse. Concione dimissâ, corpora curant, intenti quàm mox signum daretur; quo dato, primæ noctis silentio ad portas Camillo prestò fuêre. Egressi, haud procul urbe, *Galli ab Ardeatibus victi.*

sicuti prædictum erat, castra Gallorum intuta neglectaque ab omni parte nacti, clamore invadunt. Nusquam prælium, omnibus locis cædes est: nuda corpora, et soluta somno trucidantur, extremos tamen pavor cubilibus suis excitos, quæ aut unde vis esset ignaros, in fugam, et quosdam in hostem ipsum improvidos tulit; magna pars in agrum Antiatem delati incursione ab oppidanis in palatos factâ, circumveniuntur.

Tusco-um strages in agro eienti.

IV. Similis in agro Veienti Tuscorum facta strages est; qui urbis jam propè quadragentesimum annum vicinæ, oppressæ ab hoste inusitato inauditoque, adeò nihil miserti sunt, ut in agrum Romanum eo tempore incursiones facerent, plenique prædæ Veios etiam, præsidiumque, et spem ultimam Romani nominis in animo habuerint oppugnare. Viderant eos milites Romani vagantes per agros et congregatos agmine prædam præ se agentes, et castra cernebant haud procul Veiis posita. Inde primùm miseratio suî, deindè indignitas, atque ex eâ ira animos cepit: *Etruscisne etiam, à quibus bellum Gallicum in se avertissent, ludibrio esse clades suas?* Vix temperavêre animis, quin extemplò impetum facerent: compressique à Q. Cædicio centurione, quem sibimetipsi præfecerant, rem in noctem sustinuêre. Tantùm par Camillo defuit auctor: cætera eodem ordine eodemque fortunæ eventu gesta. Quin etiam ducibus captivis, qui cædi nocturnæ superfuerant, ad aliam manum Tuscorum ad Salinas profecti, nocte insequenti ex improviso majorem cædem edidêre: duplicique victoriâ ovantes Veios redeunt.

Fabius orso.

V. Romæ interim plerumque obsidio segnis, et utrinque silentium esse, ad id tantùm intentis Gallis, ne quis hostium evadere inter stationes

stationes posset : cùm repentè juvenis Romanus admiratione in se cives hostesque convertit. Sacrificium erat statum in Quirinali colle genti Fabiæ. Ad id faciendum C. Fabius Dorso, (2) Gabino cinctu, sacra manibus gerens, cùm de Capitolio descendisset, per medias hostium stationes egressus, nihil ad vocem cujusquam terroremve motus, in Quirinalem collem pervenit ; ibique omnibus solenniter peractis, eâdem revertens, similiter constanti vultu graduque, satis sperans propitios esse deos, quorum cultum ne mortis quidem metu prohibitus deseruisset, in Capitolium ad suos rediit : seu attonitis Gallis miraculo audaciæ, seu religione etiam motis, cujus haudquaquam negligens est gens.

VI. Veiis interim, non animi tantùm in dies, sed etiam vires crescebant. Nec Romanis solùm eò convenientibus ex agris, qui aut prælio adverso, aut clade captæ urbis palati fuerant, sed etiam ex Latio voluntariis confluentibus, ut in parte Prædæ essent, maturum jam videbatur repeti patriam, eripique ex hostium manibus. Sed corpori valido caput deerat. Locus ipse admonebat Camilli, et magna pars militum erat, qui ductu auspicioque ejus res prosperè gesserant ; et Cædicius (3) negare se commissurum cur sibi aut deorum aut hominum quisquam imperium finiret potiùs, quàm ipse memor ordinis sui posceret imperatorem. Consensu omnium placuit ab

Veios conveniunt palantes Romani.

2 (*Gabino cinctu*) Cinctus Gabinus fuit, cùm una togæ lacinia supra humerum sinistrum in tergum rejecta, infrà humerum dextrum ita revocabatur ad pectus, ut hominem cingeret : inde toga brevior et adstrictior fiebat.

3 (*Negare se commissurum cur.*) Usitatius foret *ut*. Cædicius declarat sibi curæ fore ne expectetur dum sibi ab alio aliquo sive homine finiatur imperium, sed potiùs ut ipse posceret imperatorem, eique libens pareret.

Ardea Camillum acciri, sed antea consulto senatu, qui Romæ esset; adeò regebat omnia pudor, (4) discriminaque rerum propè perditis rebus servabant. Ingenti periculo transeundum per hostium custodias erat.

Camillus dictator dicitur.

VII. Ad eam rem Pontius Cominius, impiger juvenis, operam pollicitus, incubans cortici, secundo Tiberi ad urbem defertur; indè quâ proximum fuit à ripa, per præruptum eoque neglectum hostium custodiæ saxum, in Capitolium evadit: et ad magistratus ductus mandata exercitûs edit. Accepto inde senatûs decreto, ut et (5) comitiis curiatis revocatus de exilio (6) jussu populi Camillus dictator extemplò diceretur, militesque haberent imperatorem quem vellent, eâdem degressus, nuntius Veios contendit: missique Ardeam legati ad Camillum, Veios eum perduxêre: seu, (quòd magis credere libet non priùs profectum ab Ardea, quàm comperit legem latam: quòd nec injussu populi (7) mutari finibus posset, nec nisi dictator dictus auspicia in exercitu habere) lex curiata lata est, dictatorque absens dictus.

Capitolii periculum.

VIII. Dum hæc Veiis agebantur, interim arx Romæ Capitoliumque in ingenti periculo fuit; namque Galli, seu vestigio notato humano, quâ nuntius à Veiis pervenerat, seu

4 (*Discrimina..... rerum servabant*) Quod cujusque rei jus, quid senatûs auctoritate, quid populi jussu statui deberet, distinguebant.

5 (*Comitiis curiatis*) Quæ quidem Veiis præter morem haberentur, ut ex sequentibus patet.

6 (*Jussu populi Camillus dictator..., diceretur*) Hoc notandum. Dictator enim dici debebat ab eo magistratu, cujus summa erat potestas. Sed necessitas cogebat à solito more in quibusdam recedere.

7 (*Mutari finibus*) E peregrino solo in fines Romanos, sive in locum qui Romanæ ditionis esset transire.

suâ sponte animadverso ad Carmentis saxum adscensu æquo, nocte sublustri, cùm primò inermem, qui tentaret viam, præmisissent, tradentes inde arma, ubi quid iniqui esset, alterni innixi sublevantesque invicem, et trahentes alii alios, prout postularet locus, tanto silentio in summum evasêre, ut non custodes solùm fallerent, sed ne canes quidem, sollicitum animal ad nocturnos strepitus, excitarent. (8) Anseres non fefellêre, quibus sacris Junoni, in summâ inopiâ cibi tamen abstinebatur; quæ res saluti fuit. Namque clangore eorum, alarumque crepitu excitus M. Manlius, qui triennio antè consul fuerat, vir bello egregius, armis arreptis, simul ad arma ceteros ciens vadit: et dum ceteri trepidant, Gallum, qui jam in summo constiterat, umbone ictum deturbat. Cujus casus prolapsi cùm proximos sterneret, trepidantes alios, armisque omissis, saxa, quibus adhærebant, manibus amplexos, trucidat: jamque et alii congregati telis missilibusque saxis proturbare hostes, ruinâque tota prolapsa acies in præceps deferri.

IX. Sedato deinde tumultu, reliquum noctis (quantùm in turbatis mentibus poterat, cùm præteritum quoque periculum sollicitaret) quieti datum est. Luce ortâ, vocatis classico ad concilium militibus ad tribunos, cùm et rectè et perperàm facto pretium deberetur; Manlius primùm ob virtutem laudatus donatusque, non ab tribunis solùm militum, sed consensu etiam militari: cui universi selibras

(8) (*Anseres non fefellêre*) Docet Plut. sub finem libri de fortunâ Romanorum, suo adhuc ævo, in memoriam ejus rei, solenni pompâ gestari solitum esse anserem in furcâ suffixum, et veste stragulâ velut triumphantem.

farris, et (9) quartarios vini, ad ædes ejus, quæ in arce erant, contulerunt; rem dictu parvam: ceterùm inopia fecerat eam argumentum ingens caritatis, cùm se quisque victu suo fraudans, detractum corpori atque usibus necessariis ad honorem unius viri conferret.

X. Tum vigiles ejus loci, quà fefellerat adscendens hostis, citati: et cùm in omnes more militari se animadversurum Q. Sulpicius tribunus militum, pronuntiasset; consentiente clamore militum, in unum vigilem conjicientium culpam, deterritus, à ceteris abstinuit: reum haud dubium ejus noxæ, approbantibus cunctis, de saxo dejecit. Inde intentiores utrinque custodiæ esse, et apud Gallos quia vulgatum erat inter Veios Romamque nuntios commeare; et apud Romanos, ab nocturni periculi memoriâ.

Fames et pestilentia.

XI. Sed ante omnia obsidionis bellique mala, fames utrumque exercitum urgebat; Gallos pestilentia etiam, cùm loco jacente inter tumulos castra habentes, tùm ab incendiis torrido et vaporis pleno, cineremque, non pulverem modò ferente, cùm quid venti motum esset; quorum intolerantissima gens, humorique ac frigori assueta, cùm æstu et angore vexati, vulgatis velut in pecua morbis, morerentur; jam pigritiâ singulos sepeliendi, promiscuè acervatos cumulos hominum urebant, bustorumque inde Gallicorum nomine insignem locum fecêre. Induciæ deinde cum Romanis factæ, et colloquia permissu imperatorum habita: in quibus cùm identidem Galli famem objicerent, eâque necessitate ad deditionem vocarent; dicitur, avertendæ ejus opi-

9 (*Quartarios vini*) Quartarius haud multùm exceditem modulum vini quem dicimus *poisson*.

nionis causâ, multis locis panis de Capitolio jactatus esse in hostium stationes.

XII. Sed jam neque dissimulari, neque ferri ultrà fames poterat. Itaque dum dictator delectum per se Ardeæ habet, magistrum equitum L. Valerium à Veiis abducere exercitum jubet, parat instruitque quibus haud impar adoriatur hostes; interim Capitolinus exercitus stationibus vigiliisque fessus, superatis tamen humanis omnibus malis, cùm famem unam natura vinci non sineret, diem de die prospectans, ecquod auxilium ab dictatore appareret; postremò spe quoque jam, non solùm cibo deficiente, et, (10) cùm stationes procederent, propè obruentibus infirmum corpus armis, vel dedi, vel redimi se, quâcumque pactione possent, jussit: jactantibus non obscurè Gallis, haud magnâ mercede se adduci posse, ut obsidionem relinquant. Tum senatus habitus, tribunisque militum negotium datum, ut paciscerentur. Inde inter Q. Sulpicium tribunum militum, et Brennum regulum Gallorum colloquio transacta res est, et (11) mille pondo auri pretium populi gentibus mox imperaturi factum. Rei fœdissimæ per se adjecta indignitas est; pondera ab Gallis allata iniqua, et, tribuno recusante, additus ab insolente Gallo ponderi gladius; auditaque intoleranda Romanis vox, *Væ victis esse.*

XIII. Sed diique et homines prohibuêre redemptos vivere Romanos; nam forte quâdam, priùsquam infanda merces perficeretur, per *Dictatoris adventus.*

10 (*Cùm stationes procederent.*) Cùm stationum in orbem euntium ordo procederet. *Procedere* dicitur eleganter, continuari, computari. Sic dicuntur *æra*, *stipendia procedere.*

11 (*Mille pondo auri*) Mille libræ Romanæ auri: quæ redeunt ad marcas nostrates 1562, cum quatuor unciis.

altercationem nondum omni auro appenso, dictator intervenit: auferrique aurum de medio, et Gallos submoveri jubet. Cùm illi renitentes, pactos dicerent sese, negat eam pactionem ratam esse; quæ, postquam ipse dictator creatus esset, injussu suo ab inferioris juris magistratu facta esset: denuntiatque Gallis, ut se ad prælium expédiant. Suos, in acervum conjicere sarcinas, et arma aptare, ferroque non auro recuperare patriam jubet, in conspectu habentes fana deûm, et conjuges, et liberos et solum patriæ deforme belli malis, et omnia quæ defendi, repetique, et ulcisci (12) fas sit. Instruit deinde aciem, ut loci natura patiebatur, in semirutæ solo urbis, et naturâ inæquali: et omnia quæ arte belli secunda suis eligi præpararive poterant, providit.

Vincit Gallos. XIV. Galli novâ re trepidi arma capiunt, irâque magis quàm consilio in Romanos incurrunt. Jam verterat fortuna; jam deorum opes humanaque consilia rem Romanam adjuvabant; igitur primo concursu haud majore momento fusi Galli sunt, quàm ad Alliam vicerant. Justiore altero deinde prælio, ad octavum lapidem Gabinâ viâ, quò se ex fugâ contulerant, ejusdem ductu auspicioque Camilli vincuntur. Ibi cædes omnia obtinuit; castra capiuntur, et ne nuntius quidem cladis relictus. Dictator, recuperatâ ex hostibus patriâ, triumphans in urbem redit: interque jocos militares, quos inconditos jaciunt, Romulus ac parens patriæ conditorque alter urbis, haud vanis laudibus, appellatur. Servatam deinde bello patriam, iterùm in pace haud dubiè servavit, cùm prohibuit migrari Veios, et tribunis rem intentiùs agentibus post incensam urbem, et per se inclinatâ ma-

12 (*Fas sit*) Leges sanctissimæ jubeant.

gis plebe ad id consilium : eaque causa fuit non abdicandæ post triumphum dictaturæ, senatu obsecrante, ne rempublicam in incerto relinqueret statu.

Senatus consultum de rebus ac religionem spectantibus

XV. Omnium primùm, ut erat diligentissimus religionum cultor, quæ ad deos immortales pertinebant, retulit : et senatus consultum facit ; *Fana omnia, quòd ea hostes possedissent, restituerentur*, (13) *terminarentur, expiarenturque : expiatioque eorum in libris per duumviros quæreretur. Cum Cæretibus publicè hospitium fieret, quòd sacra populi Romani ac sacerdotes recepissent, beneficioque ejus populi non intermissus honos deûm immortalium esset. Ludi Capitolini fierent, quòd Jupiter optimus maximus suam sedem atque arcem populi Romani in re trepidâ tutatus esset : collegiumque ad eam rem M. Furius dictator constitueret, ex iis qui in Capitolio atque arce habitarent.* Expiandæ etiam vocis nocturnæ, quæ nuntia cladis ante bellum Gallicum audita, neglectaque esset, mentio illata, jussumque templum in Nova via Alo Locutio fieri.

XVI. Aurum quod Gallis ereptum erat, quodque ex aliis templis inter trepidationem in Jovis cellam collatum, cùm, in quæ referri oporteret, confusa memoria esset, sacrum omne judicatum, et sub Jovis sella poni jussum. Jam antè in eo religio civitatis apparuerat, quòd, cum in publico deesset aurum, ex quo summa pactæ mercedis Gallis conferetur, à matronis collatum acceperant, ut sacro auro abstineretur. Matronis gratiæ actæ, honosque additus, ut earum, sicut virorum, post mortem solennis laudatio esset. Iis peractis quæ ad deos pertinebant, quæque per

13 (*Terminarentur*) Conceptis verbis Templorum fines terminabantur.

senatum agi poterant ; tum demùm , agitantibus tribunis plebem assiduis concionibus , ut relictis ruinis in urbem paratam Veios transmigrarent. Movisse eos Camillus tum aliâ oratione , tum eâ quæ ad religiones pertinebat maximè dicitur. Sed rem dubiam decrevit opportunè (14) vox emissa , quòd , cùm senatus post paulò de his rebus in curia Hostilia haberetur , cohortesque ex præsidiis revertentes , fortè agmine forum transirent , centurio in comitio exclamavit : *signifer , statue signum : hîc manebimus optimè ;* quâ voce auditâ , et Senatus *accipere se omen* , ex curiâ egressus , conclamavit , et plebes circumfusa approbavit. Antiquatâ deindè lege , promiscuè urbs ædificari cœpta. Tegula publicè præbita est : saxi , materiæque cædendæ , unde quisque vellet , jus factum ; (15) prædibus acceptis eo anno ædificia perfecturos. Festinatio curam exemit vicos dirigendi , dum omisso sui alienique discrimine , in vacuo ædificant. Ea est causa , ut veteres cloacæ , primò per publicum ductæ , nunc Privatâ passim subeant tecta ; formaque urbis sit (16) occupatæ magis quàm divisæ similis.

14 (*Vox emissa*) Temerè , ab eo homine qui nullo modo præsentem disceptationem intueretur.

15 (*Prædibus acceptis*) Eâ lege , ut qui ædificabant , prædes darent , qui sponderent , eo anno ædificia perfectum iri.

16 (*Occupatæ magis quàm divisæ.*) Magis occupatæ à singulis , prout cuique libuit hanc vel illam partem sibi vindicare, quàm divisæ sub arbitria qui suum cuique locum certâ lege et normâ assignarent terminarentque.

NARRATIO XX.

Manliana seditio, et bellum Volscum.

Cùm simul exoriretur grave foris bellum, gravior domi seditio; bellum à Volscis, qui defectos à Romanis Latinos atque Hernicos sibi adjunxerant; seditio à Manlio Capitolino, qui nexos exsolvendo, et Patres criminando, plebis animos occupabat; dictatorem seditionis magis, quàm belli causâ creari placet. Creatur Cornelius Cossus, qui Volscos primùm aggressus devincit, deinde in urbem veniens, vocatum ad se Manlium interrogat de objecto senatui crimine, et ambages nectere illum videns, in carcerem jubet conjici, nec ita multò post dictaturam abdicat. Tum verò plebe carcerem se refracturam minitante, territi Patres, Manlium vinculis eximunt. Ille audacior aliquantò quàm antea factus, advocatâ domum plebe, per se jam accensam multitudinem incitat. Dum incerti ambigant Patres quonam modo coerceri Manlius posset, tribuni plebis diem ipsi dicturos se profitentur approbantibus cunctis: dies Manlio dicitur, et crimine affectati regni damnatus, de saxo Tarpeio dejicitur. Senatusconsultum factum, ne cui de Manliâ gente Marci *prænomen esset.* U.c. 370. a.C. 382.

ANNO trecentesimo septuagesimo ab urbe conditâ, grave bellum foris, gravior domi seditio exorta: bellum à Volscis, adjunctâ Latinorum atque Hernicorum defectione: seditio, unde minimè timeri potuit, à patriciæ gentis viro et inclytæ famæ, M. Manlio Capitolino: qui nimius animi, cùm alios principes sperneret, uni invideret, eximio simul honoribus *Bellum Volscum.*

atque virtutibus M. Furio, ægrè ferebat *solum eum in magistratibus, solum apud exercitus esse; tantùm jam eminere, ut iisdem auspiciis creatos, non pro collegis, sed pro ministris habeat, cùm interim, si quis verè æstimare velit, à M. Furio recuperari patria ex obsidione hostium non potuerit, nisi à se priùs Capitolium atque arx servata esset; et ille, inter aurum accipiendum et spem pacis solutis animis, Gallos aggressus sit; ipse armatos, capientesque arcem depulerit: illius gloriæ pars virilis apud omnes milites sit, qui simul vicerint, suæ victoriæ neminem omnium mortalium socium esse.*

II. His opinionibus inflato animo, ad hoc vitio quoque ingenii vehemens et impotens, postquam inter Patres, non quantùm æquum sensebat; excellere suas eos animadvertit; primùm omnium ex Patribus popularis factus, cum plebis magistratibus consilia communicare, criminando Patres, alliciendo ad se plebem, (1) jam aurâ, non consilio ferri, famæque magnæ malle quàm bonæ esse; et non contentus agrariis legibus; quæ materia semper tribunis plebis seditionum fuisset; (2) fidem moliri cœpit: *acriores quippe æris alieni stimulos esse, qui non egestatem modò atque ignominiam minentur, sed* (3) *nervo ac vinculis corpus liberum territent.* Et erat æris alieni magna vis, re damnosissimâ etiam divitibus, ædificando contracta.

1 (*Jam aurâ, non consilio ferri.*) Jam aurâ favoris popularis ferri, non consilio et ratione gubernari.

2 (*Fidem moliri*) Labefactare creditarum pecuniarum jura, solutionisque necessitatem.

3 (*Nervo*) Nervus est vinculi lignei genus, in quod pedes arctabantur. In nervum ac vincula conjiciebantur debitores à creditoribus suis, si illis additi à judice fuissent.

III. Bellum itaque Volscum, grave per se, oneratum Latinorum atque Hernicorum defectione, in speciem causæ jactatum, ut major potestas quæreretur. Sed (4) nova consilia Manlii magis compulêre senatum ad dictatorem creandum. Creatus A. Cornelius Cossus magistrum equitum dixit T. Quintium Capitolinum. *A Cornelius Cossus dictator*

IV. Dictator, etsi majorem dimicationem propositam domi quàm foris cernebat, tamen, seu quia celeritate ad bellum opus erat, seu victoriâ triumphoque dictaturæ ipsi vires se additurum ratus, delectu habito, in agrum Pomptinum, quò à Volscis exercitum indictum audierat, pergit. Quanquam nuper Camilli ductu atque auspicio accisæ res erant, Volscorum exercitus fuit. Ad hoc Latini Hernicique accesserant, et Circeiensium quidam, et colloni etiam à Velitris.

V. Romanus dictator, castris eo die positis, postero cùm auspicato prodisset, hostiâque cæsâ pacem deûm adorâsset; lætus ad milites, jam arma ad (5) propositum pugnæ signum, sicut editum erat, luce primâ capientes processit: *Nostra victoria est, milites*, inquit, *si quid dii vatesque eorum in futurum vident. Itaque, ut decet certæ spei plenos, et cum imparibus manus conterturos, pilis ante pedes positis, gladiis tantùm dextras armemus. Ne procurri quidam ab acie velim, sed obnixos vos stabili gradu impetum hostium excipere. Ubi illi vana injecerint missilia, et effusi stantibus vobis se intulerint, tum micent gladii, et veniat in mentem unicuique, deos esse, qui Romanum adjuvent; deos, qui secundis avibus in* *Dictatoris oratio ad milites.*

4 (*Nova consilia*) Consilia novandarum rerum.

5 (*Propositum pugnæ signum*) Signum illud erat sagum coccineum, quod supra prætorium sive tabernaculum imperatoris expandebatur.

prælium miserint. Tu, T. Quinti, equitem intentus ad primum initium moti certaminis tenens. Ubi hærere jam aciem collato pede videris, tum terrorem equestrem occupatis alio pavore infer, invectusque ordines pugnantium dissipa. Sic eques, sic pedes, ut præceperat, pugnant: nec dux legiones, nec fortuna fefellit ducem.

Victi visci. VI. Multitudo hostium nullâ re præterquam numero freta; et oculis utramque metiens aciem, temerè prælium iniit, temerè omisit. Clamore tantùm, missilibusque telis, et primo pugnæ impetu ferox, gladios, et collatum pedem, et vultum hostis ardore animi micantem ferre non potuit. Impulsa frons prima, et trepidatio subsidiis illata, et suum terrorem intulit eques: rupti inde multis locis ordines, motaque omnia, et fluctuanti similis acies erat.

VII. Deinde, postquàm cadentibus primis, jam ad se quisque perventuram cædem cernebat, terga vertunt. Instare Romanus: et, donec armati confertique abibant; peditum labor in persequendo fuit: postquam jactari arma passim, fugâque per agros spargi aciem hostium animadversum est; tum equitum turmæ emissæ, dato signo, *ne in singulorum morando cæde spatium ad evadendum interim multitudini darent. Satis esse missilibus ac terrore impediri cursum, obsequitandoque agmen teneri, dum assequi pedes et (6) justâ cæde conficere hostem posset.* Fugæ sequendique non ante noctem finis fuit: capta quoque ac direpta eodem die castra Volscorum, prædaque omnis, præter libera corpora, militi concessa est. Pars maxima captivorum ex Latinis atque Hernicis fuit nec hominum de

6 (*Justâ cede.*) Plenâ cæde, quæ non carperet hostem, sed conficeret.

plebe, ut credi posset mercede militâsse, sed principes quidam juventutis inventi; (7) manifesta fides, publicâ ope Volscos hostes adjutos. Circeiensium quoque quidam cogniti, et coloni à Velitris: Romamque omnes missi, percunctantibus primoribus Patrum, eadem, quæ dictatori, defectionem sui quisque populi haud perplexè indicavêre.

VIII. Dictator exercitum in stativis tenebat, minimè dubius bellum cum his populis Patres jussuros: cùm major domi exorta moles coegit acciri Romam eum, gliscente in dies seditione, quam solito magis metuendam auctor faciebat. Non enim iam orationes modò Manlii, sed facta popularia in speciem, tumultuosa eadem, quâ mente fierent, intuenti erant. Centurionem, nobilem militaribus factis, (8) judicatum pecuniæ cùm duci vidisset, medio foro cum catervâ suâ accurrit, et manum injecit: vociferatusque de superbiâ patrum, ac crudelitate fœneratorum, et miseriis plebis, virtutibus ejus viri fortunâque. *Tum verò ego*, inquit, *nequicquam hâc dexterâ Capitolium arcemque servaverim, si civem commilitonemque meum, tanquam Gallis victoribus captum*, (9) *in servitutem ac vincula duci videam.* Inde rem *Manl na se tio.*

7 (*Manifesta fides*) Quod manifestum argumentum erat.

8 (*Judicatum pecuniæ*) Pecuniæ creditæ, nec solutæ nomine damnatum. Judicatis autem pecuniæ trigenta dies dabantur, conquirendæ pecuniæ causâ quam dissolverent. Quibus elapsis, nisi dissolverant, addicebantur creditori. Cùm igitur hic centurio statim duci dicatur, intellìgendum est eum non modò judicatum, sed etiam addictum fuisse.

9 (*In servitutem ac vincula*) Addictus creditori debitor sexaginta dies habebatur in vinculis. Ac nisi interea pactus foret, capite pœnas dabat, aut trans Tiberim peregrè venum ibat.

creditori palàm populo solvit, (10) libràque et ære liberatum emittit, deos atque homines obtestantem, *ut M. Manlio liberatori suo, parenti plebis Romanæ, gratiam referant.*

IX. Acceptus extemplò in tumultuosam turbam, et ipse tumultum augebat, cicatrices acceptas Veienti, Gallico, aliisque deinceps bellis, ostentans. *Se militantem, se restituentem eversos Penates,* (11) *multiplici jam sorte exsolutâ, mergentibus semper sortem usuris, obrutum fœnore esse. Videre lucem, forum, civium ora, M. Manlii operâ: omnia parentum beneficia ab illo se habere: illi devovere corporis, vitæque, ac sanguinis quod supersit. Quodcumque sibi cum patria, Penatibus publicis ac privatis juris fuerit, id cum uno homine esse.* His vocibus instincta plebes cùm jam unius hominis esset, addita alia commotioris ad omnia turbanda consilii res. Fundum in Veienti, caput patrimonii, (12) subjecit præconi: *Ne quem vestrûm,* inquit, *Quirites, donec quicquam in re mea supererit, judicatum addictumve duci patiar.* Id verò ita accendit animos, ut per

10 (*Librâ... et ære liberatum emittit*) Magna erat in nexos creditoribus potestas nec herili absimilis. Ut igitur liberaretur ille creditor pecuniæ judicatus mancipationem quamdam fieri opportebat, quâ suum in debitoris corpus dominium creditor in Manlium transferret, qui eum deinde *emitteret*, sive manumitteret. Optimo autem et plenissimo jure dominium in accipientem transferebatur, cùm per æs et libram venditio fieret, hoc nimirùm ritu. Aderat libripens, qui libram tenebat manu: aderant quinque testes, cives Romani puberes.

11 (*Multiplici jam sorte*) Exsoluta jam per usuras eâ pecuniæ summâ, quæ multis partibus exsuperaret sortem, sive id quod debiti caput erat, usuris sese semper supra sortem quodammodo coacervantibus, eamque quasi deprimentibus, ac vetantibus emergere.

12 (*Subjecit præconi*) Præconis voce venalem proponi jussit.

omne fas ac nefas secuturi vindicem libertatis viderentur.

X. Ad hoc domi, concionantis in modum, sermones pleni criminum in Patres : inter quos (13) cùm, omisso discrimine, vera an vana jaceret, (14) *thesauros Gallici auri occultari à Patribus* jecit : *nec jam possidendis publicis agris contentos esse, nisi pecuniam quoque publicam avertant. Ea res si palàm fiat, exsolvi plebem ære alieno posse.* Quæ ubi objecta spes est, enimverò indignum facinus videri, cùm conferendum ad redimendam civitatem à Gallis aurum fuerit, tributo collationem factam; idem aurum ex hostibus captum in paucorum prædam cessisse. Itaque exequebantur quærendo ubi tantæ rei furtum occultaretur : differenteque, et tempore suo se indicaturum dicente, cæteris omissis, eò versæ erant omnium curæ : apparebatque nec veri indicii gratiam mediam, nec falsi offensionem fore.

XI. Ita suspensis rebus dictator accitus ab exercitu, in urbem venit. Postero die senatu habito, cùm satis periclitatus voluntantes hominum, discedere senatum ab se vetuisset; stipatus eâ multitudine, sellâ in comitio positâ, viatorem ad M. Manlium misit : qui dictatoris jussu vocatus, cùm signum suis dedisset adesse certamen, agmine ingenti ad tribunal venit. Hinc senatus, hinc plebs, suum quisque intuentes ducem, velut in acie constiterant. *Dicta in urb accitu*

XII. Tum dictator, silentio facto, *Utinam*,

13 (*Cùm, omisso discrimine*) *Cùm jaceret* multa omisso discrimine, *vera an vana*, supple, jaceret. Omisit Livius vocem *multa*, vel aliam aliquam similem, ob eam causam quod hæ voces *vera an vana* vicinæ sunt verbo *jaceret*, à quo et ipsæ reguntur.

14 (*Thesauros Gallici auri*) Fortasse huic criminationi ansam præbuerat aurum quod Gallis ereptum erat, sub Jovis sella positum.

inquit, *mihi Patribusque Romanis ita de cæteris rebus cum plebe conveniat, quemadmodum quod ad te attinet, eamque rem, quam de te sum quæsiturus, conventurum satis confido. Spem factam à te civitati video,* (15) *fide incolumi, ex thesauris Gallicis, quos primores Patrum occultent, creditum solvi posse. Cui ergo rei tantùm abest ut impedimento sim, ut contrà te, M. Manli, adhorter, liberes fœnore plebem Romanam, et istos incubantes publicis thesauris ex prædâ clandestinâ evolvas. Quod nisi facis, sive ut et ipse in parte prædæ sis, sive quia vanum indicium est; in vincula te duci jubebo, nec diutiùs patiar à te multitudinem fallaci spe concitari.*

XIII. Ad ea Manlius, *Nec se fefelisse*, ait, *non adversùs Volscos toties hostes, quoties Patribus expediat, nec adversùs Latinos Hernicosque quos falsis criminibus in arma agant, sed adversùs se ac plebem Romanam dictatorem creatum esse. Jam, omisso bello, quod simulatum sit, in se impetum fieri: jam dictatorem profiteri patrocinium fœneratorum adversùs plebem: jam sibi ex favore multitudinis crimen et perniciem quæri. Offendit*, inquit, *te, A. Corneli, vosque Patres Conscripti, circumfusa turba lateri meo. Quin eam diducitis à me singuli vestris beneficiis, intercedendo, eximendo de nervo cives vestros, prohibendo judicatos addictosque duci; ex eo quod affluit opibus vestris, sustinendo necessitates aliorum? Sed quid ego vos, de vestro impendatis, hortor?* (16) *Sortem aliam ferte, de capite deducite quod usuris pernumeratum est: jam nihilo*

15 (*Fide incolumi*) Ita ut creditores nihil ex eo, quod mutuum dedissent, amitterent.

16 (*Sortem aliam ferte*) Hæc verba lucem à proximè sequentibus mutuantur. Si enim de capite deduxeris, quod usuris pernumeratum est, sors alia erit; tantò nempè minor, quantùm usuris solutum fuerit.

mea turba, quàm ullius, conspectior erit. At enim, quid ita solus ego civium curam ago? Nihilo magis, quod respondeam, habeo, quàm si quæras, quid ita solus Capitolium arcemque servaverim. Et tum universis, quam potui, opem tuli, et nunc singulis feram. Nam quod ad thesauros Gallicos attinet, rem suâpte naturâ facilem, difficilem interrogatio facit. Cur enim quæritis quod scitis? Cur quod in sinu vestro est, excuti jubetis potiùs, quàm ponatis? Nisi aliqua fraus subest. Quò magis argui præstigias jubetis vestras, eò plus vereor (17) *ne abstuleritis observantibus etiam oculos. Itaque non ego, vobis ut indicem prædas vestras, sed vos id cogendi estis, ut in medium proferatis.*

XIV. Cùm mittere ambages dictator juberet, et aut (18) peragere verum indicium cogeret, aut fateri facinus insimulati falso crimine senatûs, (19) oblatæque vani furti invidiæ, negantem arbitrio inimicorum se locuturum, in vincula duci jussit. Arreptus à viatore, *Jupiter*, inquit, *optime maxime, Junoque Regina, ac Minerva, cæterique dii deæque qui Capitolium arcemque incolitis, siccine vestrum militem ac præsidem sinitis vexari ab inimicis? Hæc dextra, quâ Gallos fudi à delubris vestris, jam in vinculis et catenis erit?* Nullius nec oculi, nec aures indignitatem ferebant. Sed (20) invicta sibi quædam

17 (*Ne abstuleritis observantibus etiam oculos*) Ne tantâ arte furta vestra occultetis, ut fallatis oculos etiam eorum, qui rem diligentiùs observare velint.

Auferre oculos propriè dicitur de præstigiatoribus, qui fallunt oculos spectantium. Benè igitur hoc verbo utitur Livius, cùm supra præstigiarum, mentionem fecerit.

18 (*Peragere verum indicium*) Absolvere cœptum indicium, idque verum probare.

19 (*Oblatæque vani furti invidiæ*) et vocati in invidiam senatûs vanâ et nullis argumentis nixâ furti criminatione.

20 (*Invicta sibi quædam... fecerat*) Ita verebatur quædam imperia, ut eorum vim sibi ipsa invictam faceret.

patientissima justi imperii civitas fecerat: nec adversùs dictatorjam vim aut tribuni plebis, aut ipsa plebs, attollere oculos, aut hiscere audebant.

Manlius in carcerem missus.

XV. Conjecto in carcerem Manlio, satis constat magnam partem plebis vestem mutâsse, multos mortales capillum ac (21) barbam promisisse, obversatamque vestibulo carceris mœstam turbam. Dictator de Volscis triumphavit: invidiæque magis triumphus quàm gloriæ fuit. Quippe *domi, non militiæ, partum eum; actumque de cive, non de hoste*, fremebant: *unum defuisse tantùm superbiæ, quòd non M. Manlius antè currum sit ductus.* Jamque haud procul seditione res erat: cujus leniendæ causâ, postulante nullo, largitor voluntarius repentè senatus factus, Sutricum coloniam duo millia civium Romanorum deduci jussit: bina jugera et semisses agri assignati. Quod cùm et parvum, et paucis datum, et mercedem esse prodendi M. Manlii interpretarentur, remedio irritatur seditio. Et jam magis insignis sordibus et facie reorum turba Manliana erat; amotusque post triumphum abdicatione dictaturæ terror et linguam et animos liberaverat hominum.

Querelæ ad multitudinem de prodito Manlio.

XVI. Audiebantur itaque propalàm voces exprobrantium multitudini, *quòd defensores suos in præcipitem semper locum favore tollat, deinde in ipso discrimine periculi destituat. Sic Sp. Cassium in agros plebem vocantem, sic Sp. Mælium ab ore civium famem suis impensis propulsantem, oppressos: sic M. Manlium, mersam et obrutam fœnore partem civitatis in libertatem ac lucem extrahentem, proditum inimicis. Sagmare plebem populares suos, ut*

21 (*Barbam promisisse*) Non radebant quidem barbam veteres Romani, sed tamen eam attondere aliquatenùs et componere soliti erant; in luctu neglectam promissamque fluere sinebant.

jugulentur. Hoccine patiendum fuisse, si ad nutum dictatoris non responderet vir consularis? Pingerent mentitum ante, atque ideò non habuisse quod tum responderet: cui servo unquam mendacii pœnam vinculo fuisse? Non obversatam esse memoriam noctis illius, quæ penè ultima atque æterna nomini Romano fuerit? Non speciem agminis Gallorum, per Tarpeiam rupem scandentis? Non ipsius M. Manlii, qualem eum armatum, plenum sudoris ac sanguinis, ipso penè Jove erepto ex hostium manibus, vidissent? Seli-brisne farris gratiam servatori patriæ relatam? Et, quem propè cælestem, cognomine certè Capitolino Jovi parem fecerint, eum pati vinctum in carcere, in tenebris, obnoxiam carnificis arbitrio ducere animam? Adeò in uno omnibus satis auxilii fuisse; nullam opem in tam multis uni esse.

XVII. Jam ne nocte quidem turba ex eo loco dilabebatur, refractarosque carcerem minabantur: cùm remisso eo quod erepturi erant, ex senatusconsulto Manlius vinculis liberatur. Quo facto non seditio finita, sed dux seditioni datus est. *Manlius è carcere educitur*

XVIII. Recrudescente Manliana seditione, sub exitu anni comitia habita, creatique tribuni militum consulari potestate. Cujus principio anni, et Patribus et plebi peropportunè externa pax data: plebi, quòd non avocata delectu spem cepit, dum tam potentem haberet ducem, fœnoris expugnandi: Patribus, ne quo externo terrore avocarentur animi ab sanandis domesticis malis.

XIX. Igitur cùm pars utraque acrior aliquantò coorta esset in propinquum certamen, Manlius, advocatâ domum plebe, cum principibus novandarum rerum interdiu noctuque consilia agitat, plenior aliquantò animorum irarumque, quàm anteà fuerat. Iram accenderat ignominia recens in animo ad contumeliam

inexperto : spiritus dabat, quòd nec ausus esset idem in se dictator, quod in Sp. Mælio Cincinnatus Quintius fecisset; et vinculorum suorum invidiam non dictator modò abdicando dictaturam fugisset, sed ne senatus quidem sustinere potuisset.

ratio iriosa ulii.

XX. His simul inflatus exacerbatusque, jam per se accensos incitabat plebis animos. *Quousquè tandem ignorabitis vires vestras, quas naturâ ne belluas quidem ignorare voluit? Numerate saltem quot ipsi sitis, quot adversarios habeatis. Si singuli singulos aggressuri essetis, tamen acriùs crederem vos pro libertate, quàm illos pro dominatione certaturos.* (22) *Quot enim clientes circa singulos fuistis patrones, tot nunc adversùs unum hostem eritis. Ostendite modò bellum; pacem habebitis. Videant vos paratos ad vim: jus ipsi remittent. Audendum est aliquid universis, aut omnia singulis patienda. Quousque me circumspectabitis? Ego quidem nulli vestrûm deero. Ne fortuna mea desit, videte. Ipse vindex vester, ubi visum inimicis est, nullus repentè fui: et vidistis in vincula duci universi eum, qui à singulis vobis vincula depuleram. Quid sperem, si plus in me audeant inimici? An exitum Cassii Mæliique exspectem? Benè facitis, quòd abominamini: dii prohibebunt hæc. Sed nunquam propter me de cælo descendent. Vobis dent mentem oportet, ut prohibeatis: sicut mihi dederunt armato togatoque, ut vos à barbaris hostibus, à superbis defenderem civibus.*

XXI. *Tam parvus animus tanti populi est* (23) *ut semper vobis auxilium adversùs inimicos*

22 (*Quot enim*,) Ante hæc verba suppleri opus est ex sensu integrum orationis membrum, quale esset hoc; sed longè aliter res se habet. Longè alia vobis dimicandi conditio proposita est. Quot enim.

23 (*Ut semper vobis auxilium*) Ut nihil aliud desideretis adversùs inimicos, quam auxilium, quo à vobis eorum vim et injurias arceatis, nec unquam

satis sit; nec ullum, nisi quatenùs imperari vobis sinatis, certamen adversùs Patres noritis? Nec hòc naturâ insitum est, sed usu possidemini. Cur enim adversùs externos tantùm animorum geritis, ut imperare illis æquum censeatis? Quia consuéstis cum eis pro imperio certare; adversùs hos tentare magis, quàm tueri libertatem. Tamen, qualescunque duces habuistis, qualescunque ipsi fuistis, omnia adhuc, quantacunque petistis, obtinuistis, seu vi, seu fortunâ vestrâ. Tempus est jam majora conari. Experimini modò et vestram felicitatem, et me (ut spero) feliciter expertum. Minore negotio, qui imperet Patribus, imponetis, quàm, qui resisterent imperantibus, imposuistis. Solo æquandæ sunt dictaturæ consulatusque, ut caput attollere Romana plebs possit. Proinde adeste, prohibete jus de pecuniis dici. Ego me patronum profiteor plebis, quod mihi cura mea et fides nomen induit. Vos si quo insigni magis imperii honorisve nomine vestrum appellabitis ducem, eo utemini potentiore ad obtinenda ea quæ vultis. Inde de regno agendi ortum initium dicitur: sed nec cum quibus; nec quem ad finem consilia pervenerint, sat planum traditur.

XXII. At in parte alterâ senatus de (24) secessione, in domum privatam, plebis, fortè etiam in arce positam, (25) et imminenti mole libertati, agitat. Magna pars vociferantur, Servilio Ahalâ opus esse, qui non in vincula duci jubendo irritet publicum hostem, sed unius jacturâ civis finiat intestinum bellum. Decurritur ad leniorem verbis sententiam, vim

Senat de co cendo Manli agitat

adversùs Patres certetis, nisi de terminis illorum in vos imperio statuendis: cùm hoc vobis potiùs propositum esse debeat, ut ipsi illis imperetis.

24 (*Secessione*) Hæc est invidiosa et atrox appellatio quæ defectionem notat, et rupta debiti legibus et magistratibus obsequii jura.

25 (*Et imminenti molæ libertati*) Et periculo, quod immineret libertati.

tamen eamdem habentem; *Ut videant magistratus, ne quid ex perniciosis consiliis M. Manlii respublica detrimenti capiat.* Tum tribuni consulari potestate, tribunique plebei (nam et eumdem et suæ potestatis, quem libertatis omnium finem cernebant, Patrum auctoritati se dediderant) hi tum omnes, quid opus facto sit, consultant.

XXIII. Cùm præter vim et cædem nihil cuiquam occurreret, eam autem ingentis dimicationis fore appareret; tum M. Mænius et Q. Publilius tribuni plebis, *Quid Patrum et plebis certamen facimus, quod civitatis esse adversùs unum pestiferum civem debet? Quid cùm plebe aggredimur eum, quem per ipsam plebem tutius aggredi est, ut suis ipse oneratus viribus ruat? Diem dicere ei, nobis in animo est. Nihil minùs populare quàm regnum est. Simul multitudo illa non secum certari viderint, et ex advocatis judices facti erunt, et accusatores de plebe, patricium reum intuebuntur, et regni crimen in medio; nulli magis, quàm libertati favebunt suæ.*

XXIV. Approbantibus cunctis, diem Manlio dicunt. Quod ubi est factum, primò commota plebs est, utique postquam sordidatum reum viderunt, nec cum eo non modò Patrum quemquam, sed ne cognatos quidem aut affines, postremò ne fratres quidem A. et T. Manlios: quod ad eum diem nunquam usu venisset, ut in tanto discrimine non et proximi vestem mutarent. *Appio Claudio in vincula ducto, C. Claudium inimicum, Claudiamque omnem gentem sordidatam fuisse. Consensu opprimi popularem virum, quòd primus à Patribus ad plebem defecisset.* Cùm dies venit, quæ, præter cœtus multitudinis, seditiosasque voces, et largitionem, et fallax indicium, pertinentia propriè ad regni crimen, ab accusatoribus objecta sint reo, apud neminem auc-

torem invenio. Nec dubito haud parva fuisse, cùm damnandi mora plebi non in causâ, sed in loco fuerit.

XXV. Illud notandum videtur, ut sciant homines, quæ et quanta decora fœda cupiditas regni, (26) non ingrata solùm, sed invisa etiam reddiderit. Homines propè quadringentos produxisse dicitur, quibus sine fœnore expensas pecunias tulisset, quorum bona venire, quos duci addictos prohibuisset. Ad hæc, decora quoque belli non commemorâsse tantùm, sed protulisse etiam conspicienda; spolia hostium cæsorum ad triginta, dona imperatorum ad quadraginta, in quibus insignes duas murales coronas, civicas octo. Ad hæc servatos ex hostibus cives produxisse, inter quos C. Servilium magistrum equitum absentem nominatum: et, cum ea quoque quæ bello gesta essent, pro fastigio rerum, oratione etiam magnificâ facta dictis æquando, memorâsset, nudâsse pectur insigne cicatricibus bello acceptis; et identidem Capitolium spectans, Jovem deosque alios devocâsse ad auxilium fortunarum suarum: precatusque esse, ut, quam mentem sibi Capitolinam arcem protegendi ad salutem populi Romani dedissent, eam populo Romano in suo discrimine darent: et orâsse singulos universosque, ut ad deos immortales versi, de se judicarent.

XXVI. In Campo Martio cùm centuriatim populus citaretur, et reus ad Capitolium manus tendens, ab hominibus ad deos preces avertisset; apparuit tribunis, nisi oculos quoque hominum liberassent ab tanti memoriâ decoris, nunquam fore in præoccupatis beneficio animis vero crimini locum. Ita prodictâ

26 (*Non ingrata solùm... reddiderit*) Non solum fructu gratiæ iis debitæ privaverit. *Ingratum* hîc sumitur pro eo qui gratia non persolvitur.

die, in Petelinum lucum extra portam Numentanam, unde conspectus in Capitolium non esset, concilium populi indictum est. Ibi crimen valuit, et obstinatis animis triste judicium, invisumque etiam judicibus factum. Sunt qui duumviros, qui de perduellione anquirerent, creatos, auctores sint. Damnatum tribuni de saxo Tarpeio dejecerunt: locusque idem in uno homine et eximiæ gloriæ monimentum, et pœnæ ultimæ fuit.

NARRATIO XXI.

Camilli laus ex Furii temeritate.

U.c. 374. a. C. 378 *Ad Volscorum bellum Camillo extra ordinem decreto, adjutor ex tribunis sorte datur L. Furius. Exactæ jam ætatis Camillus, sed vegeti ingenii: L. Furius ætate et ingenio ferox. Ille pugnam ad tempus differt; hic statim conseri voluit. Actum erat de exercitu Romano, si inclinanti non adfuisset Camillus, qui tum ex temeritate collegæ summam virtutis et moderationis laudem tulit.*

BELLO Prænestinis indicto, qui conjuncti Volscis, Satricum coloniam populi Romani vi expugnaverant. M. F. Camillus septimùm tribunus militum creatus est, eique bellum extra ordinem decretum. Adjutor ex tribunis sorte L. Furius datur, (1) non tam è republica, quàm ut collegæ materia ad omnem laudem esset; (2) et publicè, quòd rem temeritate

1 (*Non tam è republica, quàm ut*) Particulâ *ut* eventus designatur, non consilium: quod hîc nullum esse potest, cùm sorte res decreta sit.

2 (*Et publicè et privatim*) Et in iis quæ ad rem publicam spectant, et in privatis erga collegam conciliis, factisque.

ejus

ejus prolapsam restituit; et privatim, quòd ex errore gratiam potiùs ejus sibi, quàm suam gloriam petiit.

II. Exactæ jam ætatis Camillus erat, Comitiisque jurare parato in verba excusandæ valetudini solita, consensus populi restiterat: sed vegetum ingenium in vivido pectore vigebat virebatque, integris senaibus; et civiles jam res haud magnoperè obeuntem bella excitabant. Quatuor legionibus quaternum millium scriptis, exercitu indicto ad portam Esquilinam in posterum diem, ad Satricum profectus. Ibi eum expugnatores coloniæ haudquaquàm perculsi, fidentes militum numero, quo aliquantùm præstábant, opperiebantur. Postquam appropinquare Romanos senserunt, extemplò in aciem procedunt; nihil dilaturi quin periculum summæ rerum facerent: ita paucitati hostium nihil artes imperatoris unici, quibus solis confiderent, profuturas esse.

III. Idem ardor et in Romano exercitu erat, et in altero duce: nec præsentis dimicationis fortunam ulla res, præterquam unius viri consilium atque imperium, morabatur; qui occasionem juvandarum ratione virium trahendo bello quærebat. Eò magis hostis instare; nec jam pro castris tantùm suis explicare aciem, sed procedere in medium campi, et vallo propè hostium signa inferendo, superbam fiduciam virium ostentare. Id ægrè patiebatur Romanus miles, multò ægriùs alter ex tribunis militum L. Furius, ferox cum ætate et ingenio, tum multitudinis, ex incertissimo sumentis animos, spe inflatus. *L. Furii temeritas*

IV. Hic per se jam milites incitatos insuper instigabat, elevando, quâ unâ poterat, ætate auctoritatem collegæ: *Juvenibus bella data* dictitans, *et cum corporibus vigere et deflorescere animos. Cunctatorem ex acerrimo bella-*

tore factum, et, qui adveniens castra urbesque primo impetu rapere sit solitus, eum residem intra vallum tempus terere, quid accessurum suis, decessurumve hostium viribus sperantem? Quam occasionem, quod tempus, quem insidiis instruendis locum? Frigere ac torpere senis consilia. Sed Camillo tum vitæ satis, tum gloriæ esse. Quid attinere cum mortali corpore uno, civitatis, quam immortalem esse deceat, pati consenescere vires?

V. His sermonibus tota in se averterat castra: et, cùm omnibus locis posceretur pugna, *Sustinere*, inquit, *M. Furi, non possumus militum impetum: et hostis, cujus animos cunctando auximus, jam minimè tolerandâ superbiâ insultat. Cede unus omnibus, et patere te vinci consilio ut maturiùs bello vincas.*

Camilli moderatio. VI. Ad ea Camillus, *Quæ bella suo unius auspicio gesta ad eam diem essent;* negare *in eis neque se, neque populum Romanum, aut consilii sui, aut fortunæ pœnituisse. Nunc scire se collegam habere jure imperioque parem, vigore ætatis præstantem. Itaque se, quod ad exercitum attineat, regere consuesse, non regi. Collegæ imperium se non posse impedire. Diis benè juvantibus ageret, quod è republicâ duceret. Ætati suæ se veniam etiam petere, nè in primâ acie esset. Quæ senis munia in bello sint, iis se non defuturum. Ii à diis immortalibus precari, ne qui casus suum consilium laudabile efficiat.* Nec ab hominibus salutaris sententia, nec ab diis tam piæ preces auditæ sunt. Primam aciem autor pugnæ instruit: subsidia Camillus firmat, validamque stationem pro castris opponit. Ipse, edito loco, spectator intentus in eventum alieni consilii, constitit.

Primò Romanis improspera. VII. Simul primo concursu concrepuêre arma, hostis dolo, non metu, pedem retulit. Lenis ab tergo clivus erat inter aciem et castra:

et quod multitudo suppeditabat, aliquot validas cohortes in castris armatas instructasque reliquerant, quæ inter commissum jam certamen, ubi vallo appropinquasset hostis, erumperent. Romanus cedentem hostem effusè sequendo, in locum iniquum pertractus, (3) opportunus huic eruptioni fuit. Versus itaque in victorem terror, (4) et novo hoste, et supinâ valle, Romanam inclinavit aciem. Instant Volsci recentes, qui è castris impetum fecerant: integrant et illi pugnam, qui simulatâ cesserant fugâ.

VIII. Jam non recipiebat se Romanus miles, sed immemor recentis ferociæ, veterisque decoris, terga passim dabat, atque effuso cursu castra repetebat: cùm Camillus, subjectus à circumstantibus in equum, et raptim subsidiis oppositis, *Hæc est*, inquit, *milites, pugna quam poposcistis! Quis homo, quis deus est, quem accusare possitis!* (5) *Vestra illa temeritas, vestra ignavia hæc est. Secuti alium ducem, sequimini nunc Camillum, et, quod ductu meo soletis, vincite. Quid vallum et castra spectatis? Neminem vestrûm illa, nisi victorem, receptura sunt.* Pudor primò tenuit effusos: indè, ut circumagi signa, obvertique aciem viderunt in hostem, et dux præterquàm quòd tot insignis triumphis, etiam ætate venerabi-

3 (*Opportunus huic eruptioni fuit*) Commodam adversùs se occasionem erumpentibus hostibus patefecit.

4 (*Et novo hoste, et supinâ valle*) Tum novo hoste subitò è castris erumpente, tum ipsâ iniquitate loci Romanos premente, in vallem quæ ab tergo erat, retrocedentes. Suprà: *lenis ab tergo clivus erat inter aciem Volscorum et castra.* Ex illo clivo pelluntur Romani.

3 (*Vestra illa temeritas, vestra ignavia hæc est.*) Nota voculas *illa*, quæ præteritum tempus; *hæc*, quæ præsens indicat. Vestra temeritas fuit cùm pugnam inconsultè lacessistis: vestra nunc ignavia est, cùm fugitis.

lis, inter prima signa, ubi plurimus labor periculumque erat, se offerebat, increpare singuli se quisque et alios, et adhortatio invicem totam alacri clamore pervasit aciem.

IX. Neque alter tribunus rei defuit : sed missus à collega restituente peditum aciem ad equites, non castigando, ad quam rem leviorem auctorem eum culpæ societas fecerat, sed ab imperio totus ad preces versus, orare singulos universosque, *ut se* (6) *reum fortunæ ejus diei crimine eximerent. Abnuente ac prohibente collegâ, temeritatis me omnium potiùs socium, quàm unius prudentiæ, dedi. Camillus in utrâque vestrâ fortunâ suam gloriam videt : ego, ni restituitur pugna, (quod miserrimum est) fortunam cum omnibus, infamiam solus sentiam.*

X. Optimum visum est (7) inter fluctuantem aciem tradi equos, et pedestri pugnâ invadere hostem. Eunt insignes armis animisque, quâ premi parte maximè peditum copias vident nihil neque apud duces, neque apud milites remittitur à summo certamine animi. Sensit ergo eventus virtutis enixæ opem : et Volsci, quâ modò simulato metu cesserant, eâ in veram fugam effusi : magna pars et in ipso certamine, et post in fuga cæsi : (8) ceteri in castris, quæ capta eodem impetu sunt, plures tamen capti quàm occisi.

6 (*Reum*) Qui præstare deberet fortunam ejus diei. *Reus* est sæpe is quem Gallicè dicimus *responsable*.

7 (*In fluctuantem aciem*) Dum fluctuat acies, necdum satis à trepidatione et fugâ sese collegit.

8 (*Ceteri in castris.... plures tamen.*) Ceteri in castris cæsi, imo plures capti quàm occisi. Corrigit Livius per particulam *tamen*, id quod non expressit quidem, sed in mente habuit.

NARRATIO XXII.

Singularis Camilli expeditio in Tusculanos.

Ob missa Volscis adversùs Romanos auxilia, senatus Tusculanos bello persequendos censuit. Camillus, cui id bellum mandatum fuit, adjutorem sibi ad eam rem L. Furium assumens, cum exercitu fines Tusculanorum intravit. At illi pace constanti vim Romanam arcuerunt, quam armis non poterant. Neque enim defensionem paraverunt, sed patentibus portis urbis, togati obviàm Romanis tanquàm sociis et amicis processére. Motus rei novitate Camillus, suasit Romam ad senatum irent, causamque suam apud ipsum agerent. Quibus auditis senatus, pacem in præsentiâ, nec ita multò post civitatem etiam concessit. U.c.378. a.C.374.

Ubi in recensendis Volscorum captivis, cùm Tusculani aliquot noscitarentur secreti ab aliis ad tribunos adducuntur, percunctantibusque fassi publico consilio se militasse. Cujus tam vicini belli metu Camillus motus, *extemplò se Romam captivos ducturum* ait, *nè Patres ignari sint Tusculanos ab societate descisse. Castris exercituique interim, si videatur, præsit collega.* Documento unus dies fuerat, nè sua consilia melioribus præferret. Nec tamen aut ipsi, aut in exercitu cuiquam satis placato animo Camillus laturus culpam esse videbatur, quâ data in tam præcipitem casum respublica esset; et tum in exercitu, tum Romæ constans omnium fama erat, cùm variâ fortunâ in Volscis gesta res esset, adversæ pugnæ fugæque in L. Furio culpam, secundæ decus omne penès M. Furium esse.....

Peccetur in vos, dum digni sitis, quibus ita satisfiat.

VII. Tantum ferè verborum ab Tusculanis factum. Pacem in præsentia, nec ità multo post civitatem etiam impetraverunt. Ab Tusculo legiones reductæ. Camillus consilio et virtute in Volsco bello, felicitate in Tusculanâ expeditione, utrobique singulari adversùs collegam patientiâ et moderatione insignis, magistratu abiit.

NARRATIO XXIII.

Manlii filii in patrem pietas.

393. 359. *Diex L. Manlio dicta cùm esset à M. Pomponio tribuno plebis, propter delectum acerbè actum, et Manlium filium rus relegatum sine ullo crimine; ipse adolescens, cujus relegatio patri objiciebatur venit in cubiculum Tribuni, strictoque gladio coegit eum in verba sua jurare non perseveraturum se in accusatione. Itaque non patri modò remissa causæ dictio, sed ipsi etiam filio ea res honori fuit.*

MANLIUS (1) clavi figendi causâ dictator creatus, perindè ac reipublicæ gerendæ, ac non solvendæ religione, gratiâ creatus esset, bellum Hernicum affectans, delectu acerbo juventutem agitavit; tandemque omnibus in eum tribunis plebis coortis, seu vi, seu verecundiâ, victus, dictaturâ abiit. Neque eò minùs principio insequentis anni, Q. Servilio Ahalâ, L.

1 (*Clavi figendi*) Pestilentiâ quodam anno sedata, cùm Clavus annorum index non ab ordinario magistratu, sed à dictatore fixus esset; hinc Clavum ab dictatore fixum levando morbo salubrem fuisse arbitrabantur.

Genucio secundùm consulibus, dies Manlio dicitur à M. Pomponio tribuno plebis. (2) Acerbitas in delectu, non damno modò civium, sed etiam laceratione corporum lata, partim virgis cæsis, qui ad nomina non respondissent, partim in vincula ductis, invisa erat: et antè omnia invisum ipsum ingenium atrox, cognomenque *Imperiosi* grave liberæ vivitati, ab ostentatione sævitiæ adscitum; quam non magis in alienis, quàm in proximis, ac sanguine ipse suò exerceret.

II. Criminique ei tribunus inter cetera dabat, *Quòd filium juvenem nullius probri compertum, extorrem urbe, domo, penatibus, foro, luce, congressu æqualium prohibitum, in opus servile, propè in carcerem atque in ergastulum dederit: ubi summo loco natus dictatorius juvenis quotidianâ miseriâ disceret, verè imperioso patre se natum esse. At quam ob noxam? Quia infacundior sit, et linguâ impromptus. Quod naturæ damnum utrùm* (3) *nutriendum patri, si quicquàm in eo humani esset, an castigandum, ac vexatione insigne faciendum fuisse? Ne mutas quidem bestias minùs alere ac fovere, si quid ex progenie suâ parùm prosperum sit. At, hercle, L. Manlium, malum malo augere filii; et tarditatem ingenii insuper premere; et, si quid in eo exiguum naturalis vigoris sit, id extinguere vitâ agresti, et rustico cultu, inter pecudes habendo.* *Acerbitas ejus in filium.*

III. Omnium potiùs his criminationibus, quàm ipsius juvenis irritatus est animus: quin contrà se quoque parenti causam invidiæ atque *Filii ejus pietas.*

2 (*Acerbitas in delectu*) Manlii acerbitas in delectu, quam senserant cives non mulctis modò irrogatis sibi, quæ proindè damnum, sive jacturam rei familiaris importarent, sed et laceratione corporum.

3 (*Nutriendum*) Mollibus remediis et paternâ indulgentiâ medicandum.

criminum esse ægrè passus, ut omnes dii hominesque scirent, se parenti opem latam, quàm inimicis ejus, malle, capit consilium, rudis quidem atque agrestis animi, et, quanquam (4) non civilis exempli; tamen pietate laudabile. Inscientibus cunctis cultro succinctus, manè in urbem, atque à portâ domum confestim ad M. Pomponium tribunum pergit: janitori, *opus esse sibi domino ejus convento extemplò*, ait: *nuntiaret T. Manlium Lucii filium esse.* Mox introductus (etenim percitum irâ in patrem spes erat aut criminis aliquid novi, aut consilii ad rem agendam deferre) salute acceptâ redditâque, *esse* ait *quæ cum eo agere arbitris remotis velit.* Procul indè omnibus abire jussis, cultrum stringit: et super lectum stans ferro intento, nisi in quæ ipse concepisset verba, juraret, *se patris ejus accusandi causâ concilium plebis nunquam habiturum*, se eum extemplò transfixurum minatur. Pavidus tribunus (quippè qui ferrum ante oculos micare, se solum, inermem, illum prævalidum juvenem, et, quod haud minùs timendum erat, stolidè ferocem viribus suis, cerneret) adjurat in quæ adactus est verba; et præ se deindè tulit, eâ vi subactum se incepto destitisse. Nec perindè ut maluisset plebes, sibi suffragii ferendi de tam crudeli et superbo reo potestatem fieri, ita ægrè habuit filium id pro parente ausum: eòque id laudabilius erat, quòd animum ejus tanta acerbitas patriæ nihil à pietate avertisset. Itaque non patri modò remissa causæ dictio est, sed ipsi etiam adolescenti ea res honori fuit: et, cùm eo anno primùm placuisset (5)

4 (*Non civilis*) Abhorrentis ab iis legibus, quibus civilis societas continetur.

5 (*Tribunos militum ad legiones*) Ut legionibus præessent. Sex in unaquaque legione Tribuni militum erant, iique principem in legione locum obtinebant.

tribunos militum ad legiones suffragio fieri, (nam et anteà, sicut nunc quos Ruffulos vocant, imperatores ipsi faciebant) (6) secundum in sex locis tenuit, nullis domi militiæque ad conciliandam gratiam meritis, ut qui rure, et procul cœtu hominum, juventam egisset.

6 (*Secundum in sex locis*) Si legiones quatuor, ut moris erat, hoc anno scriptæ sunt, quatuor et viginti Tribunis militum opus erat. Sed per hæc tempora Dictatores et Consules, perquàm paucis suffragio populi relictis locis, reliqua sui beneficii faciebant.

NARRATIO XXIV.

Singulare certamen T. Manlii cum Gallo.

Bello Gallico T. Manlius adolescens, qui patrem à tribunitiâ vexatione vindicaverat, contra Gallum provocantem aliquem ex militibus Romanis in singulare certamen descendit, eique occiso torquem aureum detraxit; quem ipse posteà tulit, et ex eo Torquatus *est nuncupatus.* U.c.394. a.C.358.

GALLI ad tertium lapidem Salariâ viâ trans pontem Anienis, castra habebant: L. Quintius Dictator, cùm tumultûs Gallici causâ justitium edixisset, omnes juniores sacramento adegit, ingentique exercitu ab urbe profectus, in citeriore ripa Anienis castra posuit. Pons in medio erat, neutris eum rumpentibus, ne timoris indicium esset. Prælia de occupando ponte crebra erant; nec qui potirentur, incertis viribus satis discerni poterat. Tum eximiâ corporis magnitudine in vacuum pontem Gallus

processit : et, quantùm maximâ voce potuit, *Quem nunc*, inquit, *Roma fortissimum virum habet, procedat agedum ad pugnam, ut noster ducrum eventus ostendat, utra gens bello sit melior.*

II. Diu inter primores juvenum Romanorum silentium fuit, cùm et abnuere certamen verecrentur, et præcipuam sortem periculi petere nollent. Tum T. Manlius, L. filius, qui patrem à vexatione tribunitiâ vindicaverat, ex statione ad dictatorem pergit : *Injussu tuo*, inquit, *imparator, extrà ordinem nunquàm pugnaverim; non, si certam victoriam videam. Si tu permittis, volo ego illi bellua ostendere, quandò adeò ferox præsultat hostium signis, me ex eâ familiâ ortum, quæ Gallorum agmen ex rupe Tarpeiâ dejecit.*

III. Tum dictator, *Macte virtute*, inquit, *ac pietate in patrem patriamque, T. Manli, esto. Perge, et nomen Romanum invictum, juvantibus Diis, præsta.* Armant inde juvenem æquales. (1) Pedestre scutum capit : (2) Hispano cingitur gladio, ad propiorem habili pugnam. Armatum adornatumque adversùs Gallum stolidè lætum, et (quoniam id quoque memoriâ dignum antiquis visum est) linguam etiam ab irrisu exserentem, producunt.

IV. Procedunt indè se ad stationem, et duo in medio armati, (3) spectaculi magis more, quàm lege belli destituuntur, nequaquam visu

1 (*Pedestre scutum capit*) Pro Parmâ nimirùm, quam equites gerebant.

2 (*Hispano... gladio*) Gladio pedestri, qui quidem Livii ævo vocitabatur et erat *Hispanus*, sive *Hispanicus*, utpote quem Romani ab Hispanis Annibalico bello mutuati fuerant. Porrò gladius Hispanicus brevitate habilis erat, pariterque et ad punctim lædendum excellens, et ad cæsim ex utraque parte feriendum vehemens. Constabat enim laminâ validâ et firmâ.

3 (*Spectaculi... more*) Alludit Livius ad gladiatorum pugnas.

ac specie æstimantibus pares. Corpus alteri magnitudine eximium, versicolori veste, pictisque et auro cælatis refulgens armis : media in altero militaris statura, modicaque in armis habilibus magis quàm decoris species. Non cantus, non exultatio, armorumque agitatio vana : sed pectus animorum iræque tacitæ plenum, omnem ferociam in discrimen ipsum certaminis distulerat.

V. Ubi constitêre inter duas acies, tot circà mortalium animis spe metuque pendentibus; Gallus velut moles supernè imminens, (4) projecto lævâ scuto, in advenientis arma hostis vanum (5) cæsim cum ingenti sonitu ensem dejecit. Romanus, mucrone surrecto, (6) cùm scutum scuto imum perculisset, totoque corpore (7) interior periculo vulneris factus, insinuâsset se inter corpus armaque, uno alteroque subinde ictu ventrem atque inguina hausit, et in spatium ingens ruentem porrexit hostem. Jacentis indè corpus, ab omni alia vexatione intactum, uno torque spoliavit; quem resupersum cruore, collo circumdedit suo.

VI. Defixerat pavor cum admiratione Gallos. Romani alacres ab statione obviàm militi suo progressi, gratulantes laudantesque ad dictatorem perducunt. (8) Inter carminum propè modum incondita quædam militariter joculan-

4 (*Projecto*) Ante se prolato.

5 (*Cæsim*) Gallis gladii, prælongi erant, ac sine mucronibus. Itaque cæsim tantùm ferire poterant hostem.

6 (*Cùm scutum scuto imum perculisset*) Ut de gradu hostem dejiceret, et, occasione data ex incerto et vacillanti ejus motu, sese posset inter corpus ejus armaque insinuare.

7 (*Interior periculo vulneris*) Intra ictum gladii, id est, propior hosti, quàm ut gladio ejus, qui prælongus erat ac cæsim tantùm feriebat, posset vulnerari.

8 (*Inter carminum*) Inter joculantes militariter incondita quædam prope carminum modum.

tes, *Torquati* cognomen auditum; celebratum deindè, posteris etiam familiæque honori fuit. Dictator coronam auream addidit donum, mirisque pro concione eam pugnam laudibus tulit.

VII. Et, hercle, tanti ea ad universi belli eventum momenti dimicatio fuit, ut Gallorum exercitus proximâ nocte, relictis trepidè castris, in Tiburtem agrum, atque indè, societate belli factâ, commeatuque benignè ab Tiburtibus adjutus, mox in Campaniam transierit.

NARRATIO XXV.

Aliud cum alio Gallo M. Valerii singulare certamen.

J.c.406. C.346. *Alio bello Gallico, M. Valerius Tribunus militum, Gallum à quo provocatus erat, insidente galeæ corvo, et unguibus rostroque hostem infestante interimit, et ex eo corvi nomen accipit. Deinde postquam spoliare cæsum hostem cæpit, accurrentibus utrinque exercitibus, prælium committitur, quo Galli vincuntur.*

CUM duo simul bella, Latinum et Gallicum ingruerent, et unus, mortuo collegâ, superesset Consul, Camillus; hic memor paternæ virtutis, Gallicum sibi bellum sumit, et, cùm in agrum Pomptinum descendisset, quia neque in campis congredi nullâ cogente re volebat, et prohibendo populationibus quos rapto vivere necessitas cogeret, satis domari credebat hostem, locum idoneum stativis delegit.

II. Ubi cùm stationibus quieti tempus terèrent, Gallus processit magnitudine atque armis insignis: quatiensque scutum hastâ, cùm silentium fecisset, provocat per interpretem unum ex Romanis, qui secum ferro decernat.

M. erat Valerius Tribunus militum, adolescens, qui haud indigniorem eo decore se quàm T. Manlium ratus, priùs sciscitatus consulis voluntatem, in medium armatus processit. Minùs insigne certamen humanum numine interposito Deorum factum. Namque conserenti jam manum Romano corvus repentè in galea consedit, in hostem versus : quod primò, ut augurium cœlo missum, lætus accepit tribunus. Precatus deindè, *Si divus, si diva esset, qui sibi* (1) *præpetem misisset, volens propitius adesset.* Dictu mirabile, tenuit non solùm ales captam semel sedem, sed, quotiescumque certamen initum est, levans se alis, os oculosque hostis rostro et unguibus appetiit : donec territum prodigii talis visu, oculisque simul ac mente turbatum, Valerius obtruncat : corvus è conspectu elatus orientem petit. Hactenùs quietæ utrinque stationes fuêre.

M. Valerii cum Gallo singulare certamen.

III. Postquam spoliare corpus cæsi hostis tribunus cœpit, nec Galli se statione tenuerunt, et Romanorum cursus ad victorem etiam ocior fuit. Ibi circa jacentis Galli corpus contracto certamine, pugna atrox concitatur. Jam non manipulis proximarum stationum, sed legionibus utrinque effusis res geritur. Camillus lætum militem victoriâ tribuni, lætum tam præsentibus ac secundis diis, ire in prælium jubet : ostentansque insignem spoliis tribunum, *Hunc imitare, miles*, aiebat : *et circa jacentem ducem sterne Gallorum catervas.* Dii hominesque illi affuêre pugnæ, depugnatumque haudquaquam certamine ambiguo cum Gallis est : adeò (2) duorum militum eventum, inter quos pugna-

1 (*Præpetem*) Alitem felicis augurii.

2 (*Duorum militum eventum... utraque acies animis præceperat*) Utraque acies ex eventu singularis inter duos milites certaminis capto omine, præsagiebat animis eumdem quoque eventum fore universæ inter duos exercitus pugnæ.

tum erat, utraque acies animis præceperat. Inter primos, quorum concursus alios exciverat, atrox prælium fuit : alia multitudo, priusquàm ad conjectum teli veniret, terga vertit. Primò per Volscos, Falernumque agrum dissipati sunt: inde Apuliam ac mare Superum petierunt. Consul, concione advocatâ, laudatum tribunum, decem bobus, aureâque coronâ donat.

NARRATIO XXVI.

Audax P. Decii facinus.

U.c.412. a.C. 340. *Cùm ab Cornelio Consule exercitus in iniquum locum deductus magno in discrimine esset, P. Decii Tribuni militum operâ servatus est. Is occupato cum paucis colle super id jugum, in quo Samnitas consederant, occasionem Consuli in æquiorem locum evadendi dedit. Decius ab hostibus circumsessus nocte favente erumpens, per media eorum castra ad exercitum incolumis rediit, à quo se meritis efferri laudibus non prius passus est, quàm Consul hostes nocturno pavore attonitos, aggressus cæciderit. Tum, præter alia militaria dona, aureâ coronâ et centum bobus donatus est.*

CORNELIUS Consul ab Satriculâ profectus exercitum incautè in saltum cavâ valle pervium, circaque infessum ab hoste induxit : nec priùs, quàm recipi tutò signa non poterant, imminentem capiti hostem vidit. (1) Dum id moræ Samnitibus est, quoad totum in vallem infimam demitteret agmen, P. Decius tribunus

1 (*Dum id moræ Samnitibus est*.) Cunctantibus Samnitibus, et expectantibus dum consul totum agmen in vallem demitteret, ubi eum facillimè oppressuri sibi videbantur.

militum, conspicit unum editum in saltu collem, imminentem hostium castris, abitu arduum impedito agmini, expeditis haud difficilem.

II. Itaque consuli territo animi *Videsne tu*, inquit, *A. Corneli, cacumen illud supra hostem? Arx illa est spei salutisque nostræ, si eam, quam cæci reliquêre Samnites, impigrè capimus. Nec tu mihi plus quàm unius legionis* (2) *Principes hastatosque dederis: cum quibus ubi evasero in summum, perge hinc omni liber metu, teque et exercitum serva: neque enim moveri hostis, subjectus nobis, ad omnes ictus, sine sua pernicie poterit. Nos deindè aut fortuna populi Romani, aut nostra virtus expediet.*

III. Collaudatus ab consule, accepto præsidio vadit occultus per saltum; nec priùs ab hoste est visus, quàm loco quem petebat appropinquavit. Indè admiratione paventibus cunctis, cùm omnium in se vertisset oculos, et spatium consuli dedit ad subducendum agmen in æquiorem locum, et ipse in summo constitit vertice. Samnites dum huc illuc signa vertunt, utriusque rei amissâ occasione, neque insequi consulem, nisi per eamdem vallem, in qua paulo antè subjectum eum telis suis habuerant, possunt; nec erigere agmen in captum super se ab Decio tumulum.

IV. Sed cum ira in hos magis, qui fortunam gerendæ rei eripuerant, tum propinquitas loci, atque ipsa paucitas incitat: et nunc circumdare undique collem armatis volunt, ut à consule Decium intercludant; nunc viam patefacere, ut degressos in vallem adoriantur. Incertos quid agerent, nox oppressit. Decium primùm spes tenuit, cum subeuntibus in ad-

2 (*Principes hastatosque*) Duo illa corpora efficiebant numerum hominum circa 2400.

versum collem ex superiore loco se pugnaturum : deindè admiratio incessit, quòd nec pugnam inirent, nec, si ab eo consilio iniquitate loci deterrerentur, opere se valloque circumdarent.

V. Tum centurionibus ad se vocatis, *Quænam illa inscitia belli ac pigritia est ? Aut quonam modo isti ex Sidicinis Campanisque victoriam pepererunt ? Huc atque illuc* (3) *signa moveri, ac modo in unum conferri, modò educi videtis. Opus quidem incipit nemo, cùm jam circumdati vallo potuerimus esse. Tum verò nos similes istorum simus, si diutiùs hic moremur, quàm commodum sit. Agitedum, ite mecum, ut, dum lucis aliquid superest, quibus locis præsidia ponant, quâ pateat hinc exitus, exploremus.* Hæc omnia sagulo gregali amictus, centurionibus item manipularium militum habitu ductis, ne ducem circumire hostes notarent, perlustravit.

Oratio Decii ad milites.

VI. Vigiliis deindè dispositis, ceteris omnibus (4) tesseram dari jubet, ubi (5) secundæ vigiliæ buccinâ datum signum esset, armati cum silentio ad se venirent. Quò ubi, sicut edictum erat, taciti convenerunt, *Hoc silentium milites*, inquit, *omisso militari assensu*,

3 (*Signa... modò*) *Signa... modò in unum conferri*, quasi quiescere intra castra statuerint Samnites; *modò educi*, quasi iidem parent invadere Romanos.

4 (*Tesseram*) Tessera propriè est tabella exigua, in quâ inscribebatur signum, seu symbolum nocturnum. Ea sub occasum solis, antequàm ponerentur vigiliæ, à Tribuno dabatur militi cuidam (cui ob id ipsum *Tesserario* nomen erat) perque singulos ordine manipulos ibat, donec ad Tribunum ante noctem referretur. Hæc autem tesseræ non ad vigilias solùm adhibebantur, sed ad imperia et mandata ducum, et quidquid denique vellent celeriter per omnem exercitum innotescere.

5 (*Secundæ vigiliæ*) Tota nox in quatuor vigilias dividebatur quarum quælibet tribus horis constabat. Itaque secunda vigilia incipit cum quarta noctis horâ.

in me audiendo servandum est. Ubi sententiam meam vobis peregero, tum, quibus eadem placebunt, in dextram partem taciti transibitis: quæ pars major erit, eo stabitur consilio. Nunc quæ mente agitem, audite. Non fugâ delatos, nec inertiâ relictos, hîc vos circumvenit hostis. Virtute cepistis locum, virtute hinc oportet evadatis. Veniendo hùc, exercitum egregium populi Romani servâstis: erumpendo hinc, vosmetipsos servate. Digni estis, qui pauci pluribus opem tuleritis, ipsi nullius auxilio egueritis.

VII. *Cùm eo hoste res est, qui hesterno die delendi omnis exercitûs fortunâ per socordiam usus non sit: hunc tam oportunum collem imminentem capiti suo non antè viderit, quam captum à nobis; nos tam paucos tot ipsi millia hominum nec adscensu arcuerint, nec tenentes locum, cùm diei tantùm superesset, vallo circumdederint. Quem videntem ac vigilantem sic elueritis, sopitum oportet fallatis; imò necesse est. In eo enim loco res sunt nostræ, ut vobis ergo magis necessitatis vestræ index, quàm consilii auctor sim. Neque enim maneatis, an abeatis hinc, deliberari potest, cùm, præter arma, et animos armorum memores, nihil vobis fortuna reliqui fecerit, fameque et siti moriendum sit, si plus, quàm viros ac Romanos decet, ferrum timeamus.*

VIII. *Ergo una est salus, erumpere hinc atque abire. Id aut interdiù, aut nocte faciamus oportet. Ecce autem aliud minùs dubium. Quippe si lux exspectetur, quæ spes est, non vallo perpetuo fossâque nos septurum hostem? Qui nunc corporibus suis subjectis undique cinxerit, ut videtis, collem. Atqui si nox opportuna est eruptioni, sicut est, hæc profectò noctis aptissima hora est. Signo secundæ vigiliæ convenistis: quod tempus mortales somno altissimo premit. Per corpora sopita vadetis: vel silentio incautos fallentes, vel sentientibus clamore subito pavorem*

injecturi. Me modò sequimini, quem secuti estis. Ego eamdem, quæ duxit hùc, sequar fortunam. Quibus hæc salutaria videntur, agitedum in dextram partem pedibus transite.

IX. Omnes transierunt, vadentemque per intermissa custodiis loca Decium secuti sunt. Jam evaserant media castra, cùm superscandens vigilium strata sommo corpora miles, offenso scuto præbuit sonitum: quo excitatus vigil quum proximum movisset, erectique alios concitarent, ignari cives an hostes essent, præsidium erumperet, an consul castra cepisset; Decius, (6) cùm non fallerent, clamorem tollere jussis militibus, torpidos somno, insuper pavore exanimat, quo præpediti, nec arma imprigrè capere, nec obsistere, nec insequi poterant. Inter trepidationem tumultumque Samnitium, præsidium Romanum, obviis custodibus cæsis, ad castra consulis pervadit.

Decius ad exercitum incolumis redit.

X. Aliquantum supererat noctis, jamque intuto videbantur esse: cùm Decius, *Macti virtute*, inquit, *milites Romani este. Vestrum iter ac reditum omnia secula laudibus ferent. Sed ad conspiciendam tantam virtutem, luce ac die opus est: nec vos digni estis, quos cum tantâ gloriâ in castra reduces silentium ac nox tegat. Hic lucem quieti opperiamur.* Dictis obtemperatum. Atque ubi primùm illuxit, præmisso nuncio ad consulem in castra, ingenti gaudio concitantur: et tesserâ datâ, incolumes reverti, qui sua corpora pro salute omnium haud dubio periculo objecissent, pro se quisque obviàm effusi laudant, gratulantur, singulos universosque servatores suos vocant: Diis laudes gratesque agunt, Decium in cœlum ferunt.

XI. Hic Decii castrensis triumphus fuit, incedentis per media castra cum armato præsi-

6. (*Cùm non fallerent*) Quoniam non fefellerant hostem, sed auditi fuerant.

dio, conjectis in eum omnium oculis, et omni honore tribunum consuli æquantibus. Ubi ad prætorium ventum est, consul classico ad concionem convocat: orsusque meritas Decii laudes, interfante ipso Decio, distulit concionem; qui auctor omnia posthabendi, dum occasio in manibus esset, perpulit consulem, ut hostes, et nocturno pavore attonitos, et circa collem castellatim dissipatos, aggrederetur. *Credere etiam aliquos ad se sequendum emissos, per saltum vagari.*

XII. Jussæ legiones arma capere, egressæque castris, cùm per exploratores notior jam saltus esset, viâ patentiore ad hostem ducuntur. Quem incautum improvisò adortæ, (cùm palati passim Samnitium milites, plerique inermes, nec coire in unum, nec amna capere, nec recipere intra vallum re possent) paventem primùm in castra compellunt, deindè castra ipsa, turbatis stationibus, capiunt. Perfertur circa collem clamor, fugatque ex suis quemque præsidiis. Ita magna pars absenti hosti cessit. Quos intra vallum egerat pavor (fuêre autem ad triginta millia) omnes cæsi, castra direpta.

Decius donatur.

XIII. Ita rebus gestis, consul advocatâ concione, P. Decii non cœptas solùm antè, sed cumulatas novâ virtute laudes peragit: et præter militaria alia dona, aureâ coronâ eum, et centum bobus, eximioque uno albo opimo auratis cornibus donat. Milites qui in præsidio simul fuerant, duplici frumento in perpetuum, in præsentiâ singulis bobus, binisque privis tunicis donati. Secundùm consulis donationem, legiones gramineam coronam obsidionalem, clamore donum approbantes, Decio imponunt. Altera corona ejusdem honoris index à præsidio suo imposita est. His decoratus insignibus, bovem eximium Marti immolavit, centum boves militibus dono dedit, qui se-

cum in expeditione fuerant. Iisdem militibus legiones libras farris et sextarios vini contulerunt : omniaque ea ingenti alacritate per clamorem militarem, indicem omnium assensûs, gerebantur.

NARRATIO XXVII.

Manlii consulis in filium severitas.

U.c. 415. a C. 337. *Edixerant consules ne quis extra ordinem in hostes pugnaret. Fortè Titus Manlius, consulis filius à gregario quodam Latino ad singulare certamen provocatus, sive irâ, sive detrectandi certaminis pudore, oblitus imperii patrii, et consulum edicti, præceps ad id certamen agitur, et hostem agressus occidit. Ergò victor, spoliisque potitus ovans ad patrem rediit. Advocatâ concione pater, ut exemplum cæteris statueret servandæ militaris disciplinæ, eum statim spoliari, et virgis cædi, ac securi percuti jubet.*

Ne quis extra ordinem pugnaret edicitur. CUM Latini responso feroci quo alterum consulem è Latio fieri petebant, populi Romani arma in se convertissent; agitatum in concilio est, ut, si quando unquam severo ullum imperio bellum administratum esset, tunc uti disciplina militaris ad priscos redigêretur mores. Curam acuebat, quòd adversùs Latinos bellandum erat, linguâ, moribus, armorum genere, institutis antè omnia militaribus congruentes. Milites militibus, centurionibus centuriones, tribuni tribunis compares collegæque, iisdem præsidiis, sæpè iisdem manipulis permisti fuerant. Per hæc ne quo errore milites caperentur, edicunt consules, ne quis extra ordinem in hostem pugnaret.

II. Fortè inter ceteros turmarum præfectos, qui exploratum in omnes partes dimissi erant,

T. Manlius consulis filius super castra hostium cum suis turmalibus evasit, ita ut vix teli jactu ab statione proxima abesset. Ibi Tusculani erant equites: præerat Geminius Metius, vir tum genere inter suos, tum factis, clarus. Is ubi Romanos equites, insignemque inter eos præcedentem consulis filium (nam omnes inter se, utique illustres viri, noti erant) cognovit, *Undàne*, ait, *turmâ Romanâ cum Latinis sociisque bellum gesturi estis? Quid interea consules, quid duo exercitus consulares agent? Aderunt in tempore*, Manlius inquit, *et cum illis aderit Jupiter ipse fœderum à vobis violatorum testis, qui plus potest polletque. Si ad Regillum lacum, ad satietatem vestram pugnavimus; hîc quoque efficiemus profectò, ne nimis acies vobis et collata signa nobiscum cordi sint.* *Geminius provocat ad singulare certamen.*

III. Ad ea Geminius paululùm ab suis equo provectus, *Visne igitur, dum dies ista venit, quâ magno conatu exercitus moveatis, interea tu ipse congredi mecum, ut nostro duorum jam hinc eventu cernatur, quantùm eques Latinus Romano prestet?* Movet ferocem animum juvenis, seu ira, seu detrectandi certaminis pudor, seu inexsuperabilis vis fati. Oblitus itaque imperii patrii, consulumque edicti, præceps ad id certamen agitur, quo vinceret an vinceretur, haud multùm interesset. Equitibus ceteris velut ad spectaculum summotis, spatio, quod vacui interjacebat campi, adversos concitant equos: et, cum infestis cuspidibus concurrissent, Manlii cuspis super galeam hostis, Metii trans cervicem equi elapsa est.

IV. Circumactis deindè equis, cùm prior ad iterandum ictum Manlius consurrexisset, spiculum inter aures equi fixit. Ad cujus vulneris sensum cùm equus prioribus pedibus erectis magnâ vi caput quateret, excussit equitem: quem cuspide parmâque innixum, attollentem *Vincit Manlius.*

se ab gravi casu, Manlius ab jugulo, ita ut per costas ferrum emineret, terræ affixit; spoliisque lectis ad suos revectus, cum ovante gaudio turma in castra, atque indè ad prætorium ad patrem tendit (1) ignarus facti futurique, laus an pœna merita esset. *Ut me omnes*, inquit *pater, tuo sanguine ortum verè ferrent, provocatus equestria hæc spolia capta ex hoste cæso porto.*

A patre securi percutitur.

V. Quod ubi audivit consul, extemplò filium aversatus, concionem classico advocari jussit. Quæ ubi frequens convenit, *Quandoquidem*, inquit, *tu T. Manli, neque imperium consulare, neque majestatem patriam veritus, adversùs edictum nostrum extra ordinem in hostem pugnasti: et, quantum in te fuit, disciplinam militarem, quâ stetit ad hanc diem Romana res, solvisti; meque in eam necessitatem adduxisti, ut aut reipublicæ mihi, aut mei meorumque obliviscendum sit; nos potùs nostro delicto plectemur, quàm respublica tanto suo damno nostra peccata luat. Triste exemplum, sed in posterum salubre juventuti erimus. Me quidem cùm ingenita caritas liberûm, tum (2) specimen istud virtutis deceptum vanâ imagine decoris in te movet. Sed cùm aut morte tuâ sancienda sint consulum imperia, aut impunitate in perpetuum abroganda; ne te quidem, si quid in te nostri sanguinis est, recusare censeam, qui disciplinam militarem culpâ tuâ prolapsam, pœnâ restituas. I, lictor, deliga ad palum.*

1 (*Ignarus facti*) Ignarus quale esset id quod fecerat: credens factum suum laude dignum esse cùm reverà pœnâ dignum esset.

2 (*Speciem.. virtutis deceptum*) Speciem istud virtutis quod edidisti deceptus vanâ imagine decoris. Posset quoque *deceptum* referri ad *te* quod sequitur: sed ut simplicior oratio, ita impeditior structura fieret.

VI.

VI. Exanimati omnes tam atroci imperio, nec aliter quàm in se quisque destrictam cernentes securim, metu magis quàm modestiâ quievêre. Itaque, (3) velut emerso ab admiratione animo, cùm silentio defixi stetissent, repentè, postquam cervice cæsâ fusus est cruor, tum libero conquestu coortæ voces sunt, ut neque lamentis, neque execrationibus parceretur: spoliisque contectum juvenis corpus, quantùm militaribus studiis funus ullum concelebrari potest, structo extra vallum rogo, cremaretur: *Manliana*que *imperia* non in præsentia modò horrenda, sed exempli etiam tristis in posterum essent. Fecit tamen atrocitas pœnæ obedientiorem duci militem: et, præterquàm quod custodiæ vigiliæque et ordo stationum intentioris ubique curæ erant, in ultimo etiam certamine, cùm descensum in aciem est, ea severitas profuit.

3 (*Velut emerso, etc.*) Hæc sibi non benè conveniunt. Stant enim silentio defixi qui admirantur, non quorum emersus est ab admiratione animus. Luxatum esse locum suspicamur, sicque omnia in ordinem revocari posse. *Itaque cùm silentio defixi stetissent, repentè, postquam cervice cæsâ fusus est cruor, velut emerso ab admiratione animo, tum*, sive potius *tam libero conquestu coortæ voces, etc.*

NARRATIO XXVIII.

Devotio P. Decii consulis pro salute Romani exercitus.

U.c.415. *P. Decius consul, bello Latino, collegâ Manlio*
a.C.337. *Torquato, positis apud Veserim fluvium castris, cùm utrique consuli somnio obvenisset, eos victores futuros, quorum dux in prælio cecidisset, cum collega somnium contulit. Inter utrumque convenit ut cujus cornu in acie laboraret, is se Diis Manibus voveret. Inclinante suâ parte, se et hostes per Valerium pontificem devovit Decius, impetuque in hostes facto, victoriam suis reliquit. Corpus à collega magnificè sepultum est.*

BELLO adversùs Latinos decreto, Consules Decius et Manlius profecti ad Capuam, quò sanè Latini convenerunt, castra locant. Ibi in quiete utrique Consuli eadem dicitur visa species viri majoris quàm pro humano habitu, augustiorisque dicentis: *Ex unâ acie imperatorem, ex altera exercitum Diis Manibus, matrique terræ deberi; utrius exercitûs imperator legiones hostium, superque eas se devovisset, ejus populi partisque victoriam fore.* Hos ubi nocturnos visus consules inter se contulerunt, placuit avertendæ Deûm iræ, victimas cædi, simul ut, si extis eadem, quæ somno visa fuerant, portenderentur, alteruter Consulum fata impleret. Ubi responsa Aruspicum, insidenti jam animo tacitæ religioni congruerunt, tunc adhibitis legatis, tribunisque et imperiis Deûm propalàm expositis, ne mors voluntaria Consulis exercitum in acie terreret, comparant inter se, ut, ab utrâ parte cedere Romanus exercitus cœpisset, indè se consul devoverit pro populo Romano Quiritibusque.

II. Pugnatum est haud procul radicibus Vesuvii montis, quâ via ad Veserim ferebat. Romani consules priusquàm educerent in aciem, immolaverunt. Decio (1) caput jecinoris à (2) familiari parte (3) cæsum haruspex dicitur ostendisse: alioqui acceptam diis hostiam esse: Manlium egregiè litasse. *Atqui benè habet*, inquit Decius, *si ab collegâ litatum est.* Instructis sicut antè dictum est ordinibus processêre in aciem. Manlius dextro, Decius lævo cornu præerat. Primò utrinque æquis viribus, eodem ardore animorum gerebatur res: deindè ab lævo cornu Hastati Romani, non ferentes impressionem Latinorum, se ad Principes recepêre. *Pugna cum Latinis.*

III. In hâc trepidatione Decius consul M. Valerium magnâ voce inclamat: *Deorum*, inquit, *ope, Valerii, opus est. Agedum Pontifex publicus populi Romani, præi verba, quibus me pro legionibus devoveam.* Pontifex eum togam prætextam sumere jussit, et velato capite, manu subter togam ad mentum exsertâ, super telum subjectum pedibus stantem sic dicere: *Jane, Jupiter, Mars pater, Quirine, Bellona, Lares, divi Novensiles, dii Indigetes, divi quorum est potestas nostrorum, hostiumque, diique Manes, vos precor, veneror, (4) veniam peto feroque, uti populo* *Decius se devovet.*

1 (*Caput jecinoris*) Quid in jecinore caput appellaverint, haud satis constat. Fortasse summam ejus partem, quæ et convexa est, et angustior infimâ. Quanquam vix intelligitur quomodò hæc pars potuerit interdum abesse, quod dè capite jecinoris haud rarò narrant scriptores.

2 (*Familiari parte*) In jecinore familiarem partem, et hostilem, sive partem inimici, distinguebant. Ex illâ eventus suos, ex hac hostium fata colligebant.

3 (*Cæsum*) Vel incisum, sectum, vel decisum, ita ut omninò abesset. Harduinus interpretatur, victimarii cultro per imprudentiam læsum.

4 (*Veniam peto, feroque*) Hoc à vobis peto, et me jam impetrasse, et quasi abstulisse confido.

Romano Quiritium vim victoriamque prosperetis : hostesque populi Romani Quiritium, terrore, formidine, morteque afficiatis. Sicut verbis nuncupavi ; ità pro republica Quiritium, exercitu, legionibus, auxiliis populi Romani Quiritium, legiones auxiliaque hostium, mecum, diis Manibus Tellurique devoveo.

IV. Hæc ita precatus, lictores ire ad T. Manlium jubet, maturèque collegæ se devotum pro exercitu nunciare. Ipse incinctus cinctu Gabino, armatus in equum insiluit, ac se in medios hostes immisit. Conspectus ab utrâque acie aliquantò augustior humano visu, sicut cœlo missus piaculum omnis deorum iræ, qui pestem ab suis aversam in hostes ferret : ita omnis terror pavorque cum illo latus, signa primò Latinorum turbavit, deindè in totam penitùs aciem pervasit.

V. Evidentissimum id fuit, quòd quacumquè equo invectus est, ibi haud secùs quàm pestifero sidere icti pavebant : ubi verò corruit obrutus telis, indè jam haud dubiè consternatæ cohortes Latinorum, (5) fugam ac vastitatem latè fecerunt. Simul et Romani exsolutis religione animis, velut tum primùm signo dato coorti pugnam integram ediderunt. Tum et Rorarii procurrebant inter Antepilanos, addiderantque vires Hastatis ac Principibus : et Triarii genu dextro innixi, nutum consulis ad consurgendum expectabant.

VI. Procedente deindè certamine, cùm aliis partibus multitudo superaret Latinorum, Manlius consul, audito eventu collegæ, cùm, ut jus fasque erat, lacrymis non minùs quàm laudibus debitis prosecutus tam memorabilem mortem esset, paulisper addubitavit, an con-

5 (*Fugam ac vastitatem... fecerunt*) Fugiendo vasta omnia desertaque reliquerunt.

surgendi jam Triariis tempus esset : deindè melius ratus integros eos ad ultimum discrimen servari, Accensos ab novissimâ acie antè signa procedere jubet. Qui ubi subiêre, extemplò Latini, tanquam idem adversarii fecissent, Triarios suos excitaverunt : qui aliquandiù pugnâ atroci cùm et semetipsi fatigassent, et hastas aut præfregissent, aut hebetassent, pellerent vi tamen hostem, debellatum jam rati, perventumque ad extremam aciem ; tum consul Triariis, *Consurgite nunc*, inquit, *integri adversùs fessos, memores patriæ, parentumque, et conjugum, ac liberorum; memores consulis, pro vestrâ victoriâ morte occumbentis.*

VII. Ubi Triarii consurrexerunt integri, refulgentibus armis, nova ex improviso exorta acies, receptis in intervalla ordinum Antepilanis, clamore sublato (6) principia latinorum perturbant : hastisque ora fodientes, primo robore virorum cæso per alios manipulos velut inermes propè intacti evasêre : tantâque cædo perrupêre cuneos, ut vix quartam partem reliquerint hostium. Samnites quoque sub radicibus montis procul instructi præbuêre terrorem Latinis. Ceterùm inter omnes cives sociosque præcipua laus ejus belli penès consules fuit : quorum alter omnes minas periculaque ab diis superis inferisque, in se unum vertit : alter eâ virtute eoque consilio in prælio fuit, ut facilè convenerit inter Romanos Latinosque, qui ejus pugnæ memoriam posteris tradiderunt, utrius partis T. Manlius dux fuisset, ejus futuram haud dubiè fuisse victoriam.

VIII. Latini ex fugâ se Minturnas contulerunt. Castra secundùm prælium capta, multique mortales ibi vivi oppressi, maximè Campani. Decii corpus nè eo die inveniretur, nox

6 (*Principia Latinorum*) Primam aciem.

quærentes oppressit. Postero die inventum inter maximam hostium stragem coopertum telis : funusque ei par morti, celebrante collegâ, factum est.

NARRATIO XXIX.

Illustris Romanorum clades apud Furculas Caudinas.

U.c. 433. a.C. 319. *Titus Veturius, et Spurius Postumius consules bellum adversùs Samnites gerentes, à Thelesino duce hostium in insidias deducti sunt. Ille simulatos transfugas misit, qui Romanos docerent, Luceriam Apulam à Samnitibus obsideri. Hùc duo itinera ducebant, aliud longius et tutius, aliud brevius et periculosius. Festinatio brevius elegit. Itaque in locum arctum cùm venissent Romani, qui Furculæ Caudinæ vocabatur, Pontius accitum patrem Herennium rogavit quid fieri placeret. Ille ait, aut omnes occidendos, ut vires frangerentur; aut omnes dimittendos, ut beneficio obligarentur. Utroque improbato consilio, omnes sub jugum misit.*

ANNUAS inducias à Romanis impetratas, Samnites auctore Brutulo Papio ruperant, deindè rursùs victi, prædam omnem Romanam captivosque : simul corpus Brutuli exanimè, (ipse enim voluntariâ morte ignominiæ se ac supplicio subtraxerat), cum ipsius bonis Romam miserunt, pacem suppliciter petentes. Samnites eo anno Imperatorem Caium Pontium Herennii filium habebant, patre longè prudentissimo natum, primum ipsum bellatorem ducemque.

Pontii Samnitis oratio. II. Is, ubi legati, qui ad dedendas res missi erant, pace infectâ redierunt, *Nè nihil actum*, inquit, *hâc legatione censeatis, expiatum est*

quidquid ex fœdere rupto irarum in nos cœlestium fuit. Satis scio, quibuscumque diis cordi fuit, subigi nos ad necessitatem dedendi res, quæ à nobis ex fœdere repetitæ fuerant, iis non fuisse cordi tam superbè ab Romanis fœderis expiationem spretam. Quid enim ultrà fieri ad placandos deos mitigandosque homines potuit, quàm quod fecimus? Res hostium in prædâ captas, quæ belli jure nostræ videbantur, remisimus: auctores belli, quia vivos non potuimus, perfunctos jam fato dedidimus: bona eorum, nè quid ex contagione noxæ remaneret penès nos, Romam portavimus.

III. *Quid ultrà tibi, Romane, quid fœderi, quid diis arbitris fœderis debeo? quem tibi tuarum irarum, quem meorum suppliciorum judicem feram? Neminem neque populum, neque privatum fugio.* (1) *Quod si nihil cum potentiore juris humani relinquitur inopi, at ego ad deos vindices intolerandæ superbiæ confugiam: et precabor, ut iras suas vertant in eos, quibus non suæ redditæ res, non alienæ accumulatæ satis sint; quorum sævitiam non mors noxiorum, non deditio exanimatorum corporum, non bona sequentia domini deditionem exsatient: placari nequeant, nisi hauriendum sanguinem, lanienadaque viscera nostra præbuerimus.*

IV. *Justum est bellum, Samnites, quibus necessarium: et pia arma, quibus nulla nisi in armis relinquitur spes. Proindè,* (2) *cùm rerum humanarum maximum momentum sit, quàm propitiis rem, quàm adversis agant diis, pro*

1 (*Quòd si nihil cum potentiore*) Quòd si nihil est inopi, infirmiori adversùs potentiorem præsidii in legibus humanis.

2 (*Cùm rerum humanarum maximum momentum sit*) Cùm id maximè dominetur in rebus humanis, cùm res humanæ maximè ex eo pendeant, quàm propitiis, quàm adversis diis homines rem agant.

certo habete, priora bella adversùs deos magis, quàm homines gessisse : hoc, quod instat, ducibus ipsis diis gesturos.

Samnites ad Caudium castra locant.

V. Hæc non læta magis quàm vera vaticinatus, exercitu educto, circà Caudium castra quàm potest occultissimè locat : indè ad Calatiam, ubi jam consules Romanos castraque esse audiebat, milites decem pastorum habitu mittit, pecoraque diversos alium alibi haud procul Romanis pascere jubet præsidiis : ubi inciderint in prædatores, ut idem omnibus sermo constet, legiones Samnitium in Apuliâ esse : Luceriam omnibus copiis circumsedere : nec procul abesse, quin vi capiant. Jam is etiam rumor, antè de industriâ vulgatus venerat ad Romanos : sed fidem auxêre captivi ; eò maximè, quòd sermo inter omnes congruebat. Haud erat dubium, quin Lucerinis opem Romanus ferret, bonis ac fidelibus sociis ; simul, ne Apulia omnis ad præsentem terrorem deficeret. (3) Eà modò, quà irent, consultatio fuit.

VI. Duæ ad Luceriam ferebant viæ, altera præter oram Superi maris patens apertaque, sed quantò tutior, tantò ferè longior : altera per Furculas Caudinas brevior. Sed ita natus locus est : saltus duo alti, angusti, sylvosique sunt, montibus circà perpetuis inter se juncti. Jacet inter eos satis patens clausus in medio campus herbidus aquosusque, per quem medium iter est. Sed antequam venias ad eum, intrandæ primæ angustiæ sunt, et, ut eadem, quâ te insinuaveris, retrò via repetenda ; aut, si ire porrò pergas, per alium saltum arctiorem impeditioremque evadendum. In eum campum (4) viâ aliâ per cavam rupem

3 (*Ea modò*) Id unum in dubium consultationemque venit, quâ viâ eundum esset.

4 (*Viâ aliâ... ad alias angustias*) Hæc sibi mu-

Romani demisso agmine, cùm ad alias angustias protinùs pergerent, septas dejectu arborum, saxorumque ingentium objacentem molem invenêre.

VII. Cùm fraus hostilis apparuisset, præsidium etiam in summo saltu conspicitur. Citati indè retrò, quâ venerant, pergunt repetere viam. Eam quoque clausam suâ obice, armisque inveniunt. Sistunt indè gradum sinè ullius imperio, stuporque omnium animos, ac velut torpor quidam insolitus membra tenet: intuentesque alii alios (cùm alterum quisque magis mentis compotem ac consilii ducerent) diù immobiles silent. *Capti fraude loci Romani.*

VIII. Deindè, ubi prætoria consulum erigi vidêre, et expedire quosdam utilia operi, quanquam ludibrio fore munientes perditis rebus ac spe omni ademptâ cernebant; tamen, nè culpam malis adderent, pro se quisque, nec hortante ullo nec imperante, ad muniendum versi, castra propter aquam vallo circumdant: sua ipsi opera, laboremque irritum (præterquam quòd hostes superbè increpabant) cum miserabili confessione eludentes. Ad consules mœstos, nè advocantes quidem in consilium, (quandò nec consilio, nec auxilio locus esset) suâ sponte legati ac tribuni conveniunt: militesque in prætorium versi, opem, quam vix dii immortales ferre poterant, ab ducibus exposcunt.

IX. Querentes magis quàm consultantes nox oppressit, cùm pro ingenio quisque fremerent, alius *per obices viarum*, alius *per adversa montium, per sylvas, quà ferri arma poterunt, eamus. Modò ad hostem pervenire liceat, quem per* (5) *Consilium expediri non possunt.*

tuò respondent. Cùm Romani per alteram ex duabus illis viis demisso agmine, ad alteram pergerent.

5 (*Annos jam propè triginta*) Annus hic ab initio Samnitici belli vigesimus secundus agitur.

annos jampropè triginta vincimus : omnia æqua ac plana erunt Romano in perfidum Samnitem pugnanti : alius, *Quò, aut quâ eamus ? Num montes moliri sede suâ paramus ? Dum hæc imminebunt juga, quà tu ad hostem venies ? Armati, inermes, fortes, ignavi, pariter omnes capti atque victi sumus. Nè ferrum quidem ad bene moriendum oblaturus est hostis ; sedens bellum conficiet.*

Herennii discordia responsa

X. His invicem sermonibus, quà cibi, quà quietis immemor nox traducta est. Nè Samnitibus quidem consilium in tam lætis suppetebat rebus. Itaque universi Herennium Pontium, patrem imperatoris, per litteras consulendum censent. Jam is gravis annis, non militaribus solùm, sed civilibus quoque abscesserat muneribus : in corpore tamen affecto vigebat vis animi consiliique. Is ubi accepit, ad Furculas Caudinas inter duos saltus clausos esse exercitus Romanos, consultus ab nuncio filii, censuit omnes indè quamprimùm inviolatos dimittendos. Quæ ubi spreta sententia est, iterùmque eodem remeante nuncio consulebatur, censuit ad unum omnes interficiendos. Quæ ubi tam discordia inter se, velut ex ancipiti præculo, responsa data sunt ; quanquam filius ipse in primis jam animum quoque patris consenuisse in affecto corpore rebatur, tamen consensu omnium victus est, ut ipsum in consilium acciret.

XI. Nec gravatus senex, plaustro in castra dicitur advectus : vocatusque in consilium, ità fermè locutus esse, ut nihil sententiæ suæ mutaret, causas tantùm adjiceret. *Priore se consilio, quod optimum duceret, cum potentissimo populo per ingens beneficium perpetuam firmare pacem amicitiamque : altero consilio, in multas ætates, quibus, amissis duobus exercitibus, haud facilè receptura vires Romana res esset, bellum differre : tertium nullum consilium esse.*

XII. Cùm filius aliique principes percunctando exsequerentur, *Quid si media via consilii caperetur; ut et dimitterentur incolumes, et leges iis jure belli victis imponerentur? Ista quidem sententia*, inquit, *ea est, quæ neque amicos parat, neque inimicos tollit. Servate modò, quos ignominiâ irritaveritis. Ea est Romana gens, quæ victa quiescere nesciat. Vivet semper in pectoribus illorum quidquid istuc præsens necessitas inusserit, neque eos antè multiplices pœnas expetitas à vobis quiescere sinet.* Neutra sententia accepta. Herennius domum è castris est avectus.

XIII. Et in castris Romanis cùm frustrà multi conatus ad erumpendum capti essent, et jam omnium rerum inopia esset; victi necessitate legatos mittunt, qui primùm pacem æquam peterent; si pacem non impetrarent, uti provocarent ad pugnam. Tum Pontius, *debellatum esse* respondit: *et, quoniam nè victi quidem ac capti fortunam fateri scirent, inermes cum singulis vestimentis sub jugum missurum. Alias conditiones pacis æquas victis ac victoribus fore: agro Samnitium decederetur, coloniæ abducerentur; suis deindè legibus Romanum ac Samnitem æquo fœdere victurum. His conditionibus paratum se esse fœdus cum consulibus ferire: si quid eorum displiceat, legatos redire ad se* vetuit. *Leges à Pontio dictæ Romanis.*

XIV. Hæc cùm legatio renunciaretur, tantus gemitus omnium subitò exortus est, tantaque mœstitia incessit, ut non graviùs acceptûri viderentur, si nunciaretur omnibus eo loco mortem oppetendam esse. Cùm diù silentium fuisset, nec consules aut pro fœdere tam turpi, aut contra fœdus tam necessarium hiscere possent; tum L. Lentulus, qui tum princeps legatorum virtute atque honoribus *Lentulo suadente*

erat, *Patrem meum*, inquit, *consules, sæpè audivi memorantem, se in Capitolio unum non fuisse auctorem senatui redimendæ auro à Gallis civitatis, quandò nec fossâ valloque ab ignavissimo ad opera ac muniendum hoste clausi essent, et erumpere si non sinè periculo magno, tamen sinè certâ pernicie, possent. Quòd si, ut illis decurrere ex Capitolio armatis in hostem licuit, (quo sæpè modo obsessi in obsidentes eruperunt) ità nobis æquo aut iniquo loco dimicandi tantummodò cum hoste copia esset, non mihi paterni animi indoles in consilio dando deesset.*

XV. *Equidem mortem pro patria præclaram esse fateor: et me vel devovere pro populo Romano legionibusque, vel in medios me immittere hostes paratus sum. Sed hîc patriam video; hîc, quidquid Romanarum legionum est: quæ, nisi pro sè ipsis ad mortem ruere volunt, quid habent, quod morte suâ servent? Tecta urbis dicat aliquis, et mœnia, et eam turbam à quâ urbs incolitur. Imò herculè produntur ea omnia deleto hoc exercitu, non servantur. Quis enim ea tuebitur? Imbellis videlicèt atque inermis multitudo. Tàm hercule, quàm à Gallorum impetu defendit. An à Veiis exercitum, Camillumque ducem implorabunt? Hîc omnes spes opesque sunt; quas servando, patriam servamus; dedendo ad necem, patriam deserimus ac prodimus.*

XVI. *At fœda atque ignominiosa deditio est. Sed ea caritas patriæ est, ut tàm ignominiâ eam quàm morte nostrâ, si opus sit, servemus. Subeatur ergò ista quantacumque est indignitas: et pareatur necessitati, quam ne dii quidem superant. Ite, consules, redimite armis civitatem, quam auro majores vestri redemerunt.*

XVII. Consules profecti ad Pontium in colloquium, cùm de fœdere victor agitaret, negarunt injussu populi fœdus fieri posse, nec sine fecialibus cærimoniâque aliâ solemni. Ita-

que, non, ut vulgò credunt, Claudiusque etiam scribit, fœdere pax Caudina, sed per sponsionem facta est. Spoponderunt consules, legati, quæstores, tribuni militum : nominaque omnium qui spoponderunt, extant ; propter necessariam fœderis dilationem, obsides etiam sexcenti equites imperati, qui capite luerent, si pacto non staretur. Tempus indè statutum tradendis obsidibus, exercituque inermi mittendo.

XVIII. Redintegravit luctum in castris consulum adventus, ut vix ab iis abstinerent manus, *quorum temeritate in eum locum deducti essent ; quorum ignaviâ fœdiùs indè quàm venissent abituri. Illis non ducem locorum, non exploratorem fuisse : belluarum modo cæcos in foveam missos.* Alii alios intueri, contemplari arma mox tradenda, et inermes futuras dextras, obnoxiaque corpora hosti. Proponere sibimetipti ante oculos jugum hostile, et ludibria victoris, et vultus superbos, et per armatos inermium iter : indè fœdi agminis miserabilem viam per sociorum urbes, reditum in patriam ad parentes, quò sæpè ipsi majoresque eorum triumphantes venissent. *Se solos sine vulnere, sine ferro, sine acie victos : sibi non stringere licuisse gladios, non manum cum hoste conferre : sibi nequicquam arma, nequicquam vires, nequicquam animos datos.*

XIX. Hæc frementibus hora fatalis ignominiæ advenit, omnia tristiora experiundo factura, quàm quæ præceperant animis. Jam primùm cum singulis vestimentis inermes extrà vallum exire jussi : et primi traditi obsides, atque in custodiam abducti. Tum à consulibus abire lictores jussi, paludamentaque detracta, tantam inter ipsos, qui paulò antè eos exsecrantes, dedendos lacerandosque censuerant, miserationem fecerunt, ut suæ quisque condi-

Sub ju
gum mi
tuntur
Roman

tionis oblitus, ab illâ deformatione tantæ majestatis, velut ab nefando spectaculo, averteret oculos.

XX. Primi consules propè seminudi sub jugum missi: tum, ut quisque gradu proximus erat, ità ignominiæ objectus: tum deinceps singulæ legiones. Circumstabant armati hostes, exprobrantes eludentesque: gladii etiam plerisque intentati: et vulnerati quidam, necatique, si vultus eorum indignitate rerum acrior victorem offendisset. Ita traducti sub jugum, et, quod penè gravius erat, per hostium oculos, cùm ex saltu evasissent; etsi velut ab inferis extracti tum primùm lucem adspicere visi sunt, tamen ipsa lux ità deformatos intuentibus agmen omni morte tristior fuit.

Capuam veniunt.

XXI. Itaque cùm ante noctem Capuam pervenire possent, incerti de fide sociorum, et quòd pudor præpedichat, circà viam haud procul Capuâ omnium egena corpora humani prostraverunt. Quod ubi est Capuam nunciatum, evicit miseratio justa sociorum superbiam ingenitam Campanis. Confestim insignia sua consulibus, fasces, lictores, arma, equos, vestimenta, commeatus militibus benignè mittunt: et venientibus Capuam cunctus senatus populusque obviam egressi, justis omnibus hospitalibus privatisque et publicis, funguntur officiis. Neque illis sociorum comitas, vultusque benigni, et alloquia, non modò sermonem elicere, sed nè ut oculos quidem attollerent, aut consolantes amicos contrà intuerentur, efficere poterant: adeò super mœrorem, pudor quidam fugere colloquia et cœtus hominum cogebat.

XXII. Postero die cùm juvenes nobiles, missi à Capua, ut, proficiscentes ad finem Campanum prosequerentur, revertissent, vocatique in curiam, percunctantibus majoribus

natu, *multò sibi mœstiores, et abjectioris animi visos* referrent; *adeò silens, ac propè mutum agmen incessisse: tacere indolem illam Romanam, ablatosque cum armis animos. Non reddere salutem, non salutantibus dare responsum, non hiscere quemquam ferentibus adhuc cervicibus jugum, sub quod emissi essent. Habere Samnites victoriam, non præclaram solùm, sed etiam perpetuam. Cepisse enim eos non Romam, sicut ante Gallos, sed, quod multò bellicosius fuerit, Romanam virtutem ferociamque.*

XXIII. Cùm hæc dicerentur audirenturque, et deploratum penè Romanum nomen in consilio sociorum fidelium esset; dicitur Ofilius Calavius, Ovii filius, clarùs genere factisque, tùm etiam ætate verendus, longè aliter se habere rem dixisse. *Silentium illud obstinatum, fixosque in terram oculos, et surdas ad omnia solatia aures, et pudorem intuendæ lucis,* (6) *ingentem molem irarum ex alto animi cientis indicia esse. Aut se Romana ignorare ingenia, aut silentium illud Samnitibus flebiles brevi clamores gemitusque excitaturum: Caudinaque pacis aliquantò Samnitibus, quàm Romanis, tristiorem memoriam fore. Quippè suos quemque coràm animos habiturum, ubicumque congressuri sint; saltus Caudinos non ubique Samnitibus fore.* *Ofilii Romanorum silentium audici*

XXIV. Jam et Romæ sua infamis clades erat. Obsessos primùm audierunt: tristior deindè ignominiosæ pacis magis, quàm periculi nuncius fuit. Ad famam obsidionis delectus haberi cœptus erat: dimissus deindè auxi- *Lu Rom*

6 (*Ingentem molem irarum ex alto animi cientis indicia esse*) *Indicia esse animi cientis, ac velut spirantis ex alto* et quasi profundo suî (altè enim in pectus injuria descenderat) *ingentem molem irarum.*

narum humanarum necessitatumque, sententiam de eo de quo retulistis, paucis peragam. Quæ sententia testis erit, mihine, an legionibus vestris pepercerim, cùm me seu turpi, seu necessariâ sponsione obstrinxi. Quâ tamen, quandò injussu populi facta est, non tenetur populus Romanus: nec quicquam ex eâ, præterquàm corpora nostra debentur Samnitibus. Dedamur per feciales nudi vinctique. Exsolvamus religione populum, si quâ obligavimus; ne quid divini humanive obstet, quominùs justum piumque de integro ineatur bellum. Intereà consules exercitum scribere, armare, educere placet: nec priùs ingredi hostium fines, quàm omnia justa in deditionem nostram perfecta erunt.

II. *Vos, dii immortales, precor quæsoque, si vobis non fuit cordi Sp. Postumium, T. Veturium consules cum Samnitibus prosperè bellum gerere; at vos satis habeatis, vidisse nos sub jugum missos, vidisse sponsione infami obligatos, videre nudos vinctosque hostibus deditos, omnem iram hostium nostris capitibus excipientes: novos consules, legionesque Romanas ità cum Samnite gerere bellum velitis, ut omnia antè nos consules bella gesta sunt.*

III. Quæ ubi dixit, tanta simul admiratio miseratioque viri incessit homines, ut modò vix crederent illum eumdem esse Sp. Postumium, qui auctor tam fœdæ pacis fuisset; modò miserarentur, quòd vir talis etiam præcipuum apud hostes supplicium passurus esset, ob iram diremptæ pacis. Cùm omnes laudibus modò prosequentes virum, in sententiam ejus pedibus irent; tentata paulisper intercessio est ab L. Livio et Q. Mælio (1) tribunis plebis: qui *neque exsolvi religione populum*, aiebant, *deditione suâ, nisi omnia Samnitibus, qualia apud*

1 (*Tribuni plebis*) Qui cùm apud Caudium spondissent, posteà ad urbem reversi, Tribuni ple-

Caudium fuissent, restituerentur; neque se pro eo quòd spondendo pacem servâssent exercitum populi Romani, pœnam ullam meritos esse; neque ad extremum, cùm sacrosancti essent, dedi hostibus violarive posse.

IV. Tum Postumius: *Intereà dedite*, inquit, *profanos nos, quos salvâ religione potestis. Dedetis deindè et istos sacrosanctos, cùm primùm magistratu abierint: sed, si me audietis, priusquàm dedantur, hic in Comitio virgis cæsos*, (2) *hanc jam ut intercalatæ pœnæ usuram habeant. Nam quòd deditione nostrâ negant exsolvi religione populum, id istos magis, nè dedantur, quàm quia ità se res habeat, dicere, quis adeò juris fecialium expers est, qui ignoret?* *Postumii ad versùs Trib. oratio.*

V. *Neque ego inficias eo, Patres Conscripti, tàm sponsiones quàm fœdera sancta esse apud eos homines, apud quos* (3) *juxtà divinas religiones fides humana colitur; sed injussu populi nego quicquam sanciri posse, quod populum teneat. An, si eâdem superbiâ, quâ sponsionem istam expresserunt nobis Samnites, coegissent nos verba legitima dedentium urbes nuncupare, deditum populum Romanum vos tribuni diceretis, et* (4) *hanc urbem, templa, delubra, fines, aquas, Samnitum esse! (Omitto deditionem, quoniam de sponsione agitur. Quid tandem, si spopondissemus urbem hanc relic-*

bis facti erant. Si tempore Caudinæ pacis Tribuni plebis fuissent, non potuissent esse ad exercitum, cùm Tribunis plebis non liceret diem integrum ab urbe abesse.

2 (*Hanc jam ut intercalatæ pœnæ usuram habeant*) Ut, quemadmodum debitor pro mora solutionis usuram pendit ditori, ita vos, pro intercalata et dilata in annum pœna quæ illis debetur, ac deditione, virgarum plagas iis exsolvatis.

3 (*Juxtà divinas religiones*) Eodem modo eâdem reverentiâ, ac divinas religiones.

4 (*Hanc urbem, templa, delubra*) Alludit ad formulam deditionis.

turum populum Romanum ? Si incensurum ? Si magistratus , si senatum , si leges non habiturum ? Si sub regibus futurum ? Dii meliora , inquis. Atqui non indignitas rerum sponsionis vinculum levat. Si quid est , in quod obligari populus possit , in omnia potest. Et nè illud quidem , quod quosdam forsitan moveat , refert , consul , an dictator , an prætor spoponderit. Et hoc ipsi etiam Samnites judicaverunt , quibus non fuit satis consules spondere , sed legatos , quæstores , tribunos militum spondere coegerunt.

VI. *Nec à me nunc quisquam quæsiverit , quid ità spoponderim , cùm id nec consulis jus esset , nec illis spondere pacem , quæ mei non erat arbitrii , nec pro vobis , qui nihil mandaveratis , possem. Nihil ad Caudium , Patres Conscripti , humanis consiliis gestum est. Dii immortales et vestris et hostium imperatoribus mentem ademerunt. Nec nos in bello satis cavimus ; et illi malè partam victoriam malè perdiderunt : dum vix locis , quibus vicerant , credunt ; dum quâcumque conditione arma viris in arma natis auferre festinant. An , si sana mens fulsset , difficile illis fuit , dum senes ab domo ad consultandum arcessunt , mittere Romam legatos ; cum senatu , cum populo , de pace ac fœdere agere ? Tridui iter expeditis erat. Interea in induciis res fuisset , donec ab Româ legati aut victoriam illis certam , aut pacem afferrent. Ea demùm sponsio esset , quam populi jussu spopondissemus. Sed neque vos tulissetis , nec nos spopondissemus : nec fas fuit alium rerum exitum esse , quàm ut et illi velut somnio lætiore , quàm quod mentes eorum capere possent , nequicquam eluderentur , et nostrum exercitum eadem , quæ impedierat , fortuna expediret : vanam victoriam vanior irritam faceret pax : sponsio interponetur , quæ neminem præter sponsorem obligaret.*

VII. *Quid enim vobiscum, Patres Conscripti, quid cum populo Romano actum est? Quis* (5) *vos appellare potest? Quis se à vobis dicere deceptum? Hostis? An civis? Hosti nihil spopondistis: civem neminem spondere pro vobis jussistis. Nihil ergo vobis, nec nobiscum est, quibus nihil mandâstis; nec cum Samnitibus, cum quibus nihil egistis. Samnitibus sponsores nos sumus* (6) *rei satis locupletes in id quod nostrum est, in id quod præstare possumus, corpora nostra et animos. In hæc sæviant, in hæc ferrum, in hæc iras acuant. Quod ad tribunos attinet, consulite utrùm præsens deditio eorum fieri possit, an in diem differratur. Nos interim, T. Veturi, vosque cæteri, vilia hæc capita luendæ sponsionis feramus, et nostro supplicio liberemus Romana arma.*

VIII. Movit Patres Conscriptos, tum causa, tum auctor: nec cæteros solùm, sed tribunos etiam plebis, ut se in senatûs dicerent fore potestate. Magistratu indè se extemplò abdicaverunt, traditique fecialibus cum cæteris Caudium ducendi. Hoc facto senatusconsulto, lux quædam affulsisse civitati visa est. Postumius in ore erat: eum laudibus ad cœlum ferebant: devotioni P. Decii consulis, aliis claris facinoribus æquabant. *Emersisse civitatem ex obnoxiâ pace, illius consilio et operâ. Ipsum se cruciatibus et hostium iræ offerre, piaculaque pro populo dare Romano.*

Spo
res p
dedu

IX. Arma cuncti spectant, et bellum. *En unquàm futurum, ut congredi armatis cum Samnite liceat!* In civitate, irâ odioque ardente, delectus propè omnium voluntariorum fuit. Res-

5 (*Vos appellare*) Vos quodam modo in jus vocare, à vobis suo jure aliquid postulare.

6 (*Rei satis locupletes*) Debitores idonei solvendo. Reus dicitur quicumque debet: qui quid promisit spoponditve, quod præstare debeat.

criptæ ex eodem milite novæ legiones, ductusque ad Caudium exercitus. Prægressi fetiales, ubi ad portam venêre, vestem detrahi pacis sponsoribus jubent, manus post tergum vinciri. Cùm apparitor verecundiâ majestatis Postumium laxè vinciret, *Quin tu*, inquit, *adducis lorum, ut justa fiat deditio?* Tum ubi in cœtum Samnitium, et ad tribunal ventum Pontii est, A. Cornelius Arvina fecialis ità verba fecit: *Quandoque hice homines, injussu populi Romani Quiritium, fœdus ictum iri sponderunt, atque ob eam rem* (7) *noxam nocuerunt; ob eam rem, quò populus Romanus scelere impio sit solutus, hosce homines vobis dedo.* Hæc dicenti feciali Postumius genu femur, quantâ maximè poterat vi, percutit, et clarâ voce ait, *Se Samnitem civem esse, illum legatum; fecialem à se contrà jus gentium violatum; eò justiùs bellum gesturos.*

Pontii non accipientis deditionem oratio.

X. Tum Pontius, *Nec ego istam deditionem accipiam*, inquit, *nec Samnites ratam habebunt. Quin tu, Spuri Postumi, si deos esse censes, aut omnia irrita facis, aut pacto stas? Samniti populo omnes quos in potestate habuit, aut pro eis pax debetur. Sed quid ego te appello, qui te captum victori cum quâ potes fide restituis? populum Romanum appello, quem si sponsionis ad Furculas Caudinas factæ pœnitet, restituat legiones intrà saltum, quo septæ fuerunt. Nemo quemquam deceperit; omnia pro infecto sint; recipiant arma, quæ per pactionem tradiderunt; redeant in castra sua; quidquid pridiè habuerunt quàm in colloquium est ventum, habeant: tum bellum et fortia consilia placeant; tunc sponsio et pax repudietur. Eâ fortunâ, iis locis, quæ antè pacis mentionem habuimus, geramus bellum. Nec populus Romanus consulum sponsionem, nec nos fidem*

7 (*Noxam nocuerunt*) Culpam commiserunt.

populi Romani accusemus. Nunquamne causa (8) *defiet, cur victi pacto non stetis? Obsides Porsennæ dedistis; furto eos subduxistis: auro civitatem à Gallis redemistis; inter accipiendum aurum cæsi sunt; pacem nobiscum pepigistis, ut legiones vobis captas restitueremus; eam pacem irritam facitis: et semper aliquam fraudi speciem juris imponitis.*

XI. *Non probat populus Romanus ignominiosâ pace legiones servatas? Pacem sibi habeat, legiones captas victori restituat: hoc fide, hoc fœderibus, hoc fecialibus cærimoniis dignum erat. Ut tu quidem, quod petisti, per pactionem habeas, tot cives incolumes: ego pacem, quam hos tibi remittendo pactus sum, non habeam: hoc tu, A. Corneli, hoc vos feciales juris gentibus dicitis? Ego verò istos, quos dedi simulatis, nec accipio, nec dedi arbitror, nec moror, quominùs in civitatem obligatam* (9) *sponsione commissâ, iratis omnibus diis, quorum eluditur numen, redeant. Gerite bellum, quandò Sp. Postumius modò legatum fecialem genu perculit. Ità dii credent Samnitem civem Postumium, non civem Romanum esse, et à Samnite legatum Romanum violatum: eo vobis justum in nos factum esse bellum. Hæc ludibria religionum non pudere in lucem proferre, et vix pueris dignas ambages senes ac consulares fallendæ fidei exquirere? I, lictor, deme vincla Romanis. Moratus sit nemo, quominùs ubi visum fuerit, abeant.* Et illi quidem, forsitan et publicâ, suâ certè liberatâ fide, ab Caudio in castra Romana inviolati redierunt.

8 (*Defiet*) Deerit; à verbo *defiĕri*, *defio*.

9 (*Sponsione commissâ*) *Committi* verbum jurisconsultorum est; apud quos *committi pœna* dicitur, quæ debetur; committi stipulatio, quæ locum et effectum habet, ita ut ex ea aliquid debeatur.

XII. Samnitibus pro superbâ pace infestissimum cernentibus renatum bellum, omnia, quæ deindè venerunt, non in animis solùm, sed propè in oculis esse: et serò ac nequicquam laudare senis Pontii utraque consilia, inter quæ se media lapsos, victoriæ possessionem pace incertâ mutâsse, et beneficii et maleficii occasione amissâ, pugnaturos cum eis quos potuerint in perpetuum vel inimicos tollere, vel amicos facere: adeòque, nullo dum certamine inclinatis viribus, post Caudinam pacem animi mutaverant, ut clariorem inter Romanos deditio Postumium, quàm Pontium incruenta victoria inter Samnites faceret; et geri posse bellum Romani pro victoriâ certâ haberent, Samnites simul rebellâsse et vicisse crederent Romanum.

Prælio vincuntur Samnites à Publilio.

XIII. Consules inter se partiti provincias, Papirius in Apuliam ad Luceriam pergit, ubi equites Romani obsides ad Caudium dati custodiebantur: Publilius in Samnio substitit adversùs Caudinas legiones. Distendit ea res Samnitium animos, quòd nec ad Luceriam ire, nè ab tergo instaret hostis; nec manere, nè Luceria interim amitteretur, satis audebant. Optimum visum est committere rem fortunæ, et transigere cum Publilio certamen. Itaque in aciem copias educunt.

XIV. Adversùs quos Publilius consul cùm dimicaturus esset, priùs alloquendos milites ratus, concionem advocari jussit. Ceterùm sicut ingenti alacritate ad prætorium concursum est, ità præ clamore poscentium pugnam nulla adhortatio imperatoris audita est. Suus cuique animus memor ignominiæ adhortator aderat. Vadunt igitur in prælium urgentes signiferos: et, nè mora in concursu pilis emittendis: stringendisque indè gladiis esset, pila velut dato ad id signo abjiciunt, strictisque gladiis

cursu

cursu in hostem feruntur. Nihil illic imperatoriæ artis, ordinibus aut subsidiis locandis, fuit : omnia ira militaris propè vesano impetu egit. Itaque non fusi modò hostes sunt, sed (10) ne castris quidem suis fugam impedire ausi, Apuliam dissipati petiêre : Luceriam tamen, coacto rursùs in unum agmine, est perventum.

XV. Romanos ira eadem, quæ per mediam aciem hostium tulerat, et in castra pertulit. Ibi plus quàm in acie sanguinis ac cædis factum, prædæque pars major irâ corrupta. Exercitus alter cum Papirio consule locis maritimis pervenerat Arpos, per omnia pacata, Samnitium magis injuriis et odio, quàm beneficio ullo populi Romani. Nam Samnites eâ tempestate in montibus vicatim habitantes, campestria et maritima loca, contempto cultorum molliore, atque, ut evenit ferè, loci simili genere, ipsi montani atque agrestes depopulabantur. Quæ regio si fida Samnitibus fuisset, aut pervenire Arpos exercitus Romanus nequisset (11) aut interjecta inter Romam et Arpos, penuriâ rerum omnium, exclusos à commeatibus absumpsisset.

XVI. Tum quoque profectos inde ad Luceriam juxtà obsidentes obsessosque inopia vexavit. Omnia ab Arpis Romanis suppeditabantur : ceterùm adeò exiguè, ut militi occupato stationibus vigiliisque et opere, eques folliculis in castra ab Arpis frumentum veheret ; interdum occursu hostium cogeretur, abjecto ex equo frumento, pugnare. Et obsessis, prius-

10 (*Ne castris quidem suis*) Ne in castra quidem sua ausi se recipere, ne fuga difficilior fieret.

11 (*Aut interjecta*) Supple, illa regio : quæ si inimica Romanis fuisset, interjecta inter Romam et Arpos, intercepisset commeatus, qui Româ subvehi potuissent ; ac proindè absumpsisset, Romanum exercitum penuriâ rerum omnium laborantem.

quàm alter consul victore exercitu advenit, et commeatus ex montibus Samnitium invecti erant, et auxilia intromissa. Arctiora omnia adventus Publilii fecit, qui obsidione delegatâ in curam collegæ, vacuus per agros cuncta infesta commeatibus hostium fecerat. Itaque cùm spes nulla esset diutiùs obsessos inopiam laturos; coacti Samnites, qui ad Luceriam castra habebant, undique contractis viribus signa cum Papirio conferre.

XVII. Per id tempus parantibus utrisque se ad prælium, legati Tarentini interveniunt, denuntiantes Samnitibus Romanisque, ut bellum omitterent. *Per utros stetisset, quominùs discederetur ab armis; adversùs eos se pro alteris pugnaturos.* Eâ legatione Papirius auditâ, perindè ac motus dictis eorum, cum collega se communicaturum respondit: accitoque eo cùm tempus omne in apparatu consumpsisset, collocutus de re haud dubia, signum pugnæ proposuit. Agentibus divina humanaque, quæ assolent cùm acie dimicandum est, consulibus, Tarentini legati occursare, responsum exspectantes. Quibus Papirius ait: *Auspicia secunda esse, Tarentini, pullarius nuntiat. Litatum præterea est egregiè. Auctoribus diis, ut videtis, ad rem gerendam proficiscimur.*

XVIII. Signa inde ferri jussit, et copias eduxit, vanissimam increpans gentem, quæ suarum impotens rerum præ domesticis seditionibus discordiisque, aliis modum pacis ac belli facere æquum censeret. Samnites, ex parte alterâ, cùm omnem curam belli remisissent, quia aut pacem verè cupiebant, aut expediebat simulare, ut Tarentinos sibi conciliarent, cùm instructos repentè ad pugnam Romanos conspexissent, vociferari (12) *se in*

12 (*Se in auctoritate Tarentinorum manere*) Se Tarentinis pacis auctoribus, pacem suadentibus, usque obsequi velle.

auctoritate Tarentinorum manere, nec descendere in aciem, nec extra vallum arma ferre. Deceptos potiùs quodcumque casus feratpassuros, quàm ut sprevisse pacis auctores Tarentinos videantur. Accipere se omen consules aiunt, *et eam precari mentem hostibus, ut ne vallum quidem defendant.*

Iterùm vincuntur Samnites à Conss.

XIX. Ipsi inter se partitis copiis, succedunt hostium munimentis, et simul undique adorti, cùm pars fossas explerent, pars vellerent vallum, atque in fossas proruerent, nec virtus modò insita, sed ira etiam exulceratos ignominiâ stimularet animos, castra invasêre : et pro se quisque, non hæc Furculas, nec Caudium, nec saltus invios esse, ubi errorem fraus superbè vicisset, sed Romanam virtutem, quam nec vallum, nec fossæ arcerent, memorantes, cædunt pariter resistentes fusosque, inermes atque armatos servos, liberos, puberes, impuberes, homines, jumentaque. Nec ullum superfuisset animal, ni consules receptui signum dedissent, avidosque cædis milites è castris hostium imperio ac minis expulissent.

XX. Itaque apud infensos ob interpellatam dulcedinem iræ, confestim oratio habita est, ut doceretur miles, *minimè cuiquam militum consules odio in hostes cessisse, aut cessuros : quin duces, sicut belli, ita insatiabilis supplicii futuros fuisse, ni respectus equitum sexcentorum, qui Luceriæ obsides tenerentur, præpedisset animos : ne desperata venia hostes cæcos in supplicia eorum ageret, perdere priùs, quàm perire optantes.* Laudare ea milites, lætarique obviàm itum iræ suæ esse : ac fateri omnia patienda potiùs, quàm proderetur salus tot principum Romanæ juventutis.

Luceria capta.

XXI. Dimissâ concione, consilium habitum, omnibusne copiis Luceriam premerent, an altero exercitu et duce Apuli circâ, gens du-

biæ ad id voluntatis, tentarentur. Publilius consul ad peragrandam profectus Apuliam, aliquot expeditione unâ populos aut vi subegit, aut conditionibus in societatem accepit. Papirio quoque, qui obsessor Luceriæ restiterat, brevi ad spem eventus respondit. Nam incessis omnibus viis, per quas commeatus ex Samnio subvehebantur, fame domiti Samnites qui Luceriæ in præsidio erant, legatos misêre ad consulem Romanum; ut, receptis equitibus, qui causa belli essent, absisteret obsidione.

Sub jugum missi Samnites.

XXII. His Papirius ita respondit: *Debuisse eos Pontium Herennii filium, quo auctore Romanos sub jugum misissent, consulere, quid victis patiendum censeret. Ceterùm, quoniam ab hostibus in se æqua statui, quàm in se ipsi ferre maluerint: nunciare Luceriam* jussit, *arma, sarcinas, jumenta, multitudinem omnem imbellem, intrà mœnia relinquerent. Militem se cum singulis vestimentis sub jugum missurum; ulciscentem illatam, non novam inferentem ignominiam.*

XXIII. Nihil recusatum. Septem millia militum sub jugum missa, prædaque ingens Luceriæ capta; receptis omnibus signis armisque quæ ad Caudium amiserant, et quod omnia superabat gaudia, equitibus recuperatis, quos pignora pacis custodiendos Luceriam Samnites dederant. Haud fermè alia mutatione subitâ rerum clarior victoria populi Romani est; siquidem etiam (quod quibusdam in annalibus invenio) Pontius Herennii filius Samnitium imperator, ut expiaret consulum ignominiam, sub jugum cum ceteris est missus.

NARRATIO XXXI.

Devotio P. Decii filii, pro exercitu.

Cùm adversùs Etruscos, Umbros, Samnites, Gallos pugnaretur, Romanusque exercitus in maximo esset discrimine, P. Decius, secutus exemplum patris, devovit se pro exercitu, et morte suâ victoriam ejus pugnæ populo Romano dedit.

U.c. 457. a. C. 295.

QUATUOR simul populi, Etrusci, Umbri, Samnites, et Galli, conjunctis viribus bellum adversùs Romanos moverant. Hos Q. Fabius ad Liviniam sylvam aggressus, omnes uno prælio fudit. Hâc primâ clade haud à bello absterriti, cùm arma de integro cepissent, adversùs eos ambo consules senatus ire jussit. Profecti igitur, Q. Fabius et P. Decius ad hostes, transjecto Appennino in agrum Sentinatem pervenerunt. Ibi quatuor millium fermè intervallo castra posita.

II. Inter hostes deindè consultationes habitæ: atque ita convenit, ne unis castris miscerentur omnes, neve in aciem descenderent simul. Samnitibus Galli, Etruscis Umbri adjecti. Dies indicta pugnæ: Samnitibus Gallisque delegata pugna: inter ipsum certamen, Etrusci Umbrique jussi castra Romana oppugnare.

III. Hæc consilia turbârunt transfugæ Clusini tres, clam nocte ad Fabium consulem transgressi: qui editis hostium consiliis dimissi cum donis, ut subinde, ut quæque res nova decreta esset, exploratam perferrent. Consules Fulvio, ut ex Falisco, Postumio, ut ex Vati-

cano exercitum ad Clusium admoveant, summâque vi fines hostium depopulentur, scribunt. Hujus populationis fama Etruscos ex agro Sentinate ad suos fines tuendos movit. Instare inde consules, ut absentibus iis pugnaretur. Per biduum lacessière prælio hostem : biduo nihil dignum dictu actum. Pauci utrinque cecidêre : magisque irritati sunt ad justum certamen animi, quàm ad discrimen summa rerum adducta. Tertio die descensum in campum omnibus copiis est.

Prælium cum Gallis et Samnitibus.

IV. Dextro cornu Galli, sinistro Samnites constiterunt. Adversùs Samnites Fabius primam ac tertiam legiones, pro dextro cornu; adversùs Gallos, pro sinistro, Decius quintam et sextam instruxit. Secunda et quarta, cum L. Volumnio proconsule, in Samnio gerebant bellum. Primo concursu, adeò æquis viribus gesta res est, ut, si adfuissent Etrusci et Umbri, aut in acie, aut in castris, quòcumque se inclinassent, accipienda clades fuerit.

V. Ceterùm, quanquam communis adhuc Mars belli erat, necdum discrimen fortuna fecerat, quâ datura vires esset; haudquaquam similis pugna in dextro lævoque cornu erat. Romani apud Fabium arcebant magis, quàm inferebant pugnam, extrahebaturque in quàm maximè serum diei certamen : quia ita persuasum erat duci, et Samnites et Gallos primo impetu feroces esse, quos sustineri satis sit : longiore certamine sensim residere Samnitium animos : Gallorum quidem etiam corpora intolerantissima laboris atque æstûs fluere, primaque eorum prælia plus quàm virorum, postrema minùs quàm feminarum esse. In id tempus igitur, quo vinci solebat hostis, quàm integerrimas vires militi servabat.

VI. Ferocior Decius et ætate, et vigore animi, quantumcumque virium habuit, certamine

primo effudit. Et, quia lentior videbatur pedestris pugna, equitatum in pugnam concitat: et ipse, fortissimæ juvenum turmæ immistus, orat proceres juventutis, in hostem ut secum impetum faciant. *Duplicem illorum gloriam fore si ab lævo cornu et ab equite victoria incipiat.* Bis avertêre Gallicum equitatum. Iterùm longiùs evectos, et jàm inter media equitum agmina prælium cientes, novum pugnæ conterruit genus. (1) Essedis carrisque superstans armatus hostis, ingenti sonitu equorum rotarumque advenit, et insolitos ejus tumultûs Romanorum conterruit equos. Ita victorem equitatum velut lymphaticus pavor dissipat: sternit indè ruentes equos virosque improvida fuga.

VII. Turbata hinc etiam signa legionum: multique impetu equorum ac vehiculorum raptorum per agmen obtriti antesignani: et insecuta, simul territos hostes vidit, Gallica acies nullum spatium respirandi recipiendique se dedit. Vociferari Decius, *Quò fugerent? Quamve in fuga spem haberent?* Obsistere cedentibus, ac revocare fusos. D se vet.

VIII. Deindè ut nullâ vi perculsos sustinere poterat, patrem P. Decium nomine compellans, *Quid ultrà moror*, inquit, *familiare fatum? Datum hoc nostro generi est*, (2) *ut luendis periculis publicis piacula simus. Jam ego mecum legiones hostium mactandas Telluri ac diis Manibus dabo.* Hæc locutus, M. Livium pontificem, quem descendens in aciem digredi vetue-

1 (*Essedis carrisque*) *Essedum* erat vehiculi vel currûs genus, è quo pugnare solebant veteres Galli et Britanni. *Carris* impedimenta plerumque vehebantur: quanquam et eorum erat ad pugnam usus, ut ex hoc loco patet.

2 (*Ut luendis periculis publicis piacula simus*) Ut simus, quasi quædam victimæ destinatæ, ad luendam deûm iram, et ad excipienda capitibus nostris pericula quæ reipublicæ impendent.

rat ab se, præire jussit verba, quibus se legionesque hostium pro exercitu populi Romani Quiritium devoveret. Devotus indè eâdem precatione, eodemque habitu, quo pater P. Decius ad Veserim bello Latino se jusserat devoveri. Cùm secundùm solemnes precationes adjecisset, *Præ se agere sese formidinem ac fugam, cædemque ac cruorem, cælestium, inferorum iras* (3) *contacturum funebribus diris signa, tela, arma hostium: locumque eumdem suæ pestis, et Gallorum ac Samnitium fore:* Hæc exsecratus in se hostesque, quâ confertissimam cernebat Gallorum aciem, concitat equum: inferensque se ipse infestis telis est interfectus.

IX. (4) Vix humanæ inde opis videri pugna potuit. Romani, duce amisso, quæ res terrori aliàs esse solet, sistere fugam, ac novam de integro velle instaurare pugnam. Galli, et maximè globus circumstans consulis corpus; velut alienatâ mente vana incassum jactare tela. Torpere quidam, et nec pugnæ meminisse, nec fugæ. At ex parte altera pontifex Livius, cui lictores Decius tradiderat, jusseratque prætorem esse, vociferari, *Vicisse Romanos* (5) *defunctos consulis fato. Gallos Samnitesque Telluris matris ac deorum Manium esse. Rapere ad se ac vocare Decium devotam secum aciem; furiarumque ac formidinis plena omnia ad hostes esse.*

X. Superveniunt deindè his restituentibus pugnam L. Cornelius Scipio et C. Martius, cum subsidiis ex novissima acie, jussu Q. Fabii consulis, ad præsidium collegæ missi. Ibi

3 (*Contacturum funebribus diris signa... hostium*) Se devotum diris, velut contagione quâdam transmissurum illas in signa hostium.

4 (*Vix humanæ... opis*) Supra humanam opem, potentiamque.

5 (*Defunctos Consulis fato*) Liberatos jam, nec quidquam ampliùs cœlestibus, inferisve diis debentes, post consulis mortem.

auditur P. Decii eventus, ingens hortamen ad omnia pro republica audenda. Itaque cùm Galli structis ante se scutis conferti starent, nec facilis pede collato videretur pugna; jussu legatorum collecta humi pila, quæ strata inter duas acies jacebant, atque in testudinem hostium conjecta: quibus plerisque in scuta, (6) verutis in corpora ipsa fixis, sternitur cuneus, ita ut magna pars integris corporibus (7) attoniti considerent. Hæc in sinistro cornu Romanorum fortuna variaverat.

XI. Fabius in dextro primò (ut ante dictum est) cunctando extraxerat diem. Deindè, postquam nec clamor hostium, nec impetus, nec tela missa, eamdem vim habere visa; præfectis equitum jussis ad latus Samnitium circumducere alas, ut signo dato in transversos quanto maximo possent impetu incurrerent, sensim suos signa inferre jussit, et commovere hostem. Postquam non resisti vidit, et haud dubiam lassitudinem esse, tum collectis omnibus subsidiis, quæ ad id tempus reservaverat, et legiones concitavit, et signum ad invadendos hostes equitibus dedit. Nec sustinuerunt Samnites impetum, præterque aciem ipsam Gallorum, relictis in dimicatione sociis, ad castra effuso cursu ferebantur.

XII. Galli testudine factâ conferti stabant. Tum Fabius, auditâ morte collegæ, Campanorum alam, quingentos ferè equites, excedere acie jubet, et circumvectos ab tergo Gallicam invadere aciem; tertiæ deindè legionis subsequi Principes, et, quâ turbatum agmen hostium viderent impetu equitum, instare ac

6 (*Verutis in corpora ipsa*) Ergo veruta faciliùs penetrabant, quàm pila; quia nempè teretioris erant mucronis.

7 (*Attoniti*) Non minùs stupentes, quàm qui fulmine afflati sunt. Idque intelligit Livius factum divino numine, quod se, ex ejus mente, in hâc pugnâ exernit.

territos cædere. Ipse ædem Jovi Victori, spoliaque hostium cùm vovisset, ad castra Samnitium perrexit, quò multitudo omnis consternata agebatur. Sub ipso vallo, quia tantam multitudinem portæ non recepêre, tentata ab exclusis turbâ suorum pugna est. Gellius Egnatius imperator Samnitium cecidit. Compulsi deindè intrà vallum Samnites, parvoque certamine capta castra, et Galli ab tergo circumventi.

XIII. Cæsa eo die hostium viginti quinque millia, octo capta. Nec incruenta victoria fuit. Nam ex P. Decii exercitu cæsa septem millia; ex Fabii, mille ac ducenti. Fabius, dimissis ad quærendum collegæ corpus, spolia hostium conjecta in acervum Jovi Victori cremavit. Consulis corpus eo die, quia obrutum superstratis Gallorum cumulis erat, inveniri non potuit. Postero die inventum relatumque est, cum multis militum lacrymis. Intermissâ inde omnium aliarum rerum curâ, Fabius collegæ funus omni honore laudibusque meritis celebrat.

NARRATIO XXXII.

Saguntum ab Annibale expugnatum.

U.c.533. a.C. 218. *Annibal Amilcaris filius, novem annos natus, à patre aris admotus, odium in Romanos perenne juravit. Exinde socius et miles primò in castris patris, deindè avunculi fuit: quibus mortuis, causam belli quærens, Saguntum, fœderatam Romanis urbem, oppugnavit, eamque intra sex menses evertit, signo dato ut omnes impuberes interficerentur.*

BELLUM maximè memorabile omnium quæ unquam gesta sint, illud certè fuit, quod, Annibale duce, Carthaginienses cum populo Romano gessêre. Nam neque validiores opibus ullæ inter se civitates gentesque contulerunt

arma : neque his ipsis tantùm unquam aut virium aut roboris fuit : odiis etiam propè majoribus certârunt, quàm viribus ; Romanis indignantibus, quod victoribus victi ultrò inferunt arma ; Pœnis, quod superbè avarèque crederent imperitatum victis esse.

II. Fama etiam est, Annibalem annorum fermè novem, pueriliter blandientem patri Amilcari ut duceretur in Hispaniam, cùm perfecto Africo bello exercitum eò trajecturus sacrificaret, altaribus admotum, tactis sacris jurejurando addactum se, cùm primùm posset, hostem fore populo Romano.

III. Angebant ingentis spiritûs virum Sicilia, Sardiniaque amissæ, ut appareret, si diutiùs vixisset, Amilcare duce, Pœnos arma Italiæ illaturos fuisse, quæ Annibalis ductu intulerunt. Mors Amilcaris peropportuna, et puerilia Annibalis distulerunt bellum. Medius Asdrubal inter patrem et filium octo fermè annos imperium obtinuit. Cum hoc, quia miræ artis in sollicitandis gentibus, imperioque jungendis suo fuerat, fœdus renovaverat populus Romanus, ut finis utriusque imperii esset amnis Iberus, Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum libertas servaretur.

IV. In Asdrubalis locum haud dubia res fuit, quin prærogativam militarem, quâ extemplò juvenis Annibal in prætorium delatus, imperatorque ingenti omnium clamore atque assensu appellatus erat, favor etiam plebis sequeretur. Hunc tres et viginti annos vix dum agentem Asdrubal litteris ad se arcessierat : actaque res etiam in senatu fuerat, Barcinis nitentibus, ut assuesceret militiæ Annibal, atque in paternas succederet opes. Hanno alterius factionis princeps, id quod petebat Asdrubal, non censebat tribuendum : pauci, ac fermè optimus

quisque, Annoni assentiebantur : sed (ut plerumque fit) major pars meliorem vicit.

V. Missus Annibal in Hispaniam, primo statim adventu omnem exercitum in se convertit. Amilcarem viventem redditum sibi veteres milites credere ; eumdem vigorem in vultu, vimque in oculis, habitum oris, lineamentaque intueri. Deindè brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad favorem conciliandum esset. Nunquam ingenium idem ad res diversissimas, parendum atque imperandum, habilius fuit. Itaque haud facilè discerneres, utrùm imperatori, an exercitui carior esset. Neque Asdrubal alium quemquam præficere malle, ubi quid fortiter ac strenuè agendum esset : neque milites alio duce plus confidere, aut audere. Plurimùm audaciæ ad periculà capessenda, plurimùm consilii inter ipsa pericula erat. Nullo labore aut corpus fatigari, aut animus vinci poterat. Caloris ac frigoris patientia par, cibi potionisque, desiderio naturali, non voluptate, modus finitus : vigiliarum somnique, nec die, nec nocte, discriminata tempora : id quod gerendis rebus superesset, quieti datum. Ea neque molli strato, neque silentio arcessita. Multi sæpe militari sagulo opertum humi jacentem inter custodias stationesque militum conspexerunt. Vestitus nihil inter æquales excellens : arma atque equi conspiciebantur. Equitum peditumque idem longè primus erat. Princeps in prælium ibat : ultimus conserto prælio excedebat. Has tantas virì virtutes ingentia vitia æquabant ; inhumana credulitas, perfidia plus quàm Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deûm metus, nullum jusjurandum, nulla religio. Cum hac indole virtutum atque vitiorum, triennio sub Asdrubale imperatore meruit ; nullà re, quæ agenda videndaque magno futuro duci esset, prætermissà.

VI. Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia ei provincia decreta, bellumque Romanum mandatum esset, nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Amilcarem, deindè Asdrubalem, cunctantem casus aliquis opprimeret, Saguntinis inferre bellum statuit. Quibus oppugnandis quia haud dubiè Romana arma movebantur, in Olcadum fines priùs induxit exercitum, ut non petisse Saguntinos, sed rerum seriè, finitimis domitis gentibus, (1) jungendoque, tractus ad id bellum videri posset. Urbes plurimas expugnat diripitque. Quo metu perculsæ aliæ, stipendio composito imperium accepêre : et jam omnia trans Iberum, præter Saguntinos, Carthaginensium erant. *Annib bellum inferre Sagun nis st tuit.*

VII. Cum Saguntinis bellum nondum erat : ceterùm jam belli causâ certamina cum finitimis serebantur, maximè Turdetanis. Quibus cùm adesset idem, qui litis erat sator, nec certamen juris, sed vim quæri appareret, legati à Saguntinis Romam missi, auxilium ad bellum jam haud dubiè imminens orantes. Consules, (2) cùm legatis in senatum introductis, de republica retulissent, placuissetque mitti legatos in Hispaniam ad res sociorum inspiciendas, quibus si videretur digna causa, et Annibali denunciarent, ut ab Saguntinis sociis populi Romani abstineret, et Carthaginem in Africam trajicerent, ac sociorum populi Romani querimonias deferrent : hâc legatione decretâ necdum missâ, omnium spe celeriùs Saguntum oppugnari allatum est.

1 (*Jungendoque*) Ut partis bello regionibus jungeret Saguntinum agrum, qui Punicum imperium quodammodo denormaturus erat.

2 (*Cùm... de republicâ retulissent*) Cùm senatoribus deliberandum proposuissent, quid in tali re esset è republica,

VIII. Tum relata ex integro res ad senatum. Alii provincias consulibus Hispaniam atque Africam decernentes, terrâ marique rem gerendam censebant : alii totum in Hispaniam Annibalemque intendebant bellum. Erant qui non temerè movendam rem tantam, expectandosque ex Hispania legatos censerent. Hæc sententia, quæ tutissima videbatur, vicit : legatique eò maturiùs missi P. Valerius Flaccus, et Q. Bæbius Tamphilus, Saguntum ad Annibalem, atque inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad ducem ipsum in pœnam fœderis rupti deposcendum.

IX. Dum ea Romani parant consultantque, jam Saguntum summâ vi oppugnabatur. Civitas ea longè opulentissima ultrà Iberum fuit, sita passus mille fermè à mari. Oriundi à Zacyntho insula dicuntur, mixtique etiam ab Ardea Rutulorum quidam generis. Ceterùm in tantas brevi creverant opes, seu maritimis, seu terrestribus fructibus, seu multitudinis incremento, seu sanctitate disciplinæ, quâ fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt.

X. Annibal infesto exercitu ingressus fines, pervastatis passim agris, urbem tripartitò aggreditur. Angulus muri erat in planiorem patentioremque, quàm cetera circà, vallem vergens. Adversùs eum vineas agere instituit, per quas aries mœnibus admoveri posset. Sed ut locus procul muro satis æquus agendis vineis fuit, ita haudquaquam prosperè, postquam ad effectum operis ventum est, cœptis succedebat. Et turris ingens imminebat, et murus, ut in suspecto loco, suprà ceteræ modum altitudinis emunitus erat : et juventus delecta, ubi plurimum periculi ac laboris ostendebatur, ibi vi majore obsistebant.

nnibal lnera- XI. Ac primò missilibus summovere hostem : nec quicquam satis tutum, munientibus pati,

Deindè jam non pro mœnibus modò atque turritela micare, sed ad erumpendum etiam in stationes operaque hostium animus erat : quibus tumultuariis certaminibus haud fermè plures Saguntini cadebant, quàm Pœni. Ut verò Annibal ipse, dum murum incautiùs subit, adversum femur (3) tragulâ graviter ictus cecidit ; tanta circà fuga ac trepidatio fuit, ut non multùm abesset, quin opera ac vineæ desererentur.

XII. (4) Obsidio deindè per paucos dies magis quàm oppugnatio fuit, dum vulnus ducis curaretur. Per quod tempus ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum ac munitionum nihil cessatum. Itaque acriùs de integro obortum est bellum, pluribusque partibus, vix accipientibus quibusdam opera locis, vineæ cœptæ agi, admoverique aries. Abundabat multitudine hominum Pœnus : ad centum enim quinquaginta millia habuisse in armis satis creditur. Oppidani ad omnia tuenda atque obeunda (5) multimodâ arte distineri cœpti sunt : et non sufficiebant.

XIII. Jam feriebantur arietibus muri. Quassatæ quoque multæ partes erant. Una continentibus ruinis nudaverat urbem : tres deinceps turres, quantumque inter eas muri erat ; cum fragore ingenti prociderant ; captumque oppidum eâ ruinâ crediderant Pœni ; quâ,

3 (*Tragulâ*) Tragulâ missile erat telum, sic dictum à *trajiciendo*. Validissimum fuit. Ceterùm ejus forma parùm nota.

4 (*Obsidio... magis quàm oppugnatio*) Cingebat quidem urbem hostilis exercitus, at eam non oppugnabat. *Quies erat*, ut mox dicetur, *certaminum*.

5 (*Multimodâ arte distineri*) Multimodam adhibere artem, ut possent sese per omnia quæ tuenda essent et obeunda, dispertire. Expeditius esset, quod aliquot scripti habent : *multifariam distineri*, id est, in multas variasque partes distrahi, distendi.

velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrinque in pugnam procursum est. Nihil tumultuariæ pugnæ simile erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem partis alterius conseri solent : sed (6) justæ acies, velut patenti campo, inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia intervallo constiterant. Hinc spes, hinc desperatio animos irritat : Pœno cepisse jam se urbem, si paululùm adnitatur, credente ; Saguntinis pro nudata mœnibus patria corpora opponentibus, nec ullo pedem referente, ne relicto à se loco hostem immitteret. Itaque quò acriùs et confertim magis utrinque pugnabant, eò plures vulnerabantur; nullo inter arma corporaque vano intercidente telo.

XIV. (7) Falarica erat Saguntinis, missile telum, hastili abiegno, et cetera tereti, præterquam ad extremum, unde ferrum exstabat. Id, sicut in pilo, quadratum stuppâ circumligabant, linebantque pice. (8) Ferrum autem tres longum habebat pedes, ut cum armis transfigere corpus posset. Sed id maximè, etiamsi hæsisset in scuto, nec penetrasset in corpus, pavorem faciebat, quod, cùm medium accensum mitteretur, conceptumque ipso motu multò majorem ignem ferret, arma omitti cogebat, nudumque militem ad insequentes ictus præbebat.

XV. Cùm ergo diù anceps fuisset certamen, et Saguntinis, quia præter spem resisterent, crevissent animi ; Pœnus, quia non vicisset, pro victo esset ; clamorem repentè oppidani

6 (*Justæ acies*) Quæ jure dici possent acies. Opponuntur *justæ acies* et *tumultuaria pugna.*

7 (*Falarica*) Hoc telum, teste Festo, nomen habet à falis, quæ sunt turres ligneæ militares, unde tela mittebantur.

8 (*Ferrum autem tres longum habebat pedes*) Falarica ferrum habebat longum tres pedes. Sic passim loquitur Livius.

tollunt, hostemque in ruinas muri expellunt; inde impeditum trepidantemque exturbant; postremò fusum fugatumque in castra redigunt.

Annibal legatos Rom. non admittit.

XVI. Interim ab Roma legatos venisse nunciatum est. Quibus obviam ad mare missi ab Annibale, qui dicerent; nec tutò eos adituros inter tot tam effrenatarum gentium arma; nec Annibali, tanto discrimine rerum, (9) operæ esse legationes audire. Apparebat, non admissos protinùs Carthaginem ituros. Litteras igitur nunciosque ad principes factionis Barcinæ præmittit, ut præpararent suorum animos, ne quid pars altera gratificari pro Romanis posset.

Legati Rom. Carthaginem eunt.

XVII. Itaque, præterquam quòd admissi auditique sunt, ea quoque vana atque irrita legatio fuit. Hanno unus adverso senatu causam fœderis, magno silentio propter auctoritatem suam; non assensum audientium, egit. *Per deos fœderum arbitros ac testes monuisse, prædixisse se, ne Amilcaris progeniem ad exercitum mitterent. Non manes, non stirpem ejus conquiescere viri: nec unquam, donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit, quietura Romana fœdera. Juvenem flagrantem cupidine regni, viamque unam ad id cernentem, si ex bellis bella serendo succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni præbentes, ad exercitus misistis. Aluistis ergo hoc incendium, quo nunc ardetis. Saguntum vestri circumsident exercitus, unde arcentur fœdere: mox Carthaginem circumsidebunt Romanæ legiones, ducibus iisdem diis, per quos priore bello rupta fœdera sunt ulti.*

Hannonis oratio in Annibalem.

XVIII. *Utrum hostem, an vos, an fortunam utriusque populi ignoratis? Legatos ab sociis, et pro sociis venientes, bonus imperator vester in castra non admisit: jus gentium sustulit. Hi tamen, unde ne hostium quidem legati arcentur,*

9 (*Operæ esse*) Operæ pretium esse, vacare.

pulsi ad vos veniunt, res ex fœdere repetunt. (10) *Publica fraus absit : auctorem culpæ, et* (11) *reum criminis deposcunt. Quò leniùs agunt, segniùs incipiunt; eò, cùm cœperint, vereor ne perseverantiùs sæviant.* (12) *Ægates insulas* (13) *Erycemque ante oculos proponite; quæ terrâ marique per quatuor et viginti annos passi sitis. Nec puer hic dux erat, sed pater ipse Amilcar, Mars alter, ut isti volunt. Sed* (14) *Tarento tum in Italia non abstinueramus ex fœdere, sicut nunc Sagunto non abstinemus. Vicerunt ergo dii hominesque : et* (15) *id de quo verbis ambige-*

10 (*Publica fraus absit*) Concessio ex persona Romanorum; quasi diceret Hanno : fœderis rupti et noxam et pœnam, non publicam esse Carthaginiensium, sed solius Annibalis propriam Romani facilè patiuntur.

11 (*Reum criminis*) Eum cui crimen luendum est.

12 (*Ægates insulas*) Ad quas victi Carthaginienses, pacem gravissimis conditionibus accipere coacti fuerant.

13 (*Erycem*) Montem in Siciliâ, ad quem clausus exercitus Pœnorum solius demùm pacis beneficio liberatus fuerat.

14 (*Tarento tum in Italia*) Gronovius legit *Tarento, id est, Italiâ.* Italiam nimirùm Hanno significat nominatim in fœdere expressam fuisse. Jubebamur, inquit, fœdere abstinere omni Italiâ. Tamen Tarentinis adversùs Romanos auxilium tulimus : quo facto fœdus rupimus.

15 (*Id de quo verbis ambigebatur*) Sensus patet, verba paulò sunt impeditiora. Possis ordinare in hunc modum. *Eventus belli.. ei victoriam dedit, undè jus stabat; id de quo,* sivè, quæ erat res de quâ *verbis ambigebatur,* nempe, *uter populus fœdus rupisset.* Sed veremur ne, dum volumus Livium grammaticè loqui parùm latinè loquentem faciamus. Potiùs credimus eum ex brevitate, et licentiâ quâdam extra consuetas leges evagante elegantiam captasse, et, quando sensus satis apertus erat, parum curasse de verbis ad grammaticæ normam exigendis. Sic ergo hunc locum exponendum duximus : *id de quo verbis ambigebatur,* nempè *uter populus fœdus rupisset, eventus belli* decrevit, dum *ei, undè* jus stabat, victoriam dedit.

batur, uter populus fœdus rupisset, eventus belli, velut æquus judex, unde jus stabat, ei victoriam dedit.

XIX. *Carthagini nunc Annibal vineas turresque admovet : Carthaginis mœnia quatit ariete. Sagunti ruinæ (falsus utinam vates sim!) nostris capitibus incident : susceptumque cum Saguntinis bellum, habendum cum Romanis est. Dedemus ergo Annibalem? Dicet aliquis. Scio meam levem esse in eo auctoritatem, propter paternas inimicitias. Sed et Amilcarem eò periisse lætatus sum, quòd, si ille viveret, bellum jam cum Romanis haberemus : et hunc juvenem, tanquam furiam facemque hujus belli, odi ac detestor. Nec dedendum solùm id piaculum rupti fœderis, sed, si nemo deposcat, devehendum in ultimas maris terrarumque oras, ablegandumque eò, unde nec ad nos nomen famaque ejus accedere, neque sollicitare quietæ civitatis statum possit. Ego ita censeo : legatos extemplò Romam mittendos, qui senatui satisfaciant : alios qui Annibali nuncient, ut exercitum ab Sagunto abducat, ipsumque Annibalem ex fœdere Romanis dedant; tertiam legationem ad res Saguntinis reddendas decerno.*

XX. Cùm Hanno perorasset, nemini omnium certare oratione cum eo necesse fuit; adeò propè omnis senatus Annibalis erat : infestiùsque locutum arguebant Hannonem, quàm Flaccum Valerium legatum Romanum. Responsum inde legatis Romanis est, *Bellum ortum ab Saguntinis, non ab Annibale esse. Populum Romanum injustè facere, si Saguntinos* (16) *vetustissimæ Carthaginiensium societati præponat.* *Favet senatus Carthaginiensium Annibali.*

XXI. Dum Romani tempus terunt legatio-

16 (*Vetustissimæ Carthaginiensium societati*) Socii Romanorum Carthaginienses erant jam à primis Romanæ reipublicæ initiis.

nibus mittendis, Annibal, quia fessum militem prœliis operibusque habebat, paucorum iis dierum quietem dedit; stationibus ad custodiam vinearum aliorumque operum dispositis. Interim animos eorum nunc irâ in hostes stimulando, nunc spe præmiorum accendit. Ut verò pro concione prædam captæ urbis edixit militum fore, adeò accensi omnes sunt, ut, si, extemplò signum datum esset, nullâ vi resisti videretur posse. Saguntini, ut à prœliis quietem habuerant, nec lacessentes, nec lacessiti per aliquot dies; ita non nocte, non die unquam cessaverant ab opere, ut novum murum ab ea parte, quâ patefactum oppidum ruinis erat, reficerent.

XXII. Inde oppugnatio eos aliquantò atrocior, quàm antè, adorta est: nec, quâ primùm, aut potissimùm parte ferrent opem, cùm omnia variis clamoribus streperent, satis scire poterant. Ipse Annibal, quà turris mobilis omnia munimenta urbis superans altitudine, agebatur, hortator aderat. Quæ cum admota, (17) catapultis ballistisque per omnia tabulata dispositis, muros defensoribus nudasset; tum Annibal occasionem ratus, quingentos fermè Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit. Nec erat difficile opus, quòd cæmenta non calce durata erant, sed interlita luto, structuræ antiquæ genere. Itaque (18) latiùs quàm cæderetur, ruebat: perque patentia ruinis agmina armatorum in urbem vadebant.

17 (*Catapultis ballistisque*) Antiquitùs hæc duo sedulò distingui mos erat. *Catapultis* tela, ballistis saxa torquebantur. Ballistæ majoris erant molis quàm catapultæ. Sed posterioribus temporibus utrumque nomen confundi cœptum est.

18 (*Latiùs quàm cæderetur, ruebat*) Impactâ dolabrâ, non id tantùm ruebat, quod ictum erat, sed et vicina quoque. Itaque latior erat ruina, quàm ea pars muri quæ cæsa, sive icta fuerat.

XXIII. Locum quoque editum capiunt; collatisque eò catapultis ballistisque, ut castellum in ipsa urbe velut arcem imminentem haberent, muro circumdant: et Saguntini murum interiorem ab nondum captâ urbis parte ducunt. Utrinque summâ vi et muniunt, et pugnant: sed interiora tuendo, minorem in dies urbem Saguntini faciunt. Simul crescit inopia omnium, longâ obsidione; et minuitur exspectatio externæ opis, cùm tam procul Romani, unica spes, circà omnia hostium essent. *Saguntinorum constantia.*

XXIV. Paulisper tamen affectos animos recreavit repentina profectio Annibalis in Oretanos Carpetanosque: qui duo populi delectûs acerbitate consternati, retentis conquisitoribus metum defectionis cùm præbuissent, oppressi celeritate Annibalis, omiserunt mota arma.

XXV. Nec Sagunti oppugnatio segnior erat, Maharbale, Himilconis filio, quem prefecerat Annibal, ita impigrè rem agente, ut ducem abesse nec cives nec hostes sentirent. Is et prælia aliquot secunda fecit, et tribus arietibus (19) aliquantùm muri discussit, strataque omnia recentibus ruinis advenienti Annibali ostendit. Itaque ad ipsam arcem extemplò ductus exercitus, atroxque prælium cum multorum utrinque cæde initum, et pars arcis capta est.

XXVI. Tentata deindè per duos est exigua pacis spes, Alconem Saguntinum, et Alorcum Hispanum. Alcon insciis Saguntinis, precibus aliquid moturum ratus, cùm ad Annibalem noctu transisset, postquam nihil lacrymæ movebant, conditionesque tristes ut ab irato victore ferebantur, transfuga ex oratore factus, apud hostem mansit; moriturum affirmans, qui sub conditionibus his de pace ageret. Postulabatur autem, redderent res Turdetanis: *Pax frustrà tentata.*

19 (*Aliquantùm*) Non *Aliquantùm*, plus valet modicam muri partem. quàm *paulùm*.

traditoque omni auro atque argento, egressi urbe cum singulis vestimentis ibi habitarent, ubi Pœnus jussisset.

XXVII. Has pacis leges Abnuente Alcone accepturos Saguntinos; Alorcus, vinci animos, (20) ubi alia vincantur, affirmans, se pacis ejus interpretem forè pollicetur. Erat autem tum miles Annibalis: ceterùm (21) publicè Saguntinis amicus atque hospes. Tradito palàm telo custodibus hostium, transgressus munimenta, ad prætorem Saguntinum (et ipse ita jubebat) est deductus: Quò cùm extemplò concursus omnis generis hominum esset factus, summotâ ceterâ multitudine, senatus Alorco datus est; cujus talis oratio fuit:

Alorci oratio de pace.

XXVIII. *Si civis vester Alcon, sicut ad pacem petendam ad Annibalem venit, ita pacis conditiones ab Annibale ad vos retulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter, quo nec orator Annibalis, nec transfuga ad vos venissem. Cum ille, aut vestrâ, aut suâ culpâ manserit apud hostem, si metum simulavit, suâ, vestrâ, si periculum est apud vos vera referentibus: ego, ne ignoraretis, esse aliquas et salutis et pacis vobis conditiones, pro vetusto hospitio, quod mihi vobiscum est, ad vos veni. Vestrâ autem causâ me, nec ullius alterius, loqui quæ loquor apud vos,* (22) *vel ea fides sit, quòd, neque dum vestris viribus restitistis, neque dum auxilia ab Romanis sperastis pacis unquam apud vos mentionem feci. Postquam nec ab Romanis vobis ulla spes est, nec vestra jam aut arma vos, aut mœnia satis defendunt, pacem affero ad vos magis necessariam, quàm æquam: cujus ita aliqua spes est, si eam*

20 (*Ubi alia vincantur*) *Alia*, nempè urbs, vires, arma.

21 (*Publicè Saguntinis amicus*) Populi Saguntini amicus.

22 (*Vel ea fides sit*) Hoc unum argumento esse potest.

quemadmodùm ut victor fert Annibal, sic vos ut victi audiatis; si non id quod amittitur, in damno, (cùm omnia victoris sint) sed quidquid relinquitur, pro munere habituri estis. Urbem vobis, quam ex magna jam parte dirutam, captam ferè totam habet, adimit; agros relinquit, locum assignaturus, in quo novum oppidum ædificetis: aurum argentumque omne, publicum privatumque, ad se jubet deferri: conjugum vestraque corpora ac liberorum vestrorum servat inviolata, si inermes cum binis vestimentis velitis ab Sagunto exire. Hæc victor hostis imperat. Hæc quanquam sint gravia atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. Equidem haud despero, cùm omnium potestas ei facta sit, aliquid ex his rebus remissurum. Sed hæc patienda censeo potiùs, quàm trucidari corpora vestra, rapi trahique antè ora vestra conjuges ac liberos belli jure sinatis.

XXIX. Ad hæc audienda cùm circumfusâ paulatim multitudine permixtum senatui esset populi concilium; repentè primores secessione factâ, priusquam responsum daretur, argentum aurumque omne ex publico privatoque in forum collatum, in ignem ad id raptim factum conjicientes, eodem plerique semetipsi præcipitaverunt.

XXX. Cùm ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius insuper tumultus ex arce auditur. Turris diù quassata prociderat: perque ruinam ejus cohors Pœnorum impetu facto cùm signum imperatori dedisset, nudatam stationibus custodiisque solitis hostium esse urbem; non cunctandum in tali occasione ratus Annibal, totis viribus aggressus urbem, momento cepit, signo dato, ut omnes puberes interficerentur. Quod imperium crudele, ceterùm propè necessarium cognitum ipso eventu est. Cui enim parci potuit ex iis, qui aut inclusi

cum conjugibus ac liberis domos super seipsos concremaverunt, aut armati nullum antè finem pugnæ, quàm morientes fecerunt?

Capto Sagunto trepidant Romani.

XXXI. Captum oppidum est cum ingenti præda. Quanquam pleraque ab dominis de industria corrupta erant, et in cædibus vix ullum discrimen ætatis ira fecerat, et captivi militum præda fuerant; tamen et ex pretio rerum venditarum aliquantùm pecuniæ redactum esse constat, et multam pretiosam supellectilem vestemque missam Carthaginem. Sub idem ferè tempus, et legati, qui redierant à Carthagine, Romam retulerunt, omnia hostilia esse, et Sagunti exscidium nuntiatum est: tantusque simul mœror Patres, misericordiaque sociorum peremptorum indignè, et pudor non lati auxilii, et ira in Carthaginienses, metusque de summâ rerum cepit, velut si jam ad portas hostis esset, ut tot uno tempore motibus animi turbati, trepidarent magis quàm consulerent.

NARRATIO XXXIII.

Celebris Romanorum legatio.

U.c.277. a.C.477. *Cùm nuncium expugnati Sagunti Romam allatum est, Romani omnibus ad bellum comparatis, legatos Carthaginem miserunt, qui de hâc injuriâ quererentur: cùm satisfacere nollent Carthaginienses, bellum iis indictum est. Legati ab Carthagine in Hispaniam primò, deindè in Galliam, sicut his Romæ imperatum erat, transierunt. Ita populis utriusque provinciæ nequicquam peragratis Romam reversi sunt.*

UBI Romæ, perculsi Sagunti exscidio animi paululùm ad se rediissent, latum ad populum est, ut vellent, juberent, populo Carthaginiensi

niensi bellum indici. Ejusque belli causâ supplicatio per urbem habita, atque adorati dii, ut benè ac feliciter eveniret, quod bellum populus Romanus jussisset. Tum provincias consules sortiri jussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Sicilià evenit.

Legati missi Carthaginem.

II. His atque multis aliis comparatis, ut omnia justa antè bellum fierent, legatos majores natu, Quintum Fabium, Marcum Livium, Lælium Æmilium, Caium Licinium, Quintum Bæbium, in Africam mittunt ad percunctandos Carthaginienses, *Publicone consilio Annibal Saguntum oppugnasset?* Et si, id quod facturi videbantur, faterentur, ac defenderent publico consilio factum, ut indicerent populo Carthaginiensi bellum.

III. Romani postquàm Carthaginem venerunt, cùm senatus datus esset, et Q. Fabius nihil ultrà quàm unum, quod mandatum erat, percunctatus esset; tum ex Carthaginiensibus unus: (1) *Præceps vestra, Romani, et prior legatio fuit, cùm Annibalem tanquam suo consilio Saguntum oppugnantem deposcebatis. Ceterùm hæc legatio verbis adhuc lenior est, re asperior. Tunc enim Annibal et insimulabatur, et deposcebatur. Nunc ab nobis et confessio culpæ exprimitur; et, ut à confessis, res extemplò repetuntur. Ego autem non, privato publicone consilio Saguntum oppugnatum sit, quærendum censeam; sed utrùm jure, an injuriâ. Nostra enim hæc quæstio atque animadversio in civem nostrum est, nostro, an suo fecerit arbitrio.*

1 (*Præceps vestra, Romani, et prior*) *Præceps* est temeraria, inconsiderata, à præpropero et fervido consilio profecta. Ceterùm dubitamus, an locus omninò sanus sit. In iis enim quæ sequuntur, hæ voces *adhuc lenior* videntur indicare aliquid de lenitate præmissum esse: nisi fortè ibi legendum est, *verbis lenior est, re adhuc asperior.*

Vobiscum una disceptatio est, licueritne per fœdus fieri.

IV. *Itaque, quoniam discerni placet, quid publico consilio, quid suâ sponte imperatores faciant; nobis vobiscum fœdus est à Lutatio consule ictum, in quo cavetur utrorumque sociis. Nihil de Saguntinis (necdum enim erant socii vestri) cautum est. At enim eo fœdere, quod cum Asdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur. Adversùs quod nihil ego dicturus sum, nisi quod à vobis didici. Vos enim, quod C. Lutatius consul primò nobiscum fœdus icit, quia neque auctoritate Patrum, nec populi jussu ictum erat; negastis vos eo teneri. Itaque aliud de integro fœdus publico consilio ictum est. Si vos non tenent vestra fœdera, nisi ex auctoritate aut jussu vestro icta; nè nos quidem Asdrubalis fœdus, quod nobis insciis icit, obligare potuit. Proindè omittite Sagunti atque Iberi mentionem facere, et, quod diù parturit animus vester, aliquando pariat.* Tum Romanus sinu ex togâ facto, *Hîc*, inquit, *vobis bellum et pacem portamus: utrum placet, sumite.* Sub hanc vocem haud minùs ferociter, *daret utrum vellet*, succlamatum est. Et cùm is iterùm sinu effuso *bellum dare* dixisset, *accipere se* omnes responderunt, *et quibus acciperent animis, iisdem se gesturos.*

Disceptatio de fœderum jure.

V. Hæc directa percunctatio ac denunciatio belli magis ex dignitate populi Romani visa est, quàm de fœderum jure verbis disceptare; cùm antè, tum maximè Sagunto excisâ.

VI. Legati Romani ab Carthagine, sicut his Romæ imperatum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates, ut in societatem perlicerent, aut averterent à Pœnis, trajecerunt. Ad Bargusios primùm venerunt: à quibus benignè excepti, quia tædebat imperii Punici, multos trans Iberum populos ad cupidinem novæ for-

tunæ erexerunt. Ad Volscianos indè est ventum : quorum celebre per Hispaniam responsum ceteros populos ab societate Romana avertit. Ità enim maximus natu ex iis in concilio respondit : *Quæ verecundia est vos, Romani, postulare, uti vestram Carthaginiensium amicitiæ præponamus, cùm, qui id fecerunt, Saguntinos, crudeliùs, quàm Pœnus hostis perdidit, vos socii prodideritis? Ibi quæratis socios censeo, ubi Saguntina clades ignota est. Hispanis populis, sicut lugubre, ita insigne documentum Sagunti ruinæ erunt, nè quis fidei Romanæ aut societati confidat.* Indè extemplò abire finibus Volscianorum jussi, ab nullo deindè concilio Hispaniæ benigniora verba tulêre. Itaque nequicquam peragratâ Hispaniâ, in Galliam transeunt, ac primò Ruscinonem veniunt.

VII. Hîc nova terribilisque species visa est, quòd armati (ità mos gentis erat) in concilium venerunt. Cùm verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani ac magnitudinem imperii, petissent, nè Pœno bellum Italiæ inferenti, per agros urbesque suas transitum darent; tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix à magistratibus majoribusque natu juventus sedaretur : adeò stolida impudensque postulatio visa est, nè in Italiam transmittant Galli bellum, ipsos id avertere in sē, agrosque suos pro alienis populandos objicere. Sedato tandem fremitu, responsum legatis est, *neque Romanorum in se meritum esse, neque Carthaginiensium injuriam, ob quæ aut pro Romanis, aut adversùs Pœnos sumant arma. Contra ea audire sese, gentis suæ homines, agris finibusque Italiæ pelli à populo Romano, stipendiumque pendere, et cetera indigna pati.*

VIII. Eadem fermè in ceteris Galliæ conciliis dicta, auditaque : nec hospitale quicquam pacatumve satis priùs auditum, quàm Massi-

liam venêre. (2) Ibi omnia ab sociis inquisita cum curâ ac fide, cognita, *præoccupatos jam antè ab Annibale Gallorum animos esse. Sed nè illi quidem ipsi satis mitem gentem fore, (adeò ferocia atque indomita ingenia esse) ni subindè auro, cujus avidissima gens est, principum animi concilientur.* Ità peragratis Hispaniæ et Galliæ populis, legati Romam redeunt, haud ità multò post quàm consules in provincias profecti erant. Civitatem omnem in exspectationem belli erectam invenerunt; satis constante famâ, jam Iberum Pœnos transmisisse.

NARRATIO XXXIV.

Famosum Annibalis iter.

PARS PRIMA.

Carthagine nova proficiscitur.

U.c.534. a.C.218. *Annibal, Sagunto capto, bellum Romanis inferre non ultra differendum ratus, conciliatis sibi militum animis, et rebus omnibus tum in Africâ, tum in Hispaniâ firmatis, exercitum ab Carthagine novâ ad Iberum ducit. Ibi cùm in somnio monitus fuisset, ut Italiam ire pergeret, Ibero amni trajecto, et Pyrenæo saltu superato, ad oppidum Illiberim castra locat, ubi Gallos sibi devincit.*

Annibalis oratio ad milites. ANNIBAL, Sagunto capto, Carthaginem novam in hiberna concesserat. Ibique auditis, quæ Romæ, quæque Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem solùm, sed etiam

2 (*Ibi omnia*) Ibi cognita sunt omnia, quippe quæ socii cum cura ac fide inquisierant; nempè *præoccupatos jam antè ab Annibale animos.*

causam esse belli; partitis divenditisque reliquiis prædæ, nihil ultrà differendum ratus, Hispani genèris milites convocat: *Credo ego vos*, inquit, *socii, et ipsos cernere, pacatis omnibus Hispaniæ populis, aut finiendam nobis militiam exercitusque dimittendos esse, aut in alias terras transferendum bellum. Ità enim hæ gentes, non pacis solùm, sed etiam victoriæ bonis florebunt, si ex aliis gentibus prædam et gloriam quæremus. Itaque cum longinqua ab domo instet militia, incertumque sit, quando domos vestras, et quæ cuique ibi cara sint, visuri sitis; si quis vestrûm suos invisere vult, commeatum do. Primo vere edico adsitis, ut, diis benè juvantibus, bellum ingentis gloriæ prædæque futurum incipiamus.*

II. Omnibus ferè visendi domos oblata ultrò potestas grata erat, et jam desiderantibus suos, et longius in futurum providentibus desiderium. Per totum tempus hiemis quies inter labores aut jam exhaustos, aut mox exhauriendos, renovavit corpora animosque ad omnia de integro patienda. Vere primo ad edictum convenêre.

III. Annibal cùm recensuisset omnia auxilia gentium, Gades profectus Herculi vota exsolvit. Indè partiens curas simul in inferendum atque arcendum bellum, Africam et Hispaniam valido præsidio firmavit. Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitûs rediit. Atque indè profectus, præter Etovissam urbem, ad Iberum maritimamque oram ducit. Ibi fama est, in quiete visum ab eo juvenem divinâ specie, qui *se ab Jove* diceret *ducem in Italiam Annibali missum. Proindè sequeretur, neque usquàm à se deflecteret oculos.* Pavidum primò, nusquàm circumspicientem aut respicientem, secutum: deindè, curâ humani ingenii, cùm quidnam id esset, quod respicere vetitus

Apparatus Annibalis ad bellum.

esset, agitaret animo, temperare oculis nequivisse : tum vidisse post sese serpentem mirâ magnitudine cum ingenti arborum ac virgultorum strage ferri, ac post insequi cum fragore cœli nimbum : tum, quæ moles ea quidve prodigii esset, quærentem, audisse : *Vastitatem Italiæ esse. Pergeret porrò ire, nec ultrà inquireret, sineretque fata in occulto esse.* Hoc visu lætus tripartitò Iberum copias trajecit. Indè superato Pyrenæo saltu ad oppidum Illiberim castra posuit, ubi Gallorum animos, quâ traducendus exercitus erat, donis conciliavit.

PARS SECUNDA.

Transitus Rhodani.

U.c.534. a.C.218. *Annibal, ceteris Galliæ populis metu aut pretio pacatis, ad Volcas circa Rhodanum pervenit. Hi tum, ut Pœnum transitu prohiberent, relictâ citeriore amnis ripâ, armis ulteriorem obtinebant. Eos inde stratagemate avertit Annibal. Nam omnia dum comparantur ad trajiciendum, Hannonem cum parte copiarum superiùs occultè transire jubet, hostesque circumducere, ut dum ipse ex adverso, ille ab tergo adoriretur. Ita fugatis omnibus annem trajicit. Interim cùm audiret Romanam classem ad ostium Rhodani pervenisse, equites quingentos ad eorum castra mittit speculatum; quibus fortè cùm trecenti à P. Corn. Scipione eodem concilio missi, occurrissent, prælium atrox editum est, quo tamen, post parem utrinque cædem, Romani superiores fuerunt.*

UBI Romam perlatum est à Massiliensibus legatis, Iberum transisse Annibalem, P. Cornelius profectus ab urbe, sexaginta longis navibus, præter oram Etruriæ, Ligurumque, et indè Salium montes, pervenit Massiliam, et ad proximum ostium Rhodani (pluribus

enim divisus amnis in mare decurrit) castra locat: vixdum satis credens Annibalem superasse Pyrenæos montes. Quem ut de Rhodani quoque transitu agitare animadvertit; incertus, quonam ei loco occurreret, necdum satis refectis ab jactatione maritimâ militibus, trecentos interim delectos equites, ducibus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis, ad exploranda omnia, visendosque ex tuto hostes præmittit.

Annibal ad Rhodanum.

II. Annibal, ceteris metu aut pretio pacatis, jam in Volcarum pervenerat agrum, gentis validæ. Colunt autem circà utramque ripam Rhodani: sed diffisi citeriore agro arceri Pœnum posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus fermè suis trans Rhodanum trajectis, ulteriorem ripam amnis armis obtinebant. Ceteros accolas fluminis Annibal, (1) et eorum ipsorum qui sedes tenuerant, simul perlicit donis ad naves undique contrahendas fabricandasque: simul et ipsi trajici exercitum, levarique quamprimùm regionem suam tantâ urgente hominum turbâ cupiebant. Itaque ingens coacta vis navium est, lintriumque (2) temerè ad vicinalem usum paratarum: novasque alias primùm Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus; deindè et ipsi milites, simul copiâ materiæ, simul facilitate operis inducti, alveos informes, (nihil dummodò innare aquæ et capere onera possent, curantes, quibus se suaque transveherent, raptim faciebant.

Annibalis stratagema.

III. Jamque omnibus satis comparatis ad trajiciendum, terrebant ex adverso hostes, omnem ripam equites virique obtinentes. Quos

1 (*Et eorum ipsorum*) Et ex Volscis ipsis eos qui in sedibus suis manserant.

2 (*Temerè ad vicinalem usum paratarum*) Properanter et parùm curiosè structarum ad breves in vicina trajectus.

ut averteret, Hannonem Bomilcaris filium, vigiliâ primâ noctis, cum parte copiarum, maxime Hispanis, adverso flumine ire iter unius diei jubet, et, ubi primùm posset, quàm occultissimè trajecto amni, circumducere agmen: ut, cùm opus facto sit, adoriatur ab tergo hostem. (3) Ad id dati duces Galli edocent, indè millia quinque et viginti fermè suprà, parvæ insulæ circumfusum amnem, latiorem, ubi dividebatur, eoque minùs alto alveo, transitum ostendere. Ibi raptim cæsa materia, ratesque fabricatæ, in quibus equi virique et alia onera trajicerentur. (4) Hispani sine ulla mole, in utres vestimentis conjectis, ipsi cetris suppositis incubantes, flumen tranavêre. Et alius exercitus ratibus junctis trajectus, castris propè flumen positis, nocturno itinere atque operis labore fessus, quiete unius diei reficitur; intento duce ad consilium opportunè exsequendum.

Trajicit Rhodanum. IV. Postero die profecti ex loco, prodito fumo significant se transisse, et haud procul abesse. Quod ubi accepit Annibal, ne tempori deesset, dat signum ad trajiciendum. Jam paratas aptatasque habebat pedes lintres: (5)

3 (*Ad id*) *Ad id dati duces Galli edocent, ad millia quinque et viginti fermè inde*, id est, ab eo loco ubi tum erant, *suprà*, sive versùs superiora amnis, *parvæ insulæ circumfusum amnem, latiorem... transitum ostendere*. Verbum *ostendere* pro præs. infinit. habendum est. Millia quinque et vigenti passuum efficiunt ampliùs octo leucas nostrates.

4 (*Sine ulla mole*) Sine ullo majore apparatu.

5 (*Equites ferè propter equos nantes*) *Navium agmen superiore* fluvii *parte transmittens equites*, qui *ferè*, sive quorum plerique erant *propter*, seu propè *equos nantes*, *tranquillitatem præbebat lintribus infra trajicientibus*. Addit vocem *ferè*, quia non omnes equites propè se habebant equos nantes; siquidem, ut infrà memoratur, aliquot equos instratos frenatosque in naves imposuerant.

equites ferè propter equos nantes navium agmen ad excipiendum adversi impetum fluminis parte superiore transmittens, tranquillitatem infrà trajicientibus lintribus præbebat. Equorum pars magna nantes loris à puppibus trahebantur, præter eos, quos instructos frenatosque, ut extemplò egresso in ripam equiti usui essent, imposuerant in naves.

V. Galli occursant in ripam cum variis ululatibus cantuque moris sui, quatientes scuta super capita, vibrantesque dextris tela : quanquam ex adverso terrebat tanta vis navium cum ingenti sono fluminis, et clamore vario nautarum et militum, qui nitebantur perrumpere impetum fluminis, et qui ex alterâ ripâ trajicientes suos hortabantur. Jam satis paventes adverso tumultu, terribilior ab tergo adortus clamor, castris ab Hannone captis. Mox et ipse aderat, ancepsque terror circumstabat : (6) et è navibus tanta vis armatorum in terram evadens, et ab tergo improvisa premebat acies. Galli, (7) postquam vim facere conati, ultrò pellebantur, quâ patere visum maximè iter, perrumpunt, trepidique in vicos passim suos diffugiunt. Annibal ceteris copiis per otium trajectis, spernens jam Gallicos tumultus, castra locat.

VI. Elephantorum trajiciendorum varia consilia fuisse credo : certè variata memoria actæ *Elephanti quomodo trajecti.*

6 (*Et è navibus tanta vis*) Aptior procedet oratio, si legas ex quibusdam scriptis : *et è navibus tantâ vi armatorum in terram evadente, et ab tergo improvisâ premente acie.*

7 (*Postquam vim facere conati, ultrò pellebantur*) Postquam vim facere conati, non modò vana moliebantur, sed etiam pellebantur. Quidam libri habent : *postquam utròque*, id est, in utramque partem, tum in eos qui à fronte, tum in eos qui à tergo adoriebantur, *vim facere conati, pellebantur.*

rei. Quidam, congregatis ad ripam elephantis, tradunt ferocissimum ex iis irritatum ab rectore suo, cùm refugientem in aquam nantem sequeretur, traxisse gregem; (8) ut quemque timentem altitudinem destituerat vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam rapiente.

VII. Ceterùm magis constat, ratibus trajectos: (9) id, ut tutius consilium ante rem foret, ità, actâ re, ad fidem pronius est. Ratem unam ducentos longam pedes, quinquaginta latam, à terrâ in amnem porrexerunt: quam, nè secundâ aquâ deferretur, pluribus validis retinaculis parte superiore ripæ religatam, pontis in modum humo injectâ constraverunt, ut belluæ audacter velut per solum ingrederentur. Altera ratis æquè lata, longa pedes centum, ad trajiciendum flumen apta, huic copulata est: et cùm elephanti per stabilem ratem, tanquam viam, prægredientibus feminis, acti, in minorem applicatam transgressi sunt; extemplò resolutis, quibus leviter annexa erat, vinculis, ab actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertrahitur. Ità primis expositis, alii deindè repetiti ac trajecti sunt. Nihil sanè trepidabant, donec continenti velut ponte agerentur. Primus erat pavor, cùm (10) solutâ ab ceteris rate in altum raperentur. Ibi urgentes

8 (*Ut quemque timentem*) Prout quisque elephantorum timens altitudinem aquæ, à vado destituebatur.

9 (*Id ut tutius*) Id ut, ante rem actam, tutius videri consilium debebat, ita nunc, cùm acta res memoratur, probabilius est, tale est ut credi faciliùs possit.

10 (*Solutâ ab ceteris rate*) Suprà unius tantùm ratis mentio facta fuit, quæ ad partem ripæ superiorem alligata immobilis remaneret. At Polybius de eadem re agens, plures fuisse rates memorat, cùm inter se tum ad ripam validè religatas. Possis quoque vocem referre *ceteris* ad elephantos, in hunc modùm: *cùm solutâ rate ab ceteris* elephantis avulsi, *in altum* amnem *raperentur*.

inter se, cedentibus extremis ab aquâ, trepidationem aliquantùm edebant; donec quietem ipse timor circumspicientibus aquam fecisset. Excidêre etiam sævientes quidam in flumen. Sed pondere ipso stabiles, dejectis rectoribus, quærendis pedetentim vadis, in terram evasêre.

VIII. Dum elephanti trajiciuntur, interim Annibal Numidas equites quingentos ad castra Romana miserat speculatum, ubi et quantæ copiæ essent, et quid parārent. Huic alæ equitum missi, ut antè dictum est, ab ostio Rhodani trecenti Romanórum equites occurrunt. Prælium atrocius quàm pro numero pugnantium editur. Nam præter multa vulnera, cædes etiam propè par utrinque fuit: fugaque et pavor Numidarum Romanis jam admodùm fessis victoriam dedit. Victores ad centum sexaginta, nec omnes Romani, sed pars Gallorum; victi ampliùs ducentis ceciderunt. Hoc principium simulque omen belli, ut summæ rerum prosperum eventum, ità haud sanè incruentam, ancipitisque certaminis victoriam Romanis portendit. Re ita gestâ, ad utrumque ducem sui redierunt.

Equestre prælium inter Numidas 500, *et Roman.* 300.

IX. Nec Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consiliis cœptisque hostis et ipse conatus caperet: et Annibalem incertum, utrùm cœptum in Italiam intenderet iter, an cum eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus, manus consereret, avertit à præsenti certamine Boiorum legatorum regulique adventus, qui se duces itinerum, socios periculi fore affirmantes, integro bello, nusquam antè libatis viribus, Italiam aggrediendam censent.

PARS TERTIA.

Alpium transitus.

U.c.534. a.C.218. *Annibal in Italiam pergere certus, ab Rhodani ripâ mediterranea Galliæ petit; minùs obvium fore P. Scipionem ratus, cum quo, priùs quam in Italiam ventum foret, manus conserere nolebat. In insulam propè Allobroges pervenit, ubi inter duos fratres arbiter regni factus, imperium majori restituit. Indè, dum P. Scipio, qui hostem assequi in Galliâ non potuerat, repetit Italiam, Annibali ab Alpibus descendenti occursurus, ipse Druentiâ trajectâ ad Alpes contendit, prærupta ac continentia montium juga quinto decimo die superat, et in Italiam ingreditur, quinto mense postquam à Carthagine novâ profectus erat.*

Annibal hortatur milites. MULTITUDO timebat quidem hostem, nondum obliteratâ memoriâ superioris belli: sed magis iter immensum Alpesque, rem famâ utique inexpertis horrendam, metuebat. Itaque Annibal, postquam ipsi sententia stetit pergere ire, atque Italiam petere, advocatâ concione, variè militum versat animos castigando adhortandoque. *Mirari se, quinam pectora semper impavida repens terror invaserit. Per tot annos vincentes eos stipandia facere, neque antè Hispaniâ excessisse, quàm omnes gentesque et terræ eæ, quas duo diversa maria amplectantur, Carthaginiensium essent. Indignatos deindè, quòd* (1) *quicumque Saguntum obsedissent, velut ob noxam sibi dedi postularet populus Romanus, Iberum trajecisse ad delendum nomen*

1 (*Quicumque Saguntum obsedissent*) Solum Annibalem Romani deposcerant. Sed hîc Annibal non tam spectat quid verum sit, quàm quid invidiosum in Romanos, et ad suorum animos efficax inflammandos.

Romanorum , liberandumque orbem terrarum. Tum nemini visum id longum , cùm ab occasu solis ad ortum intenderet iter. Nunc postquam multò majorem partem itineris emensam cernant ; Pyrenæum saltum inter ferocissimas gentes superatum ; Rhodanum , tantum amnem , tot millibus Gallorum prohibentibus , domitâ etiam ipsius fluminis vi , trajectum ; in conspectu Alpes habeant , quarum alterum latus Italiæ sit ; in ipsis portis hostium fatigatos subsistere.

II. *Quid Alpes aliud esse credentes , quàm montium altitudines ? Fingerent altiores Pyrenæi jugis. Nullas profectò terras cœlum contingere , nec inexsuperabiles humano generi esse. Alpes quidem habitari , coli , gignere atque alere animantes. Pervias paucis esse : exercitibus invias ? Eos ipsos quos cernant legatos , non pennis sublimè elatos Alpes transgressos. Nè majores quidem eorum indigenas , sed advenas Italiæ cultores , has ipsas Alpes ingentibus sæpè agminibus , cum liberis ac conjugibus , migrantium modo , tutò transmisisse. Militi quidem armato , nihil secum præter instrumenta belli portanti , quid invium aut inexsuperabile esse ? Saguntum ut caperetur , quid per octo menses periculi , quid laboris exhaustum esse ? Romam , Orbis terrarum caput , petentibus , quicquam adeò asperum atque arduum videri , quod inceptum moretur ? Cepisse quondam Gallos ea , quæ adiri posse Pœnus desperet. Proindè aut cederent animo atque virtute genti per eos dies toties ab se victæ ; aut itineris finem sperent campum interjacentem Tiberi ac mœnibus Romanis.*

III. His adhortationibus incitatos corpora curare , atque ad iter se parare jubet. Postero die profectus adversâ ripâ Rhodani , mediterraneâ Galliæ petit , non quia rectior ad Alpes via esset , sed , quantùm à mari recessisset , minùs obvium fore Romanum credens : cùm *Mediterraneam Galliæ petit.*

quo, priusquàm in Italiam ventum foret, non erat in animo manus conserere.

IV. Quartis castris, ad Insulam pervenit: ibi Isara Rhodanusque amnes, (2) diversis ex Alpibus decurrentes, agrì aliquantùm amplexi, confluunt in unum. Mediis campis Insulæ nomen inditum. Incolunt propè Allobroges, gens (3) jam indè nullâ Gallicâ gente opibus aut famâ inferior: tum discors erat. Regni certamine ambigebant fratres, major qui et priùs imperitarat, Brancus nomine, minore ab fratre et cœtu juniorum, qui jure minùs, vi plus poterat, pellebatur. Hujus seditionis peropportuna disceptatiò cùm ad Annibalem rejecta esset, arbiter regni factus, (4) quòd ea senatûs principumque sententia fuerat, imperium majori restituit. Ob id meritum commeatu copiâque rerum omnium, maximè vestis, est adjutus, quam infames frigoribus Alpes præparare cogebant.

V. Sedatis certaminibus Allobrogum, cùm jam Alpes peteret, non rectâ regione iter instituit, sed (5) ad lævam in Tricastinos flexit: indè per extremam oram Vocontinorum agri tetendit in Tricoris: haud usquam impeditâ viâ, priusquàm ad Druentiam flumen pervenit.

2 (*Diversis ex Alpibus*) E diversis Alpium partibus.

3 (*Jam indè*) Hoc addit Livius, quia posteà maximè Allobrogum gens opibus et famâ inclaruit: quâ et devictâ insigne sibi *Allobrogici* cognomen Q. Fabius peperit.

4 (*Quòd ea senatûs.... sententia fuerat*) Quòd ita senatus Allobrogum censuerat: nempe imperium majori restituendum esse.

5 (*Ad lævam in Tricastinos flexit*) Nihil de hoc Annibalis itinere habet Polybius. Et sanè, non facilè intelligitur quomodò Annibal, qui adversâ ripâ Rhodani ad Isaram pervenerat, Tricastinos indè petens ad lævam iter flexisse dicatur, qui potiùs vestigia relegebat sua.

VI. Is et ipse Alpinus amnis, longè omnium Galliæ fluminum difficillimus transitu est. Nam cùm aquæ vim vehat ingentem, non tamen navium patiens est: quia nullis coercitus ripis, pluribus simul, neque iisdem alveis fluens, nova semper vada novosque gurgites faciens, (et ob eadem pediti quoque incerta via est) ad hæc (6) saxa glareosa volvens, nihil stabile, nèc tutum ingredienti præbet. Et tum fortè imbribus auctus, ingentem transgredientibus tumultum fecit, cùm super cetera trepidatione ipsi suâ atque incertis clamoribus turbarentur. *Druentia amnis.*

VII. P. Cornelius consul, triduo ferè postquam Annibal ab ripâ Rhodani movit, quadrato agmine ad castra hostium venerat, nullam dimicandi moram facturus. Ceterùm, ubi deserta munimenta, nec facilè se tantùm prægressos assecuturum videt, ad mare ac naves rediit; tutiùs faciliùsque ità descendenti ab Alpibus Annibali occursurus. Nè tamen nuda auxiliis Romanis Hispania esset, quam provinciam sortitus erat, Cn. Scipionem fratrem cum maximâ parte copiarum adversùs Asdrubalem misit: non ad tutandos tantummodò veteres socios, conciliandosque novos, sed etiam ad pellendum Hispaniâ Asdrubalem. Ipse cum admodùm exiguis copiis Genuam repetit, eo qui circà Padum erat exercitu Italiam defensurus. *P. Cornelius classe in Italiam redit.*

VIII. Annibal ab Druentiâ campestri maximè itinere (7) cum bonâ pace ad Alpes incolentium ea loca Gallorum pervenit. Tum, *Annibal transit Alpes.*

6 (*Saxa glareosa*) Glarea est terra lapidosa, minutis saxulis et lapillis aspera. Itaque non satis apparet, quid sint *saxa glareosa*. Subjicit Gronovius, *saxa glareasque*.

7 (*Cum bonâ pace ad Alpes*) Pervenit ad Alpes cum bonâ pace Gallorum, nihil molestiæ nec tumultûs expertus à Gallis.

quanquàm famâ priùs (quâ incerta in majus vero ferri solent) (8) præcepta res erat : tamen ex propinquo visa montium altitudo, nivesque cœlo propè immistæ, tecta informia imposita rupibus, pecora jumentaque torrida frigore, homines intonsi et inculti, animalia inanimaque omnia rigentia gelu, cetera visu quàm dictu fœdiora, terrorem renovârunt.

IX. Erigentibus in primos agmen clivos apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani : qui si valles occultiores insedissent, coorti in pugnam repentè, ingentem fugam stragemque dedissent. Annibal consistere signa jubet, Gallisque ad visenda loca præmissis, postquàm comperit transitum eâ non esse, castra inter confragosa omnia præruptaque, quàm extensissimâ potest valle, locat. Tum per eosdem Gallos, haud sanè multùm linguâ moribusque abhorrentes, cùm se immiscuissent colloquiis montanorum, edoctus interdiu tantùm obsideri saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta, luce primâ subiit tumulos, et ex aperto atque interdiu vim per angustias facturus. Die deindè, simulando aliud quàm quod parabatur, consumpto, cùm eodem quo constiterant loco castra communissent, ubi primùm degressos tumulis montanos, laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus quàm pro numero manentium in speciem factis, impedimentisque cum equite relictis, et maximâ parte peditum, ipse cum expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angustias evadit : iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.

X. Primâ deindè luce castra mota, et agmen reliquum incedere cœpit. Jam montani signo dato ex castellis ad stationem solitam conveniebant ; cùm repentè conspiciunt alios

(8) (*Præcepta*) Antè animo capta, præcognita.

arce occupatâ suâ super caput imminentes, alios viâ transire hostes. Utraque simul objecta res, oculis animisque immobiles parumper eos defixit. Deindè ut trepidationem in angustiis, suoque ipsum tumultu misceri agmen vidêre, equis maximè consternatis, quicquid adjecissent ipsi terroris; satis ad perniciem fore rati, (9) perversis rupibus, juxtà invia ac devia assueti decurrunt. Tum verò simul ab hostibus, simul ab iniquitate locorum Pœni oppugnabantur, plusque inter ipsos, (sibi quoque tendente ut periculo priùs evaderet) quàm cum hostibus certaminis erat. Equi maximè infestum agmen faciebant, qui et clamoribus dissonis, quos nemora etiam repercussæque valles augebant, territi trepidabant; et icti fortè aut vulnerati adeò consternabantur, ut stragem ingentem simul hominum ac sarcinarum omnis generis facerent: (10) multosque turba, cùm præcipites deruptæque utrinque angustiæ essent, in immensum altitudinis dejecit; quosdam et armatos. Indè ruinæ maximæ modo jumenta cum oneribus devolvebantur.

XI. Quæ quanquam fœda visu erant, stetit parumper tamen Annibal ac suos continuit, nè tumultum ac trepidationem augeret. Deindè postquam interrumpi agmen vidit, periculumque esse, nè exutum impedimentis exercitum nequicquam incolumem traduxisset, decurrit ex superiore loco; et, cùm impetu ipso fudisset

9 (*Perversis rupibus*) Per infestas molestasque rupes, haud ægrè decurrunt, utpote assueti, invia pariter ac devia, id est, et ea in quibus nulla via erat, et ea quæ à viâ tritâ divertebant.

10 (*Multosque turba*) *Turba* hîc est tumultus. Intelligendum est autem hunc tumultum accidisse maximè circa impedimenta. Itaque hi qui dicuntur in immensum altitudinis dejecti, accipiendi sunt lixæ ac calones.

hostem, suis quoque tumultum auxit. Sed is tumultus momento temporis, postquàm liberata itinera fugâ montanorum erant, sedatur: nec per otium modò, sed propè silentio mox omnes traducti. Castellum indè, quod caput ejus regionis erat, viculosque circumjectos capit, et captivorum pecoribus per triduum exercitum aluit. Et quia nec montanis primò perculsis, nec loco magnoperè impediebantur, aliquantùm eo triduò viæ confecit.

XII. Perventum indè ad frequentem cultoribus alium, ut inter montana, populum. Ibi non bello aperto, sed suis artibus, fraude, deindè insidiis est propè circumventus. Magno natu principes castellorum oratores ad Pœnum veniunt: *alienis malis, utili exemplo doctos*, memorantes, *amicitiam malle, quàm vim experiri Pœnorum. Itaque obedienter imperata facturos. Commeatum itinerisque duces, et ad fidem promissorum obsides acciperet.*

XIII. Annibal nec temerè credendo, nec aspernando, nè repudiati apertè hostes fierent, benignè cùm respondisset, obsidibus quos dabant acceptis, et commeatu, quem in viam ipsi detulerant, usus; nequaquam, ut inter pacatos, incomposito agmine duces eorum sequitur. Primum agmen elephanti et equites erant: ipse post cum robore peditum circumspectans sollicitus omnia, incedebat.

XIV. Ubi in angustiorem viam ex parte alterâ subjectam jugo insuper imminenti ventum est, undique ex insidiis barbari à fronte, ab tergo coorti, cominùs eminùs petunt: saxa ingentia in agmen devolvunt. Maxima ab tergo vis hominum urgebat. (11) In eos versa pedi-

11 (*In eos versa peditum acies haud dubium fecit*) In eos versâ peditum acie, apparuit, ex magno scilicet plenoque periculi certamine ingentem in eo saltu cladem accipiendam fuisse, nisi fir-

tum acies haud dubium fecit, quin, nisi firmata extrema agminis fuissent, ingens in eo saltu accipienda clades fuerit. Tunc quoque ad extremum periculi, ac propè perniciem ventum est. Nam, dum cunctatur Annibal agmen demittere in angustias, quia non, ut ipse equitibus præsidio erat, ità peditibus quicquam ab tergo auxilii reliquerat, occursantes per obliqua montani, perrupto medio agmine, viam insidêre: noxque una Annibali sine equitibus atque impedimentis acta est.

XV. Postero die jam segniùs intercursantibus barbaris, junctæ copiæ, saltusque haud sine clade, majore tamen jumentorum, quàm hominum pernicie, superatus. Indè montani, pauciores jam, et latrocinii magis quàm belli more concursabant, modò in primum, modò in novissimum agmen, utcunque aut locus opportunitatem daret, aut progressi morativè aliquam occasionem fecissent. (12) Elephanti, sicut præcipites per arctas vias magnâ morâ agebantur, ità tutum ab hostibus quacumquè incedebant (quia insuetis adeundi propiùs metus erat) agmen præbebant.

XVI. Nono die in jugum Alpium perventum est, per invia pleraque et errores, quós aut ducentium fraus, aut, ubi fides iis non esset, temerè initæ valles à conjectantibus iter faciebant. Biduum in jugis stativa habita: fessis labore ac pugnando quies data militibus: ju-

mata valido præsidio extrema agminis fuissent. *Tunc quoque*, id est, atque etiam licèt firmasset pedite Annibal extrema agminis, tamen....

12 (*Elephanti, sicut præcipites per arctas vias*) Possumus sic exponere; Elephanti magnâ quidem morâ agebantur, ut potè præcipites, id est, pendentes quodammodo et jamjam casuris similes, per arctas vias. At iidem hoc commodi afferebant, quod, quacumquè incederent, tutum agmen præberent.

mentaque aliquot, quæ prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia agminis in castra pervenêre.

XVII. Fessis tædio tot malorum, nivis etiam casus, (13) occidente jam sidere Vergiliarum, ingentem terrorem adjecit. Per omnia nive oppleta cùm signis primâ luce motis segniter agmen incederet, pigritiaque et desperatio in omnium vultu emineret; prægressus signa Annibal, in promontorio quodam, undè longè ac latè prospectus erat, consistere jussis militibus Italiam ostentat, subjectosque Alpinis montibus Circumpadanos campos: *mœniaque eos tum transcendere, non Italiæ modò, sed etiam urbis Romanæ. Cetera plana, proclivia fore: uno, aut* (14) *summùm altero prælio arcem et caput Italiæ in manu ac potestate habituros.*

XVIII. Procedere indè agmen cœpit; jam nihil ne hostibus quidem, præter parva furta per occasionem, tentantibus. Ceterùm iter multò, quàm in ascensu fuerat, (ut pleraque Alpium ab Italia sicut breviora, ità rectiora sunt) difficilius fuit. Omnis enim fermè via præceps, angusta, lubrica erat: ut (15) neque sustinere se à lapsu possent, nec, si qui paululùm titubassent, hærere afflicti vestigio suo; aliique super alios et jumenta et homines occiderent.

XIX. Ventum deindè ad multò angustiorem

13 (*Occidente jam sidere Vergiliarum*) Vergiliæ, sive Pleiades, sunt stellæ septem in collo Tauri. Occasus Pleiadum, de quo hîc agit Livius, contingebat, Plinii ævo III. Idus Novembris, ipso teste.

14 (*Summùm*) Ad summum, quod *gallicè* dicimus, *au plus.*

15 (*Neque sustinere se à lapsu possent*) Nimirùm nec poterant, qui paululùm titubassent, sustinere se à lapsu, nec afflicti, i. e. postquàm lapsi erant, hærere vestigio suo, sive locum suum tenere. Nam in præcipitia et abrupta devolvebantur.

rupem, atque ità rectis saxis, ut ægrè expeditus miles tentabundus manibusque retinens virgulta ac stirpes circà eminentes, demittere sese posset. Naturâ locus jam antè præceps, recenti lapsu terræ, in pedum mille admodum altitudinem abruptus erat. Ibi cùm velut ad finem viæ equites constitissent, miranti Annibali quæ res moraretur agmen, nuntiatur, rupem inviam esse. Digressus deindè ipse ad locum visendum. (16) Haud dubia res visa, quin per invia circà, nec trita antea, quamvis longo ambitu circumduceret agmen. Ea verò via insuperabilis fuit. Nam cùm super veterem nivem intacta nova modicæ altitudinis esset: molli, nec prælatæ nivi facilè pedes ingredientium insistebant. Ut verò tot hominum jumentorumque incessu delapsa est, per nudam infrà glaciem, fluentemque labem liquescentis nivis ingrediebantur. Tetra ibi luctatio erat, (17) ut à lubrica glacie non recipiente vestigium, et in prono citiùs pede se fallente: et, seu manibus in assurgendo, seu genu se adjuvissent, ipsis adminiculis prolapsi iterùm corruebant, nec stirpes circà radicesve, ad quas pede aut manu quisquam eniti posset, erant. Itaque in levi tantùm glacie, tabidaque nive volutabantur. Jumenta secabant interdum et jam tum infimam ingredientia nivem, et prolapsa jactandis graviùs in continendo ungulis penitùs perfringebant: ut pleraque velut pedicâ capta hærerent in duratâ et altè concretâ glacie.

16 (*Haud dubia res visa*) Nihil dubitationis esse visum est, quin circumducendum esset agmen per loca invia circà: quia nempe rupes illa, ad quam perventum erat, rectum iter relinquere ominò cogebat.

17 (*Ut à lubricâ glacie*) Quia nempè illis res erat cum lubricâ glacie, cui vestigium infigi non posset: et cùm prætereà locus pronus esset, pes citiùs se fallebat, labebaturque.

Rupes igne et aceto mollita.

XX. Tandem nequicquam, jumentis atque hominibus fatigatis, castra in jugo posita, ægerrimè ad idipsum loco purgato : tantùm nivis fodiendum atque egerendum fuit. Indè ad rupem muniendam, per quam unam via esse poterat, milites ducti, cùm cædendum esset saxum, arboribus circà immanibus dejectis detruncatisque, struem ingentem lignorum faciunt : eamque (cùm et vis venti apta faciendo igni coorta esset) succendunt, ardentiaque saxa infuso aceto putrefaciunt. Ità torridam incendio rupem ferro pandunt, (18) molliuntque anfractibus modicis clivos, ut non jumenta solùm, sed elephanti etiam deduci possent.

XXI. Quatriduum circà rupem consumptum, jumentis, propè fame absumptis : nuda enim ferè cacumina sunt, et, si quid est pabuli, obruunt nives. Inferiora vallis apricos quosdam colles habent, rivosque propè sylvas, et jam humano cultu digniora loca. Ibi jumenta in pabulum missa, et quies muniendo fessis hominibus data triduo. Indè ad planum descensum est, etiam locis mollioribus et accolarum ingeniis. Hoc maximè modo in Italiam perventum est quinto mense à Carthagine novâ, quinto decimo die Alpibus superatis.

18 (*Molliunt.... anfractibus modicis clivos*) Non rectas ducunt vias, sed per modicos anfractus inflexas, ita ut mollior descensus per clivos fieret.

NARRATIO XXXV.

Pugna ad Ticinum.

Annibal, cùm copiis aliquantùm quietis dedisset, Taurinorum urbem, quia volentes in amicitiam non veniunt, vi expugnat. Ad alias expeditiones properanti obviam fit ad Ticinum P. Scipio. Ibi equestre prælium editur, quo vincuntur Romani. Consul vulnere accepto, à filio tum primùm pubescente servatur. Posterâ die, ultrà Padum recedit, insequente Annibale. U.c. 534. a. C. 218.

ANNIBAL ex Alpibus egressus, quietem primò fesso tot laboribus militi dedit: ubi refectum videt, ex stativis movet, Taurinorumque unam urbem, caput gentis ejus, quia volens in amicitiam non veniebat, vi expugnat.

II. Jam propè in conspectu erant exercitus, convenerantque duces, sicut inter se nondum satis noti, ità jam imbutus uterque quâdam admiratione alterius. Nam Annibalis et apud Romanos, jam antè Sagunti excidium, celeberrimum nomen erat: et Scipionem Annibal eo ipso, quòd adversùs se dux potissimùm lectus esset, præstantem virum credebat. Et auxerant inter se opinionem, Scipio, quòd relictus in Galliâ, obvius fuerat in Italiam transgresso Annibali; Annibal, conatu tam audaci trajiciendarum Alpium, et effectu. Occupavit tamen Scipio Padum trajicere, et ad Ticinum amnem motis castris, priusquàm educeret in aciem, adhortandorum militum causâ, talem orationem exorsus est.

III. *Si eum exercitum, milites, educerem in aciem, quem in Galliâ mecum habui, superse-* *Cornelius mili-*

tes suos adhortatur.

dissem loqui apud vos. Quid enim adhortari referret, aut eos equites, qui equitatum hostium ad Rhodanum flumen (1) non ægrè vicissent, aut eas legiones, cum quibus fugientem hunc ipsum hostem secutus, confessionem cedentis ac detrectantis certamen pro victoriâ habui? Nunc, quia ille exercitus Hispaniæ provinciæ scriptus, ibi cum fratre Cn. Scipione meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus populusque Romanus vòluit; ego, ut consulem ducem adversùs Annibalem ac Pœnos haberetis, ipse me huic voluntario certamini obtuli: novo imperatori apud novos milites pauca verba facienda sunt. Nè genus belli, neve hostem ignoretis; cum iis est vobis, milites, pugnandum, quos terrâ marique priore bello vicistis; à quibus stipendium per viginti annos exegistis; à quibus capta belli præmia, Siciliam ac Sardiniam habetis. Erit igitur in hoc certamine is vobis illisque animus, qui victoribus et victis esse solet.

IV. *Nec nunc illi, quia audent, sed quia necesse est, pugnaturi sunt: nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam detrectavere, eos (2) duabus partibus peditum equitumque in transitu Alpium amissis (cum plures perierint quàm supersunt) plus spei nactos esse. At enim pauci quidem sunt, sed vigentes animis corporibusque, quorum robora ac vires vix sustinere vis ulla possit. Effigies, imò umbræ hominum: fame, frigore, illuvie, squalore enecti.*

V. *Nihil magis vereor, quàm nè, antequàm vos cum hoste pugnaveritis, Alpes vicisse Annibalem videantur. Sed ità forsitan decuit, cum fœderum ruptore duce ac populo, deos ipsos,*

1 (*Non ægrè vicissent*) Modestè loquitur de hâc equestri victoria ut quæ multo sanguine, si numerum pugnantium spectes, Romanis steterit.

2 (*Duabus partibus*, Duabus tertiis partibus.

sine

sine ullâ humanâ ope, committere ac (3) *profligare bellum ; nos, qui secundùm deos violati sumus, commissum ac profligatum conficere.*

VI. *Itaque vos ego, milites, non eo solùm animo, quo adversùs alios hostes soletis pugnare velim, sed cum indignatione quadam atque ira, velut si servos videatis vestros arma repentè contra vos ferentes. Licuit ad Erycem clausos, ultimo supplicio humanorum, fame interficere : licuit victricem classem in Africam trajicere, atque intrà paucos dies sine ullo certamine Carthaginem delere. Veniam dedimus precantibus : emisimus ex obsidione : pacem cùm victis fecimus : tutelæ nostræ deindè duximus, cùm Africo bello urgerentur. Pro his impertitis furiosum juvenem sequentes, oppugnatum patriam nostram veniunt.*

VII. *Atque utinam pro decore tantùm hoc nobis, et non pro salute esset certamen ! Non de possessione Siciliæ ac Sardiniæ, de quibus quondam agebatur, sed pro Italia nobis est pugnandum : nec est alius ab tergo exercitus, qui, nisi nos vincimus, hosti obsistat, nec Alpes aliæ sunt, quas dum superat, comparari nova possint præsidia. Hic est obstandum, milites, velut si ante Romana mœnia pugnemus. Unusquisque se non corpus suum, sed conjugem ac liberos parvos armis protegere putet : nec domesticas solùm agitet curas, sed identidem hoc animo reputet, nostràs nunc intueri manus senatum populumque Romanum : qualis nostra vis virtusque fuerit, talem deinde fortunam urbis ac Romani imperii fore.*

VIII. Hæc apud Romanos consul. Annibal rebus priùs, quàm verbis, adhortandos milites ratus, circumdato ad spectaculum exercitu, captivos montanos vinctos in medio statuit,

3 (*Profligare*) Promovere, et propè finem adducere.

armisque Gallicis ante eorum pedes projectis, interrogare interpretem jussit, ecquis, si vinculis levaretur, armaque et equum victor acciperet, decertare ferro vellet?

IX. Cùm ad unum omnes ferrum pugnamque poscerent, et dejecta in id sors esset, sè quisque eum optabat, quem fortuna in id certamen legeret. Ut cujusque sors exciderat, alacer, inter gratulantes gaudio exsultans, cum suî moris tripudiis arma raptim capiebat. Ubi verò dimicarent, is habitus animorum non inter ejusdem modò conditionis homines erant, sed etiam inter spectantes vulgò, ut non vincentium magis, quàm benè morientium fortuna laudaretur.

X. Cùm sic aliquot spectatis paribus affectos dimisisset, concione inde advocatâ, ita apud eos locutus fertur: (4) *Si, quem animum in alienæ sortis exemplo paulò ante habuistis, eumdem mox in æstimanda fortuna vestra habueritis, vicimus, milites: neque enim spectaculum modò illud, sed quædam veluti imago vestræ conditionis erat. Ac* (5) *nescio an majora vincula majoresque necessitates vobis quam captivis vestris fortuna circumdederit. Dextrâ lævâque duo maria claudunt; nullam, ne ad effugium quidem, navem habentes. Contra Padus amnis, major ac violentior Rhodano; ab tergo Alpes urgent, vix integris vobis ac vigentibus transitæ. Hîc vincendum aut moriendum, milites, est, ubi primùm hosti occurristis. Et eadem fortuna, quæ, necessitatem pugnandi imposuit, præmia*

4 (*Si, quem animum*) Si, quo animo spectavistis alienæ sortis exemplum, sive sortem captivorum vestrorum, quæ vobis in exemplum proponebatur, eodem animo judicaveritis de fortunâ vestrâ, et sic statueritis, esse vobis vincendum, aut benè moriendum, vicimus, milites.

5 (*Nescio an*) *Supple* non.

vobis ea victoribus proponit, quibus ampliora homines ne ab diis quidem immortalibus optare solent. Si Siciliam tantùm ac Sardiniam, parentibus nostris ereptas, nostrâ virtute recuperaturi essemus, satis tamen ampla pretia essent. Quidquid Romani tot triumphis partum congestumque possident, id omne vestrum cum ipsis dominis futurum est. In hanc tam opimam mercedem, agite, cum diis benè juvantibus arma capite. Satis adhuc in (6) *vastis Lusitaniæ Celtiberiæque montibus, pecora consectando, nullum emolumentum tot laborum periculorumque vestrorum vidistis. Tempus est jam, opulenta vos ac ditia stipendia facere, et magna operæ pretia mereri, tantùm itineris per tot montes fluminaque, et tot armatas gentes, emensos. Hîc vobis terminum laborum fortuna dedit: hîc dignam mercedem emeritis stipendiis dabit.*

XI. *Nec, quàm magni nominis bellum est, tam difficilem existimaritis victoriam fore. Sæpe et contemptus hostis cruentum certamen edidit, et inclyti populi regesque* (7) *perlevi momento victi sunt. Nam, demptô hoc uno fulgore nominis Romani, quid est, cur illi vobis comparandi sint? Ut viginti annorum militiam vestram cum illa virtute, cum illa fortuna, taceam; ab Herculis columnis, ab Oceano, terminisque ultimis terrarum, per tot ferocissimos Hispaniæ et Galliæ populos vincentes huc pervenistis. Pugnabitis cum exercitu tirone, hâc ipsâ æstate cæso, victo, circumsesso à Gallis, ignoto adhuc duci suo ignorantique ducem. An me, in prætorio patris, clarissimi imperatoris, propè natum, certè eductum, domitorem Hispaniæ Galliæque, victorem eumdem, non Alpinarum modò gentium, sed ipsarum, quod multò majus*

6 (*Vastis*) Desertis et inopibus.

7 (*Perlevi momento*) Levissimâ impulsione, parvo molimine, facilè.

est, Alpium, cum semestri hoc conferam duce, desertore exercitûs sui? Cui si quis demptis signis Pœnos Romanosque hodie ostendat, ignoraturum certum habeo, utrius exercitûs sit consul.

XII. *Non ego illud parvi æstimo, milites, quod nemo vestrûm est, cujus non ante oculos ipse sæpè militare aliquod ediderim facinus; cui non idem ego virtutis spectator ac testis, notata temporibus locisque referre sua possim decora. Cum laudatis à me millies donatisque, alumnus priùs omnium vestrûm, quàm imperator, procedam acie adversùs ignotos inter se, ignorantesque.*

XIII. *Quòcumque circumtuli oculos, plena omnia video animorum ac roboris: veteranum peditem, generosissimarum gentium* (8) *equites frenatos et infrenatos, vos socios fidelissimos fortissimosque, vos Carthaginienses, cùm ob patriam, tum ob iram justissimam pugnaturos. Inferrimus bellum, infestisque signis descendimus in Italiam; tantò audaciùs fortiùsque pugnaturi, quantò major spes, major est animus inferentis vim quàm arcentis. Accendit prætereà animos et stimulat dolor, injuria, indignitas. Ad supplicium depoposcerunt me ducem primum, deindè vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis: deditos ultimis cruciatibus affecturi fuerunt.*

XIV. *Crudelissima ac superbissima gens, sua omnia suique arbitrii facit. Cum quibus bellum, cum quibus pacem habeamus, se modum imponere æquum censet: circumscribit includitque, nos terminis montium fluminumque, quos ne excedamus: neque eos, quos statuit, terminos observat. Ne transieris Iberum: ne quid rei tibi sit cum Saguntinis. Ad Iberum est*

8 (*Equites frenatos et infrenatos*) Numidæ, qui plurimi in equitatu Annibalis erant, equis infrenatis utebantur. Hinc apud Virgilium Numidæ infreni.

Saguntum : nusquam te vestigio moveris. Parùm est, quòd veterrimas provincias meas Siciliam et Sardiniam adimis. Etiam Hispanias? Et (9) *inde cessero, in Africam transcendes. Transcendes autem dico? Duos consules hujus anni, unum in Africam, alterum in Hispaniam miserunt. Nihil usquam nobis relictum est, nisi quod armis vindicarimus.*

XV. *Illis timidis et ignavis licet esse,* (10) *qui respectum habent, quos suus ager, sua terra, per tuta ac pacata itinera fugientes accipient: vobis necesse est fortibus viris esse, et* (11) *omnibus inter victoriam mortemve certâ desperatione abruptis, aut vincere, aut, si fortuna dubitabit, in prælio potiùs, quàm in fuga mortem oppetere. Si hoc benè fixum omnibus, destinatumque in animo est, iterùm dicam, vicistis : nullum momentum ad vincendum homini ab diis immortalibus acriùs datum est.*

XVI. His adhortationibus cùm utrinque ad certamen accensi militum animi essent, ponte Ticinum jungit, quo perfecto traductus exercitus in agrum Insubrium, quinque millia passuum à Victumviis consedit. Ibi Annibal castra habebat; cùm instare certamen cerneret, nihil unquam satis dictum prærnonitumque ad cohortandos milites ratus, vocatis ad concionem certa præmia pronunciat, in quorum spem pugnarent. Eaque ut rata scirent fore, agnum levâ manu, dexterâ silicem retinens, si falleret, Jovem ceterosque precatur deos, ita se mactarent, quemadmodum ipse agnum mac-

9 (*Inde cessero*) Si inde cessero. Supprimitur particula si, ad majorem vim.

10 (*Qui respectum habent*) Qui habent quò respiciant, cùm illis à tergo sit Roma et Italia.

11. (*Omnibus inter victoriam, mortemve certâ desperatione abruptis*) Cùm inter victoriam mortemve, nihil sit vobis medium, sed omnia certâ desperatione, velut profundâ quâdam voragine, abrupta.

tasset, secundùm precationem caput pecudis saxo elisit. Tum verò omnes, velut diis auctoribus in spem suam quisque acceptis, (12) id moræ, quòd nondùm pugnarent, ad potienda sperata rati, prælium uno animo et voce unâ poscunt.

Prodigia in castris Romanis.

XVII. Apud Romanos haudquaquam tanta alacritas erat, super cætera recentibus etiam territos prodigiis. Nam et lupus intraverat castra, laniatisque obviis, ipse intactus evaserat; et examen apum in arbore prætorio imminente consederat. Quibus procuratis Scipio, cum equitatu jaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium, ex propinquo copiasque, quantæ, et cujus generis essent, speculandas, obvius fit Annibali, et ipsi cum equitibus ad exploranda circà loca progresso. Neutri alteros primò cernebant: densior deindè incessu tot hominum equorumque oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. Constitit utrumque agmen, et prælio sese expediebant.

Pugna equestris ad Ticinum.

XVIII. Scipio jaculatores et Gallos equites in fronte locat, Romanos, sociorumque quod roboris fuit, in subsidiis. Annibal frenatos equites in medium accipit, cornua Numidis firmat. Vixdum clamore sublato, jaculatores fugerunt (13) inter subsidia ad secundam aciem: inde equitum certamen erat aliquandiu anceps: dein quia turbabant equos pedites intermisti, multis labentibus ex equis, aut desilientibus, ubi suos premi circumventos vidissent, jam magna ex parte ad pedes pugna

12 (*Id moræ*) Id tantùm sibi esse moræ rati, quominùs speratis potirentur, quòd nondùm pugnarent, atque adeò sese, statim atque pugnare daretur, compotes votorum fore.

13 (*Inter subsidia ad secundam aciem*) Subsidia sunt hîc ipsa secunda acies. Itaque hæ voces *inter subsidia* prorsùs supervacaneæ sunt. Eas videmur posse recidere.

ierat : donec Numidæ, qui in cornibus erant, circumvecti paululùm, ab tergo se ostenderunt. Is pavor perculit Romanos ; auxitque pavorem consulis vulnus periculumque intercursu tum primùm pubescentis filii propulsatum. Hic erit juvenis, penes quem perfecti hujusce belli laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Annibale Pœnisque appellatus. Fuga tamen effusa jaculatorum maximè fuit, quos primos Numidæ invaserunt. Alius confertus equitatus consulem in medium acceptum, non armis modò, sed etiam corporibus suis protegens, in castra, nusquam trepidè neque effusè cedendo, reduxit.

Ultr. Padum recedun. Roman

XIX. Hoc primum cum Annibale prælium fuit : quo facilè apparuit, et equitatu meliorem Pœnum esse, et ob id campos patentes, quales sunt inter Padum Alpesque, bello gerendo Romanis aptos non esse. Itaque proximâ nocte jussis militibus vasa silentio colligere, castra ab Ticino mota, festinatumque ad Padum est ; ut ratibus, quibus junxerat flumen, nondum resolutis, sine tumultu atque insectatione hostis, copias trajiceret. Priùs Placentiam pervenêre, quàm satis sciret Annibal ab Ticino profectos : tamen ad sexcentos moratorum in citeriore ripa, segniter ratem solventes, cepit. Transire non potuit pontem ; (14) ut extrema resoluta erant, totâ rate in secundam aquam labente.

14 (*Ut Extrema*) Toto illo ponte, qui è ratibus junctus erat, labente secundùm cursum fluminis, simul atque extrema resoluta fuêre.

NARRATIO XXXVI.

Pugna ad Trebiam.

34. 18. *Sempronius è Siciliâ revocatus, ad Trebiam, collegæ conjungitur. Is pugnandi cupidus, ægro adhuc Scipione, et necquicquam dissentiente, prælium committit. Duo consulares exercitus vincuntur. Annibal, duobus millibus virorum, quos ex omni pedite, atque equite delegerat, in locum ad eos tegendos satis latebrosum missis, Numidas equites obequitare jubet hostium portis, et ad pugnam elicere, dum ceteræ copiæ armatæ et instructis equis corpora curabant. Sempronius militibus raptim eductis, non capto antè cibo, non ope ullâ ad arcendum frigus adhibitâ, refugientes Numidas insequitur. Edito deindè prælio, tutæ palustribus virgultis copiæ terga subitò pugnantium invadunt. Cùm jam in orbem pugnarent, decem millia fermè hominum mediâ hostium acie perrumpunt, ac Placentiam fugiunt. Pœni ad Trebiam insecuti ità torpentes gelu in castra redeunt, ut vix lætitiam victoriæ sentiant.*

CONSUL Sempronius, fusis ad Lilibæum hostium navibus, captâque Melitâ insulâ, Siciliam victor repetens, litterasque à senatu de transitu in Italiam Annibalis, et ut primo quoque tempore collegæ ferret auxilium, mitebantur, accepit. Exercitum extemplò in naves impositum Ariminum supero mari misit: ipse compositis Siciliæ rebus, decem navibus oram Italiæ legens, Ariminum pervenit: indè cum exercitu suo profectus ad Trebiam flumen collegæ suo conjungitur.

II. Jam ambo consules, et quidquid Romanarum virium erat, Annibali oppositum, aut illis copiis defendi posse Romanum imperium;

aut spem nullam aliam esse, satis declarabat. Tamen consul alter, equestri prælio uno et vulnere suo minutus, trahi rem malebat. Recentis animi alter, eòque ferocior, nullam dilationem patiebatur. Stimulabat et tempus propinquum comitiorum, ne in novos consules bellum differretur, et occasio in se unum vertendæ gloriæ, dum æger collega erat. Itaque, nequicquam dissentiente Cornelio, parari ad propinquum certamen milites jubet.

III. Annibal cùm, quid optimum foret hosti, corneret, vix ullam spem habebat, temerè atque improvidè quicquam consules acturos. Cùm alterius ingenium, famâ priùs, deindè re cognitum, percitum ac ferox sciret esse, ferociusque factum prospero cum prædatoribus suis certamine crederet; adesse gerendæ rei fortunam haud diffidebat. Cujus ne quod prætermitteret tempus, sollicitus intentusque erat, dum tiro hostium esse miles, dum meliorem ex ducibus inutilem vulnus faceret, dum Gallorum animi vigerent: quorum ingentem multitudinem sciebat segniùs secuturam, quantò longiùs ab domo traherentur. Cùm ob hæc taliaque speraret propinquum certamen, et facere, si cessaretur, cuperet; speculatoresque Galli ad ea exploranda quæ vellet tutiores, quia in utrisque castris militabant, paratos pugnæ esse Romanos retulissent; locum insidiis circumspectare Pœnus cœpit.

IV. Erat in medio rivus, prærupti utrinque clausus ripis, et circà obsitus palustribus herbis, et, quibus inculta ferme vestiuntur, virgultis vepribusque. Quem ubi ad equites quoque tegendos satis latebrosum locum circumvectus ipse oculis perlustravit: *Hic erit locus*, Magoni fratri ait, *quem teneas. Delige centenos viros ex omni pedite atque equite, cum quibus ad me vigiliâ primâ venias. Nunc corpora*

curare tempus est. Ita (1) prætorium missum.

V. Mox cum delectis Magō aderat. *Robora virorum cerno*, inquit Annibal. *Sed ut et numero etiam, non animis modò valeatis, singulis vobis novenos ex turmis manipulisque vestri similes eligite. Mago locum monstrabit, quem insideatis. Hostem cæcum ad has belli artes habebitis.*

Pugna ad Trebiam.

VI. Ita mille equitibus Magoni, mille peditibus dimissis, Annibal primâ luce Numidas equites transgressos Trebiam flumen, obequitare jubet hostium portis, jaculandoque in stationes elicere ad pugnam hostem: injecto deindè certamine, cedendo sensim citrà flumen pertrahere. Hæc mandata Numidis. Ceteris ducibus peditum equitumque præceptum, ut prandere omnes juberent: armatos deindè, instratisque equis, signum expectare.

VII. Sempronius ad tumultum Numidarum, primùm omnem equitatum, ferox eâ parte virium, deindè sex millia peditum, postremò omnes copias ad destinatum locum jam antè consilio avidus certaminis eduxit.

VIII. Erat fortè brumæ tempus, et nivalis dies in locis Alpibus Apenninoque interjectis, propinquitate etiam fluminum ac paludum prægelidis. Ad hoc raptim eductis hominibus atque equis, non capto antè cibo, non ope ullâ ad arcendum frigus adhibitâ, nihil caloris inerat: et, quidquid auræ fluminis appropinquabant, afflabat acrior frigoris vis. Ut verò refugientes Numidas insequentes, aquam ingressi sunt, (et erat pectoribus tenùs aucta nocturno imbri) tum utique egressis rigere omnibus corpora, ut vix armorum tenendorum potentia essent: simul jejuni, procedente jam die, fame etiam deficere.

1 (*Prætorium missum*) Dimissi præcipui ducum, qui in prætorium, sive tabernaculum imperatoris, conveniebant.

IX. Annibalis interim miles, ignibus antè tentoria factis, oleoque per manipulos ut mollirent artus misso, et cibo per otium capto, ubi transgressos flumen hostes nunciatum est, alacer animis corporibusque arma capit, atque in aciem procedit. Consul, effusos sequentes equites, cùm ab resistentibus subitò Numidis incauti exciperentur, signo receptui dato, revocatos (2) circumdedit peditibus.

X. Prælium à Balearibus ortum est, quibus cùm majore robore legiones obsisterent, deductæ properè in cornua leves armaturæ sunt: quæ res effecit, ut equitatus Romanus extemplò urgeretur. Nam cùm vix jam per se resisterent decem millibus equitum quatuor millia, et fessi plerisque integris, obruti sunt insuper velut nube jaculorum à Balearibus conjectâ. Ad hoc elephanti eminentes ab extremis cornibus (equis maximè non visu modò, sed odore insolito territis) fugam latè faciebant.

XI. Pedestris pugna par animis magis quàm viribus erat, quas recentes Pœnus paulò antè curatis corporibus in prælium attulerat: contra, jejuna fessaque corpora Romanis et rigentia gelu torpebant. Restitissent tamen animis, si cum pedite solum foret pugnatum. Sed et Baleares pulso equite jaculabantur in latera, et elephanti jam in mediam peditum aciem sese tulerant: et Mago Numidæque, simul latebras eorum improvida præterlata acies est, exorti ab tergo ingentem tumultum ac terrorem fecêre.

XII. Tamen in tot circumstantibus malis, mansit aliquandiu immota acies; (3) maximè

2 (*Circumdedit peditibus*) Locavit à dextra lævaque peditum.

3 (*Maximè præter spem omnium, adversùs elephantos*) In quo id maximè, præter spem omnium accidit, quòd etiam adversùs elephantos aliquandiù restitêre.

præter spem omnium adversùs elephantos. Eos velites, ad id ipsum locati, verutis conjectis et avertere, et insecuti aversos, sub caudis, quà maximè molli cute vulnera accipiunt, fodiebant. (4) Trepidantes propèque jam in suos consternatos, è media acie, in extremam, ad sinistrum cornu, adversùs Gallos auxiliares agi jussit Annibal. Extemplò haud dubiam fecêre fugam. Additus quoque novus terror Romanis, ut fusa auxilia sua viderunt.

XIII. Itaque cùm jam in orbem pugnarent, decem millia fermè hominum cùm aliâ evadere nequissent, mediâ Afrorum acie, quæ Gallicis auxiliis firmata erat, cum ingenti cæde hostium perrupêre. Et cùm neque in castra reditus esset, flumine interclusis, neque præ imbri satis decernere possent, quà suis opem ferrent, Placentiam recto itinere perrexêre.

Placentiam fugiunt.

XIV. Plures deindè in omnes partes eruptiones factæ: et qui flumen petiêre, aut gurgitibus absumpti sunt, aut inter cunctationem ingrediendi ab hostibus oppressi. Qui passim per agros fugâ sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis, Placentiam contendere: aliis timor hostium audaciam ingrediendi flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. Imber nive mistus, et intoleranda vis frigoris, et homines multos, et jumenta, et elephantos propè omnes absumpsit. Finis insequendi hostis Pœnis flumen Trebia fuit: et ita torpentes gelu in castra rediêre, ut vix lætitiam victoriæ sentirent.

XV. Itaque nocte insequenti, cùm præsidium Romanorum castrorum, (5) et quod reliquum ex magna parte militum erat, ratibus

(4) (*Trepidantes*) Trepi- id est in Pœnos. Vox *consres elephantos, et ita ternatus*, non tam pavidum ratos, ut propè jam quàm furentem denotat.
turi viderentur in suos, 5 (*Et quod reliquum*

Trebiam trajicerent, aut nihil sensere Pœni, obstrepente pluviâ, aut, quia jam moveri præ lassitudine nequibant ac vulneribus, sentire sese dissimularunt: quietisque Pœnis tacito agmine ab Scipione consule exercitus Placentiam est perductus: inde Pado trajectus Cremonam, ne duorum exercituum hibernis una colonia premeretur.

XVI. Romam tantus terror ex hâc clade perlatus est, ut jam ad urbem crederent infestis signis hostem venturum: nec quicquam spei aut auxilii esse, quo portis mœnibusque vim arcerent. *Uno consule ad Ticinum victo, altero ex Sicilia revocato, duobus consulibus, duobus consularibus exercitibus victis, quos alios duces, quas alias legiones esse quæ arcessantur?* *Roma trepidatio.*

XVI. Ita territis Sempronius consul advenit, ingenti periculo per effusos passim ad prædandum hostium equites (audaciâ magis quàm consilio), transgressus.

ex magnâ parte militum erat) Et quod reliquum militum erat, saltem magna ex parte, plerique certè, flumen Trebiam trajicerent. Dicit Livius plerosque Trebiam trajecisse, non omnes, quia aliqua pars profectò Sempronium ad urbem Romam comitata est.

NARRATIO XXXVII.

Pugna ad Trasimenum.

J.c. 534. C. 218. *Annibal secundùm pugnam ad Trebiam, copias in hibernis habuerat apud Gallos, ad prima ac dubia signa veris in Etruriam ducit, quam belli sedem esse volebat. Cùm transiret Apenninum, adeò atrox eum tempestas adorta est, ut regredi coactus sit. Inde castris ad Placentiam motis, cum Sempronio iterùm est congressus. Postquam ingentibus utrinque animis, ac vario eventu pugnatum est, in Etruriam, quò jam pervenisse Flaminium consulem fama erat, molestâ, sed propiori per paludem viâ contendit. Cùm per quatriduum et noctes tres iter fecisset, sine ullâ requie, omnia obtinentibus aquis, multis hominibus ac jumentis fœdè amissis, et ipse oculo captus, per continuas vigilias, nocturnumque humorem, tandem de paludibus emersit, elephanto, qui solus superfuerat vectus. Ubi primùm in sicco potuit, castra locat. Consulis deindè animum inquirens: cùm naturâ ferocem ac temerarium esse intelligeret, quò illum magis ac magis acuat, vicinos agros omni clade belli pervastat. Spretum se ratus Flaminius, omnibus necquicquam suadentibus ut collegam exspectet, in aciem procedit; in vallemque ad insidias natam ab Annibale pertractus, ac circumventus cum exercitu opprimitur. Ipse in acie est cæsus, cum quindecim millibus Romanorum.*

VICTIS ad Trebiam Romanis, nonnullæ adhuc, sed parvæ fuêre expeditiones Annibalis. Haud longis inde temporibus, dum intolerabilia frigora erant, quies militi data est: et ad prima ac dubia signa veris profectus ex hibernis, in Etruriam ducit, eam quoque gentem, sicut Gallos Liguresque, aut vi aut voluntate adjuncturus.

II. Transeuntem Appenninum adeò atrox adorta tempestas est, ut Alpium fœditatem prope superaverit. Vento mixtus imber cùm ferretur in ipsa ora, primò, quia aut arma omittenda erant, aut contra enitentes vortice intorti affligebantur, constitere: dein, cùm jam spiritum intercluderet, nec (1) reciprocare animam sineret, aversi à vento parumper consedere. Tum verò ingenti sono cœlum strepere, et inter horrendos fragores micare ignes, Capti auribus et oculis, metu omnes torpere. *Tran tum pénni tentat Annib*

III. Tandem effuso imbre, cùm eò magis accensa vis venti esset; ipso illo, quo deprehensi erant loco castra ponere necessarium visum est; Id verò laboris velut de integro initium fuit. Nam nec explicare quicquam, nec statuere potuerant: nec quod statutum esset, manebat, omnia perscindente vento, et rapiente: et mox (2) aqua levata vento, cùm super gelida montium juga concerta esset, tantùm nivosæ grandinis dejecit, ut, omnibus omissis, procumberent homines, tegminibus suis magis obruti, quàm tecti.

IV. Tanta vis frigoris insecuta est, ut ex illa miserabili hominum jumentorumque (3) strage cùm se quisque attollere ac levare vellet, diù nequiret, quia torpentibus rigore nervis vix flectere artus poterant. Deinde, ut tandem agitando sese movere ac recepere animos, et rariis locis ignis fieri est cœptus, ad alienam opem quisque inops tendere. Biduum eo loco, velut obsessi, mansêre. Multi homines, multa jumenta, elephanti quoque, ex his qui prælio

1 (*Reciprocare animam*) Aerem excipere primò, dein efflare, reciproco illo halitu, unde vita pendet.

2 (*Aqua*) Aqua sublata ac suspensa vi venti, cùm in aere concreta esset.

3 (*Strage*) *Strages* est stratorum et jacentium corporum multitudo.

ad Trebiam facto superfuerant, septem absumpti.

V. Degressus Apennino retrò ad Placentiam castra movit, et ad decem millia progressus consedit. Postero die duodecim millia peditum, quinquè equitum adversùs hostem ducit. Nec Sempronius consul (jam enim redierat ab Roma) detrectavit certamen: atque eo die tria millia passuum inter bina castra fuêre. Postero die ingentibus animis, vario eventu, pugnatum est. Primo concursu adeò res Romana superior fuit, ut non acie vincerent solùm, sed pulsos hostes in castra persequerentur; mox castra quoque oppugnarent. Annibal paucis propugnatoribus in vallo portisque positis, ceteros confertos in media castra recepit, intentosque signum ad erumpendum spectare jubet. Jam nona fermè diei hora erat, cùm Romanus, nequicquam fatigato milite, postquam nulla spes erat potiundi castris, signum receptui dedit. *Regreditur.*

VI. Quod ubi Annibal accepit, laxatamque pugnam et recessum à castris vidit, extemplò equitibus dextrâ levâque emissis in hostem, ipse cum peditum robore medius castris erupit. Pugna rarò ulla magis sæva, et cum utriusque partis pernicie clarior fuisset, si extendi eam dies in longum spatium sivisset. Nox accensum ingentibus animis prælium diremit.

Itaque acrior concursus fuit quàm cædes: et, sicut æquata fermè pugna erat, ita clade pari dicessum est. Ab neutra parte sexcentis plus peditibus et dimidium ejus equitum cecidit. Sed major Romanis, quàm pro numero, jactura fuit: quia equestris ordinis aliquot, et tribuni militum quinque, et præfecti sociorum tres, sunt interfecti.

VII. Secundùm eam pugnam Annibal in Li[illegible]es, Sempronius Lucam concessit. Venienti

in Ligures Annibali, per insidias intercepti duo quæstores Romani, C. Fulvius et L. Lucretius, cum duobus tribunis militum, et quinque equestris ordinis, senatorum fermè liberis, quò magis ratam fore cum his pacem societatemque crederet, traduntur.

VIII. Romæ autem et circà urbem multa eâ hieme prodigia facta: aut, (quod evenire solet motis semel in religionem animis) multa nunciata et temerè credita sunt. Procurata, votaque ex libris Sibyllinis magna ex parte levaverant animum religione. Consulum designatorum alter Flaminius Arimini magistratum iniit; legionibus inde duabus à Sempronio prioris anni consule, duabus à C. Ablilio prætore acceptis, in Etruriam, jam per Apennini tramites exercitus duci est cœptus. Per idem tempus Servilius Romæ idibus Martiis magistratu inito, cùm de republica retulisset, redintegrata in Flaminium invidia est. *Duos se consules creasse, unum habere. Quod enim illi justum imperium, quod auspicium esset magistratus?*

IX. Galli, quos prædæ, populationumque conciverat spes, postquam pro eo, ut ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas terras sedem belli esse, premique utriusque partis exercituum viderunt hibernis, verterunt retrò ad Annibalem ab Romanis odia: petitusque sæpè principum insidiis, ipsorumque inter se fraude, eadem levitate, quâ consenserant, consensum indicantium, servatus erat, et mutando nunc vestem, nunc tegumenta capitis, errore etiam sese ab insidiis munierat. Ceterùm hic quoque ei timor causa fuit maturiùs movendi ex hibernis.

X. Jam Flaminium consulem Arretium pervenisse fama erat, cùm aliud longius, ceterùm commodius, ostenderetur iter, propiorem

viam per paludem petit, quâ fluvius Arnus per eos dies solito magis inundaverat. Hispanos et Afros, (id omne veterani erat robur exercitûs), admistis ipsorum impedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad usus deessent, primos ire jussit; sequi Gallos, ut id agminis medium esset; novissimos ire equites; Magonem indè cum expeditis Numidis cogere agmen, maximè Gallos, si tædio laboris longæque viæ (ut est mollis ad talia gens) dilaberentur aut subsisterent, cohibentem.

Molestum iter per paludes.

XI. Primi, quâ modò præirent duces, per præaltas fluvii ac profundas voragines hausti penè limo immergentesque se, tamen signa sequebantur. Galli neque sustinere se, neque prolapsi assurgere ex voraginibus poterant; (4) aut corpora animis, aut animos spe sustinebant: alii fessa ægrè trahentes membra; alii, ubi semel victis tædio animis procubuissent, inter jumenta et ipsa jacentia passim, morientes. Maximèque omnium vigiliæ conficiebant, per quatriduum jam et tres noctes toleratæ. Cùm, omnia obtinentibus aquis, nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset, cumulatis in aquas sarcinis insuper incumbebant. Jumentorum itinere toto prostratorum passim acervi, tantùm, quod exstaret aquâ, quærentibus ad quietem, parvi temporis necessarium cubile dabant. Ipse Annibal, æger oculis ex verna primùm intemperie variante calores frigoraque, elephanto qui unus superfuerat, quo altiùs ab aqua exstaret, vectus, vigiliis tandem et nocturno humore palustrique cœlo gravante caput et quia me-

4 (*Aut corpora animis*) Huc revocare opus est particulam negantem, quæ in præcedentibus exprimitur. Itaque sic exponenda sunt hæc verba, quasi legeretur: neque corpora animis, neque animos spe sustinebant.

dendi nec locus nec tempus erat, altero oculo capitur.

XII. Multis hominibus jumentisque fædè amissis, cùm tandem de paludibus emersisset, ubi primùm in sicco potuit, castra locat: certumque per præmissos exploratores habuit, exercitum Romanum circa Arretii mœnia esse. Consulis deindè consilia atque animum, et situm regionum, itineraque, (5) et copias ad commeatus expediendos, et cetera, quæ cognosse in rem erat, summa omnia cum cura inquirendo exsequebatur. Regio erat in primis Italiæ fertilis, Etrusci campi, qui Fæsulas inter Arretiumque jacent, frumenti ac pecoris, et omnium copiâ rerum opulenti. Consul ferox ab consulatu priore, et non modò legum ac Patrum majestatis, sed ne deorum quidem satis metuens. Hanc insitam ingenio ejus temeritatem fortuna, prospera civilibus bellicisque rebus successu, auxerat. *Flaminii ferocia.*

XIII. Itaque satis apparebat, nec deos nec homines consulentem, ferociter omnia ac præproperè acturum. Quòque pronior esset in vitia sua, agitare eum atque irritare Pœnus parat: et lævâ relicto hoste, Fæsulas petens, medio Etruriæ agro prædatum profectus, quantam maximam vastitatem potest, cædibus incendiisque, consuli procul ostendit. Flaminius, qui ne quieto quidem hoste ipse quieturus erat, tum verò, posteàquam res sociorum antè oculos propè suos (6) ferri agique vi-

5 (*Et copias*) Abundantiam. Inquirebat Annibal, quæ pars regionis dives esset rerum necessariarum copiis, opulentiâ, ubertate, idque ad commeatus expediendos.

6 (*Ferri agique*) Diripi. Latini dixerunt *ferre*, *agere* pro *diripere*, exemplo sumpto à Græcis. Origo autem hujus locutionis inde est, quòd in præda alia sunt vita prædita, homines, pecora, jumenta, adeòque *aguntur*; alia inanima, et cùm agi non possint *feruntur*.

dit, suum id dedecus ratus, per mediam jam Italiam vagari Pœnum, atque, obsistente nullo, ad ipsa Romana mœnia ire oppugnanda, ceteris omnibus in consilio salutaria magis quàm speciosa suadentibus, collegam exspectandum, ut conjunctis exercitibus, communi animo consilioque rem gererent, interim equitatu auxiliisque levium armorum ab effusa prædandi licencia hostem cohibendum, iratus se ex concilio prorìpuit, signumque simul itineris pugnæque proposuit. *Quin imò Arretii antè mœnia sedeamus*, inquit: *hìc enim patria et penates sunt. Annibal emissus è manibus perpopuletur Italiam, vastandoque et urendo omnia, ad Romana mœnia perveniat; nec antè nos hinc moverimus, quàm, sicut olim Camillum ab Veiis, C. Flaminium ab Arretio Patres acciverint.*

Ex equo prolabitur.

XIV. Hæc simul increpans, cùm ociùs signa convelli juberet, et ipse in equum insiluisset, equus repentè corruit, consulemque lapsum super caput effudit. Territis omnibus qui circà erant, velut fœdo omine incipiendæ rei, insuper nunciatur, signum omni vi moliente signifero convelli nequire. Conversus ad nuncium. (7) *Num litteras quoque*, inquit, *ab senatu affers, quæ me rem gerere vetent? Abi, nuncia, signum effodiant, si ad convellendum manus præ metu obtorpueriat.*

XI. Incedere inde agmen cœpit, primoribus, super quàm quòd dissenserant à consilio, territis etiam duplici prodigio; milite in vul-

7 (*Num litteras.... ab senatu affers*) in hoc dicto respicit Flaminius id quod ipsi primo suo consulatu acciderat, ut cùm jam in conspectu hostium esset, litteræ à senatu afferentur, quibus vetabatur certamen committere, jubebaturque quasi vitio creatus, redire Romam ut consulatum abdicaret,

gus læto ferociâ ducis, cum spem magis ipsam quàm causam spei intueretur.

XVI. Annibal, quod agri est inter Cortonam urbem Trasimenumque lacum, omni clade belli pervastat, quò magis iram hosti ad vindicandas sociorum injurias acuat. Et jam pervenerant ad loca insidiis nata, ubi maximè montes Cortonenses Trasimenus subit. Via tantùm interest perangusta, velut ad idipsum de industria relicto spatio: deindè paulò latior patescit campus; inde colles assurgunt. Ibi castra in aperto locat, ubi ipse cum Afris modò Hispanisque consideret. Baleares, ceteramque levem armaturam, post montes circumducit: equites ad ipsas fauces saltûs, tumulis aptè tegentibus, locat, ut, ubi intrassent Romani, objecto equitatu, clausa omnia lacu ac montibus essent.

XVII. Flaminius cùm pridie solis occasu ad lacum pervenisset, inexploratò, postero die, vixdum satis certâ luce angustiis superatis, postquam in patentiorem campum pandi agmen cœpit, id tantùm hostium, quod ex adverso erat, aspexit: ab tergo ac super caput (8) decepêre insidiæ. *Pug ad T simeni*

XVIII. Pœnus ubi, id quod petierat, clausum lacu ac montibus et circumfusum suis copiis habuit hostem, signum omnibus dat simul invadendi. Qui ubi, quà cuique proximum fuit, decucurrere; eò magis Romanis subita atque improvisa res fuit, quòd orta ex lacu nebula, campo quàm montibus densior sederat, agminaque hostium ex pluribus collibus ipsa inter se satis conspecta, eoque magis pariter decucurrerunt. Romanus, clamore priùs undique orto, quàm satis cerneret, se circumventum esse sentit; et antè in frontem lateraque pug-

(8 *Decepêre insidiæ*) Fefellêre insidiæ, à Flaminio non sunt animadversæ.

nari cœptum est, quàm satis instrueretur acies, aut expediri arma stringique gladii possent.

XIX. Consul, perculsis omnibus, ipse satis, ut in trepida re, impavidus, turbatos ordines, vertente se quoque ad dissonos clamores, instruit, ut tempus locusque patitur; et quàcunque adire audirique potest, adhortatur, ac stare et pugnare jubet. *Nec enim inde votis, aut imploratione deûm, sed vi ac virtute evadendum esse. Per medias acies ferro viam fieri: et, quò timoris minùs sit, eo minùs fermè periculi esse.*

XX. Ceterùm, præ strepitu ac tumultu, nec consilium nec imperium accipi poterat: tantùmque aberat, ut sua signa atque ordinem et locum nosceret miles, ut (9) vix ad arma capienda aptandaque pugnæ competeret animus; (10) opprimerenturque quidam, onerati magis his quàm tecti. Et erat in tanta caligine major usus aurium quàm oculorum. Ad gemitus vulnerum ictusque corporum aut armorum, et mistos strepentium paventiumque clamores, circumferebant ora oculosque. Alii fugientes, et pugnantium globo illati hærebant: alios redeuntes in pugnam avertebat fugientium agmen.

XXI. Deindè, ubi in omnes partes nequicquam impetus capti, et ab lateribus montes ac lacus, à fronte et ab tergo hostium acies claudebat, apparuitque nullam, nisi in dextra ferroque, salutis spem esse: tum sibi quisque dux adhortatorque captus ad rem gerendam,

9 (*Vix... competeret animus*) Vix animus sui compos esset. Aliâ formâ, sed eodem sensu, dixit Sallustius; *neque animo, neque auribus aut linguâ competere.*

10 (*Opprimerenturque quidam*) Et quidam oprimerentur ab hostibus, dum arma nondùm aptata oneri magis ipsis erant quàm usui.

et nova de integro pugna exorta est ; non illa (11) ordinata per Principes Hastatosque ac Triarios ; nec ut pro signis antesignanus, post signa alia pugnaret acies ; nec ut in sua legione miles, aut cohorte, aut manipulo esset. Fors conglobat, et animus suus cuique antè et post pugnandi ordinem dabat. Tantusque fuit ardor armorum, adeò intentus pugnæ animus, ut eum motum terræ, qui multarum urbium Italiæ magnas partes prostravit, avertitque cursu rapido amnes, mare fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo pugnantium senserit.

XXII. Tres fermè horas pugnatum est, et ubique atrociter. Circà consulem tamen acrior infestiorque pugna est. Eum et robora virorum sequebantur, et ipse, quacunque in parte premi ac laborare senserat suos, impigrè ferebat opem ; insignemque armis, et hostes summâ vi petebant, et tuebantur cives : donec (12) Insuber eques (Ducario nomen erat) facie quoque noscitans, *Consul en*, inquit, *hic est*, popularibus suis, *qui legiones nostras cecidit, agrosque et urbem est depopulatus. Jam ego hanc victimam Manibus peremptorum fœdè civium dabo :* subditisque calcaribus equo, per confertissimam hostium turbam impetum facit : obtruncatoque priùs armigero, qui se infesto venienti obvium objecerat, consulem lanceâ transfixit. Spoliare cupientem Triarii objectis scutis arcuêre.

11 (*Ordinata per Principes, Hastatosque, ac Triarios*) Ita ordinata, ut seorsim Principes, seorsim Hastati, etc. pugnarent. Non enim hæc ita accipienda sunt, quasi Livius ordinem horum inter se corporum repræsentare voluisset, cùm constet Hastatos in fronte solitos locari, deindè Principes, postremò Triarios.

12 (*Insuber eques*) Adversus Insubres Gallos in priore consulatu Flaminius bellum gesserat.

Fugiunt Romani. XXIII. Magnæ partis fuga indè primùm cœpit. Et jam nec lacus, nec montes obstabant pavori: per omnia arcta præruptaque velut cæci evadunt: armaque et viri super alium alii præcipitantur. Pars magna, ubi locus fugæ deest, per prima vada paludis in aquam progressi, quoad capitibus humerisque exstare possunt, sese immergunt. Fuêre quos inconsultus pavor nando etiam capessere fugam impulerit. Quæ ubi immensa ac sine spe erat, aut deficientibus animis hauriebantur gurgitibus, aut nequicquam fessi vada retrò ægerrimè repetebant, atque ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucidabantur.

XXIV. Sex millia fermè primi agminis per adversos hostes eruptione impigrè factâ, ignari omnium quæ post se agerentur, ex saltu evasêre: et cùm in tumulo quodam constitissent, clamorem modò ac sonum armorum audientes, quæ fortuna pugnæ esset, nec scire, nec perspicere præ caligine poterant. Inclinatâ denique re, cùm incalescente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquidâ jam luce montes campique perditas res stratamque ostendere fædè Romanam aciem. Itaque ne in conspectos procul immitteretur eques, sublatis raptim signis, quàm citatissimo poterant agmine, sese abripuerunt. Postero die cùm, super cetera, extrema fames etiam instaret, fidem dante Maharbale, qui cum omnibus equestribus copiis nocte consecutus erat, si arma tradidissent, abire cum singulis vestimentis passurum, sese dediderunt. Quæ Punicâ religione servata fides ab Annibale est, atque in vincula omnes conjecit.

Numerus cæsorum utrinque. XXV. Hæc est nobilis ad Trasimenum pugna, atque inter paucas memorata populi Romani clades. Quindecim millia Romanorum in acie cæsa sunt; decem millia sparsa fugâ per omnem

omnem Etruriam, diversis itineribus urbem petiêre. Mille et quingenti hostium in acie, multi postea ex vulneribus periêre. Annibal captivorum qui Latini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis in vincula datis, segregata ex hostium coacervatorum cumulis corpora suorum cùm sepeliri jussisset, Flaminii quoque corpus, funeris causâ, magna cum cura inquisitum, non invenit.

Rom magnus terror.

XXVI. Romæ ad primum nuncium cladis ejus, cum ingenti terrore ac tumultu, concursus in forum populi est factus. Matronæ vagæ per vias, quæ repens clades allata, quæve fortuna exercitûs esset, obvios percunctantur. Et cùm frequentis concionis modo turba in comitium et curiam versa magistratus vocaret; tandem haud multò antè solis occasum M. Pomponius Prætor, *Pugnâ*, inquit, *magnâ victi sumus*: et, quanquam nihil certius ex eo auditum est, tamen alius ab alio impleti rumoribus domos referunt, *Consulem cum magna parte copiarum cæsum: superesse paucos, aut fugâ passim per Etruriam sparsos, aut captos ab hoste.* (13) Quot casus exercitûs victi fuerant, tot in curas dispertiti eorum animi erant, quorum propinqui sub C. Flaminio consule meruerant, ignorantium quæ cujusque suorum fortuna esset: nec quisquam satis certum habet, quid aut speret, aut timeat.

XXVII. Postero, ac deinceps aliquot diebus, ad portas major propè mulierum quàm virorum multitudo stetit, aut suorum aliquem, aut nuntios de his opperiens: circumfundebanturque obviis sciscitantes, neque avelli, utique ab notis, priusquàm ordine omnia in-

13 (*Quot casus*) Varii casus exercitûs victi fuerant: alii cæsi, alii capti erant, quidam vulnerati, quidam integri ex prælio effugerant. Totidem igitur in curas dispertiti erant animi propinquorum.

quisissent, poterant. Inde varios vultus digredientium ab nunciis cerneres, ut cuique aut læta aut tristia nunciabantur, gratulantesque aut consolantes redeuntibus domos circumfusos. Feminarum præcipuè et gaudia insignia erant, et luctus.

Matres ceptis liis audio vani- atæ.

XXVIII. Unam in ipsa porta sospiti filio repentè oblatam, in conspectu ejus expirasse ferunt : alteram, cui mors filii falsò nunciata erat, mœstam sedentem domi, ad primum conspectum redeuntis filii gaudio nimio exanimatam. Senatum prætores per dies aliquot ab orto usque ad occidentem solem in curia retinent, consultantes, quonam duce, aut quibus copiis, resisti victoribus Pœnis posset. Priusquàm satis certa consilia essent, repens alia nunciatur clades : quatuor millia equitum, cum C. Centenio proprætore missa ad collegam ab Servilio consule, in Umbria, quò post pugnam ad Trasimenum auditam averterant iter, ab Annibale circumventa. Itaque (14) ad remedium jamdiu neque desideratum neque adhibitum, dictatorem dicendum, civitas confugit.

24 (*Ad remedium jamdiu neque desideratum*) Hæc intelligenda sunt de dictatore rei gerundæ causâ creato, qui nullus post Atilium Calatinum per tres et triginta annos creatus fuerat. Aliquot fuêre per hoc temporis intervellum dictatores, inter quos ipse Fabius, sed commitiorum habendorum causâ creati.

Finis primæ Partis.

SELECTÆ
È TITO LIVIO
NARRATIONES
AD USUM SCHOLARUM
ACCOMMODATÆ.

NOVA EDITIO

Recognita et ab uno ex Lycæi Lugdunensis Professoribus, plurimis, quæ irrepserant, mendis accuratissimè purgata.

PARS SECUNDA.

LUGDUNI,
Apud F. Savy, Bibliopolam, in vico majori Mercatorio.

1811.

NARRATIONES HISTORICÆ EX TITO LIVIO SELECTÆ.

PARS SECUNDA.

NARRATIO XXXVIII.

Solers Fabii cunctatio.

Post priores Annibalis victorias, Q. Fabius Maximus dictator creatus, alio modo bellum gerere statuit, nullo nimirùm loco, nisi quantùm cogeret necessitas, fortunæ se commissurus. Itaque per loca alta agmen ducebat, modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum, neque congrederetur. Sed non Annibalem magis infestum tum suis consiliis habebat quàm Minucium Rufum, qui magister equitum erat. Is dictatoris cunctationem omnibus in locis invisebat. Ut verò in Campaniam ventum est, hostesque sub oculis erant omnia vastantes, nec ullâ erat mentio pugnæ; tum Minucius magis ac magis vociferari. Dictator, non minùs à suis, quam ab hostibus invictus in cunctatione perstitit. Annibal destitutus spe certaminis, jam hibernis locum circumspectabat. Id U.c. 535. a.C. 217.

cùm Fabius audiisset, viâ obsessâ quâ Pœnus ducturus erat, inter Casilinum oppidum, et Callicùlam montem includit incautum. Sarmentis ad cornua boum ligatis et incensis, præsidium Romanorum quod Calliculam insidebat, fugat Annibal, agminaque per saltum transducit. Inde quocumque iter flectit, sequitur Fabius, nec absistens nec congrediens. Romam revocatus, magistrum equitum ad exercitum relinquit, eumque monet ut se imitetur cunctantem. Minucius, spretis Fabii consiliis, cum Annibale congressus haud infeliciter pugnat. Famâ hujus successûs tanquam egregiæ victoriæ Romam perlatâ, ei imperium cum dictatore æquatur. Tum verò Minucius animo elatus acceptâ parte copiarum, propius hostem movet; ac brevi, conserto certamine præcipitat in insidias. Jam tumultus ac terror Romanam aciem pervaserant, cùm Fabius, qui haud procul aberat, ad laborantis exercitûs auxilium venit, quo viso canit receptui Pœnis. Minucius è tanto periculo, Fabii beneficio ereptus, convocatis militibus errorem suum agnoscit, profectusque ad castra dictatoris, eum patrem appellat, seque sub imperium ejus redire velle declarat.

NULLUS rei gerendæ causâ per tres et triginta annos dictator fuerat, cùm prodictatorem, absente consule, populus creavit Q. Fabium Maximum. Fabius magistrum equitum M. Minucium Rufum elegit. Hisque negotium ab senatu datum, ut muros turresque urbis firmarent, et præsidia disponerent quibus locis viderentur, pontesque rescinderent fluminum: ac tum pro penatibus, pro urbe dimicandum esse, quando Italiam tueri nequivissent.

II. Annibal interim recto itinere per Umbriam usque ad Spoletam venit. Indè cùm urbem oppugnare adortus esset, cum magnâ cæde suorum repulsus, conjectans ex unius coloniæ haud nimis prosperè tentatæ viribus, quanta moles Romanæ urbis esset, in agrum Picenum avertit iter, non copiâ solùm omnis generis frugum abundantem, sed refertum prædâ, quam

effusè avidi atque egentes rapiebant. Ibi per dies aliquot stativa habita. Ubi satis quieti datum, prædâ ac populationibus magis quàm otio aut requie gaudentibus ; profectus, Prætutianum, Adrianumque agrum, Marsos indè Marrucinosque et Pelignos devastat, circàque Arpos et Luceriam proximam Apuliæ regionem.

III. Q. Fabius Maximus dictator iterùm, quo die magistratum iniit, vocato senatu, ab diis orsus, cùm edocuisset Patres, plus nēligentiâ cærimoniarum auspiciorumque, quàm temeritate atque inscitiâ, peccatum à C. Flaminio consule esse, pervicit, ut sacra et vota fierent.

Fabii consilia de bello gerendo.

IV. Dictator, rebus divinis peractis, cùm de bello retulisset, duas se legiones adjecturum ad Servilianum exercitum dixit. His per magistrum equitum scriptis, Tibur diem ad conveniendum edixit. Edictoque proposito, ut quibus oppida castellaque immunita essent, hi in loca tuta commigrarent ; ex agris quoque demigrarent omnes regionis ejus, quâ iturus Annibal esset, tectis priùs incensis ac frugibus corruptis, nè cujus rei copia esset ; ipse viâ Flaminiâ profectus obviàm consuli exercituique, cùm ad Tiberim circà Ocriculum prospexisset agmen, consulemque cum equitibus ad se prodeuntem, viatorem misit, qui consuli nunciaret, ut sine lictoribus ad dictatorem veniret. Qui cùm dicto paruisset, congressusque eorum ingentem speciem dictaturæ apud cives sociosque, vetustate jam propè oblitos ejus imperii, fecisset. Dictator exercitu consulis accepto à Fulvio Flacco legato, per agrum Sabinum Tibur, quo die ad conveniendum edixerat novis militibus, venit: indè (1) Prænestè, ac transversis limitibus in viam Latinam est regressus, undè itineribus summâ cum curâ exploratis ad hostem ducit,

1 (*Prænestè*) Regressus est ad oppidum Prænestè.

nullo loco, nisi quantùm necessitas cogeret, fortunæ se commissurus.

Fabius pugnam detrectat.

V. Quo primùm die haud procul Arpis in conspectu hostium posuit castra, nullâ mora facta, quin Pœnus educeret in aciem, cópiamque pugnandi faceret: sed ubi quieta omnia apud hostes, nec castra ullo tumultu mota videt; increpans quidem victos tandem martios animos Romanorum, debellatumque, et concessum propalàm de virtute ac gloria esse, in castra rediit; ceterùm tacitâ curâ animum incensus, quòd cum duce haudquaquam Flaminio Semproniòque simili futura sibi res esset, ac tum demum edocti malis Romani parem Annibali ducem quæsissent. Et prudentiam quidem, non (2) vim dictatoris extemplò timuit: constantiam haud dùm expertus, agitare ac tentare animum movendo crebrò castra, populandoque in oculis ejus agros sociorum, cœpit: et modò citato agmine è conspectu abibat, modò repentè in aliquo flexu viæ, si excipere digressum in æquum posset, occultus subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat, modico ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum, neque congrederetur. Castris, nisi quantùm usus necessarió cogeret, tenebatur miles. Pabulum et ligna nec pauci petebant, nec passim. Equitum levisque armaturæ statio composita instructaque in subitos tumultus, et suo militi tuta omnia, et infesta effusis hostium populatoribus præbebat. Neque universo periculo summa rerum committebatur: et (3) parva momenta levium certaminum inde in vium Latinum

duces Romani, acri ac fervido.

2 (*Vim*) Acrem ac ferocem animum. Intellexit statim Annibal sibi rem esse cum prudenti hoste, non, quales fuerant alii

3 (*Parva momenta levium certaminum*) Levia certamina, quæ haud magni per se momenti erant.

minum ex tuto cœptorum, finitimo receptu, assuefaciebant territum pristinis cladibus militem, (4) minùs jam tandem aut virtutis, aut fortunæ pœnitere suæ.

Mag. equitum ferocia.

VI. Sed non Annibalem magis infestum tam sanis consiliis habebat, quàm magistrum equitum, qui nihil aliud, quàm quòd (5) parebat in imperio, moræ ad rempublicam præcipitandam habebat. Ferox rapidusque in consiliis, ac linguâ immodicus, primò inter paucos, dein propalàm in vulgus, pro cunctatore segnem, pro cauto timidum, affingens vicina virtutibus vitia, compellabat: premendorumque superiorum arte (quæ pessima ars nimis properis multorum successibus crevit) sese extollebat.

Annib. Campaniam petit.

VII. Annibal ex Hirpinis in Samnium transit: Beneventanum depopulatur agrum: Telesiam urbem capit. Tres Campani equites nunciantes, si in Campaniam exercitum admovisset, Capuæ potiendæ copiam fore, illum ut Campanos ex Samnio peteret, moverunt. Extemplò imperat duci, ut se in agrum Casinatem ducat: edoctus à peritis regionum, si eum saltum occupasset, exitum Romano ad opem ferendam sociis interclusurum. Sed Punicum abhorrens os ab Latinorum nominum prolatione, pro Casino Casilinum dux ut acciperet, fecit: aversusque ab itinere, per Alifanum, Calatinumque et Calenum agrum in campum Stellatem descendit. Tum demùm cognitus est error, et Casinum longè indè aliâ regione esse: virgisque cæso duce, et ad reliquorum terrorem in crucem sublato, castris communi-

4 (*Minus.... pœnitere*) Minùs damnare aut virtutem, aut fortunam suam; minùs diffidere aut virtuti, aut fortunæ suæ.

5 (*Parebat in imperio*) Hujus loci incerta admodum lectio est, manifestus sensus: nempe, subjectus erat Minucius Fabii imperio. In verbis aliquid mancum, aut vitiatum est.

tis, Maharbalem cum equitibus in agrum Falernum prædatum dimisit. Usque ad (6) aquas Sinuessanas populatio ea pervenit. Ingentem cladem, fugam tamen terroremque latiùs Numidæ fecerunt. Nec tamen is terror, cùm omnia bello flagrarent, fide socios dimovit: videlicet quia justo et moderato regebantur imperio, nec abnuebant, quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.

Seditio in castris Fabii.

VIII. Ut verò ad Vulturnum flumen castra sunt posita, exurebaturque amœnissimus Italiæ ager, villæque passim incendiis fumabant, per juga Massici montis Fabio ducente, tum propè de integro seditio accensa, quieverant enim per paucos dies: quia, cùm celeriùs solito ductum agmen fuisset, festinari ad prohibendam populationibus Campaniam crediderant. Ut verò in extrema juga Massici montis ventum est, hostesque sub oculis erant, Falerni agri colonorumque Sinuessæ tecta urentes, nec ulla erat mentio pugnæ, *Spectatumne huc*, inquit Minucius, *ut rem fruendam oculis, sociorum cædes et incendia venimus? nec, si nullius alterius nos, ne civium quidem horum pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri miserunt, ut ab Samnite hoste tuta hæc ora esset? Tantum (proh!) degeneramus à parentibus nostris, ut, præter quam oram illi Punicas vagari classes, dedecus esse imperii sui duxerint, eam nos nunc plenam hostium, Numidarumque ac Maurorum jam factam videamus. Qui modò Saguntum oppugnari indignanda, non homines tantùm, sed fœdera et deos ciebamus, (7) scandentem mœnia Romanæ coloniæ Annibalem lenti spectamus. Si hoc modo pera-*

6 (*Aquas Sinuessanas*) propè Sinuessam aquæ fuêre calidæ, celebres apud antiques.

7 (*Scandentem mœnia*) Hoc animosius est et vividius, quàm id quod hactenus editos occupavit, *ten-*

grando cacumina saltusque, M. Furius recipere à Gallis urbem voluisset, quo hic novus Camillus, nobis dictator unicus in rebus affectis quæsitus, Italiam ab Annibale recuperare parat; Gallorum Roma esset. Stultitia est, sedendo aut votis debellari credere posse. Armari copias oportet, deducendas in æquum, ut vir cum viro congrediaris. Audendo atque agendo res Romana crevit, non his segnibus consiliis, quæ timidi cauta vocant.

IX. Hæc velut concionanti Minucio circumfundebatur tribunorum equitumque Romanorum multitudo, et ad aures quoque militum dicta ferocia volvebantur: ac si militaris suffragii res esset, haud dubiè ferebant, Minucium Fabio duci prælaturos.

X. Fabius pariter in suos haud minùs quàm in hostes intentus, (8) priùs ab illis invictum animum præstans, quanquam probè scit, non in castris modò suis, sed jam etiam Romæ infamem suam cunctationem esse, obstinatus tamen, eodem consiliorum tenore æstatis reliquum extraxit: ut Annibal destitutus ab spe summopere petiti certaminis, jam hibernis locum circumspectaret, quia (9) ea regio præsentis erat copiæ, non perpetuæ, arbusta vineæque, et consita omnia magis amœnis, quàm necessariis fructibus. *Fabius in cunctatione perstat.*

XI. Hæc per exploratores relata Fabio. Cùm satis sciret per easdem angustias, quibus intra-

dentem ad mœnia. Nondum quidem scandebat mœnia Sinuessæ Annibal: sed oratoriè rem auget Minucius. Nititur hæc emendatio auctoritate optimi codicis.

8 (*Prius ab illis*) Primum certamen erat Fabio cum suis; et quò se invictum præstaret ab hostibus, priùs necesse erat ut se invictum præstaret à suis.

9 (*Ea regio præsentis erat copiæ, non perpetuæ*) Ea regio in præsens æstatis tempus, non in totum annum subministrare poterat ea quæ alendo exercitui necessaria erant

verat Falernum agrum, rediturum, Callicularn montem et Casilinum occupat modicis præsidiis, quæ urbs Vulturno flumine disempta, Falernum ac Campanum agros dividit : ipse jugis iisdem exercitum reducit, misso exploratum cum quadraginta equitibus sociorum L. Hostilio Mancino. Qui ex turba juvenum audientium sæpè ferociter concionantem magistrum equitum, progressus primò exploratoris modo, ut ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per vicos Numidas vidit, per occasionem etiam paucos occidit ; extemplò occupatus certamine est animus, excideruntque præcepta dictatoris : qui, quantùm tutò posset, progressum, priùs recipere sese jusserat, quàm in conspectum hostium veniret.

XII. Numidæ alii atque alii occursantes refugientesque, ad castra propè ipsum cum fatigatione equorum atque hominum pertraxêre. Indè Cartalo, penès quem summa equestris imperii erat, concitatis equis invectus, cùm, priusquàm ad conjectum teli veniret, avertisset hostem, quinque millia fermè continenti cursu secutus est fugientes. Mancinus, postquam nec hostem desistere sequi, nec spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in prælium rediit, omni parte virium impar. Itaque ipse, et delecti equitum, circumventi occiduntur. Ceteri effuso rursùs cursu Cales primùm, indè, propè inviis callibus, ad dictatorem perfugerunt.

XIII. Eo fortè die Minucius se conjunxerat Fabio, missus ad firmandum præsidio saltum, qui super Tarracinam in arctas coactus fauces imminet mari, ne, (10) immunito Appiæ limite, Pœnus pervenire in agrum Romanum

10 (*Immunito Appiæ limite*) Si limes Appiæ viæ, fatens ab Tarracinâ in Romanum agrum, munitus præsidio non esset.

posset. Conjunctis exercitibus dictator ac magister equitum castra in viam deferunt, quâ Annibal ducturus erat. Duo indè millia hostes aberant. Postero die Pœni, quod viæ inter bina castra erat, agmine complevêre. Cùm Romani sub ipso constitissent vallo, haud dubiè æquiore loco, successit tamen Pœnus cum expeditis equitibus, atque ad lacessendum hostem carptim et procursando recipiendoque sese pugnavêre, restitit suo loco Romana acies. Lenta pugna, et ex dictatoris magis, quàm Annibalis fuit voluntate. Ducenti ab Romanis, octingenti hostium cecidêre.

Inclusus Annibal, se explicat arte.

XIV. Inclusus indè videri Annibal, viâ ad Casilinum obsessâ: cùm Capua et Samnium, et tantum ab tergo divitum sociorum, Romanis commeatus subveheret: Pœnus contrà, inter Formiana saxa, ac Linterni arenas, stagnaque perhorrida situ, hibernaturus esset. Nec Annibalem fefellit, suis se artibus peti. Itaque cùm per Casilinum evadere non posset, petendique montes et jugum Callicolæ superandum esset, necubi Romanus inclusum vallibus agmen aggrederetur, ludibrium oculorum, specie terribile, ad frustandum hostem commentus, principio noctis furtim succedere ad montes statuit. Fallacis consilii talis apparatus fuit. Faces undique ex agris collectæ, fascesque virgarum, atque arida sarmenta, præligantur cornibus boum, quos domitos indomitosque multos inter ceteram agrestem prædam agebat. Ad duo millia fermè boum effecta: Asdrubalique negotium datum, ut primis tenebris noctis id armentum accensis cornibus ad montes ageret, maximè, si posset, super saltus ab hoste insessos.

XV. Primis tenebris silentio mota castra: boves aliquantò antè signa acti. Ubi ad radices montium viasque angustas ventum est, signum

extemplò datur, ut accensis cornibus armenta in adversos concitentur montes : et metus ipse relucentis flammæ ex capite, calorque jam ad vivum ad imaque cornuum adveniens, velut stimulatos furore agebat boves. Quo repentè discursu, haud secùs quàm sylvis montibusque accensis, omnia circùm virgulta ardere : capitumque irrita quassatio excitans flammam, hominum passim discurrentium speciem præbebat. Qui ad transitum saltûs insidendum locati erant, ubi in summis montibus ac super se quosdam ignes conspexerunt, circumventos se esse rati præsidio, excessêre : quâ minimè densæ micabant flammæ, velut tutissimum iter, petentes summa montium jùga. Tamen in quosdam boves palatos ab suis gregibus inciderunt. Et primò, cùm procul cernerent, velutì flammas spirantium miraculo attoniti constiterunt : deindè, ut humana apparuit fraus, tum verò insidias rati esse, cum majore metu concitant se in fugam. Levì quoque armaturæ hostium incurrêre. Ceterùm nox, æquato timore, neutros pugnam incipientes ad lucem tenuit. Interèà toto agmine Annibal transducto per saltum, et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis, in agro Allifano posuit castra.

XVI. Hunc tumultum sensit Fabius. Ceterùm et insidias esse ratus, et ab nocturno utique abhorrens certamine, suos munimentis tenuit. Luce primâ sub jugo montis prælium fuit : quo interclusam ab suis levem armaturam facile (etenim numero aliquantum præstabant) Romani superassent, nisi Hispanorum cohors ad idipsum remissa ab Annibale pervenisset. Ea assuetior montibus, et ad concursandum inter saxa rupesque aptior ac levior, cùm velocitate corporum, tum armorum habitu, campestrem hostem, gravem armis sta-

tariumque, pugnæ genere facile elusit. Ità haudquaquam pari certamine digressi, Hispani ferè omnes incolumes, Romani aliquot suis amissis, in castra contenderunt.

XVII. Fabius quoque movit castra: transgressusque saltum super Allifas, loco alto ac munito, consedit. Tum per Samnium Romam se petere simulans Annibal, usque in Pelignos populabundus rediit. Fabius mediis inter hostium agmen urbemque Romam jugis ducebat; nec absistens, nec congrediens. Ex Pelignis Pœnus flexit iter, retroque Apuliam repetens, Gerunium pervenit; urbem metu, quia collapsa ruinis pars mœnium erat, ab suis desertam. Dictator in Larinate agro castra communiit.

XVIII. Indè sacrorum causâ Romam revocatus, non imperio modò, sed consilio etiam (11) ac propè precibus agens cum magistro equitum, *ut plus consilio quàm fortunæ confidat: et se potiùs ducem, quàm Sempronium Flaminiumque imitetur. Nè nihil actum censeret, extractâ propè æstate per ludificationem hostis. Medicos quoque plus interdum quiete, quàm movendo atque agendo proficere. Haud parvam rem esse, ab toties victore hoste vinci desisse, et ab continuis cladibus respirasse.* Hæc nequicquam præmonito magistro equitum, Romam est profectus.

XIX. Paululùm intervalli cladibus Romanis solers cunctatio Fabii fecerat: quæ ut Annibalem non mediocri sollicitum curâ habebat, tandem eum militiæ magistrum delegisse Romanos cernentem, qui bellum ratione, non fortunâ gereret; ità contempta erat inter cives, armatos pariter togatosque, utique postquam absente eo, temeritate magistri equitum,

11 (*Ac propè precibus agens*) Pendet oratio, nec concluditur nisi post absolutam totam Fabii oratiunculam, his nempe verbis *Romam est profectus.*

læto veriùs dixerim, quàm prospero eventu, pugnatum fuerat.

Annibalis dolus ad augendam invidiam dictatoris.

XX. Accesserant duæ res ad augendam invidiam dictatoris: una fraude ac dolo Annibalis, quòd cùm à perfugis ei monstratus ager dictatoris esset, omnibus circà solo æquatis, ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostium abstineri jussit, ut occulti alicujus pacti ea merces videri posset: altera ipsius facto, primò forsitan dubio, quia non exspectata in eo senatûs auctoritas est; ad extremum haud ambiguè in maximam laudem verso, in permutandis captivis: quòd, sicut primo Punico bello factum erat, convenerat inter duces Romanum Pœnumque, ut quæ pars plus recipere quàm daret (12) argenti pondo bina et selibras in militem præstaret. Ducentos quadraginta septem cùm plures Romanus quàm Pœnus recepisset, argentumque pro eis debitum, sæpè jactatâ in senatu re, quoniam non consuluisset Patres, tardiùs erogaretur: inviolatum ab hoste agrum, misso Romam Quinto filio, vendidit, (13) fidemque publicam impendio privato exsolvit.

XXI. Annibal pro Geronii mœnibus, cujus urbis, captæ atque incensæ ab se, in usum horreorum pauca reliquerat tecta, in stativis erat. Indè frumentatum duas exercitûs partes mittebat: cum tertia ipse expedita in statione erat, simul castris præsidio, et circumspectans necundè impetus in frumentatores fieret.

Eo absente Minucius rem non improsperè gerit.

XXII. Romanus tunc exercitus in agro Larinati erat. Præerat Minucius magister equi-

12 (*Argenti pondo bina et selibras*) Duas libras Romanas et semissem argenti, qui sunt mille Sestertii, sive unum sestertium, id est, marcæ nostrates argenti tres cum septem unciis, et granis 144.

13 (*Fidemque publicam*) Quod reipublicæ nomine debebatur hostibus privatâ suâ pecuniâ exolvit.

tum; profecto, sicut antè dictum est, ad urbem dictatore. Ceterùm castra, quæ in monte alto ac tuto loco posita fuerant, jam in planum deferuntur: agitabanturque pro ingenio ducis consilia callidiora, ut impetus aut in frumentatores palatos, aut in castra relicta cum levi præsidio fieret. Nec Annibalem fefellit, cum duce mutatam esse belli rationem, et ferociùs, quàm consultiùs, rem hostes gesturos. Ipse autem cùm hostis propiùs esset, tertiam partem militum frumentatum, duabus in castris retentis, dimisit.

XXIII. Propior indè ei, atque ipsis imminens Romanarum castris tumulus apparuit: ad quem capiendum nocte clam missi Numidæ ceperunt. Quos tenentes locum, contemptâ paucitate, Romani postero die cùm ejecissent, ipsi eò transferunt castra. Tum itaquè ut exiguum spatii vallum à vallo aberat, et id ipsum totum propè compleverat Romana acies, simul et per aversa castra equitatus cum levi armaturâ emissus in frumentatores latè cædem fugamque hostium palatorum fecit. Nec acie certare Annibal ausus, quia (14) tantâ paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat. Justâ quoque acie et collatis signis dimicatum, quidam auctores sunt. Sex millia hostium cæsa, quinque admodùm Romanorum: tamen in tam pari propè

14 (*Tantâ paucitate.*) Hæc vix intelligi in Livio possunt. Undenam enim judicabimus, quanta Carthaginiensium in castris paucitas fuerit? At apud Polybium nihil clarius: ut apparebit relegenti paulo attentiùs not. 1. suprà. Possumus tamen huic apud nostrum obscuritati aliquatenus mederi, si hùc retrahamus ex sequentibus illam parenthesim, *pars exercitûs aberat*, legamusque: *quia tantâ paucitate* (*pars exercitûs aberat*) *vix castra tutari poterat. Pars* illa *exercitûs* erit tertia militum pars, quæ suprà dicitur missa frumentatum.

clade famam egregiæ victoriæ cum vanioribus litteris magistri equitum, Romam perlatam.

Oratio Metili trib. pl. in Fabium.

XXIV. De his rebus persæpè in senatu et in concione actum est. Cùm lætâ civitate dictator unus nihil nec famæ, nec litteris crederet; ut vera omnia essent, secunda se magis quàm adversa timere diceret: tum M. Metilius tribunus plebis, *id enim ferendum esse* negat. *Non præsentem solùm dictatorem obstitisse rei benè gerendæ, sed absentem etiam gestæ obstare: et in ducendo bello sedulò tempus terere, quo diutiùs in magistratu sit, solusque et Romæ et in exercitu imperium habeat. Quippè M. Minucium magistrum equitum, nè hostem videret, ne quid rei bellicæ gereret, propè in custodiam habitum: cupientes pugnare milites clausos, propè intrà vallum retentos. Tandem ut abscesserit indè dictator, ut obsidione liberatos, extrà vallum egressos fudisse, ac fugasse hostes. Quas ob res, si antiquus animus plebi Romanæ esset, audacter se laturum fuisse de abrogando Q. Fabii imperio: nunc modicam rogationem promulgaturum de æquando magistri equitum et dictatoris jure; nec tamen* (15) *nè ità quidem priùs mittendum ad exercitum Q. Fabium, quàm consulem in locum C. Flaminii suffecisset.*

Fabius se defendit apud senatum.

XXV. Dictator concionibus se abstinuit, (16) in actione minimè popularis. Nè in senatu quidem satis æquis auribus audiebatur, tunc cùm hostem verbis extolleret, bienniique clades per temeritatem atque inscientiam ducum

15 (*Ne ita quidem*) Ne ita quidem decretâ re, ne æquato quidem dictatoris et magistri equitum imperio. Quo pluribus velut frenis coerceat infinitam dictatoris potestatem, tribunus non æquari modò illi vult magistrum equitum, sed et cogi eum sufficere consulem in locum C. Flaminii, qui Romæ præsit dum dictator ad exercitum erit.

16 (*In actione*) In agendo, cùm oratio illi habenda esset ad populum.

acceptas referret : *magistroque equitum, quòd contra dictum suum pugnasset, rationem* diceret *reddendam esse. Si penès se summa imperii consiliique sit, propediem effecturum, ut sciant homines bono imperatori haud magni fortunam momenti esse : mentem rationemque dominari. Se* (17) *in tempore, et sine ignominiâ servasse exercitum, quàm multa millia hostium occidisse, ducere majorem gloriam esse.*

XXVI. Hujus generis oratiomibus frustrà habitis, et consule creato M. Atilio Regulo ; nè præsens de jure imperii dimicaret, pridie quàm rogationis ferendæ dies adesset, nocte ad exercitum abiit. Luce ortâ, cùm plebis concilium esset, magis tacita invidia dictatoris favorque magistri equitum animos versabat, quàm satis audebant homines ad suadendum, quod vulgò placebat, prodire, et, (18) favore superante, auctoritas tamen rogationi deerat. Unus inventus est suasor legis C. Terentius Varro, qui priore anno prætor fuerat. *M. Atilius suffectus Cos.*

XXVII. Omnes eam rogationem, quique Romæ, quique in exercitu erant, æqui atque iniqui, præter ipsum dictatorem, in contumeliam ejus latam acceperunt. Ipse, quâ gravitate animi criminantes se ad multitudinem inimicos tulerat, eâdem et populi in se sævientis injuriam tulit : acceptisque in ipso itinere litteris senatusque consulto de æquato imperio, satis fidens haudquaquam cum imperii jure

17 (*In tempore*) Tempestivè, ubi ratio temporum id postularet : ubi opus esset eò intendi curam ut servaretur exercitus, non ut periculis pugnarum objiceretur.

18 (*Favore superante, auctoritas tamen*) Quamvis favor esset immodicus, quamvis faverent impensè et ultra modum rogationi homines, deerat tamen qui se auctorem suasoremque ei rogationi præberet.

artem imperandi æquatam, cum invicto à civibus hostibusque animo ad exercitum rediit.

XXVIII. Minucius verò cùm jam antè vix tolerabilis fuisset, secundis rebus ac favore vulgi, tum utique immodicè immodestèque, non Annibale magis victo ab se, quàm Q. Fabio, gloriari. *Illum in rebus asperis unicum ducem ac parem quæsitum Annibali, majorem minori, dictatorem magistro equitum, quod nulla memoria habeat annalium, jussu populi æquatum in eâdem civitate, in quâ magistri equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque horrere soliti sint: in tantum suam felicitatem virtutemque enituisse. Ergo secuturum se fortunam suam, si dictator in cunctatione ac segnitie,* (19) *deorum hominumque judicio damnatâ, perstaret.*

XXIX. Itaque quo die primùm congressus est cum Q. Fabio, *statuendum omnium primùm*, ait, *esse, quemadmodum imperio æquato utantur. Se optimum ducere, aut diebus alternis, aut, si majora intervalla placerent, partitis temporibus alterius summum jus imperiumque esse: ut par hosti non solùm consilio, sed viribus etiam esset, si quam occasionem rei gerendæ habuisset.* Q. Fabio haudquaquam placere: *omnia enim fortunam habituram, quæcumque temeritas collegæ habuisset. Sibi communicatum cum illo, non ademptum imperium esse. Itaque* (20) *se nunquam volentem parte quâ posset rerum consilio gerendarum cessurum: nec se tempora, aut dies imperii cum*

19 (*Deorum hominumque judicio*) *Deorum*, qui sibi egregiam de Annibale victoriam concessissent; *hominum*, qui sibi par cum dictatore imperium esse voluissent.

20 (*Se nunquam*) Se nunquam sponte cessurum parte rerum consilio gerendarum, quâ posset non cedere: se semper retenturum quam posset partem rerum viriumque, quas consilio et ratione gubernaret.

eo, sed exercitus divisurum, suisque consiliis, quoniam omnia non liceret, quæ posset, servaturum. Ità obtinuit, uti legiones, sicut consulibus mos esset, inter se dividerent. Prima et quarta Minucio, secunda et tertia Fabio evenerunt. Item equites pari numero; sociûmque et Latini nominis auxilia divisêrunt; castris se quoque separari magister equitum voluit.

XXX. Duplex indè Annibali gaudium fuit: neque enim quicquam eorum, quæ apud hostes agerentur, eum fallebat, et perfugis multa indicantibus, et per suos explorantem. Nam et liberam Minucii temeritatem se (21) suo modo captaturum, et solertiæ Fabii dimidium virium decessisse. Tumulus erat inter castra Minucii Pœnorumque. Eum qui occupasset, haud dubiè iniquiorem erat hosti locum facturus. Eum non tam capere sine certamine volebat Annibal, (quanquam id operæ pretium erat) quàm causam certaminis cum Minucio, quem semper occursurum ad obsistendum satis sciebat, contrahere. Ager omnis medius erat primâ speciè inutilis insidiatori, quia non modò silvestre quicquam, sed nè vepribus quidem vestitum habebat, re ipsâ natus tegendis insidiis, eo magis quòd in nudâ valle nulla talis fraus timeri poterat: et erant in anfractibus cavæ rupes, ut quædam earum ducenos armatos possent capere. In has latebras, quot quemque locum aptè insidere poterant, quinque millia conduntur peditum equitumque. Necubi tamen aut motus alicujus temerè egressi, aut fulgor armorum fraudem in valle tam apertâ detegeret, missis paucis primâ luce ad capiendum quem antè diximus tumulum, avertit oculos hostium.

21 (*Suo modo*) Quocunque modo ipse vellet, ad suum arbitrium.

Pugna inter Annibalem et Minucium.

XXXI. Primo statim conspectu contempta paucitas: ac sibi quisque deposcere pellendos indè hostes ac locum capiendum. Dux ipse inter stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat, et vanis animis et minis increpat hostem. Principio levem armaturam, deindè conferto agmine mittit equites: postremò, cum hostibus quoque subsidia mitti videret, instructis legionibus procedit. Et Annibal laborantibus suis alia atque alia, crescente certamine, mittens auxilia peditum equitumque, jam justam expleverat aciem, ac totis utrinque viribus certabatur. Prima levis armatura Romanorum præoccupatum inferiore loco succedens tumulum, pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equitem, et ad signa legionum refugit. Peditum acies inter perculsos impavida sola erat, videbaturque, si justa aut si (22) recta pugna esset, haudquaquam impar futura: tantùm animorum fecerat prosperè antè paucos dies res gesta. Sed exorti repentè insidiatores, eum tumultum terroremque in latera utrinque ab tergoque incursantes, fecerunt, ut neque animus ad pugnam, neque ad fugam spes cuiquam superesset.

A Fabio servatur.

XXXII. Tunc Fabius primo clamore paventium audito, dein conspectâ procul turbatâ acie, *Ità est*, inquit, (23) *non celeriùs quàm timui, deprehendit fortuna temeritatem. Fabio æquatus imperio, Annibalem et virtute et fortunâ superiorem videt. Sed aliud jurgandi succensendique tempus erit. Nunc signa extrà vallum proferte. Victoriam hosti extorqueamus, confessionem erroris civibus.*

22 (*Recta pugna*) Est itidem vera, legitima pugna, cum frontibus adversis inter se pugnant, non per insidias, quæ in terga incurrant aut latera.

23 *Non celeriùs quàm timui*) celeriter quidem, sed non celeriùs tamen quàm timui.

XXXIII. Jam magnâ ex parte cæsis, aliis circumspectantibus fugam, Fabiana se acies repentè, velut cœlo demissa, ad auxilium ostendit. Itaque priusquàm ad conjectum teli veniret, aut manum consereret, et suos à fugâ effusâ, et ab nimis feroci pugnâ hostes continuit. Qui solutis ordinibus vagè dissipati erant, undique confugerunt ad integram aciem; qui plures simul terga dederant, conversi in hostem, volventesque orbem, nunc sensim referre pedem, nunc conglobati restare. Ac jam propè una acies facta erat victi atque integri exercitûs, inferebantque signa in hostem; cùm Pœnus receptui cecinit, palàm ferente Annibale, ab se Minucium, se à Fabio victum.

Minucius errorem suum agnoscit.

XXXIV. Ità per variam fortunam diei majore parte exactâ, cùm in castra reditum esset, Minucius convocatis militibus: *Sæpè ego*, inquit, *audivi, milites, eum primum esse virum, qui ipse consulat quid in rem sit; secundum eum, qui benè monenti obediat: qui nec ipse consulere, nec alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. Nobis quoniam prima animi ingenique negata sors est, secundam ac mediam teneamus: et, dum imperare discimus, parere prudenti in animum inducamus. Castra cum Fabio jungamus: ad prætorium ejus signa cùm tulerimus, ubi ego eum Parentem appellavero, quod beneficio ejus ergà nos ac majestate dignum est; vos, milites, eos, quorum vos modò arma dexteræque texerunt, Patronos salutabitis: et, si nihil aliud, gratorum certè nobis animorum gloriam dies hæc dederit.*

Sub imperium Fabii redit.

XXXV. Signo dato, conclamatur indè, ut colligantur vasa. Profecti et agmine incedentes ad dictatoris castra in admirationem et ipsum, et omnes qui circà erant, converterunt. Ut constituta sunt ante tribunal signa, progressus

antè alios magister equitum, cùm *Patrem* Fabium appellasset, circumfusosque militum ejus totum agmen *Patronos*, consalutasset, *Parentibus*, inquit, *meis dictator*, (*quibus te modò nomine, quo fando possum, æquavi*) *vitam tantùm debeo: tibi, cum meam salutem, tum omnium horum. Itaque plebiscitum, quo oneratus magis quàm honoratus sum, primus antiquo abrogoque: et, quod tibi mihique, quod exercitibusque his tuis servato ac conservatori sit felix, sùb imperium auspiciumque tuum redeo, et signa hæc legionesque restituo. Tu quæso placatus me magisterium equitum, hos ordines suos quemque tenere jubeas.* Tum dextræ interjunctæ, militesque, concione dimissâ à notis ignotisque benignè atque hospitaliter invitati: lætusque dies, ex admodùm tristi paulò antè ac propè exsecrabili, factus.

XXXVI. Romæ, ut est perlata fama rei gestæ, dein litteris non magis ipsorum imperatorum, quàm vulgo militum ex utroque exercitu affirmata, pro se quisque Maximum laudibus ad cœlum ferre. Par gloria apud Annibalem, hostesque Pœnos erat: ac tum demum sentire, cum Romanis atque in Italia bellum esse. Nam biennio antè adeò et duces Romanos et milites spreverant, ut vix cum eâdem gente bellum esse crederent, cujus terribilem eam famam à patribus accepissent. Annibalem quoque ex acie redeuntem dixisse ferunt, *tandem eam nubem, quæ sedere in jugis montium solita sit, cum procellâ imbrem dedisse.*

NARRATIO XXXIX.

Pugna ad Cannas.

Postquam Fabius magistratu abiisset, Lucius Æmilius, et Terentius Varro consules creati et adversùs Annibalem missi. Priusquàm ab urbe proficiscerentur, Varro jactabat palam, se quo primum die vidisset hostem, cum eo congressurum. Longè alia mens erat Æmilio. Is noverat scilicet, ut proficiscentem docuerat Fabius, Annibalem, callidum et impatientem ducem non aliter vinci, quàm prœlium differendo, posse. Verùm, ut in castra venerunt, cùm utriusque eadem, quæ semper ante, fuisset sententia, omnesque ferè Varroni, Æmilio nemo prœter Servilium assentiretur, ad nobilitandas clade Romanâ Cannas profecti sunt. Ibi duo maximi exercitus cæsi ad hostium satietatem. Ducum effugit alter, alter occisus est. Nec dubium erat quin ultimum illum diem habitura fuerit Roma, si Annibal uti victoriâ scisset.

U.c. 536. a.C. 216.

QUARTUM ac penè ultimum ab Annibale vulnus imperii, pugna ad Cannas ignobilem huc usque Apuliæ vicum. Præcipua ingentis hujus cladis causa C. Terentius Varro, homo loco non humili solùm, sed etiam sordido ortus. Patrem Lanium fuisse ferunt, ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia ejus artis ministeria usum. Is juvenis, ubi ex eo genere quæstus pecuniâ à patre relictâ animos ad spem liberalioris fortunæ fecit, togaque et forum placuêre, proclamando pro sordidis hominibus, causisque adversùs rem et famam bonorum, primùm in notitiam populi, deindè ab honores pervenit. Quæsturâ quoque et duabus ædilitalibus, plebeiâ et curuli, postremò et prœturâ perfunctus, jam ad consulatûs spem

Varronis ortus et indoles.

cùm, attolleret animos, haud parùm callidè auram favoris popularis ex dictatoriâ invidiâ petiit, scitique plebis unus gratiam tulit.

Varro consulatum petit.

II. Insequenti anno consulatum petiit, pretium operæ. Illum, sui generis hominem, plebi insectatione principum popularibusque artibus conciliatum, vulgus etiam extrahere ad consulatum nitebatur. Patres summâ ope obstabant, nè se insectando, sibi æquari assuescerent homines.

Tribuni oratio pro Varrone.

III. Bebius Herennius tribunus plebis, cognatus C. Terentii, criminando non senatum modò, sed etiam augures, per invidiam eorum favorem candidato suo conciliabat. *Ab hominibus nobilibus per multos annos bellum quærentibus Annibalem in Italiam abductum: ab iisdem, cùm debellari possit, fraude id bellum trahi. Id fœdus inter omnes nobiles ictum: nec finem antè belli habituros, quàm consulem verè plebeium, id est, hominem novum fecissent. Nam plebeios nobiles jam eisdem initiatos esse sacris: et contemnere plebem, ex quo contemni desierint à Patribus, cœpisse.*

Varro consul creatur.

IV. Cùm his Bebii tribuni orationibus accensa plebs esset, tribus patriciis petentibus, duobus nobilium jam familiarum plebei, C. Terentius consul unus creatur, ut in manu ejus essent comitia rogando collegæ. Tum experta nobilitas parùm fuisse virium in competitoribus ejus, L. Æmilium Paulum, qui cum M. Lælio consul fuerat, infestum plebi, diù ac multùm recusantem ad petitionem compellit. Is proximo comitiali die, concedentibus omnibus qui cum Varrone certaverant, par magis in adversandum quàm collega datur consuli. Indè prætores creati, exercitus quoque multiplicati sunt.

Illi collega datur Paulus Æmilius.

Feroces concio-

V. Delectu perfecto, consules paucos morati dies, dum socii ab nomine Latino venirent;

conciones tunc consulis Varronis multæ ac feroces fuêre, denuntiantis bellum accersitum in Italiam ab nobilibus, mansurumque in visceribus reipublicæ, si plures Fabios imperatores haberet: se quo die hostem vidisset, perfecturum. *nes Varronis consulis.*

VI. Collegæ ejus Pauli una, pridie quàm ex urbe proficiscerentur, concio fuit verior quàm gratior populo: quâ nihil inclementer in Varronem dictum, nisi id modò: *Mirari se, quomodò quis dux, prius quàm aut suum, aut hostium exercitum, locorum situm, naturam regionis nosset, jam nunc togatus in urbe sciret, quæ sibi agenda armato forent; et diem quoque prædicere posset, quâ cum hoste signis collatis esset dimicaturus.* (1) *Se, quæ consilia magis res dent hominibus, quàm homines rebus, ea antè tempus immatura non præcepturum. Optare, ut quæ cautè atque consultè gesta essent, satis prosperè evenirent. Temeritatem, præter quàm quod stulta sit, infelicem etiam ad id locorum fuisse.*

VII. Et suâ sponte apparebat tuta celeribus consiliis præpositurum: et, quò id constantiùs perseveraret, Q. Fabius Maximus sic eum proficiscentem allocutus fertur: *Si aut collegam (id quod mallem) tui similem, L. Æmili, haberes, aut tu collegæ tui similis esses, supervacanea esset oratio mea. Nam et duo boni consules, etiam* (2) *me indicente; omnia è republicâ fideque vestrâ facerętis: et mali, nec mea verba auribus vestris, nec consilia animis* *Monet Fabius Paulum.*

1 (*Se, quæ consilia*) Se non properaturum ante tempus immatura capere consilia, cùm ex rebus capienda hominibus consilia sint, neque illi tantum sibi arrogare debeant, ut res ad consiliorum suorum normam et legem componere ac velut per vim trahere aggrediantur.

2 (*Me indicente*) Me non dicente, tacente. Verbum *indicente* rarissimum est: eo tamen usus est Terentius in Adelph. Act. III. Sc. 5. *non me indicente hæc fiunt.*

siderato, imbellem pro perito belli vocent. Male te sapiens hostis metuat, quàm stulti cives laudent. Omnia audentem contemnet Annibal, nil temerè agentem metuet. Nec ego, ut mihi agatur, moneo, sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna: tuæ potestatis semper tuaque omnia sint: armatus intentusque sis: neque occasioni tuæ desis, neque suam occasionem hosti des. Omnia non properanti clara certaque erunt. Festinatio improvida est et cæca.

Paulli responsum.

XI. Adversùs ea oratio consulis haud sanè læta fuit: magis fatentis ea, quæ diceret, vera, quàm facilia factu esse. *Dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse. Quid consuli adversùs collegam seditiosum ac temerarium virium atque auctoritatis fore? (8) Se populare incendium priore consulatu semiustum effugisse. Optare ut omnia, prosperè evenirent. At, si quid adversi caderet, hostium se telis potiùs, quàm suffragiis iratorum civium, caput objecturum.* Ab hoc sermone profectum Paullum tradunt, prosequentibus primoribus patrum. Plebeium consulem sua plebes prosecuta, turbâ quàm dignitate conspectior.

Annibalis angustia.

XII. Ut in castra venerunt, permisto novo exercitu ac vetere, castris bifariàm factis, ut nova minora essent propiùs Annibalem, in veteribus major pars, et omne robur virium esset. Annibal quanquam parte dimidiâ auctas hostium copias cernebat, tamen adventu consulum mirè gaudere. Non solùm enim nihil ex raptis in diem commeatibus superabat, sed ne undè raperet quidem quicquam reliqui erat.

Pabulatores Pœnos cœdunt Romani.

XIII. Cæterùm in prohibendis prædatoribus, tumultuario prælio, haudquaquam par Pœnis dimicatio fuit. Ad mille et septingentos cæsi, non plus centum Romanorum sociorumque

8 (*Se populare incendium*) Sub hâc metaphorâ designat populi judicium, quo penè damnatus fuerat.

occisis. Annibal id damnum haud ægerrimè pati : quin potiùs credere , velut inescatam temeritatem hostium esse. Itaque locum et tempus insidiis aptum se habere ratus , nocte proximâ nihil præter arma ferentes secum milites ducens , castra plena (9) omnis fortunæ publicæ privatæque relinquit, transque proximos montes lævâ pedites instructos condit , dextrâ equites : crebri relicti in castris ignes : ut fides fieret, dum ipse longius spatium fugâ præciperet, falsâ imagine castrorum tenere in locis consules voluisse.

XIV. Ubi illuxit, subductæ primò stationes, deinde propiùs adeuntibus, insolitum silentium admirationem fecit. Jam satis compertâ solitudine in castris concursus fit ad prætoria consulum, nunciantium fugam hostium adeò trepidam, ut, tabernaculis stantibus, castra reliquerint : quòque fuga obscurior esset, crebros etiam relictos ignes. Clamor inde ortus, ut signa proferri juberent, ducerentque ad persequendos hostes, ac protinùs castra diripienda. Et consul alter velut unus turbæ militaris erat. Paullus etiam atque etiam dicere providendum præcavendumque esse. Postremò, cùm aliter neque seditionem neque ducem seditionis sustinere posset, Marium Statilium præfectum cum turma Lucana exploratum mittit. Qui, ubi adequitavit portis, subsistere extra munimenta ceteris jussis, ipse cum duobus equitibus vallum intravit : speculatusque omnia cum cura, renunciat, insidias profectò esse : ignes in parte castrorum, quæ vergat in hostem, relictos : tabernacula aperta, et omnia cara in promptu relicta : argentum quibusdam locis temerè per vias, velut objectum ad prædam, vidisse.

9 (*Omnis fortunæ publicæ privatæque*) Intelige omnia cara, sive quæ reipublicæ Carthaginiensium essent, sive quæ singulorum militum acducum

XV. Quæ ad deterrendos à cupiditate animos nunciata erant, ea accenderunt; et clamore orto à militibus, ni signum detur, sine ducibus ituros, haudquaquam dux defuit. Nam extemplò Varro signum dedit proficiscendi. Fortè ita evenit, ut servi duo, qui anno proximo excepti à Numidis fuerant, profugerent eo die ad dominos: qui deducti ad consules nunciant, omnem exercitum Annibalis trans proximos montes sedere in insidiis. Horum opportunus adventus (10) consules imperii potentes fecit; cùm (11) ambitio alterius suam primùm apud eos pravâ indulgentiâ majestatem solvisset.

Annibalis inopia et anxietas.

XVI. Annibal (12) nequicquam, detectâ fraude, in castra rediit. Ibi plures dies propter inopiam frumenti manere nequibat, novaque consilia in dies, non apud milites solùm, mistos ex colluvione omnium gentium, sed etiam apud ipsum ducem oriebantur. Nam cùm initio fremitus, deinde aperta vociferatio fuisset exposcentium stipendium debitum, querentiumque annonam primò, postremò famem; et mercenarios milites, maximè Hispani generis, de transitione cepisse consilium fama esset, ipse etiam interdum Annibal de fugâ in Galliam dicitur agitasse, ita ut relicto peditatu omni, cum equitibus se proriperet.

Castra movet.

XVII. Cùm hæc consilia atque hic habitus animorum esset in castris, movere inde statuit in calidiora atque eò maturiora messibus Apuliæ loca: simul ut, quò longiùs ab hoste recessisset, transfugia impeditiora levibus ingeniis

10 (*Consules imperii potentes fecit*) Fecit ut consules continere in officio militem possent, et eum imperiis obedientem habere.

11 (*Ambitio*) Cura ambiendi et aucupandi militum favoris per assentationem et indecorum obsequitum.

12 (*Nequicquam... rediit*) Re infectâ rediit. Sic apud Sall. in bello Jugurth. c. 25. *Legati frustrà discessere.*

essent. Profectus est nocte, ignibus similiter factis, tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut insidiarum par priori metus contineret Romanos. Sed per eumdem Lucanum Statilium omnibus ultrà castra transque montes exploratis, cùm relatum esset, visum procul hostium agmen; tum de insequendo eo consilia agitari cepta. Cùm utriusque consulis eadem, quæ semper antè, fuisset sententia; ceterum Varroni ferè omnes, Paullo nemo, præter Servilium prioris anni consulem, assentiretur; majoris partis sententiâ, ad nobilitandas clade Romanâ Cannas, urgente fato, profecti sunt.

Romani bina castra muniunt.

XVIII. Ut ventum ad Cannas est, et in conspectu Pœnum habebant, bina castra communiunt, copiis divisis. (13) Aufidus amnis utrisque castris affluens, aditum aquatoribus ex sua cujusque opportunitate haud sine certamine dabat.

Discordia Coss.

XIX. Annibal spem nactus locis natis ad equestrem pugnam, quâ parte virium invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, dirigit aciem, lacessitque Numidarum procursatione hostes. Inde rursùs sollicitari seditione militari ac discordiâ consulum Romana castra: cùm Paullus Semproniique et Flaminii temeritatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segnibus ducibus exemplum Fabium objiceret.

XX. Dum altercationibus magis quàm consiliis tempus teritur, Annibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, cùm in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit. Quam inconditam turbam cum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu fugassent, in stationem quoque pro

13 (*Aufidus amnis utrisque castris affluens*) Utrisque castris Romanorum, quæ hoc flumine interjecto dividebantur.

vallo locatam, atque ipsas propè portas evecti sunt. Id verò indignum visum; ut ea modò una causa, ne extemplò transirent flumen, dirigerentque aciem, tenuerit Romanos, quòd summa imperii eo die penes Paullum fuerit. Itaque Varro postero die, cui sors ejus diei imperii erat, nihil consulto collegâ, signum pugnæ proposuit, instructasque copias (14) flumen traduxit, sequente Paullo: quia magis non probare, quàm non adjuvare consilium poterat.

Varro instruit aciem.

XXI. Transgressi flumen, eas quoque quas in castris minoribus habuerant copias suis adjungunt: atque ita instructâ acie, in dextro cornu (id erat flumini propius) Romanos equites locant, deinde pedites: lævum cornu extremi equites sociorum, intrà pedites, ad medium juncti legionibus Romanis tenuerunt. Jaculatores, et cetera levium armorum auxilia prima acies facta. Consules cornua tenuerunt, Terentius lævum, Æmilius dextrum. Gemino Servilio media pugna tuenda data.

Annibal iciem nstruit.

XXII. Annibal luce primâ Balearibus levique aliâ armaturâ præmissâ, trangressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat. Gallos Hispanosque equites propè ripam lævo in cornu adversùs Romanum equitatum: dextrum cornu Numidis equitibus datum; mediâ acie peditibus firmatâ (15) ita ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani.

XXIII. Afros Romanam magna ex parte crederes aciem: ita armati erant, armis et ad Trebiam, ceterùm magna ex parte ad Trasimenum captis. Gallis Hispanisque scuta ejusdem formæ

14 (*Flumen traduxit*) Uterque exercitus fluvium trajecit, quòd commodior esset illic campus ad instruendam aciem.

15 (*Ita ut Afrorum utraque cornua essent*) Ita ut utraque cornua mediæ aciei Afri pedites tenerent, cingentes hinc et inde latera Gallorum Hispanorumque peditum.

ferè erant ; dispares ac dissimiles gladii : Gallis prælongi , ac sine mucronibus : Hispano punctim magis quàm cæsim assueto petere hostem, brevitate habiles , et cum mucronibus. Antè ceteros habitus gentium harum tum magnitudine corporum , tum specie terribilis erat. Galli super umbillicum erant nudi : Hispani linteis prætextis purpurâ tunicis , candore miro fulgentibus , constiterant.

XXIV. Numerus omnium peditum , qui tum steterunt in acie , millium fuit quadraginta , decem equitum. Duces cornibus præerant , sinistro Asdrubal , dextro Maharbal : mediam aciem Annibal ipse cum fratre Magone tenuit. (16) Sol , seu de industria ita locatis , seu , quòd fortè ita starent , peropportunè utrique parti obliquus erat , Romanis in meridiem , Pœnis in septentrionem versis. Ventus , Vulturnum incolæ regionis vocant , adversus Romanis coortus , multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum ademit.

XXV. Clamore sublato , procursum ab auxiliis , et pugna levibus primùm armis commissa : deinde equitum Gallorum Hispanorumque lævum cornu cum dextro Romano concurrit , minimè equestris more pugnæ : frontibus enim adversis concurrendum erat : quia nullo circà ad evagandum relicto spatio , hinc amnis , hinc peditum acies (17) claudebant in directum utrinque nitentes. Stantibus ac confertis postremo turbâ equis , vir virum amplexus detrahebat equo. Pedestre magna jàm ex parte certamen factum erat : acriùs tamen quàm diutiùs pugnatum est , pulsique Romani equites terga vertunt. *Prælium ad Cannas.*

15 (*Sol.... utrique parti obliquus erat*) Sol exoriens : quod disertè expressit Polybius.

17 (*Claudebant..... nitentes*) Claudebant hinc Romanos , indè Gallos Hispanosque equites , qui proinde cogebantur in directum frontibus adversis niti.

XXVI. Sub equestris finem certaminis, coorta est peditum pugna. Primò et viribus et animis pares constabant ordines Gallis Hispanisque: tandem Romani diù ac sæpè connisi, æquâ fronte acieque densâ impulêre hostium cuneum nimis tenuem, eoque parùm validum, à cetera prominentem acie. Impulsis deinde ac trepidè referentibus pedem insistere: ac tenore uno per præceps pavore fugientium agmen in mediam primùm aciem illati; postremò nullo resistente ad subsidia Afrorum pervenerunt: (18) qui utrinque reductis alis constiterant, mediâ, quâ Galli Hispanique steterunt, aliquantùm, prominente acie. (19) Qui cuneus, ut pulsus equavit frontem primùm, deinde nitendo etiam sinum in medio dedit, Afri circà jam cornua fecerant, irruentibusque incautè in medium Romanis, circumdedêre alas, mox cornua extendendo, clausêre et ab tergo hostes. Hinc Romani defuncti nequicquam prælio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum terga cæciderant, etiam adversùs Afros integram pugnam ineunt, non tantùm eò iniquam, quòd inclusi adversùs circumfusos, sed etiam quòd fessi cum recentibus ac vegetis pugnabant.

XXVII. Jam et in sinistro cornu Romanis, ubi sociorum equites adversùs Numidas steterant, consertum prælium erat; segne primò,

18 (*Qui utrinque reductis alis constiterant*) Qui ita constiterant, ut efficerent utrinque alas introrsum reductas ac velut retractas, Gallorum Hispanorumque acie ultra illas alas non parùm prominente. Quæ priùs vocavit Livius *cornua*, dum dicit utraque cornua Afrorum fuisse, hîc *alas* vocat. In iis quæ sequuntur hæ eædem voces rursus promiscuè usurpantur.

19 (*Qui cuneus*) Cuneo illo, qui à cetera prominebat acie, pulso à Romanis, æquata primùm est frons aciei Punicæ: deindè cùm niterentur ulteriùs Romani, etiam sinuata ac velut excavata in medio est Punica acies.

Punica cœptum fraude. Quingenti fermè Numidæ, præter justa arma telaque, gladios occultos sub loricis habentes, specie transfugarum cum ab suis, parmas post terga habentes, adequitassent: repentè ex equis desiliunt, parmisque et jaculis antè pedes hostium projectis, in mediam aciem accepti, ductique ad ultimos, considere ab tergo jubentur. Ac, dum prælium ab omni parte conseritur, quieti manserunt. Postquam omnium animos oculosque occupaverat certamen; tum, arreptis scutis, quæ passim inter acervos cæsorum corporum strata erant, aversam adoriuntur Romanam aciem, tergaque ferientes, ac poplites cædentes, stragem ingentem, ac majorem aliquantò pavorem ac tumultum fecerunt.

XXVIII. Cùm alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala jam spe prælium esset, Asdrubal qui in lævo cornu Hispanis Gallisque equitibus præerat, cùm occidione occidisset Romanum equitatum, transiit in dextrum cornu; et conjunctis Numidis, sociorum equites in fugam vertit. Subductos deinde ex mediâ acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientes mittit. Ipse cum suis Gallis Hispanisque equitibus Romanos pedites cum Afris tum maximè pugnantes à tergo invadit.

XXIX. Paullus, quanquam primo statim prælio fundâ graviter ictus fuerat, tamen et occurrit sæpè cum confertis Annibali, et aliquot locis prælium restituit, protegentibus eum equitibus Romanis, omissis postremò equis, quia consulem ad regendum equum vires deficiebant: tunc nuncianti cuidam, jussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Annibalem ferunt. *Quam mallem vinctos mihi traderet?* *Paulli Æmilii mors.*

XXX. Equitum pedestre prælium, quale, jam haud dubiâ hostium victoriâ, fuit, cùm

victi mori in vestigio mallent quàm fugere ; victores morantibus victoriam irati, trucidarent quos pellere non poterant. Pepulerunt tamen jam paucos superantes et labore ac vulneribus fessos. Inde dissipati omnes sunt : equosque ad fugam, qui poterant, repetebant.

XXXI. Cn. Lentulus tribunus militum cùm, prætervehens equo sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidisset : *Luci Emili*, inquit, *quem unum insontem culpæ cladis hodiernæ dii respicere debent ; cape hunc equum. Dum et tibi virium aliquid superest. Comes ego te tollere possum ac protegere, ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris. Etiam sine hoc lacrymarum satis luctûsque est.*

XXXII. Ad ea consul : *Tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto. Sed cave frustrà miserando exiguum tempus è manibus hostium evadendi absumas. Abi, nuncia publicè Patribus, urbem Romam muniant, ac priusquàm hostis victor adveniat, præsidiis firment : privatimque Q. Fabio, L. Æmilium memorem et vixisse, et adhuc mori, me in hac strage militum meorum patere expirare, ne aut reus iterùm è consulatu sim, aut accusator collegæ existam ut alieno crimine innocentiam meam protegam.* Hæc exigentem priùs turba fugientium civium, deinde hostes oppressêre, consulem, ignorantes quis esset, obruêre telis. Lentulum inter tumultum abripuit equus. Consul alter seu fortè, seu consilio, nulli fugientium immistus agmini cum septuaginta ferè equitibus Venusiam perfugit. Quinquaginta saltem Romanorum millia, Pœnorum octo tantùm cæsa dicuntur.

XXXIII. Hæc est pugna Cannensis, Alliensis cladis nobilitate, par : ut illis, quæ postquam accidêre, levior, quia ab hoste cessatum est, sic strage exercitûs gravior fœdiorque. Fuga namque ad Aliam sicut urbem prodidit, ita

exercitum servavit : ad Cannas fugientem consulem vix septuaginta secuti sunt : alterius morientis propè totus exercitus fugit.

Annibal victoriâ uti nescit.

XXXIV. Annibali victori cùm ceteri circumfusi gratularentur, suaderentque, ut tanto perfunctus bello, diei, quod reliquum esset, noctisque insequentis, quietem et ipsi sibi sumeret, et fessis daret militibus; Maharbal præfectus equitum minimè cessandum ratus, *Imò, ut quid hâc pugnâ sit actum, scias, die quinto :* inquit, *victor in Capitolio epulaberis. Sequere, cum equite, ut priùs venisse, quàm venturum sciant, præcedam.* Annibali nimis læta res est visa (20) majorque, quàm ut eam statim capere animo posset. Itaque *voluntatem se laudare Maharbalis*, ait : *ad consilium pensandum temporis opus esse.* Tùm Maharbal, *Non omnia nimirum eidem dii dedere. Vincere, scis, Annibal, victoriâ uti nescis.* Mora ejus diei satis creditur saluti fuisse urbi atque imperio.

Strages etiam hostibus miserabilis.

XXXV. Postero die ubi primùm illuxit, ad spolia legenda, fœdamque etiam hostibus, spectandam stragem insistunt. Jacebant tot Romanorum millia pedites passim equitesque, (21) ut quem cuique fors aut pugnâ junxerat, aut fugâ. Assurgentes quidam ex strage media cruenti, quos stricta matutino frigore excitaverant vulnera, ab hoste oppressi sunt. Quosdam et jacentes vivos succisis feminibus poplitibusque

20 (*Majorque, quàm ut*) Translatio ducta à corpore, quod majus esset, quàm ut intra terminos definiti cujusdam spatii contineretur. Sic consilium oppugnandæ Romæ, si credimus Livio, majus quid fuit, quàm ut Annibalis animus illud statim capere et complecti posset. *Statim* Nam ea sæpè quæ primo adspectu maxima visa sunt, assuetudine et usu quodammodo decrescunt, et minùs jam exterrere incipiunt.

21 (*Ut quem cuique fors*) Ut quem cuique casus adjunxerat, aut in pugnâ, aut in fugâ.

invenerunt, nudantes cervicem jugulumque; et reliquum sanguinem jubentes haurire. Inventi sunt quidam mersis in effossam terram capitibus, quas sibi ipsos fecisse foveas, obruentesque ora superjecta humo, interclusisse spiritum apparebat. Præcipuè convertit omnes substratus Numida mortuo superincubanti Romano vivus, naso auribusque laceratis: cùm manibus ad capiendum telum inutilibus in rabiem irâ versus, laniando dentibus hostem expirasset.

lina la- um ra se unt ori.

XXXVI. Spoliis ad multum diei lectis, Annibal ad minora ducit castra oppugnanda: et omnium primùm (22) brachio objecto, flumine eos excludit. Ceterùm ab omnibus, labore, vigiliis, vulneribus etiam, fessis, maturior ipsius spe deditio est facta. (23) Pacti, ut arma atque equos traderent, in capita Romana trecenis (24) nummis quadrigatis, in socios ducentis, in servos centenis, et ut eo pretio persoluto, cum singulis abirent vestimentis, in castra hostes acceperunt, traditique in custodiam omnes sunt, sed seorsùm cives sociique.

XXXVII. Dum ibi tempus teritur, intereà cùm ex majoribus castris, quibus satis virium aut animi fuit, ad quatuor millia hominum, et ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros, quod haud minùs tutum erat, Canusium perfugissent; castra ipsa ab sauciis timidis-

22 (*Brachio objecto*) Ductâ fossâ inter castra flumenque.

23 (*Pacti, ut arma*) Pacti trecenis nummis, i. e. pacti pretium fore in capita Romana trecenos nummos quadrigatos, cum eo, sive eâ lege ut arma atque equos traderent.

24 (*Nummis quadrigatis*) Denariis, qui quadrigæ figuram insculptam gerebant. Trecenti denarii efficiunt marcas argenti nostrates 4. cum unciis quinque et dimidiâ unciæ parte: ducenti, marcas tres cum una uncia: centum, marcam unam cum quatuor unciis et semuncia.

que eâdem conditione, quâ altera, tradita hosti.

XXXVIII. Præda ingens parta est: et, præter equos virosque, et si quid argenti, quod plurimum in phaleris equorum erat; (25) (nam ad vescendum facto perexiguo, utique militantes utebantur) omnis cetera præda diripienda data est. Tùm sepeliendi causâ conferri in unum corpora suorum jussit.

XXXIX. Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula, nomine Busa, genere clara ac divitiis, mœnibus tantùm tectisque à Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam juvit; pro qua ei munificentia posteà bello perfecto ab senatu honores habiti sunt.

Conjuratio deserendæ Italiæ causâ.

XL. Ceterùm, cùm ibi tribuni militum quatuor essent, omnium consensu ad P. Scipionem admodùm adolescentem, et ad Ap. Claudium summa imperii delata est. Quibus consultantibus inter paucos de summa rerum, nuntiat P. Furius Philus consularis viri filius, *Nequicquam eos perditam spem fovere: desperatam comploratamque rem esse publicam. Nobiles juvenes quosdam, quorum principem L. Cæcilium Metellum, mare ac naves spectare, ut, desertâ Italiâ, ad regum aliquem transfugiant.*

A Scipione opprimitur.

XLI. Quod malum, præterquam atrox, super tot clades etiam novum, cùm stupore ac miraculo torpidos defixisset, et quì aderant consilium advocandum de eo censerent; negat consilii rem esse Scipio juvenis (26) fatalis dux hujusce belli. *Audendum atque agendum, non consultandum in tanto malo esse. Irent secum extemplò armati, qui rempublicam salvam vellent. Nusquam verius quàm ubi ea cogitentur, hostium castra esse.* Pergit ire, sequentibus paucis, in hos-

25 (*Nam ad vescendum facto perexiguo. utebantur*) Parum enim habebant argenti facti, argenti elaborati, quo ad vescendum uterentur.

26 (*Fatalis dux*) Fato destinatus dux ad hoc bellum egregiè conficiendum.

pitium Metelli: et, cùm concilium ibi juvenum de quibus allatum erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio, (27) *Ex mei animi sententia*, inquit, *ut ego rempublicam populi Romani non deseram, neque alium civem Romanum deserere patiar. Si sciens fallo, tum me, Jupiter Optime Maxime, domum, familiam, remque meam pessimo leto afficias! In hæc verba, L. Cæcili, jures postulo, ceterique qui adestis: qui non juraverit, in se hunc gladium strictum esse sciat.* Haud secùs pavidi, quàm si victorem Annibalem cernerent, jurant omnes, custodiendosque semetipsos Scipioni tradunt.

enu- ex ut qua- ho- m. a.

XLII. Eo tempore, quo hæc Canusii agebantur, Venusiam ad consulem ad quatuor millia peditum equitumque, qui sparsi fugâ per agros fuerant, pervenêre. Eos omnes Venusini per familias benignè accipiendos curandosque cùm divisissent; (28) in singulos equites togas et tunicas, et (29) quadrigatos nummos quinos vicenos, et peditibus denos, et arma,

27 (*Ex mei animi sententia... ut ego*) Formula jurisjurandi, quæ, ut evenit ferè in illis pervulgati usûs formulis non nulla supplenda relinquit. *Ex mei animi sententia*, i. e. verè et ex animo precor ita me dii juvent, ament, *ut ego rempublicam non deseram.*

28 (*In singulos equites togas et tunicas*) Hinc patet togas etiam à militantibus gestatas. At primò intelligendum est eos togis usos esse, non in acie sed in hibernis, aut in otio castrorum. Deinde ex eo quòd hîc solorum equitum fiat mentio; et in duodus ultimis locis suprà memoratis numerus togarum quæ mittuntur ad exercitus, longè minor sit tunicarum numero, nec sufficiens profectò ad totum exercitum vestiendum, sequi videtur togas honestioribus tantùm in usu fuisse, puta equitibus, centurionibus, etc.

29 (*Quadrigatos nummos quinos vicenos*) Uncias argenti Paris. tres cum una octava unciæ parte: *denos.* unciam unam cum uno unciæ quadrante.

quibus deerant, dederunt: ceteraque publicè ac privatim hospitaliter facta: certatumque ne à muliere Canusina populus Venusinus officiis vinceretur.

XLIII. Sed gravius onus Busæ multitudo faciebat, et jam ad decem millia hominum erant. Appiusque et Scipio postquam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nuncium extemplò mittunt, quantæ secum peditum equitumque copiæ essent; sciscitatumque simul, utrùm Venusiam adduci exercitum, an manere juberet Canusii. Varro ipse Canusium copias traduxit. Et jam aliqua species consularis exercitûs erat: mœnibusque se certè, et si non armis, ab hoste videbantur defensuri.

XLIV. Romam, ne has quidem reliquias superesse civium sociorumque, sed occidione occisos cum duobus exercitibus consules, deletasque omnes copias, allatum fuerat. Nunquam, salvâ urbe, tantùm pavoris tumultûsque intrà mœnia Romana fuit. Itaque succumbam oneri, neque aggrediar narrare, quæ edissertando minora vero fecero. Nunciabatur nec ulla jam castra Romana, nec ducem, nec militem esse: Annibalis Apuliam, Samnium, ac jam propè totam Italiam factam.

XLV. Nulla profectò alia gens tantâ mole cladis non obruta esset. Compares cladem ad Ægates insulas Carthaginiensium prælio navali acceptam, quâ fracti, Siciliâ ac Sardiniâ cessêre, hinc vectigales ac stipendiarios fieri se passi sunt: aut pugnam adversam in Africa, cui posteà hic ipse Annibal succubuit? Nulla ex parte comparandæ sunt, nisi, quòd minore animo latæ sunt.

XLVI. P. Furius Philus, et M. Pomponius prætores, senatum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis custodia consulerent. Neque enim dubitabant, deletis exercitibus, hostem ad *Senatus consulitur de urbis custodia.*

deos possent placare. Interim ex fatalibus libris sacrificia aliquot extraordinaria facta, inter quæ Gallus et Galla, Græcus et Græca, in foro Boario sub terra vivi demissi sunt in locum saxo conseptum, (34) jam antè hostiis humanis, minimè Romano sacro, imbutum.

L. Placatis satis, ut rebantur, diis, M. Claudius Marcellus ad Ostia mille et quingentos milites, quos in classem scriptos habebat, Romam, ut urbi præsidio essent, mittit: ipse legione classis (ea tertia legio erat) cum tribunis militum Teanum Sidicinum præmissâ, classe traditâ P. Furio Philo collegæ, paucos post dies Canusium magnis itineribus contendit.

LI. Dictator ex auctoritate Patrum dictus M. Junius et Ti. Sempronius magister equitum, delectu edito, juniores ab annis septemdecim (35) et quosdam prætextatos scribunt. Quatuor ex his legiones, et mille equites effecti. Item ad socios Latinumque nomen ad milites (36) ex formula accipiendos mittunt. Arma, tela, alia parari jubent: et vetera hostium spolia detrahunt templis porticibusque.

Octo millia servorum armantur.

LII. Et aliam formam novi delectûs inopia liberorum capitum ac necessitas dedit: octo millia juvenum validorum ex servitiis, priùs (37) sciscitantes singulos, vellentne militare;

cationibus. Sic Sallustius, Cat. c. 9. *In suppliciis deorum magnifici.*

34 (*Jam antè*) Anno ante hunc undecimo ad idem scelus prava religio Romanos impulerat.

35 (*Et quosdam prætextatos*) Qui nondum prætextam deposuerant, ut virilem togam sumerent. Pueri ingenui prætextam togam gerebant ad annum ætatis ferè decimum septimum.

36 (*Ex formula*) Quâ descriptum erat, quantum numerum militumque æque civitas Latini nomini sdare populo Romano deberet.

37 (*Sciscitantes singulos, vellent ne militare*) Id observat Livius, quia non illo modo agebatur cum civibus, qui non interrogabantur vellentne militare, sed citati ab nomina responderedebebant.

empta publicè armavérunt. Hic miles magis placuit, cùm pretio minore redimendi captivos copia fieret.

Annibalis oratio ad captivos Romanos.

LIII Namque Annibal, secundùm tam prosperam ad Cannas pugnam, victoris magis quàm bellum gerentis intentus curis, cùm captivis productis, segregatísque sociis, eos, sicut antè ad Trebiam Trasimenumque lacum, benignè allocutus, sine pretio dimisisset, Romanos quoque vocatos (quod nunquam aliàs anteà) satis miti sermone alloquitur: *Non internecinum sibi esse cum Romanis bellum: de dignitate atque imperio certare. Et patres virtuti Romanæ cessisse: et se id adniti, ut suæ invicem simul felicitati et virtuti cedatur. Itaque redimendi se captivis copiam facere. Pretium fore in capita, equiti* (38) *quingenos quadrigatos nummos, trecenos pediti, servo centum.*

Legati captivorum.

LIV. Quanquam aliquantùm adjiciebatur equitibus ad id pretium, quod pepigerant dedentes se; læti tamen quamcumque conditionem paciscendi acceperunt. Placuit suffragio ipsorum decem deligi qui Romam ad senatum irent. Nec pignus aliud fidei, quàm ut jurarent se redituros, acceptum. Missus cum his Carthalo nobilis Carthaginiensis; qui, si fortè ad pacem inclinarent animos, conditiones ferret. Cùm egressi castris essent, unus ex iis minimè Romani ingenii homo, velut aliquid oblitus (39) jurisjurandi solvendi causâ cùm in castra redisset, antè noctem comites assequitur.

LV. Ubi eos Romam venire nunciatum est, Carthaloni obviàm lictor missus, qui dictatoris verbis nunciaret, ut antè noctem excederet

38 (*Quingenos quadrigatos nummos*) Marcas nostrates 7. cum sex unciis et semuncia.

39 (*Jurisjurandi solvendi causâ cùm in castra redisset*) Quia juravérat se in castra Annibalis rediturum, interpretabatur se fraudulento illo reditu juriejurandi fidem exsolvisse.

finibus Romanis. Legatis captivorum senatus ab dictatore datus est.

Senatus censet captivos non esse redimendos.

LVI. Quanquam Patrum quoque plerosque captivi cognatione attingebant, præter exemplum civitatis minimè in captivos jam inde antiquitùs indulgentis, pecuniæ quoque summa homines movit: quia nec ærarium exhaurire, magnâ jam summâ erogatâ in servos ad militiam emendos armandosque, nec Annibalem maximè hujusce rei, ut fama erat, egentem locupletari volebant. Cùm triste responsum non redimi captivos redditum esset, novusque super veterem luctus tot jacturâ civium additus esset, cum magnis fletibus questibusque legatos ad portam prosecuti sunt.

Nimis callida jurisjurandi interpretatio.

LVII. Unus ex iis domum abiit, quòd falsi reditu in castra jurejurando se exsolvisset; quod ubi innotuit, relatumque ad senatum est, omnes censuerunt, comprehendendum, et custodibus publicè datis, deducendum ad Annibalem esse.

Defectio sociorum

LVIII. Quantò autem major hæc clades superioribus cladibus fuerit, vel ea res indicio est, quod qui sociorum ad eam diem firmi steterant, tum labare cœperunt, nullâ profectò aliâ de re quàm quòd desperare cœperant de imperio. Nec tamen hæc clades defectionesque sociorum moverunt, ut pacis unquam mentio apud Romanos fierit. Quo in tempore ipso adeò magno animo civitas fuit, ut consuli ex tanta clade, cujus ipse maxima causa fuisset, redeunti, et obviàm itum frequenter ab omnibus ordinibus sit, et gratiæ actæ, quòd de republica non desperasset. Cui, si Carthaginiensium ductor fuisset, nihil recusandum supplicii foret.

LIX. Dum hæc Romæ atque in Italia geruntur, nuncius victoriæ ad Cannas Carthaginem venerat Mago Amilcaris filius; is cùm ei

senatus datus esset, res gestas in Italia à fratre exposuit. Ad fidem deinde tam lætarum rerum effundi in vestibulo curiæ jussit annulos aureos, qui tantus acervus fuit, ut metientibus dimidium super tres modios explesse, sint quidam auctores. Fama tenuit, quæ propior vero est, haud plus fuisse modio. Adjecit deinde verbis, quò majoris cladis indicium esset, neminem nisi equitem, atque eorum ipsorum primores id gerere insigne.

LX. Summa fuit orationis : *Quò propiùs spes belli perficiendi sit ; eò magis omni ope juvandum Annibalem esse. Procul enim ab domo militiam esse, in media hostium terra, magnam vim frumenti pecuniæque absumi : et tot acies ut hostium exercitus delesse, ita victoris etiam copias parte aliquâ minuisse. Mittendum igitur supplementum esse, mittendam in stipendium pecuniam, frumentumque tam bene meritis de nomine Punico militibus.*

LXI. Secundùm hæc dicta Magonis lætis omnibus, Himilco vir factionis Barcinæ locum Hannonis increpandi esse ratus. *Quid est, Hanno*, inquit, *etiam nunc pœnitet belli suscepti adversùs Romanos ? Jube dedi Annibalem ; veta in tam prosperis rebus gratias diis immortalibus agi. Audiamus Romanum senatorem in Carthaginiensium curia.*

LXII. Tum Hanno. *Tacuissem hodiè, Patres conscripti, ne quid in communi omnium gaudio, nimis lætum quod esset vobis, loquerer. Nunc interroganti senatori, pœniteat ne me suscepti adversùs Romanos belli, si reticeam, aut superbus aut obnoxius videar. Quorum alterum est hominis, alienæ libertatis obliti, alterum suæ. Respondeam*, inquit, *Himilconi, non desisse pœnitere me belli, neque desiturum antè invictum vestrum imperatorem incusare, quàm finitum aliquâ tolerabili conditione bellum videro : nec mihi pacis antiquæ desiderium ulla*

Oratio Hanno. nis de Annibale.

alia res, quàm pax nova finiet. Itaque ista quæ modò Mago jactavit, Himilconi cæterique Annibalis satellitibus jam læta sunt, mihi possunt læta esse, quia res bello benè gestæ, si volumus fortunâ uti, pacem nobis æquiorem dabunt. Nam si prætermittimus hoc tempus, quo magis dare quàm accipere possumus videri pacem, vereor ne hæc quoque lætitia luxuriet nobis, ac vana evadat. Quæ tamen nunc quoque qualis est! occidi exercitus hostium: mittite milites mihi. Quid aliud rogares, si esses victus! Hostium cepi bina castra, prædæ videlicet plena, et commeatuum: frumentum et pecuniam date. Quid aliud, inquam, si spoliatus, si exutus castris esses, peteres! Et ne omnia ipse mirer: (mihi quoquè enim, quoniam respondi Himilconi, interrogare jus fasque est) velim seu Himilco, seu Mago respondeat; cùm ad internicionem Romani imperii pugnatum ad Cannas sit, constetque in defectione totam Italiam esse, primùm ecquis Latini nominis populus defecerit ad nos, deindè ecquis homo ex quinque et triginta tribubus ad Annibalem transfugerit.

LXIII. Cùm utrumque Mago negasset, *Hostium quidem ergo*, inquit, *adhuc multùm superest. Sed multitudo ea quid animorum, quidve spei habeat, scire velim.* Cùm id nescire Mago diceret, *nihil facilius scitu est, inquit, ecquos legatos ad Annibalem Romani miserunt de pace? Ecquam denique mentionem pacis Romæ factam esse, allatum ad vos est!* Cùm id quoque negasset, *Bellum igitur*, inquit, *tàm integrum habemus, quam habuimus quâ die Annibal in Italiam est ingressus.*

LXIV. *Quàm varia victoria priore Punico bello fuerit, plerique, qui meminerimus, supersumus. Nunquam terrâ marique magis prosperæ res nostræ visæ sunt, quàm antè consules C. Luctatium et A. Postumium fuerunt. Luctatio et Posthumio consulibus devicti ad Æga-*

tes insulas sumus. Quòd si (id quod dii omen avertant) nunc quoque fortuna aliquid variaverit : tum pacem speratis, cùm vincemur, quam nunc , cùm vicimus , dat nemo ? Ego , si quis de pace consulet , seu de ferenda hostibus , seu accipienda , habeo quid sententiæ dicam : si de iis quæ Mago postulat , refertis : nec victoribus mitti attinere puto , et frustrantibus nos falsâ atque inani victoriâ multò minùs censeo mittenda esse.

Senatusconsultum de supplemento Annibali mittendo.

LXVI. Haud multos movit Hannonis oratio. Nam et simultas cum familia Barcina nihil , quò vanius fieret gaudium suum , auribus admittebat : debellatumque mox fore , si adniti paululùm voluissent , rebantur. Itaque ingenti consensu fit senatusconsultum , ut Annibali quatuor Numidarum millia in suplementum mitterentur et quadraginta elephanti , et argenti multa talenta. Dictatorque cum Magone in Hispaniam præmissus est ad conducenda vigenti millia peditum , quatuor equitum , quibus exercitus qui in Italia quique in Hispania erant supplerentur. Ceterùm hæc ut in secundis rebus , segniter otioseque gesta sunt.

NARRATIO XL.

Defectio Campanorum à Romanis ad Annibalem.

Post Cannensem pugnam Annibal ex Apulia in Campaniam movit. Erat Capuæ Pacuvius Calavius , nobilis idem ac popularis homo , qui senatum Campanum plebi , et plebem sibi abnoxiam fecerat. Is auctor fuit statim deficiendi ad Annibalem. Quidam tamen Campanorum nobilissimi pervicerunt ut legati ad Varronem consulem mitterentur. Cùm redissent , ac legationem renunciassent , tum plebes ad defectionem , ac pars major senatûs

U.c.536. a.C. 216.

maximè spectare cœpit. Ea ne fieret, summâ ope Decius Magius, et Perolla Pacuvii filius, restitére. Magium Annibal sibi dedi postulavit; at Perollæ pepercit victus patris precibus lacrymisque, eum etiam cum patre ad cœnam vocari jussit. Inter epulas patrem è convivio egressum secutus filius, consilium ei suum de interficiendo Annibale declarat. Dehortatur eum pater. Magius ab Annibale Carthaginem missus Cyrenas tempestate delatus, ad statuam Ptolemæi regis confugit, qui in libertatem eum vindicavit. Annibal interea, multis civitatibus expugnatis, Capuam concessit in hiberna. Ibi voluptates immodicæ exercitum fregerunt penitùs et enervárunt.

ANNIBAL, post Cannensem pugnam confestim ex Apulia in Samnium moverat. Inde Capuam flectit iter, (1) luxuriantem longâ felicitate atque indulgentiâ fortunæ, maximè tamen, inter corrupta omnia, licentiâ plebis sine modo libertatem exercentis.

Pacuvius Calavius senatum Campanum sibi obnoxium facit.

II. Senatum et sibi et plebi obnoxium Pacuvius Calavius fecerat; nobilis idem ac popularis homo, ceterùm malis artibus nactus opes. Is cùm eo fortè anno, quo res malè gesta ad Trasimenum est, in summo magistratu esset, jam diu infestam senatui plebem, ratus, per occasionem novandi res, magnum ausuram facinus, ut, si in ea loca Annibal cum victore exercitu venisset, trucidato senatu traderet Capuam Pœnis; improbus homo, sed non ad extremum perditus, cùm mallet incolumi, quàm eversâ republicâ dominari, nullam autem incolumem esse orbatam publico consilio crederet, rationem iniit, quâ et senatum servaret, et obnoxium sibi ac plebi faceret.

III. Vocato senatu, cùm præfatus esset, *Majorem multò rem magisque timendam instare.*

1 (*Luxuriantem*) Verbo *luxuriari* exprimuntur omnia vitia quæ ex otio nimiâque copiâ nascuntur, deliciæ, superbia, contemptus legum, etc.

Non

Non enim per defectionem ad tollendum ex civitate senatum plebem spectare, sed per cædem senatûs vacuam rempublicam tradere Annibali ac Pœnis velle. Eo se periculo posse, liberare eos, si se permittant sibi, et certaminum in republica obliti, credant.

IV. Cùm omnes victi metu permitterent, *Claudam in curia vos*, inquit, *et tanquam et ipse cogitati facinoris particeps, approbando consilia, quibus nequicquam adversarer, viam saluti vestræ inveniam. In hoc fidem, quàm vultis ipsi, accipite.* Fide datâ egressus, claudi curiam jubet, præsidiumque in vestibulo reliquit, ne quis adire curiam injussu suo, neve inde egredi possit.

V. Tunc vocato ad concionem pupulo, *Quod sæpe*, inquit, *optastis, Campani, ut, supplicii sumendi vobis ex improbo ac detestabili senatu potestas esset; eam nunc tutam habetis ac liberam. Clausos omnes in curiam accipite, solos, inermes. Sed ante omnia* (2) *ita vos iræ indulgere oportet, ut potiorem irâ salutem atque utilitatem vestram habeatis. Etenim hos* (*ut opinor*) *odistis senatores, non senatum omninò habere non vultis. Quippe aut rex*, (*quod abominandum*) *aut, quod unum liberæ civitatis consilium est, senatus habendus est. Itaque duæ res simul agendæ sunt vobis, ut et veterem senatum tollatis, et novum cooptetis. Citari singulos senatores jubebo, de quorum capite vos consulam. Quod de quoque censueritis, fiet. Sed priùs in ejus locum virum fortem ac strenuum novum senatorem cooptabitis, quàm de noxio supplicium sumatur.*

VI. Inde consedit, et nominibus in urnam conjectis citari quod primum sorte nomen excidit, ipsumque è curia produci jussit. Ubi

2 (*Ita vos iræ indulgere oportet, ut*) Particula *ità* hoc loco vim habet restringendi, non intendendi. Iræ vestræ indulgete, sed ita tamen ut...

auditum est nomen, malum et improbum pro se quisque clamare, et supplicio dignum. Tunc Pacuvius, *Video quæ sententia de hoc sit data. Ejicitur. Pro malo atque improbo bonum senatorem et justum eligite.* Primò silentium erat, inopiâ potioris subjiciundi: deinde, cùm aliquis, omissâ verecundiâ, quempiam nominasset, multò major extemplò clamor oriebatur, cùm alii negarent posse, alii nunc probra, nunc humilitatem sordidamque inopiam, et pudendæ artis aut quæstûs genus, objicerent. Hoc multò magis in secundo ac tertio citato senatore factum est; ut (3) ipsius pœnitere homines apparet, quem autem in ejus substituerent locum deesse. Ita dilabi homines, notissimum quodque malum maximè tolerabile dicentes esse, jubentesque senatum ex custodia dimitti.

VII. Hoc modo Pacuvius cùm obnoxium vitæ beneficio senatum multò sibi magis quàm plebi fecisset, sine armis, jam omnibus concedentibus, dominabatur. Hinc senatores, omissâ dignitatis libertatisque memoriâ, plebem adulari, salutare, benignè invitare, apparatis accipere epulis, eas causas suscipere, ei semper parti adesse, (4) secundùm eam litem judices dare, quæ magis popularis aptiorque in vulgus favori conciliando esset. Jam verò nihil in senatu actum aliter, quàm si plebis ibi esset concilium.

VIII. Prona semper civitas in luxuriam, non ingeniorum modò vitio, sed affluenti copiâ voluptatum et illecebris omnis amœnitatis ma-

3 (*Ipsius pœnitere homines*) Ipsum hominibus displicere.

4 (*Secundùm eam litem judices dare*) Dabant, assignabant judices pronos ad favendum ei litigatori, qui magis acceptus populo esset. Apud Campanos nimirum quemadmodum et apud Romanos, magistratus judicem litigantibus dabat, non ipse per se controversias, saltem plerasque, cognoscebat.

ritimæ terrestrisque, tum verò ita obsequio principum et licentiâ plebei lascivire, ut nec libidini nec sumptibus modus esset. Ad contemptum legum, magistratuum, senatûs, accessit tum, post Cannensem cladem, ut, cujus aliqua erat verecundia, Romanum quoque imperium spernerent. Id modò erat in mora ne extemplò deficerent, quòd connubium vetustum multas familias claras ac potentes Romanis miscuerat: et cùm militarent aliquot apud Romanos, maximum vinculum erant trecenti equites, nobilissimus quisque Campanorum, in præsidia Siculorum urbium delecti ab Romanis ac missi.

IX. Hòrum, parentes cognatique ægrè pervicerunt, ut legati ad consulem Romanum mitterentur. Ii, nondum Canusium profectum, sed Venusiæ cum paucis ac semiermibus consulem invenerunt, quàm poterat maximè miserabilem bonis sociis; superbis atque infidelibus, ut erant Campani, spernendum. Et auxit rerum suarum suîque contemptum consul, nimis detegendo cladem nudandoque. Nam cùm legati, ægrè ferre senatum populumque Campanum, adversi quicquam evenisse Romanis, nunciassent, pollicerenturque omnia quæ ad bellum opus essent; ita respondit ut nihil Romanis ad Cannas, ne quod supplerent quidem, relictum esse, ostenderet. *Legati Campanorum ad Coss. Rom.*

X. Redeuntes domum ita renunciant legationem, uti deletum omnibus videretur nomen Romanum. Extemplò plebes ad defectionem ac pars major senatûs spectare. Extracta tamen, auctoritatibus seniorum, per paucos dies est res: postremò vicit sententia plurium, ut iidem legati, qui ad consulem Romanum ierant, ad Annibalem mitterentur.

XI. Legati pacem cum eo (5) conditionibus fecerunt: *Ne quis imperator magistratusve*

5 (*Conditionibus*) Hæc vox sic nudè posita exprî-

Pœnorum jus ullum in civem Campanum haberet, neve civis Campanus invitus militaret, munusve faceret. Ut suæ leges, sui magistratus Capuæ essent. Ut trecentos ex Romanis captivis Pœnus daret Campanis, quos ipsi elegissent; cum quibus equitum Campanorum, qui in Sicilia stipendia facerent, permutatio fieret. Hæc pacta: illa insuper, quàm quæ pacta erant, facinora Campani ediderunt. Nam (6) præfectos sociûm, civesque Romanos alios, partim aliquo militiæ munere occupatos, partim privatis negotiis implicitos, plebs repentè omnes comprehensos, velut custodiæ causâ, balneis includi jussit: ubi fervore atque æstu animâ interclusâ, fœdum in modum exspirarent.

Decius Magius versa- Pœ-

XII. Ea ne fierent, neu legatio mitteretur ad Pœnum, summâ ope Decius Magius, vir cui ad summam auctoritatem nihil præter sanam civium mentem defuit, restiterat. Ut verò præsidium mitti ab Annibale audivit, (7) Pyrrhi superbam dominationem, miserabilemque Tarentinorum servitutem, exempla referens, primò, ne reciperetur præsidium, palam vociferatus est: deinde, ut receptum aut ejiceretur, aut, si malum facinus, quòd à vetustissimis sociis consanguineisque defecissent, forti ac memorabili facinore purgare vellent, ut, interfecto Punico præsidio, restituerent se Romanis.

XIII. Hæc (neque enim occultè agebantur) cùm relata Annibali essent, primò misit, qui

mit fœdus certis legibus factum, non ita ut hi se permittant illius arbitrio.

6 (*Præfectos sociûm, civesque Romanos alios*) Hinc patet præfectos sociûm; qui in sociali exercitu eumdum honoris ac potestatis gradum tenebant, quem in legione tribuni militum, cives Romanos fuisse.

7 (*Pyrrhi superbam dominationem*) Pyrrhus à Tarentinis accitus in Italiam, illorum licentiam severâ disciplinâ coercuit, atque etiam dominum potiùs quàm socium egit.

vocarent Magium ad sese in castra: deinde cùm is ferociter negasset se iturum (nec enim Annibali jus esse in civem Campanum) concitatus irâ Pœnus comprehendi hominem, vinctumque attrahi ad se jussit. Veritus deinde, ne quid, inter vim, tumultûs, atque, ex concitatione animorum, inconsulti certaminis oriretur, ipse, præmisso nuncio ad Marium Blosium prætorem Campanum, postero die se Capuæ futurum, proficiscitur è castris cum modico præsidio.

Ejus constantia.

XIV. Marius concione advocatâ edicit, ut frequentes cum conjugibus ac liberis obviàm irent Annibali. Ab universis id non obedienter modò, sed enixè, favore etiam vulgi, et studio visendi tot jam victoriis clarum imperatorem, factum est. Decius Magius nec obviàm egressus est, nec, quo timorem aliquem ex conscientiâ significare posset, privatim se tenuit: in foro cum filio clientibusque paucis otiosè inambulavit, (8) trepidante totâ civitate ad excipiendum Pœnum, visendumque.

XV. Annibal ingressus urbem, senatum extemplò postulat: precantibusque inde primoribus Campanorum, ne quid eo die seriæ rei gereret, diemque ut ipse adventu suo festum lætus ac libens celebraret, quanquàm præceps ingenio in iram erat, tamen ne quid in principio negaret, visendâ urbe magnam diei partem consumpsit.

XVI. Diversatus est apud Minios Celeres, inclytos nobilitate ac divitiis. Eò Pacuvius Calavius, princeps factionis ejus, quæ traxerat rem ad Pœnos, filium juvenem adduxit, abstractum abs Decii Magii latere, cum quo ferocissimè pro Romana societate adversùs Punicum fœdus steterat: nec eum aut inclinata in partem alteram civitas, aut patria majestas sen-

8 (*Trepidante*) Tumultuante, multo hominum per vias hinc inde discursu agitatâ.

tentiâ depulerat. Huic tum pater juveni Annibalem deprecando magis quàm purgando placavit, victusque patris precibus lacrymisque, etiam ad cœnam eum cum patre vocari jussit: cui convivio neminem Campanum, præterquam hospites, Jubelliumque Tauream insignem bello virum, adhibiturus erat.

XVII. (9) Cœperunt epulari de die: et convivium non ex more Punico, aut militari disciplina esse, sed, ut in civitate, atque etiam domo luxuriosa, omnibus voluptatum illecebris instructum. Unus nec dominorum invitatione, nec ipsius interdum Annibalis, Calavii filius Perolla vinci potuit: ipse valetudinem excusans, patre animi quoque ejus (10) haud mirabilem interturbationem causante.

XVIII. Solis fermè occasu patrem Calavium ex convivio egressum secutus filius, ubi in secretum (hortus erat posticis ædium partibus) pervenerunt, *Consilium*, inquit, *affero, pater, quo non veniam solùm peccati, quòd defecimus ad Annibalem, impetraturi ab Romanis; sed in multo majore dignitate et gratia simus Campani, quàm unquam fuimus.* Cùm mirabundus pater, quidnam id esset consilii, quæreret, togâ rejectâ ab humero, latus succinctum gladio nudat: *Jam ego*, inquit, *sanguine Annibalis sanciam Romanum fœdus. Te id prius scire volui, si fortè abesse, dum facinus patratur, malles.*

9 (*Cœperunt epulari de die*) Cùm multùm adhuc diei supereset. Hoc notat Livius, tanquam parùm severum et sobrium. Legitima enim convivii hora apud veteres erat solis occasus, aut certè decima diei hora. Itaque *partem solido domere de die*, ut loquitur Horatius, luxuriæ esse videbatur.

10 (*Haud mirabilem interturbationem*) Ortam scilicet ab Annibalis conspectu, cui se paucas ante horas infensissimum hostem professus erat.

XIX. Quæ ubi vidit audivitque senex, velut si jam agendis, quæ audiebat, interesset, amens metu, *Per ego te*, inquit, *fili, quæcumque jura liberos jungunt parentibus, precor quæsoque, ne ante oculos patris* (11) *facere et pati omnia infanda velis. Paucæ horæ sunt, intra quas jurantes per quicquid deorum est, dextræ dextras jungentes, fidem obstrinximus,* (12) *ut sacratas fide manus, digressi ab colloquio, extemplò in eum armaremus? Surgis ab hospitali mensa, ad quam tertius Campanorum adhibitus ab Annibale es, ut eam ipsam mensam cruentares hospitis sanguine? Annibalem pater filio meo potui placare; filium Annibali non possum!* *Dehortatur eum pater.*

XX. *Sed sit nihil sancti, non fides, non religio, non pietas: audeantur infanda, si non perniciem nobis cum scelere afferunt. Unus aggressurus es Annibalem? Quid illa turba tot liberorum servorumque? Quid in unum intenti omnium oculi? Quid tot dextræ? torpescentne in amentia illa? Vultum ipsius Annibalis, quem armati exercitus sustinere nequeunt, quem horret populus Romanus, tu sustinebis? Et, alia auxilia desint, meipsum ferire, corpus meum opponentem pro corpore Annibalis, sustinebis? Atqui per meum pectus petendus ille tibi transfigendusque est. Deterreri hîc sine te potiùs, quàm illic vinci. Valeant preces apud te meæ, sicut pro te hodie valuerunt.*

XXI. Lacrymantem inde juvenem cernens, *Patri cedit Perrolla.*

11 (*Facere et pati omnia infanda*) Id facere, quo omnia scelera continentur; pati crudelissima supplicia. Ceterùm hujus omnibus numeris absolutæ orationis vim et pulchritudinem singularem egregiè exponit, et intuendam ac penè pertractandam præbet clarissimus Rollinus, *Traité des Etudes*, T. II. c. 3. §. II. art. 1.

12 (*Ut sacratas*) Num ideo fidem dedimus Annibali, ut juri jurandi religione consecratas manus in eum armaremus?

medium complectitur, atque osculo hærens, non antè precibus, abstitit, quàm pervicit, ut gladium poneret, fidemque daret, nihil facturum tale. Tum juvenis: *Ego quidem*, inquit, *quam patriæ debeo pietatem exsolvam patri. Tuam doleo vicem, cui ter proditæ patriæ sustinendum est crimen: semel, cum defectionis ab Romanis, iterùm, cùm pacis cum Annibale fuisti auctor; tertio hodie, cùm restituendæ Romanis Capuæ mora atque impedimentum es. Tu patria, ferrum, quo pro te armatus hanc arcem defendere volebam, hosti minimè parcens, quando parens extorquet, recipe.* Hæc cùm dixisset, gladium in publicum trans maceriam horti abjecit: et, quo minùs res suspecta esset se ipse convivio reddidit.

Annibal Decium Magium sibi dedi postulat.

XXII. Postero die senatus frequens datus Annibali. Ubi prima ejus oratio perblanda ac benigna fuit, quâ gratias egit Campanis, quòd amicitiam suam Romanæ societati præposuissent: et inter cetera magnifica promissa pollicitus, brevi caput Italiæ omni Capuam fore, juraque inde cum ceteris populis Romanum etiam petiturum. *Unum esse exsortem Punicæ amicitiæ fœderisque secum facti, quem neque esse Campanum, neque dici debere, Magium Decium. Eum postulare, ut sibi dedatur, ac se præsente de eo referatur, senatûsque consultum fiat.*

Magius abducitur in castra Annibalis.

XXIII. Omnes in eam sententiam ierunt: quanquam magnæ parti, et vir indignus eâ calamitate, et haud parvo initio minui videbatur jus libertatis. Egressus curiâ, (13) in templo magistratus consedit: comprehendique Decium Magium, atque ante pedes destitutum

13 (*In templo magistratus consedit*) In loco qui juri dicundo destinatus erat, quique ideo *templum* hîc vocatur, quòd nimirum auguriis consecratus esset. Templum enim est omnis locus auguriis consecratus

causam dicere jussit. Qui cùm, manente ferociâ animi, negaret lege fœderis id cogi posse, tum injectæ catenæ, ducique ante lictorem in castra est jussus. Quoad capite aperto est ductus, concionabundus incessit, ad circumfusam undique multitudinem vociferans: *Habetis libertatem, Campani, quam petistis. Foro medio, luce clarâ, videntibus vobis, nulli Campanorum secundus, vinctus ad mortem rapior. Quid violentius Capuâ captâ fieret? Ite obviàm Annibali, exornate urbem, diemque adventûs ejus consecrate, ut hunc triumphum de cive vestro spectetis.*

XXIV. Hæc vociferanti cùm moveri vulgus videretur, obvolutum caput est, ociùsque rapi extra portam jussus. Ita in castra perducitur: extemplòque impositus in navim, et Carthaginem missus; ne motu aliquo Capuæ ex indignitate rei orto, senatum quoque pœniteret dediti (14) principis: et, (15) legatione missâ ad repetendum eum, ne aut negando rem, quam primùm peterent, offendendi sibi novi socii; aut tribuendo, habendus Capuæ esset seditionis ac turbarum auctor.

XXV. Navem Cyrenas detulit tempestas (16) quæ tum in ditione regum erant. Ibi cùm Magius ad statuam Ptolemæi regis confugisset, deportatus à custodibus Alexandriam ad Ptolemæum, cùm eum docuisset, contra jus fœderis vinctum se ab Annibale esse, vinculis liberatur; permissumque ut rediret, seu Romam, seu Capuam mallet. *Nec* Magius *Capuam sibi tutam* dicere, *et Romam eo tempore, quo inter Romanos Campanosque bellum sit, trans-*

Cyrenas appulsus confugit ad statuam Regis.

14 (*Principis*) Unius è principibus Capuæ viris.

15 (*Legatione missâ*) Si legatio mitteretur ad repetendam eum.

16 (*Quæ tum in ditione regum erant*) Cùm hæc scriberet Livius, Cyrenæ jam diu erant in ditione populi Romani.

fugæ magis quàm hospitis fore domicilium. Nusquam malle, quàm in regno ejus vivere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.

nibal apo- et lam trà at.

XXVI. Annibal Capuâ receptâ, cùm Neapolitanorum animos partim spe, partim metu nequicquam tentasset, in agrum Nolanum traducit; senatores, legatos properè ad prætorem Romanum Marcellum Claudium, qui Canusii cum exercitu erat, mittunt; docentque quanto in discrimine sit Nolana res. *Agrum Annibalis esse, et urbem extemplò futuram, ni subveniatur.* Marcellus à Canusis sub adventum prætoris Romani, Pœnus agro Nolano excessit: et ad mare proximè Neapolim descendit, cupidus maritimi oppidi potiundi, quò cursus navibus tutus ex Africâ esset. Ceterùm posteà quàm Neapolim à præfecto Romano Junio Silano teneri accepit; petit Nuceriam. Eam cùm aliquandiù circumsedisset, fame demùm in deditionem accepit: pactus, ut inermes cum singulis abirent vestimentis. Præmia atque honores iis qui remansissent, ac militare vellent secum, proposuit, nec ea spes quemquam tenuit. Deinde castra Nolam cùm rursùs movisset, à Marcello circà urbis portas victus est. Ingens eo die res, ac nescio an maxima illo bello gesta sit. Non vinci enim ab Annibale vincentibus difficilius fuit, quàm posteà vincere.

Ca- n in rna cor- pitur us citus

XXVII. Annibal spe potiundæ Nolæ adempta exercitum ad Casilinum ducit, ubi tempus frustrà quoque cùm tereret, castris communitis, ne omissa res videretur, in hiberna Capuam concessit. Ibi partem majorem hyemis exercitum in tectis habuit, adversùs omnia humana mala sæpè ac diù duratum, bonis inexpertum atque insuetum. Itaque quos nulla mali vicerat vis perdidere nimia bona, ac voluptates immodicæ; et eò impensiùs, quò avidiùs ex insolen-

tiâ in eas se merserat. Somnus enim et vinum et epulæ, et scorta balneaque et otium consuetudine in dies blandius, ita inervaverunt corpora animosque ut magis deinde præteritæ victoriæ eos, quàm præsentes tutarent vires; majus quid peccatum ducis apud peritos artium militarium haberet, quàm quod non ex Cannensi acie protinùs ad urbem Romanam duxisset. Illa enim cunctatio distulisse modò victoriam videri potuit; hic error vires ademisse ad vincendum. Itaque Hercule, velut si cum alio exercitu à Capuâ exiret, nihil usquàm pristinæ disciplinæ tenuit. Nàm et redierunt plerique scortis implicîti; et ubi primùm sub pellibus haberi cœpti sunt, viaque et alius militaris labor excepit, tyronum modo corporibus animisque deficiebant. Et deindè per omne æstivorum tempus magna pars sine commeatibus ab signis dilabebant: neque aliæ tenebræ, quàm Capua desertoribus erant.

rat legiones, prodi id oppidum ratus. Ibi legati Campani ad eum venerunt querentes simul orantesque. Quibus Annibal magnificè respondit, *Et antea solvisse obsidionem, et nunc adventum suum consules non laturos.* Cum hâc spe dimissi legati vix regredi Capuam, jam duplici fossâ valloque cinctam, potuerunt.

VII. Jam fermè in exitu annus erat, Romam venit Claudius ut comitia perficeret. Fulvius ad Capuam mansit; prioris anni consulibus prorogatum imperium est; adjectumque ne à Capua quam obsidebant, abscederent, priusquàm expugnassent. Ea tum cura maximè intentos habebat Romanos. Vis omnis belli versa in Capuam erat. Obsidebatur tamen acriùs, quàm oppugnabatur; nec aut famem tolerare servitia ac plebs poterant, aut mittere nuncios ad Annibalem per custodias tam arctas. Inventus est Numida, qui acceptis litteris, evasurum se professus, ut promissum præstaret per media Romana castra. Nocte egressus, spem accendit Campanis, dum aliquid virium superesset, ab omni parte eruptionem tentandi. Cetèrùm in multis certaminibus equestria prælia fermè prospera faciebant: pedites superabantur.

nnibal defen- idam puam it.

VIII. Cùm in hoc statu ad Capuam res essent, Annibalem diversum Tarentinæ arcis potiundæ Capuæque retinendæ trahebant curæ. Vicit tamen respectus Capuæ, in quam omnium sociorum hostiumque conversos videbat animos: documento futuræ, qualemcumque eventum defectio ab Romanis habuisset. Igitur magnâ parte impedimentorum relictâ in Bruttiis, et omni graviore armatu, cum delectis peditum equitumque quàm poterat aptissimis ad maturandum iter, in Campaniam contendit. Secuti tamen tam raptim euntem tres et triginta elephanti.

IX. In valle occulta post Tifata montem imminentem Capuæ consedit. Inde præmisit ante nuncios Capuam, quo tempore castra Romana aggressurus esset, ut eodem et illi ad eruptionem parati portis omnibus sese effunderent. Cæsa eo die, qui hujus pugnæ auctores sunt; undecim millia hostium tradunt: apud alios nequaquam tantam molem pugnæ invenio: plusque pavoris, quàm certaminis fuisse.

X. Ceterùm Annibal ut nec hostes elici ampliùs ad pugnam vidit, nec per castra eorum perrumpi ad Capuam posse: abscedere irrito incœpto, et movere à Capua statuit castra. Multa secum quò jam inde ire pergeret volventi subiit animum impetus caput ipsum belli Romam petendi. Cujus rei semper cupitæ prætermissam occasionem post Cannensem pugnam, et alii vulgò fremebant, et ipse non dissimulabat: nec opinato pavore ac tumultu non esse desperandum aliquam partem urbis occupari posse, et si Roma in discrimine esset, Capuam extemplò omissuros imperatores Romanos, qui si divisissent copias, utrumque infirmiorem factum, aut sibi, aut Campanis benè gerendæ rei fortunam daturos esse. *Romam petit.*

XI. Una cura angebat, ne ubi abscessisset, extemplò dederentur Campani. Numidam promptum ad omnia audenda donis perlicit, ut litteris acceptis, specie transfugæ castra Romana ingressus, alterâ parte Capuam clam pervadat. Litteræ autem erant adhortatione plenæ. *Profectionem suam, quæ salutaris illis foret, abstracturam ad defendendam Romam ab oppugnanda Capua duces atque exercitus Romanos. Ne desponderent animos. Tolerandos paucos dies, totam soluturos obsidionem.* Inde cibariis decem dierum præparatis, deductas nocte ad fluvium Vulturnum legiones ante lucem trajecit.

XII. Id priusquàm fieret, ita futurum compertum ex transfugis Fulvius Flaccus senatui Romano cùm scripsisset, variè hominum animi pro cujusque animo affecti sunt. Ut in re tam trepida, senatu extemplò vocato, P. Cornelius, cui Asinæ cognomen erat, omnes duces exercitusque ex tota Italia ad urbis præsidium revocabat. Fabius Maximus abscedi à Capua, terrerique et circumagi ad nutus comminationesque Annibalis, flagitium ducebat. *Qui ad Cannas victor, ire tamen ad urbem ausus non esset, eum à Capua repulsum spem potiundæ urbis Romæ cepisse? Non ad Romam obsidendam, sed ad Capuam liberandam obsidione ire. Romam cùm eo exercitu, qui ad urbem esset, Jovem fœderum ruptorum ab Annibale testem, devsque alios defensuros esse.*

XIII. Has diversas sententias media sententia P. Valerii vicit: qui utriusque rei memor imperatoribus, qui ad Capuam essent, scribendum censuit, ut ab reliquo et duce et exercitu Capua rectè obsideretur; ad prohibendam obsidione patriam, Romam veniendum esse.

XVI. Hoc senatusconsulto Capuam perlato, Q. Fulvius proconsul, è tribus exercitibus milite electo, ad quindecim millia peditum, mille equites Vulturnum traducit. Inde cùm Annibalem Latinâ viâ iturum satis comperisset, ipse per Appiæ municipia, quæque propter eam viam sunt, præmisit, ut commeatus paratos haberent, et in viam proferrent: præsidiaque in urbes contraherent, ut sua cuique respublica in manu esset. Alacresque milites alius alium, ut adderet gradum memor, ad defendendam ire patriam, hortabantur.

XV. Romam Fregellanus nuncius, diem noctemque itinere continuato, ingentem attulit terrorem; tumultuosiùs, quàm allatum erat,

cursus hominum affingentium vana auditis, totam urbem conciverat. Ploratus mulierum non ex privatis solùm domibus exaudiebatur; sed undique matronæ in publicum effusæ circà deûm delubra discurrunt, crinibus passis aras verrentes, nixæ genibus, supinas manus ad cœlum ac deos tendentes, orantesque ut urbem Romam è manibus hostium eriperent, matresque Romanas et liberos parvos inviolatos servarent. Senatus magistratibus in foro præstò est, si quid consulere velint. Alii accipiunt imperia, discedunt-que ad suas quisque officiorum partes: alii offerunt se, si quò usus operæ sit. Præsidia in arce, in Capitolio, in muris, circà urbem, in monte etiam Albano atque arce Æsulana ponuntur.

XVI. Inter hunc tumultum Q. Fulvius proconsul advenit. (1) Cui ne minueretur imperium, si in urbem venisset, decernit senatus; ut Q. Fulvio par cum consulibus imperium esset. Porta Capena cum exercitu Romam ingressus, mediâ urbe per Carinas Esquilias contendit; indè ingressus inter Esquilinam Collinamque portam posuit castra.

Annibal ad Anienem castrà locat.

XVII. Inter hæc Annibal ad Anienem fluvium, tria millia passuum ab urbe, castra admovit. Ibi stativis positis, ipse cum duobus millibus equitum à porta Collina usque ad Herculis templum est progressus: atque unde proximè poterat, mœnia situmque urbis obequitans contemplabatur. Id eum tam licenter atque otiosè facere Flacco indignum visum est. Itaque immisit equites, submoverique atque in castra redigi hostium equitatum jussit. Cùm commissum prælium esset, consules transfugas Numidarum, qui tum in Aventino ad mille et ducentos erant,

1 (*Cui ne minueretur imperium, si in urbem venisset*) Ne Fulvius intrando urbem amitteret imperandi jus. In urbe enim pro consule nemo habebat imperium, sed tantùm extra urbem.

mediâ urbe transire Esquilias jusserunt : nullos aptiores, inter convalles tectaque hortorum et sepulcra aut cavas undique vias, ad pugnandum futuros rati. Quos (2) cùm ex arce Capitolioque clivo Publico in equis decurrentes quidam vidissent, captum Aventinum conclamaverunt. Ea res tantum tumultum ac fugam præbuit, ut nisi castra Punica extrà urbem fuissent, effusura se omnis pavida multitudo fuerit. Tunc in domos atque in tecta refugiebant, vagosque in viis suos pro hostibus lapidibus telisque incessebant. Nec comprimi tumultus aperirique error poterat, refertis itineribus agrestium turbâ pecorumque, quæ repentinus pavor in urbem compulerat. Equestre prælium secundum fuit, summotique hostes sunt : et quia multis locis comprimendi tumultus erant, qui temerè oriebantur, placuit omnes qui dictatores, consules, censoresve fuissent, cum imperio esse, donec recessisset à muris hostis. Et diei quod reliquum fuit, et nocte insequenti multi temerè excitati tumultus sunt, compressique.

Instructas utrinque acies empesas diri-

XVIII. Postero die transgressus Anienem Annibal, in aciem omnes copias aduxit : nec Flaccus consulesque certamen detrectavere. Instructis utrinque exercitibus in ejus pugnæ casum, in qua urbis Roma victori præmium

2 (*Cùm ex arce Capitolioque*) Cùm spectantes ex arce Capitolioque quidam vidissent, Numidas clivo Publico in equis decurrentes ex Aventino. Romani spectabant ex utraque montis parte, altera, quæ arx dicitur, altera, quæ Capitolium. Duæ enim partes duo vertices montis Capitolini sunt, arx et Capitolium. Itaque non potest uno eodemque clivo *ex arce* simul *Capitolioque* descendi. Deinde ipsa mentio clivi Publici, qui ad Aventinum ducebat, clarè probat non ex Capitollo decurrisse Numidas. Ceterùm hunc clivum *Publicium* dictum esse, non *Publicum*, constat ex Varrone, et Festo, et ipso Livio.

esset, imber ingens grandine mistus ita utramque aciem turbavit, ut vix armis retentis in castra sese receperint, nullius rei minore, quàm hostium metu. Et postero die eodem loco acies instructas eadem tempestas diremit. Ubi recepissent se in castra, mira serenitas cum tranquillitate oriebatur. In religionem ea res apud Pœnos versa est: auditaque vox Annibalis fertur, *Potiundæ sibi urbis Romæ, modò mentem non dari, modò fortunam.*

XIX. Minuêre etiam spem ejus et aliæ, parva magnaque, res: magna illa, quòd cùm ipse ad mœnia urbis Romæ armatus sederet, milites sub vexillis in supplementum Hispaniæ profectos audivit: parva autem, quòd per eos dies eum fortè agrum, in quo ipse castra haberet, venisse, nihil ob id deminuto pretio, cognitum ex quodam captivo est. Id verò adeò superbum atque indignum visum, ejus soli, quod ipse bello captum possideret habereturque, inventum Romæ emptorem; ut extemplò vocato præcone, tabernas argentarias, quæ circà forum Romanum tunc essent, jusserit venire. *Supplementum in Hispaniam.*

XX. His motus Annibal, ex Lucanis in Bruttium agrum contendit, spe Capuæ retinendæ destitutus. Capua etsi nihilò segniùs obsessa per eos dies fuerat, tamen adventum Flacci sensit: et admiratio orta est, non simul regressum Annibalem. Indè per colloquia intellexerunt relictos se desertosque, et spem Capuæ retinendæ deploratam apud Pœnos esse. Accessit edictum proconsulis ex senatusconsulto propositum, vulgatumque apud hostes: *Ut qui civis Campanus antè certam diem transisset, sine fraude esset.* Nec ulla facta est transitio, metu magis eos, quàm fide continente: quia majora in defectione deliquerant quàm quibus ignosci posset.

XXI. Ceterùm quemadmodùm nemo private

consilio ad hostem transibat, ita nihil salutare in medium consulebatur. Nobilitas rempublicam deseruerat, neque in senatum cogi poterat. In magistratu autem erat, qui non sibi honorem adjecisset, sed indignitate suâ vim ac jus magistratui, quem gerebat, dempsisset. Jam ne in foro quidem, aut publico loco, principum quisquam apparebat: domibus inclusi patriæ occasum cum suo exitio in dies exspectabant. Summa curæ omnis in Bostarem Hannonemque præfectos præsidii Punici versa erat, suo, non sociorum periculo sollicitos.

itteræ itaris Han- is ad niba-

XXII. Hi conscriptis ad Annibalem litteris, non liberè modò, sed etiam asperè, quibus, *non Capuam solùm traditam in manum hostibus, sed se quoque et præsidium in omnes cruciatus proditos*, incusabant: *abiisse eum in Bruttios, velut avertentem sese, ne Capua in oculis caperetur. At hercule Romanos ne oppugnatione quidem urbis Romæ abstrahi ab Capua obsidenda potuisse: tantò constantiorem inimicum Romanum, quàm amicum Pœnum esse. Si redeat Capuam, bellumque omne eò vertat; et se, et Campanos paratos eruptioni fore. Non cum Rheginis, neque Tarentinis bellum gesturos transisse Alpes. Ubi Romanæ legiones sint, ibi et Carthaginiensium exercitus debere esse. Sic ad Cannas, sic ad Trasimenum rem benè gestam, coeundo, conferendo cum hoste castra, fortunam tentando.*

XXIII. In hanc sententiam litteræ conscriptæ Numidis propositâ mercede jam professis operam, dantur. Hi specie transfugarum cùm ad Flaccum in castra venissent, detectâ fraude producti sunt ad proconsulem. Primò rem constanter negarunt. Deindè convicti veris, cùm tormenta posci et parari viderent, fassi

sunt id ita esse. Litteræque prolatæ : (3) et additum etiam indicio, quod celabatur, et alios specie transfugarum Numidas vagari in castris Romanis. Hi suprà septuaginta comprehensi, et cum transfugis novis mulctati virgis, manibusque præcisis, Capuam rediguntur.

Senatus Campanus convocatur.

XIV. Conspectum tam triste supplicium fregit animos Campanorum. Concursus ad curiam populi factus, coegit Lesium senatum vocare, et primoribus, qui jam diù publicis consiliis aberant, propalàm minabantur, nisi venirent in senatum, circà domos eorum ituros se, et in publicum omnes vi extracturos esse. Is timor frequentem senatum magistratui præbuit.

Vibii Virii oratio.

XXV. Ibi cùm ceteri de legatis mittendis ad imperatores Romanos agerent, Vibius Virius, qui defectionis ab Romanis auctor fuerat, interrogatus sententiam, negat, *eos qui de legatis, et de pace ac deditione loquantur, meminisse, nec quid facturi fuerint, si Romanos in potestate habuissent; nec quid ipsis patiendum sit.* (4) *Quid? vos*, inquit, *eam deditionem fore censetis, quâ quondam, ut adversùs Samnites auxilium impetraremus, nos nostraque omnia Romanis dedimus? Jam è memoria excessit, quo tempore, et in qua fortuna à populo Romano defecerimus? Jam, quemadmodùm in defectione præsidium, quod poterat emitti, per cruciatum et ad contumeliam necaverimus? Quoties in obsidentes, quàm inimicè eruperimus castra oppugnaverimus? Annibalem vocaverimus ad opprimendos eos; hoc quod recentissimum*

3 (*Et additum*) Et indicio ac confessioni de litteris id etiam additum quod primò celatum fuerat, nempe alios quoque Numidas....

4 (*Quid! vos,... eam deditionem fore censetis, quâ*) Talemne fore censetis deditionem quam suadetis nunc fieri, qualis fuit illa, quâ quondam.

est, ad oppugnandam Romam hinc eum miserimus?

XXVI. *Agè contrà, quæ illi infestè in nos fecerint; repetite: ut ex eo quid speretis habeatis. Cùm hostis alienigena in Italia esset, et Annibal hostis, et cuncta bello arderent, omissis omnibus, omisso ipse Annibale, ambo consules et duo consulares exercitus ad Capuam oppugnandam miserunt. Alterum annum circumvallatos inclusosque nos fame macerant, et ipsi nobiscum ultima pericula ac gravissimos labores perpessi, circà vallum ac fossas sæpè trucidati, et propè ad extremum castris exuti.*

XXVII. *Sed omitto hæc. Vetus atque usitata res est, in oppugnandâ hostium urbe labores ac pericula pati. Illud iræ atque odii exsecrabilis indicium est. Annibal ingentibus copiis peditum equitumque castra oppugnavit, et ex parte cepit: tanto periculo nihil moti sunt ab obsidione. Profectus trans Vulturnum, perussit Calenum agrum: nihil tantâ sociorum, clade avocati sunt. Ad ipsam urbem Romam infesta signa ferri jussit; eam quoque tempestatem imminentem spreverunt. Transgressus Anienem, tria millia passuum ab urbe castra posuit: postremò ad mœnia ipsa eò ad portas accessit: Romam se adempturum eis, nisi omitterent Capuam, ostendit. Non omiserunt. Feras bestias cæco impetu ac rabie concitatas, si ad cubilia et catulos earum ire pergas, ad opem suis ferendam avertas. Romanos Roma circumsessa, conjuges, liberi, quorum ploratus hinc propè exaudiebantur, aræ, foci, deûm delubra, sepulcra majorum temerata ac violata, à Capua non averterunt: tanta avidibus supplicii expetendi, tanta sanguinis nostri hauriendi est sitis.*

XXVIII. *Nec injuriâ forsitan. Nos quoque idem facissemus, si data fortuna esset. Itaque quando aliter diis immortalibus visum est, cùm*

mortem ne recusare quidem debeam ; cruciatus contumeliasque quas sperat hostis, dum liber, dum meî potens sum, effugere morte præterquàm honestâ, etiam leni, possum. Non videbo Ap. Claudium et Q. Fulvium victoriâ insolenti subnixos, neque vinctus per urbem Romam triumphi spectaculum trahar, ut deinde in carcere, aut ad palum deligatus, lacerato virgis tergo, cervicem securi Romanæ subjiciam : nec dirui incendique patriam videbo ; nec rapi ad stuprum matres Campanas, virgineſque, et ingenuos pueros. Albam, unde ipsi oriundi erant, à fundamentis proruerunt, ne stirps, ne memoria originum suarum exstaret : nedum eos Capuæ parsuros credam, cui infestiores quàm Carthagini sunt.

XXIX. *Itaque quibus vestrûm antè fato cedere, quàm hæc tot tam acerba videant, in animo est, iis apud me hodie epulæ instructæ paratæque sunt. Satiatis vino ciboque poculum idem, quod mihi datum fuerit, circumferetur : ea potio corpus ab cruciatu, animum à contumeliis, oculos, aures, à videndis audiendisque, omnibus acerbis indignisque, quæ manent victos, vindicabit. Parati erunt, qui magno rogo in propatulo ædium accenso corpora exanima injiciant. Hæc una via et honesta et libera ad mortem. Et ipsi virtutem mirabuntur hostes, et Annibal fortes socios sciet ab se desertos ac proditos esse.*

XXX. Hanc orationem Virii plures audierunt cum assensu, quâm forti animo id quod probabant exsequi potuerunt. Major pars senatûs, multis sæpè bellis expertam populi Romani clementiam haud diffidentes sibi quoque placabilem fore, legatos ad dedendam Romanis Capuam decreverunt miseruntque. Vibium Virium septem et vigenti fermè senatores domum secuti sunt, epulatique cum eo, et,

quantùm facere potuerant, alienatis mentibus vino ab imminentis sensu mali, venènum omnes sumpserunt: inde misso convivio, dextris inter se datis, ultimoque complexu, collacrymantes suum patriæque casum, alii, ut eodem rogo cremarentur, manserunt; alii domos digressi sunt. Impletæ cibis vinoque venæ, minùs efficacem in maturanda morte vim veneni fecerunt. Itaque noctem totam plerique eorum, et diei insequentis partem cùm animam egissent; omnes tamen, priusquam aperirentur hostibus portæ, exspirarunt.

Capuam ingrediuntur Romani.

XXXI. Postero die porta Jovis, quæ adversùs castra Romana erat, jussu proconsulis aperta est. Eâ intromissa legio una et (5) duæ alæ, cum C. Fulvio legato. Is cùm omnium primùm arma telaque quæ Capuæ erant, ad se conferenda curasset, custodiis ad omnes portas dispositis, ne quis exire aut emitti posset, præsidium Punicum comprehendit, senatum Campanum ire in castra ad imperatores Romanos jussit. Quò cùm venissent, extemplò his omnibus catenæ injectæ, jussique ad quæstores deferre quod auri argentique haberent. (6) Auri pondo septuaginta fuit; argenti tria

5 (*Duæ alæ*) Alæ dicebantur à Romanis duo illa peditum corpora, in quæ socialem exercitum dividebant. Sed non videtur verisimile tantùm numerum pedestrium copiarum intromissum Capuam sine ullis equitibus. Itaque rectiùs duæ *alæ*, de quibus hoc loco mentio est, accipientur de equitibus sociis. Equitatus enim socialis et ipse dividebatur à Romanis in duo corpora, quæ itidem vocabantur *alæ*, et erant ferè quadringentorum equitum: atque ea vox propria erat sociorum, nec nisi rarò admodum de Romanis equitibus usurpatur. Itaque opponi videas legionarios equites, qui Romani, et *alares* sive *alarios*, qui sociales.

6 (*Auri pondo septuaginta.. argenti tria millia pondo, ducenta*) Id est, nostrates marcæ 109. auri, cum tribus unciis, argenti, 5000.

millia

millia pondo, et ducenta. Senatores quinque et viginti Cales in custodiam, duodetriginta Teanum missi: quorum de sententiâ maximè descitum ab Romanis constabat.

XXXII. De supplicio Campani senatûs haudquaquam inter Fulvium Claudiumque conveniebat. Facilis impetrandæ veniæ Claudius, Fulvii durior sententia erat. Itaque Appius Romam ad senatum arbitrium ejus rei totum rejiciebat: percunctandi etiam æquum esse potestatem fieri Patribus, num communicassent consilia cum aliquibus sociorum Latini nominis municipiorum: et num ope eorum in bello forent adjuti. *Id verò minimè committendum esse*, Fulvius dicere, *ut sollicitarentur criminibus dubiis sociorum fidelium animi: et subjicerentur indicibus* (7) *queis neque quid facerent, neque quid dicerent, quicquam unquam pensi fuisset. Itaque se eam quæstionem oppressurum extincturumque.*

XXXIII. Ab hoc sermone cùm digressi essent, et Appius, quamvis ferociter loquentem collegam, non dubitaret tamen litteras super tanta re ab Roma exspectaturum; Fulvius, nè id ipsum impedimentum incepto foret, dimittens prætorium, tribunis militum âc præfectis sociûm imperavit, uti duobus millibus equitum delectis denunciarent, ut (8) ad tertiam buccinam præstò essent. Cum hoc equitatu nocte Teanum profectus, primâ luce portam intravit, atque in forum perrexit: concursuque ad primum equitum ingressum facto, magistratum Sidicinum citari jussit, imperavit-

Senatores Campani secuti percutiuntur

7 (*Queis neque... quicquam unquam pensi fuisset*) Qui nunquam perpendissent, neque quid facerent, neque quid dicerent; qui in omnibus dictis factisque nunquam spectassent quid verum aut æquum esset, sed quid liberet.

8 (*Ad tertiam buccinam*) Ad tertiam Vigiliam. Vigiliarum enim signum buccinâ dabatur.

que ut produceret Campanos, quos in custodiâ haberet. Producti omnes, virgisque cæsi, ac securi percussi.

XXXIV. Indè citato equo Cales percurrit: ubi cùm in tribunali consedisset, productique Campani deligarentur ad palum, eques citus ab Româ venit, litterasque à C. Calpurnio prætore Fulvio et senatusconsultum tradidit. Murmur ab tribunali totam concionem pervasit, differri rem integram ad Patres de Campanis. Et Fulvius id ità esse ratus, (9) acceptas litteras, neque resolutas, cùm in gremio reposuisset, præconi imperavit, ut lictorem (10) lege agere juberet. Ità de iis quoque qui Calibus erant, sumptum supplicium. Tum litteræ lectæ senatûsque consultum, serum ad impediendam rem actam: quæ summâ ope approperata erat, ne impediri posset.

XXXV. Consurgentem jam Fulvium Taurea Jubellius Campanus, per mediam vadens urbem turbamque, nomine inclamavit: et cùm mirabundus, quidnam sese vellet, resedisset Flaccus, *Me quoque*, inquit, *jube occidi, ut gloriari possis, multò fortiorem, quàm ipse es, virum abs te occisum esse.* Cùm Flaccus negaret *profectò satis compotem mentis esse*, modò *prohiberi etiam se, si id vellet, senatusconsulto*, diceret; tum Jubellius, *quandoquidem*, inquit, *captâ patriâ, propinquis amicisque amissis, cùm ipse manu meâ conjugem liberosque interfecerim, nè quid indigni paterentur, mihi nè mortis quidem copia eadem est, quæ his civibus meis; petatur à virtute invisæ hujus vitæ vindicta.* Atque ità gladio, quem veste texerat, per adversum pectus transfixus, antè pedes imperatoris moribundus procubuit.

9 (*Acceptas litteras neque resolutas*) Vinculis quibusdam litteræ apud antiquos nectebatur.

10 (*Lege agere*) Ex lege officii sui in damnatos animadvertere.

XXXVI. Lectum quoque senatusconsultum, priusquàm securi feriret, quidam auctores sunt. Sed quia adscriptum in senatusconsulto fuerit, *si ei videretur, integrum rem ad senatum rejiceret*, interpretatum esse, quid magis è republicâ duceret, æstimationem sibi permissam. Capuam à Calibus reditum est, Atellaque et Calatia in deditionem acceptæ. Ibi quoque in eos qui capita rerum erant animadversum. Ità (11) ad octoginta principes senatûs interfecti, trecenti fermè nobiles Campani in carcerem conditi: alii per sociorum Latini nominis urbes in custodias dati, variis casibus interierunt: multitudo alia civium Campanorum venundata.

Res ad Capuam compositæ.

XXXVII. De urbe agroque reliqua consultatio fuit; quibusdam delendam censentibus urbem prævalidam, propinquam, inimicam. Ceterùm præsens utilitas vicit. Nam propter agrum, quem omni fertilitate terræ satis constabat primum in Italiâ esse, urbs servata est, ùt esset aliqua aratorum sedes. Urbi frequentandæ multitudo (12) incolarum libertinorumque et institorum opificumque retenta: ager omnis et tecta publica populi Romani facta. Ceterùm habitari tantùm, tanquam urbem, Capuam, frequentarique placuit: corpus nullum civitatis, nec senatûs, nec plebis concilium, nec magistratus esse. Sine consilio publico, sine imperio multitudinem, nullius rei inter se sociam, ad consensum inhabilem fore. Præfectum ad jura reddenda ab Româ quotannis missuros.

XXXVIII. Ità ad Capuam res compositæ, consilio ab omni parte laudabili. Severè et ce-

11 (*Ad octoginta principes senatûs*) tum ex Capua, tum ex Atella Calatiaque.

12 (*Incolarum*) Eorum qui Capuam ex aliâ aliquâ urbe vel regione immigrassent, et proinde cives Campani non essent.

leriter in maximè noxios animadversum : multitudo civium dissipata in nullam spem reditûs: non sævitum incendiis ruinisque in tecta innoxia murosque : et cum emolumento quæsita etiam apud socios lenitatis (13) species, incolumitate urbis nobilissimæ opulentissimæque, cujus ruinis omnis Campania, omnes qui Campaniam circà accolunt populi ingemuissent : confessio expressa hosti, quanta vis in Romanis ad expetendas pœnas ab infidelibus sociis, et quàm nihil in Annibale auxilii ad receptos in fidem tuendos esset.

13(*Species*)Gloria blandè allicfens animos. *Species*, sæpè sumitur pro splendore, decore, dignitate.

NARRATIO XLII.

Prima Scipionis expeditio in Hispania. Carthago nova expugnata.

U.c.541. a.C. 211. *Duobus Scipionibus, cum duobus exercitibus in Hispania cæsis, in omnibus apud populum quærebatur cui mandaretur Hispaniarum imperium. Nullo id volente suscipere, P. Scipio, Publii qui in Hispaniâ ceciderat, filius, quatuor et viginti fermè annos natus, se ituriùm professus est, et suffragio populi consensuque omnium missus. Carthaginem Novam, quâ die venit, cepit. Missâ in obsides et captivos humanitate, ac præcipuè castâ fœminarum curâ, omnium sibi admirationem amoremque conciliavit. Unam è captivis ad eum cùm milites adduxissent, eximiâ formâ virginem nobilem, Allucio Celtiberorum principi desponsatam, extemplò parentibus sponsoque ab domo accitis, servatam pudicè virginem, cum auro quod ad eam redimendam tulerant, restituit. Deindè omnibus ad Carthaginem compositis, Tarraconem, quò sociis edixerat conventum, petiit.*

BIENNIO fermè nihil in Hispaniâ admodùm memorabile factum erat, consiliisque magis quàm armis res gerebatur. Scipiones copias diviserunt. Cneus adversùs Asdrubalem contendit : sed cùm Celtiberi eum deseruissent, in fugam se dedit. Publius, qui manus cum aliis duobus ducibus conseruerat, victus est, et in acie cæsus, cum toto fermè exercitu. Tres Pœni duces, conjunctis viribus Cneum aggressi occidunt, exercitumque cædunt.

II. Cùm deletus exercitus, amissæque Hispaniæ viderentur, vir unus res perditas præter omnium spem restituit. L. Marcius Septimi filius, eques Romanus, virtute et industriâ, contractis exercituum reliquiis, à quibus dux electus est, nocte ac die bina castra hostium expugnavit. Quietæ deindè aliquandiù in Hispaniâ res fuêre ; utrisque, post tantas acceptas invicem allatasque clades cunctantibus periculum summæ rerum facere.

III. Et Romæ, senatui populoque, post receptam Capuam, non Italiæ jam major quàm Hispaniæ cura erat : et exercitum augeri, et imperatorem mitti placebat. Nec tam, quem mitterent, satis constabat, quàm illud, ubi duo summi imperatores intrà dies triginta cecidissent, qui in locum duorum succederet, extraordinariâ curâ deligendum esse.

IV. Cùm alii alium nominarent, postremùm eo decursum est, ut populus proconsuli creando in Hispaniam comitia haberet : diemque comitiis consules edixerunt. Primò expectaverant, ut qui se tanto imperio dignos crederent, (1) nomina profiterentur. Quæ ut

1 (*Nomina profiterentur*) Id est, publicè declararent voluntatem suam de imperio in Hispaniam, si ita populo visum esset, accipiendo. Qui enim im-

destituta exspectatio est, redintegratus luctus acceptæ cladis, desideriumque imperatorum amissorum. Mœsta itaque civitas propè inops consilii, comitiorum die tamen in Campum descendit: atque in magistratus versi circumspectant ora principum, aliorum alios intuentium, fremuntque, adeò perditas res, desperatumque de republicâ esse, ut nemo audeat in Hispaniam imperium accipere.

V. Cùm subitò P. Cornelius, Publii qui in Hispaniâ ceciderat filius, quatuor et viginti fermè annos natus, professus se petere, in superiore undè conspici posset loco constitit. In quem postquam omnium ora conversa sunt, clamore ac favore ominati extemplò sunt felix faustumque imperium. Jussi deindè inire suffragium, ad unum omnes non centuriæ modò, sed etiam homines, P. Scipioni imperium esse in Hispaniâ jusserunt.

VI. Ceterùm post rem actam, ut jam resederat impetus animorum ardorque, silentium subitò ortum et tacita cogitatio, (2) quidnam egissent novi, quòd favor plus valuisset, quàm ratio. Ætatis maximè pœnitebat: quidam fortunam etiam domûs horrebant, nomenque, ex funestis duabus familiis, in eas provincias, ubi

perium aliquod vel magistratum à populo petere in animo habebant, eos oportebat, primò notam facere populo hanc suam voluntatem: quod qui faciebant, *profiteri nomen*, seu simpliciter *profiteri* dicebantur. Tum necesse erat, ut eorum nomina reciperet, et rationem ipsorum haberet magistratus is, qui comitiis præfuturus erat: quod si ille magistratus facere recusaret, spes honoris adipiscendi abscissa erat candidato.

2 (*Quidnam egissent novi, quod*) Nihil fit novi, cùm in comitiis popularibus, in colluvione vulgi plus valet gratia, quàm meritum. Meliùs videretur: *Quidnam egissent! Num favor plus valuisset, quàm ratio!*

inter sepulchra patris patruique res gerendæ essent, proficiscentis.

Scipionis artes apud multitudinem.

VII. Quam ubi ab re tanto impetu actâ sollicitudinem curamque hominum animadvertit, advocatâ concione, ità de ætate suâ, imperioque mandato, et bello quod gerendum esset, magno elatoque animo disseruit, ut ardorem eum qui resederat, excitaret rursùs novaretque; et impleret homines certioris spei, quàm quantam fides promissi humani, aut (3) ratio ex fiduciâ rerum subjicere solet. Fuit enim Scipio, non veris tantùm virtutibus mirabilis, sed arte quoque quâdam ab juventâ in ostentationem earum compositus: pleraque apud multitudinem, (4) aut per nocturnas visa species, aut velut divinitùs mente monitâ, agens: (5) sive et ipse capti quâdam superstitione animi, sive ut imperia consiliaque, velut sorte oraculi missa, sine cunctatione assequeretur. Ad hoc jam indè ab initio præparans animos, ex quo togam virilem sumpsit, nullo die priùs ullam publicam privatamque rem egit, quàm in Capitolium iret, ingressusque ædem consideret: et plerumque tempus solus in secreto ibi tereret. Hic mos, qui per omnem vitam servabatur,

3 (*Ratio ex fiducid rerum*) Ratio nixa fiduciâ rerum ipsarum, fiduciâ quæ nascitur ex perspecto rerum ipsarum statu. Nempè in hoc negotio Livius aliquid penè divinum agnoscit, et quod consuetas rerum humanarum leges excedat.

4 (*Aut per nocturnas*) Tanquam aut per noctem in somnis ea vidisset, aut instinctu divino moneretur quid esset diis cordi.

5 (*Sive et ipse capti*) Sive ipse esset superstitiosi animi, sive ut homines imperiis consiliisque suis dociles ac sine cunctatione parentes haberet. Ceterùm, quod ad rem ipsam attinet, Polybius l. X probat Scipionem nullo modo superstitione laborasse, sed commentum esse illa somnia et colloquia cum diis, ut ad exsequenda jussa promptiores, et ad quidlibet audendum alacriores milites efficeret.

(6) seu consultò, seu temerè vulgatæ opinioni fidem apud quosdam fecit, stirpis eum divinæ virum esse. Multa alia, alia vera, alia assimulata, admirationis humanæ in eo juvene excesserant modum: quibus freta tunc civitas, ætati haudquaquam maturæ tantam molem rerum tantumque imperium permisit.

XIII. Ad eas copias quas ex vetere exercitu Hispania habebat, quæque à Puteolis cum Claudio Nerone trajectæ erant, decem millia militum, et mille equites adduntur: et M. Junius Silanus prætor adjutor ad res gerendas datus est. Ità cum triginta navium classe (omnes autem quinqueremes erant) Ostiis Tiberinis profectus, Tarracone copias exposuit ibique conventum omnium sociorum (etenim legationes ad famam adventûs ejus ex omni se provinciâ effuderant) habuit. Responsa suspensis varietate tot casuum dare cœpit, ità elato ab ingenti virtutum suarum fiduciâ animo, ut nullum ferox verbum excideret; (7) ingensque omnibus quæ diceret, cùm majestas ineasset, tum fides.

IX. Profectus ab Tarracone, et civitates sociorum et hiberna exercitûs adiit: collaudavitque milites, quòd duabus tantis cladibus deinceps icti, (8) provinciam obtinuissent, nec fructum secundarum rerum sentire hostes passi, omni cis Iberum agro eos arcuissent, sociosque cum fide tutati essent. Marcium

6 (*Seu consultò, seu temerè vulgatæ opinioni*) Opinioni quæ in vulgus, seu consilio et voluntate Scipionis, sive fortuitò et sine auctore, sparsa erat.

7 (*Ingensque omnibus*) Et in omnibus quæ diceret, simul retineret dignitatem, simul efficeret ut sibi fides haberetur: quia nimirum dignitas illa majestasque dictorum non in tumidam vaniloquentiam excedebat, quæ fidem abrogaret.

8 (*Provinciam obtinuissent*) Retinuissent, servassent.

secum habebat cum tanto honore, ut facilè appareret nihil minùs quàm vereri, ne quis obstaret gloriæ suæ. Successit indè Neroni Silanus, et in hiberna novi milites deducti. Scipio omnibus quæ adeunda agendaque erant, maturè aditis peractisque, Tarraconem concessit. Nihilò minor fama apud hostes Scipionis erat, quàm apud cives sociosque; et (9) divinatio quædam futuri, quo minùs ratio timoris reddi poterat oborti temerè, majorem inferens metum. In hiberna diversi concesserant: Asdrubal Gisgonis, usque ad Oceanum et Gades: Mago in mediterranea, maximè suprà Castulonensem saltum: Asdrubal Amilcaris filius proximus Ibero, circà Saguntum hibernavit.

X. Principio veris P. Scipio (10) navibus deductis, evocatisque edicto Tarraconem sociorum auxiliis, classem onerariasque ostium indè Iberi fluminis petere jubet. Eòdem legiones ex hibernis convenire cùm jussisset, ipse cum quinque millibus sociorum ab Tarracone profectus ad exercitum est. Quò cùm venisset, alloquendos maximè veteres milites, qui tantis superfuerant cladibus, ratus, concione advocatâ ità disseruit.

Scipionis oratio ad milites.

XI. *Nemo antè me novus imperator militibus suis, priusquàm operâ eorum usus esset, gratias agere jure ac meritò potuit. Me vobis, priusquàm provinciam aut castra viderem, obligavit fortuna: primùm, quòd eâ pietate ergà patrem patruumque meum vivos mortuosque fuistis: deindè, quòd amissam tantâ clade provinciæ possessionem, integram, et populo Romano, et succes-*

9 (*Divinatio quædam futuri*) Hîc rursum Livius aliquid divini in Scipione, iisque quæ ad eum pertinebant, per ambages indicat.

10 (*Navibus deductis*) In mare. *Deducere* et *subducere* opponuntur. *Deducuntur* naves in mare, *subducuntur* in siccum.

sori mihi, virtute vestrâ obtinuistis. Sed cùm jam benignitate deûm id paremus atque agamus, non ut ipsi maneamus in Hispaniâ, sed nè Pœni maneant, nec ut pro ripa Iberi stantes arceamus transitu hostes, sed ut ultrò transeamus, transferamusque bellum; vereor nè cui vestrûm majus id audaciusque consilium, quàm aut pro memoriâ cladium nuper acceptarum, aut pro ætate meâ videatur.

XII. *Adversæ pugnæ in Hispaniâ, nullius in animo, quàm meo, minùs obliterari possunt: quippè cui pater et patruus intrà triginta dierum spatium, ut aliud super aliud cumularetur familiæ nostræ funus, interfecti sunt. Sed ut familiaris penè orbitas ac solitudo frangit animum; ità publica cum fortuna tum virtus, desperare de summâ rerum prohibet. Ea fato quodam data nobis sors est; ut magnis omnibus bellis victi vicerimus. Vetera omitto, Porsenam, Gallos, Samnites: à Punicis bellis incipiam. Quot classes, quot duces, quot exercitus priore bello amissi sunt!* (11) *Jam quid hoc bello memorem? Omnibus aut ipse adfui cladibus; aut quibus afui, maximè unus omnium eas sensi. Trebia, Trasimenus, Cannæ, quid aliud sunt, quàm monumenta occisorum exercituum consulumque Romanorum? Adde defectionem Italiæ,* (12) *Siciliæ majoris partis, Sardaniæ. Adde ultimum terrorem ac pavorem, castra Punica inter Anienem et mœnia Romana posita, et visum propè in portis victorem Annibalem. In hâc ruinâ rerum stetit una integra atque immobilis virtus populi Romani. Hæc omnia strata humi erexit ac sustulit. Vos omnium primi, milites, post Cannensem cladem vadenti Asdrubali ad Alpes*

11 (*Jam quid hoc bello memorem*) Supple, exercitus amissos.

12 (*Siciliæ majoris partis*) Nimirum, quâ regnum Hieronis fuit. Nam vetus provincia semper Romanis in fide mansit.

Italiamque, qui si se cum fratre conjunxisset, nullum jam nomen esset populi Romani, ductu auspicioque patris mei obstitistis. (13) *Et hæ secundæ res illas adversas sustinuerunt.*

XIII. *Nunc, benignitate deûm, omnia secunda, prospera, in dies lætiora ac meliora in Italiâ, Siciliâque geruntur. In Sicilia, Syracusæ Agrigentumque captum: pulsi totâ insulâ hostes: receptaque provincia in ditione populi Romani est. In Italia, Arpi recepti, Capua capta. Iter omne ab urbe Româ trepidâ fugâ emensus Annibal, in extremum angulum agri Brutii compulsus, nihil jam majus precatur deos, quàm ut incolumi cedere atque abire ex hostium terrâ liceat. Quid igitur minùs conveniat, milites, quàm cùm aliæ super alias clades cumularentur, ac dii propè ipsi cum Annibale starent, vos hic* (14) *cum parentibus meis (æquentur enim etiam honore nominis) sustinuisse labantem fortunam populi Romani; nunc eosdem, quia illic omnia secunda lætaque sunt, animis deficere? Nuper quoque quæ acciderunt,* (15) *utinam tam sine meo luctu, quàm vestro, transissent.*

13 (*Et hæ secundæ res illas adversas sustinuerunt.*) Et harum in quibus sumus regionum res secundæ sustinuerunt adversas in Italia res, vetuerunt ne adversis in Italia rebus Roma succumberet.

14 (*Cum parentibus meis, æquentur enim etiam honore nominis*) Cum patre et patruo meo, quos ambo appellabo parentes, ut, qui virtute, fortunâ, vitâ, morte pares fuerunt, ii etiam ejusdem nominis honore à me æquentur.

15 (*Utinam tam sine meo luctu (quàm vestro)* Non ea mens est Scipionis, ut contendat legiones suas omninò luctûs exsortes fuisse. Sed cùm victæ ab hostibus primò, eos deinde depulerint, nec sentire fructum secundarum rerum passæ sint, ipse præcipuam sibi luctûs partem vindicat, qui jacturam ejusmodi fecerat, quæ nullo modo aut reparata esset, aut etiam reparabilis. Vult igitur elevare quod ad milites attinet, cladem in Hispania accep-

XVI. *Nunc dii immortales imperii Romani præsides, qui centuriis omnibus, ut mihi imperium juberent dari, fuêre auctores, iidem auguriis auspiciisque, et per nocturnos etiàm visus, omnia lœta ac prospera portendunt. Animus quoque meus, maximus mihi ad hoc tempus vates, præsagit, nostram Hispaniam esse: brevi extorre hinc omne Punicum nomen, maria terrasque fœdâ fugâ impleturum. Quod mens suâ sponte divinat, idem subjicit ratio haud fallax. Vexati ab iis socii nostram fidem per legatos implorant.*(16) *Tres duces discrepantes, propè ut defecerint alii ab aliis, trifariam exercitum in diversissimas regiones distraxêre. Eadem in illos ingruit fortuna, quæ nuper nos afflixit. Nam et deseruntur ab sociis, ut priùs ab Celtiberis nos: et diduxerunt exercitus, quæ patri patruoque meo causa exitii fuit. Nec discordia intestina coire eos in unum sinet, neque singuli nobis resistere poterunt.*

XV. *Vos modò, milites, favete nomini Scipionum, soboli imperatorum vestrorum, velut accisis recrescenti stirpibus. Agite, milites veteres, novum exercitum novumque ducem traducite Iberum, traducite in terras cum multis fortibus factis sæpè à vobis peragratas. Brevi faciam, ut, quemadmodum nunc noscitatis in me patris patruique similitudinem oris vultûs-*

tam. Utinam, inquit! ipsa illa clades non mihi magis, quàm vobis, luctuosa fuisset! Cladis illius sensus ad me magis pertinet, qui in ea patrem patruumque amisi; quam ad vos, qui quod amiseratis primò, resarcistis.

16 (*Tres duces discrepantes, propè ut defecerint alii ab aliis*) Quod Livius observare suo loco neglexit, Polybius sedulo notaverat. *Carthaginiensium duces*, inquit, *qui hostibus superiores fuerant sui ipsorum compotes esse non poterant: et rati se Romano bello defunctos esse, ipsi inter se hostiliter dissidebant.*

que, et lineamenta corporis, ità ingenii, fidei, virtutisque exemplum, expressam ad effigiem vobis reddam, ut revixisse, aut renatum sibi quisque Scipionem imperatorem dicat.

XVI. Hâc oratione accensis militum animis, relicto ad præsidium regionis ejus M. Silano cum tribus millibus peditum, et trecentis equitibus, ceteras omnes copias (erant autem viginti quinque millia peditum, duo millia et quingenti equites) Iberum trajecit. Ibi quibusdam suadentibus, ut, quoniam in tres tam diversas regiones discessissent Punici exercitus, proximum aggrederetur, periculum esse ratus, nè eo facto in unum omnes contraheret, nec par esset unus tot exercitibus, Carthaginem Novam interim oppugnare statuit: urbem cum ipsam opulentam suis opibus, tum hostium omni bellico apparatu plenam, (ibi arma, ibi pecunia, ibi totius Hispaniæ obsides erant) sitam præterea cum opportunè ad trajiciendum in Africam, tum super portum satis amplum quantævis classi, et nescio an unum in Hispaniæ orâ, quâ nostro adjacet mari. Nemo omnium quò iretur sciebat, præter C. Lælium. Is classe circummissus, ità moderari cursum navium jussus erat, ut eodem tempore exercitus ostenderetur, et classis portum intraret. Septimo die ab Ibero Carthaginem ventum est, simul terrâ marique. Castra ab regione urbis, quâ in Septentrionem versa est, posita: his ab tergo (nam frons naturâ tuta erat) vallum objectum.

XVII. Cetera, quæ munienda erant, cùm perfecisset, naves etiam in portu, velut maritimam quoque ostentans obsidionem, instruxit: circumvectusque classem, cùm monuisset præfectos navium, ut vigilias nocturnas intenti servarent, *omnia ubique primò obsessum hostem conari*; regressus in castra, terrâ marique urbem oppugnari jubet.

rtha- nova ugta.

XVIII. Contrà Mago Pœnorum dux, cùm terrâ marique instrui oppugnationem videret, et ipse copias ità disponit. Oppidanorum duo millia ab eâ parte, quâ castra Romana erant, opponit: quingentis militibus arcem insedit: quingentos tumulo urbis in Orientem verso imponit: multitudinem aliam, quò clamor, quò subita vocasset res, intentam ad omnia occurrere jubet.

XIX. Ab navibus ea, quæ mari alluitur, pars urbis oppugnari cœpta est. Scipio compertum habebat æstu decedente facilem pedibus ad murum transitum dari, eò secum armatos duxit. Medium fermè diei erat: et ad id quòd suâ sponte cedente in mare æstu trahebatur aqua, acer etiam Septentrio ortus inclinatum stagnum eodem quo æstus ferebat, et adeò nudaverat vada, ut alibi umbilico tenus aqua esset, alibi genua vix superaret. Hoc curâ ac ratione compertum in prodigium ac deos vertens Scipio, qui ad transitum Romanis mare verterent, (17) et stagna auferrent, viasque antè nunquam initas humano vestigio aperirent, Neptunum jubebat ducem itineris sequi, ac medio stagno evadere ad mœnia.

XX. Ab terra ingens labor succedentibus erat: nec altitudine tantùm mœnium impediebantur, (18) sed quòd euntes ad ancipites utrinque ictus subjectos habebant Romanos; ut latera infestiora subeuntibus, quàm adversa corpora, essent. At parte in aliâ quingentis et per stagnum facilis transitus, et in murum adscensus indè fuit. Nam nequè opere emunitus

17 (*Et stagna auferrent*) Per emphasin utitur numero multitudinis cùm tamen uno de stagno agitur.

18 (*Sed quòd euntes*) Forsan mendum latet in voce *euntes*. Potest tamen hoc modo intelligi: *sed quod* mœnia *euntes* sive succedentes *Romanos subjectos habebant ad ancipites utrinque ictus*.

erat, ut ubi ipsius loci ac stagni præsidio satis creditum foret; nec ulla armatorum statio, aut custodia opposita, intentis omnibus ad opem eò ferendam, undè periculum ostendebatur. Ubi urbem sine certamine intrâvêre, pergunt indè, quanto maximo cursu poterant, ad eam portam, circà quam omne contractum certamen erat. In quod adeò intenti omnium non animi solùm fuêre, sed etiam oculi auresque pugnantium spectantiumque et adhortantium pugnantes, ut nemo antè ab tergo senserit captam urbem, quàm tela in aversos inciderunt, et utrinque ancipitem hostem habebant.

XXI. Tunc turbatis defensoribus metu, et mœnia capta, et porta intùs forisque pariter refringi cœpta, et mox cædendo confractis, nè iter impediretur, foribus, armati impetum fecerunt. Magna multitudo et muros transcendebat, sed hi passim ad cædem oppidanorum versi. Illa quæ portam ingressa erat, justa acies, cum ducibus, cum ordinibus, mediâ urbe in forum processit. Indè cum duobus itineribus (19) fugientes videret hostes, alios ad tumulum in Orientem versum, qui tenebatur quingentorum militum præsidio, alios in arcem, in quam et ipse Mago cum omnibus ferè armatis, qui muris pulsi fuerant, refugerat; partem copiarum ad tumulum expugnandum mittit, partem ipse ad arcem ducit. Et tumulus primo impetu est captus, et Mago arcem conatus defendere, cùm omnia hostium plena videret, neque spem ullam esse, se arcemque et præsidium dedidit.

XXII. Quoad dedita arx est, cædes totâ

19 (*Fugientes videret hostes*) Nempè Scipio. Hoc non ideò monemus, quòd quidquam possit esse dubii, sed ut observemus toto hoc capite nusquam Scipionis mentionem factam. Unde necesse fuisset hic nomen ejus exprimi, nisi styli color Livium abstulisset.

urbe passim factæ, nec ulli puberum, qui obvius fuit, parcebatur. Tum signo dato, cædibus finis factus: ad prædam victores versi, quæ ingens omnis generis fuit. (20) Liberorum capitum virile secus ad decem millia capta. Captus et apparatus ingens belli, et auri argentique relata ad imperatorem magna vis: pateræ aureæ fuerunt CCLXXVI, libras fermè omnes pendo: (21) argenti facti signatique decem et octo millia et CCC. pondo: vasorum argenteorum magnus numerus. Hæc omnia C. Flaminio quæstori appensa annumerataque sunt: (22) triciti quadraginta millia modiûm, hordei ducenta septuaginta. Naves onerariæ CXIII. in portu expugnatæ, captæque: quædam cum suis oneribus, frumento, armis, ære præterea, ferroque, et linteis, et (23) sparto, et navali aliâ materiâ ad classem ædificandam: ut minimum omnium, inter tantas opes belli captas, Carthago ipsa fuerit.

XXIII. Eo die Scipio, C. Lælio cum sociis navalibus urbem custodire jusso, ipse in castra

20 (*Liberorum capitum virile secus*) Virilis sexûs. Observandum hanc esse proprietatem hujus locutionis *virile* aut *muliebre secus*, ut nusquam ferè ponatur, nisi appendicis loco, et pro eo quod dicimus vulgò *virilis* aut *muliebris sexûs*: in accusandi nimirum casu, quem regat intellecta præpositio, vel *secundùm*. Sic apud Sallust. Hist. I. II. *concurrentium undique virile ac muliebre secus.*

21 (*Argenti facti signatique decem et octo millia et CCC. pondo*) Argenti tum elaborati in vasa, tum signati in monetam, 18300 libræ Romanæ pondo: id est, ponderis nostratis marcæ 28593. cum sex unciis.

22 (*Tritici quadraginta millia modiûm*) Modii nostrates paulò plus 30833. *Hordei ducenta septuaginta* millia, 208125.

23 (*Sparto*) Spartum est herbæ spontè nascentis præsertim in Hispania genus, quæ ad vincula ac retinacula compingenda utilis est.

legiones reduxit ; fessosque milites curare corpora jussit. Postero die militibus navalibusque sociis convocatis, primùm diis immortalibus laudesque et grates egit, *qui se non urbis solùm opulentissimæ omnium in Hispaniâ uno die compotem fecissent, sed antè eò congessissent omnis penè Africæ atque Hispaniæ opes : ut neque hostibus quicquam relinqueretur, et sibi ac suis omnia superessent.*

XXIV. Militum deindè virtutem collaudavit, *quòd eos non eruptio hostium, non altitudo mœnium, non inexplorata stagni vada, non castellum in alto tumulo situm, non munitissima arx deterruisset, quominùs transcenderent omnia perrumperentque. Itaque, quanquam omnibus omnia deberet, præcipuum tamen muralis coronæ decus ejus esse, qui primus murum adscendisset. Profiteretur, qui se dignum eo duceret dono.*

Certamen de murali corona.

XXV. Duo professi sunt : Q. Trebellius centurio legionis quartæ, et Sex. Digitius (24) socius navalis. Nec ipsi tam inter se acriter contendebant, quàm studia excitaverant uterque sui corporis hominum. Sociis C. Lælius præfectus classis, legionariis M. Sempronius Tuditanus aderat. Ea contentio cùm propè seditionem veniret, Scipio tres (25) recuperatores cùm se daturum pronunciasset : qui cognitâ causâ testibusque auditis judicarent uter prior in op-

24 (*Socius navalis*) E militibus classicis unus. In hoc toto capite *socii navales* non intelligantur remiges, sed milites tuendis navibus attributi.

25 (*Recuperatores*) Ex Festo discimus *recuperatores* primùm dictos, qui inter populum Romanum et civitates peregrinas de privatis rebus reddendis recipiendisque cognoscebant, Et inde *recuperatores* dicti sunt judices qui à prætore in privatis controversiis, quacunque de re ageretur, dari consueverant. Itaque *recuperatores* ii ferè appellabantur, qui apud nos *judices delegati* : atque eo sensu illud nomen hoc loco accipiendum est.

haud secùs verecundè ac modestè, quàm hospitum conjuges ac matres, jussit.

Sponsa Allucii pudicè servata.

XXX. Captiva deindè à militibus adducitur ad eum adulta virgo, adeò eximiâ formâ, ut, quàcumque insedebat, converteret omnium oculos. Scipio percunctatus patriam parentesque, inter cetera accepit, desponsam eam principi Celtiberorum adolescenti: Allucio nomen erat. Extemplò igitur parentibus sponsoque ab domo accitis, cùm interim audiret deperire eum sponsæ amore, ubi primùm venit, accuratiore eum sermone quàm parentes alloquitur:

Oratio ad eum.

XXXI. *Juvenis*, inquit, *juvenem appello, quo minor sit inter nos hujus sermonis verecundia. Ego, cùm sponsa tua capta à militibus nostris ad me ducta esset, audiremque eam tibi cordi esse, et forma faceret fidem, quia ipse, si frui liceret ludo ætatis, (præsertim recto et legitimo amore) et non respublica animum nostrum occupasset, veniam mihi dari sponsam impensiùs amanti vellem, tuo, cujus possum, amori faveo. Fuit sponsa tua apud me eâdem, quâ apud soceros tuos parentesque suos, verecundiâ: servata tibi est, ut inviolatum et dignum me teque dari tibi donum posset. Hanc mercedem unam pro eo munere paciscor, amicus populo Romano sis: et, si me virum bonum credis esse, quales patrem patruumque meum jam antè hæ gentes norant, scias multos nostri similes in civitate Romanâ esse; nec ullum in terris populum hodie dici posse, quem minùs tibi hostem tuisque esse velis, aut amicum malis.*

XXXII. Adolescens, simul pudore et gaudio perfusus, dextram Scipionis tenens, deos omnes invocare ad gratiam illi pro se referendam, quoniam sibi nequaquam satis facultatis, pro suo animo atque illius erga se merito, esset. Parentes indè cognatique virginis appellati. Qui, quoniam gratis sibi redderetur virgo, ad quam redimendam satis magnum attulissent auri

pondus, orare Scipionem, ut id ab se donum acciperet, cœperunt : haud minorem ejus rei apud se gratiam futuram esse affirmantes, quàm redditæ inviolatæ foret virginis. Scipio, quandò tantoperè peterent, accepturum se pollicitus, poni antè pedes jussit : vocatoque ad se Allucio, *Super dotem*, inquit, *quam accepturus à socero es, hæc tibi à me dotalia dona accedent :* aurumque tollere, ac sibi habere jussit.

XXXIII. His lætus donis honoribusque dimissus domum, implevit populares laudibus meritis Scipionis, *Venisse diis simillimum juvenem, vincentem omnia, cum armis, tum benignitate ac beneficiis.* Itaque delectu clientium habito, cum delectis mille et quadragintis equitibus intrà paucos dies ad Scipionem revertit.

XXXIV. Scipio retentum secum Lælium, dum captivos obsidesque et prædam ex consilio ejus disponeret, satis omnibus compositis, datâ quinquereme, captivisque Magone et quindecim ferè senatoribus, qui simul cum eo capti erant, in navem impositis, nuncium victoriæ Romam mittit. Ipse paucos dies, quibus morari Carthagine statuerat, exercendis navalibus pedestribusque copiis absumpsit.

XXXV. Primo die legiones in armis quatuor millium spatio decurrerunt : secundo die arma curare et tergere antè tentoria jussit : tertio die rudibus inter se in modum justæ pugnæ concurrerunt, (28) præpilatisque missilibus jaculati sunt : quarto die quies data : quinto iterùm in armis decursum est. Hunc ordinem laboris quietisque, quoad Carthagine morati sunt, servârunt. Remigium classicique milites tranquillò in altum evecti, agilitatem navium simulacris navalis pugnæ experiebantur. *Exercet copias Scipio.*

28 (*Præpilatis*) Quibus rotunda aliqua è ligno vel corio pila præfixa erat, ne pungerent ac vulnerarent ; vel, quorum mucro à fabro rotundatus fuerat. Ut ut sit, hæc vox à pilâ originem ducit.

XXXVI. Hæc extrà urbem terrâ marique corpora simul animosque ad bellum acuebant. Urbs ipsa strepebat apparatu belli, fabris omnium generum in publica officina inclusis. Dux cuncta pari curâ obibat. Nunc in classe ac navali erat; nunc cum legionibus decurrebat; nunc operibus adspiciendis tempus dabat, quæque in officinis, quæque in armamentario ac navalibus fabrorum multitudo plurima in singulos dies certamine ingenti faciebat.

It Tarraconem. XXXVII. His ita inchoatis, refectisque quâ quassi erant muris, dispositisque præsidiis ad custodiam urbis, Tarraconem est profectus, à multis legationibus protinus in viâ aditus. Quas partim dato responso ex itinere dimisit, partim distulit Terraconem, quò omnibus novis veteribusque sociis edixerat conventum. Et cuncti ferè qui cis Iberum incolunt populi, multi etiam ulterioris provinciæ convenerunt.

XXXVIII. Carthaginiensium duces, primò ex industriâ famam captæ Carthaginis compresserunt: deindè, ut clarior res erat, quàm ut tegi ac dissimulari posset, elevabant verbis. *Nec opinato adventu ac propè furto unius diei urbem unam Hispaniæ interceptam. Cujus rei tam parvæ præmio elatum insolentem juvenem,* (29) *immodico gaudio speciem magnæ victoriæ imposuisse. At ubi appropinquare tres duces, tres victores hostium exercitus audisset, occursuram ei extemplò domesticorum funerum memoriam.* Hæc in vulgus jactabant, haudquaquam ipsi ignari, quantum sibi ad omnia virium, Carthagine amissâ, decessisset.

XXXIX. Intereà Cn. Lælius legatus Scipionis Romam venit. Postero die in senatum intro-

29 (*Immodico gaudio*) Per immodicum gaudium, quo Carthaginis expugnationem celebrabat, effecisse ut res per se parva speciem magnæ victoriæ habere videretur: quia nempe id necesse erat magnum videri, de quo tam immodicum gaudium esset

ductus, res feliciter à Scipione in Hispaniâ gestas exposuit. Senatus supplicatione in unum diem decretâ C. Lælium primo quoque tempore, cum quibus venerat navibus, redire in Hispaniam jussit.

NARRATIO XLIII.

Secunda Scipionis expeditio in Hispania. Vincit Asdrubalem.

Scipio, hieme totâ reconciliandis Hispanorum animis assumptâ, veris principio ab Tarracone egressus cum Lælio ducere ad hostem pergit. Per omnia pacata eunti, Indibilis et Mandonius cum suis copiis occurrerunt. Fœdere accepta fides, et ii ducibus ad hostem perventum est. Proximus Carthaginiensium exercitus Asdrubalis propè urbem Bacculam erat. Hunc ducem et exercitum Scipio, priusquam alii convenirent; aggressus vicit, castrisque potitus est. Inter alia, captum regalem puerum, ad avunculum Masinissam cum donis dimisit. U.c. 543. a.C. 209.

SCIPIO in Hispaniâ, cùm hiemem totam reconciliandis Barbarorum animis, partim donis, partim remissione obsidum captivorumque absumpsisset; Edesco ad eum, clarus inter duces Hispanos, venit. Erant conjux liberique ejus apud Romanos. Sed præter eam causam etiam veluti fortuita inclinatio animorum, quæ Hispaniam omnem averterat ad Romanum à Punico imperio, traxit eum. Eadem causa Indibili Mandonioque fuit, haud dubiè omnis Hispaniæ principibus, cum omni popularium manu, relicto Asdrubale, secedendi in imminentes castris ejus tumulos, undè per continentia juga tutus receptus ad Romanos esset. *Hispaniæ res Romanis secundæ.*

II. Asdrubal cùm hostium res tantis augescere

incrementis cerneret, suas imminui, ac fore ut, nisi audendo aliquid moveret, quâ cœpissent, fluerent; dimicare quamprimùm statuit. Scipio avidior etiam certaminis erat, cùm spe, quam successus rerum augebat, tum quòd, priusquàm jungerentur hostium exercitus, cum uno dimicare duce exercituque, quàm simul cum universis, malebat.

Indibilis et Mandonius ad Rom. deficiunt

III. Scipio veris principio ab Tarracone egressus (jam enim et Lælius redierat ab Româ, sine quo nihil majoris rei motum volebat) ducere ad hostem pergit. Per omnia pacata eunti, ut cujusque populi fines transiret, prosequentibus excipientibusque sociis, Indibilis et Mandonius cum suis copiis occurrerunt. Indibilis pro utroque locutus, haudquaquam ut barbarus stolidè incautèque, sed potiùs cum verecundâ gravitate: propiorque excusanti transitionem ut necessariam, quàm glorianti eâ velut ad primam occasionem raptâ. *Scire enim se, transfugæ nomen exsecrabile veteribus sociis, novis suspectum esse. Neque eum se reprehendere morem hominum,* (1) *si tamen anceps odium causa non nomen faciat.*

IV. (2) Merita indè sua in duces Carthaginienses commemoravit, avaritiam contrà eorum

1 (*Si tamen anceps odium*) Si tamen geminum illud odium tum à veteribus sociis, tum à novis, causa uniuscujusque inspecta, non nomen ipsum transfugæ faciat.

2 (*Merita inde sua in.... Carthaginienses... avaritiam contra eorum*) His dat lucem Polybius. *Post victos hostes*, inquit (id est, post cladem Scipionum) *Asdrubal Gisgonis filius eò unentiæ processit, ut ab uno è sociis totâ Hispaniâ fidelissimo Indibile, qui Carthaginiensium causâ olim regnò ejectus, et ob fidem in eos ac benevolentiam nuper in regnum restitutus fuerat, pecunias flagitare non dubitaverit. Quod cùm ille facere neglexisset... Asdrubal conflictâ adversùs eum calumniâ, filias suas obsides dare ipsum coegit.*

superbiamque

superbiamque, et omnis generis injurias in se atque populares. *Itaque corpus duntaxat suum ad id tempus apud eos fuisse : animum jampridem ibi esse, ubi jus ac fas crederent coli. Ad deos quoque confugere supplices, qui nequeant hominum vim atque injurias pati. Se id Scipionem orare, ut transitio sibi nec fraudi apud eum, nec honori sit. Quales ex hâc die experiundo cognorit, perindè operæ eorum pretium faceret.*

V. Ità prorsùs respondet facturum Romanus; nec pro transfugis habiturum, qui non duxerint societatem ratam, ubi nec divini quicquam nec humani sanctum esset. Productæ deindè in conspectum iis conjuges liberique lacrymantibus gaudio redduntur : atque eo die in hospitium adducti. Postero die accepta fides, dimissique ad copias adducendas.

VI. Nocte Asdrubal in tumulum copias recipit, plano campo in summo patentem : (3) fluvius ab tergo : antè circàque velut ripa præceps oram ejus omnem cingebat. Suberat et altera inferior (4) summissa fastigio planities. Eam quoque altera crepido haud facilior in adscensum ambibat. In hunc inferiorem campum postero die Asdrubal, postquam stantem pro castris hostium aciem vidit, equites Numidas, leviumque armorum Baleares et Afros demisit.

VII. Scipio circumvectus ordines signaque, *ostendebat, hostem prædamnatâ spe æquo dimicandi campo, captantem tumulos, loci fiduciâ, non virtutis armorumque, stare in conspectu. Sed altiora mœnia habuisse Carthaginem, quæ transcendisset miles Romanus.* Ex-

3 (*Fluvius ab tergo*) Fluvius erat ab tergo castrorum tumuli : in fronte ac lateribus velut quædam ripa præceps oram omnem campi illius, qui in summo tumulo erat, cingebat.

4 (*Summissa fastigio*) In proclive incurvata.

peditos, qui pridiè stationes hostium pepulerant, ad levem armaturam, infimo stantem supercilio, ducit.

VIII. Per aspreta primò, nihil aliud quàm viâ impediti iêre. Deinde ut sub ictum venerunt, telorum primò omnis generis vis ingens effusa est in eos: ipsi contrà, saxa, quæ locus strata passim, (5) omnia fermè missilia, præbebat, ingerere, non milites solùm, sed etiam turba calonum immista armatis. Ceterùm, quanquam adscensus difficilis erat, et propè obruebantur telis saxisque, assuetudine tamen succedendi muros, et pertinaciâ animi, subierunt primi. Qui simul cepêre aliquid æqui loci, ubi firmo consisterent gradu, levem et concursatorem hostem, atque intervallo tutum, cùm procul missilibus pugna eluditur, instabilem eumdem ad cominùs conserendas manus, expulerunt loco, et cum cæde magnâ in aciem altiori superstantem tumulo impegêre.

IX. Indè Scipio, jussis adversùs mediam evadere aciem victoribus, ceteras cupias cum Lælio dividit; atque eum parte dextrâ tumuli circumire, donec melioris ascensûs viam inveniret, jubet. Ipse ab læva, circuitu haud magno, in transversos hostes incurrit. Indè primò turbata acies est, dum ad circumsonantem undique clamorem flectere cornua et obvertere ordines volunt.

X. Hoc tumultu et Lælius subiit: et, dum pedem referunt, nè ab tergo vulnerarentur, (6) laxata prima acies, locusque ad evadendum et mediis datus est, qui per tam iniquum locum,

5 (*Omnia fermè missilia*) Quæ quidem saxa omnia fermè erant ejusmodi, ut manu capi et mitti possent.

6 (*Laxata prima acies*) Laxata est prima acies Pœnorum, locusque datus est ad subeundum in altiorem tumulum mediæ quoque Romanorum aciei: quæ nunquam subiisset, si stetissent integri hostium ordines, elephantique ante signa locati mansissent.

stantibus integris ordinibus, elephantisque antè signa locatis, nunquam evasissent.

XI. (7) Asdrubal jam antequam dimicaret pecuniâ raptâ, elephantisque præmissis, quàm plurimos poterat de fugâ excipiens, præter Tagum flumen ad Pyrenæum tendit. Scipio, castris hostium potitus, cùm præter libera capita omnem prædam militibus concessisset, in recensendis captivis decem millia peditum, duo millia equitum invenit. Ex iis Hispanos sine pretio omnes domum dimi it : Afros vendere quæstorem jussit. Circumfusa indè multitudo Hispanorum et antè deditorum, et pridiè captorum, regem eum ingenti consensu appellavit.

Scipio vetat se regem appellari.

XII. Tum Scipio, silentio per præconem facto, *sibi maximum* (8) *nomen Imperatoris esse* dixit, *quo se milites sui appellassent. Regium nomen alibi magnum, Romæ intolerabile esse.* (9) *Regalem animum in se esse, si id in hominis ingenio amplissimum ducerent, tacitè judicarent :* (10) *vocis*

7 (*Asdrubal jam antequam*) Asdrubal, pecuniâ raptâ jam antequam dimicarêt; elephantisque præmissis postquam fugæ initium fieri vidit. Non enim elephantos dimisit ante pugnam.

8 (*Nomen Imperatoris... quo se milites sui appellassent*) Hîc nomen *Imperatoris* accipiendum est, non vulgari sensu pro duce, tantùm exercitûs, sed pro eo duce, qui hostibus magno prælio fusis à militibus *Imperator* salutatus est : *prisco erga duces honore*, inquit Tac. L. III. Ann. c. 74. *qui bene gestâ republicâ gaudio et impetu victoris exercitûs conclamabantur*) Hujus acclamationis sensus ac mens erat, ut milites dignum sibi imperatorem contigisse testarentur. Et demum jure concedebatur illa appellatio, qui decem millia hostium occidisset.

9 (*Regalem animum in se esse... tacitè judicarent*) Permittit Hispanis Scipio velintne tacitè judicare regalem in se animum esse : non id ipse de se affirmat ; quod esset arrogantiæ.

10 (*Vocis usurpatione*

usurpatione abstinerent. Sensêre etiam barbari magnitudinem animi; cujus miraculo nominis alii mortales stuperent, id (11) ex tam alto fastigio aspernantis. Dona indè regulis principibusque Hispanorum divisa, et ex magnâ copiâ captorum equorum trecentos, quos vellet, eligere Indibilem jussit.

Messiva ad Scipionem à Quæstore mittitur.

XIII. Cùm Afros venderet jussu imperatoris quæstor, puerum adultum inter eos formâ insigni, cùm audisset regii generis esse, ad Scipionem misit. Quem cùm percunctaretur Scipio, *quis, et cujas, et cur id ætatis in castris fuisset; Numidam esse, ait: Massivam populares vocare. Orbum à patre relictum, apud maternum avum Galam regem Numidarum eductum, cum avunculo Masinissa, qui nuper cum equitatu subsidio Carthaginiensibus venisset, in Hispaniam trajecisse. Prohibitum propter ætatem à Masinissa, nunquam antè prælium iniisse. Eo die quo pugnatum cum Romanis esset, inscio avunculo, clàm armis equoque sumpto, in aciem exisse: ibi prolapso equo effusum in præceps, captum ab Romanis esse.*

Remittitur à Scipione ad avunculum Masinissam.

XIV. Scipio cùm asservari Numidam jussisset, quæ pro tribunali agenda erant, peragit: indè cùm se in prætorium recepisset, vocatum eum interrogat, *velletne ad Masinissam reverti?* Cùm effusis gaudio lacrymis *cupere verò*, diceret, tum puero annulum aureum, tunicam lato clavo cum Hispano sagulo, et aurea fibula, equumque ornatum donat, jussisque prosequi quoad vellet equitibus, dimisit. De bello indè consilium habitum: et auctoribus quibusdam, ut confestim Asdruba-

abstinerent) Nomen ipsum regis sibi defferre, se nomine regis compellare ne vellent.

11 (*Ex tam alto fastigio*) Quasi ex alto despicientis, hujus nominis magnitudinem, velut infra se positam.

lem persequeretur, anceps id ratus, nè Mago atque alter Asdrubal cum eo jungerent copias, præsidio tantùm ad insidendum Pyrenæum misso, ipse reliquum æstatis recipiendis in fidem Hispaniæ populis absumpsit.

XV. Paucis post prælium factum ad Bæculam diebus, cùm Scipio rediens jam Tarraconem saltu Castulonensi excessisset: Asdrubal Gisgonis filius et Mago imperatores ex ulteriore Hispaniâ ad Asdrubalem venêre, serum post malè gestam rem auxilium, consilio in cetera exsequenda belli haud parùm opportuni.

NARRATIO XLIV.

Livii et Neronis victoria et triumphus.

Cùm Asdrubal, Annibalis frater, ex Hispaniâ in Gallias, deinde in Italiam trajecisset, Consules C. Claudius Nero, et M. Livius diversis itineribus, ille in Bruttios, Lucanosque adversùs Annibalem, hic adversùs Asdrubalem in Galliam Cisalpinam profecti, velut in duo pariter bella distenderant curas hominum. Inde Nero exceptis litteris Asdrubalis ad fratrem, quibus se ipsi in Umbriâ occursurum nuntiabat, statuit sibi ad collegam eundum cum flore ac robore exercitûs sui. Itaque præmonito per litteras senatu, cum sex millibus peditum, et mille equitibus ad Livium proficiscitur, simulans tamen se in Lucanos ad quamdam urbem occupandam ducere. Romæ, lectis consulis litteris, maximus terror fuit: nec satis constabat tam audax iter consulis laudarent vituperarentne. Postquam jam Nero tantùm intervalli ab hoste fecerat, ut detegi consilium satis tutum esset, paucis milites hortatur. Exindè castra Livii nocte ingressus, cùm multorum eò inclinarent sententiæ, ut dum fessum viâ ac vigiliis militem reficeret, tempus pugnæ differretur, ille non suadere modò, sed etiam orare U.c. 545. a.C. 207

institit ne consilium suum, quod tutum celeritas fecisset, temerarium morando facerent. Ergo signo dato, confestim in Asdrubalem contendunt, qui id quod erat suspicatus, noctu castra moverat. Inito ad Metaurum flumen prælio, Asdrubal cum exercitu cæsus est. Nero cum citatiore, quam inde venerat, agmine, die sexto ad stativa sua pervenisset, caput Asdrubalis ante Annibalis castra projecit, eique quod actum esset nunciare jussit. Postea triumphus utrique consuli à senatu decretus. Inter ipsos quò triumphum sociarent ita convenit, ut cùm alias ob causas, tum quia Livianus exercitus deductus Romam venisset, Neronis deduci non potuisset de provinciâ; M. Livium quadrigis urbem incuntem milites sequerentur, C. Claudius equo sine militibus inveheretur; quod quidem tum utrique tum magis Neroni gloriam auxit.

DIIS ritè placatis, delectum consules habebant acriùs intentiùsque, quàm prioribus annis quisquam meminerat habitum. Nam et belli terror duplicatus novi hostis in Italiam adventu, et minùs juventutis erat, undè scriberent milites.

Asdrubal transit Alpes II. Auxerunt Romæ tumultum litteræ ex Galliâ allatæ ab L. Porcio prætore: *Asdrubalem movisse ex hibernis, et jam Alpes transire: octo millia Ligurum conscripta armataque, conjunctura se transgresso in Italiam esse, nisi mitteretur in Ligures qui eos bello occuparet. Se cum invalido exercitu, quoad tutum putaret, progressurum.* Hæ litteræ consules, raptim confecto delectu, maturiùs quam constituerant, exire in provincias coegerunt, eâ mente, ut uterque hostem in suâ provinciâ contineret, neque conjungi, aut conferre in unum vires pateretur.

III. Plurimùm in eam rem adjuvit opinio Annibalis: quòd, etsi eâ æstate transiturum in Italiam fratrem crediderat, recordando quæ ipse in transitu nunc Rhodani, nunc Alpium,

cum hominibus locisque pugnando per quinque menses exhausisset, haudquaquam tam facilem maturumque transitum exspectabat. Ea tardiùs movendi ex hibernis causa fuit.

Gallis et Alpinis gentibus faventibus.

IV. Ceterùm Asdrubali, et suâ et aliorum spe omnia celeriora atque expeditiora fuêre. Non enim receperunt modò Arverni eum, deinceps-que aliæ Gallicæ atque Alpinæ gentes; sed etiam secutæ sunt ad bellum. Et cùm per munita pleraque transitu fratris, quæ antea invia fuerant, ducebat; tum etiam duodecim annorum assuetudine perviis Alpibus factis, inter mitiora jam hominum transibat ingenia. Invisitati namque anteà alienigenis, nec videre ipsi advenam in suâ terrâ assueti, omni generi humano insociabiles erant. Et primò ignari quò Pœnus pergeret, suas rupes suaque castella, et pecorum hominumque prædam peti credidérant: fama deindè Punici belli, quo duodecimum annum Italia urebatur, satis edocuerat, viam tantùm Alpes esse; duas prævalidas urbes, magno inter se maris terrarumque spatio discretas, de imperio et opibus certare. Hæ causæ aperuerant Alpes Asdrubali.

Placentiam obsidet.

V. Ceterùm quod celeritate itineris profectum erat, id mora ad Placentiam, dum frustrà obsidet magis quàm oppugnat, corrupit. Crediderat campestris oppidi facilem expugnationem esse: et nobilitas coloniæ induxerat eum, magnum se exscidio ejus urbis terrorem ceteris injecturum. Non ipsum solum ea oppugnatio impediit, sed Annibalem, post famam transitûs ejus tantò spe suâ celeriorem, jam moventem ex hibernis continuerat: quippè reputantem non solùm quàm lenta urbium oppugnatio esset, sed etiam quàm ipse frustrà eamdem illam coloniam ab Trebiâ victor regressus tentâsset.

Anxietas Romanorum.

VI. Consules diversis itineribus profecti ab

urbe, velut in duo pariter bella distenderant curas hominum : simul recordantium, quas primus adventus Annibalis intulisset Italiæ clades, simul cùm illa angeret cura, *quos tam propitios urbi atque imperio fore deos, ut eodem tempore utrobique respublica prosperè gereretur ?*

mis nni- is tra tu.

VII. Annibal undique contracto exercitu quem in hibernis, aut in præsidiis agri Bruttii habuerat, in Lucanos ad Grumentum venit. Eodem à Venusiâ consul Romanus exploratis itineribus contendit, et mille ferè et quingentos passus castra ab hoste locat. Castra Punica ac Romana interjacebat campus : colles imminebant nudi sinistro lateri Carthaginiensium, dextro Romanorum, neutri suspecti, quòd nihil sylvæ neque ad insidias latebrarum habebant. In medio campo ab stationibus procursantes, certamina haud satis digna dictu serebant. Id modò Romanum quærere apparebat, nè abire hostem pateretur, Annibal indè evadere cupiens, totis viribus in aciem descendebat.

idiæ ia- m.

VIII. Tum consul (1) ingenio hostis usus, quo minùs in tam apertis collibus timeri insidiæ poterant, quinque cohortes additis quinque manipulis, nocte jugum superare et in aversis vallibus considere jubet. Tempus exsurgendi ex insidiis, et aggrediendi hostem, Ti. Claudium Asellum tribunum militum, et P. Claudium præfectum sociûm edocet, quos cum iis mittebat.

IX. Ipsè luce primâ copias omnes peditum equitumque in aciem eduxit. Paulò post et ab Annibale signum pugnæ propositum est : clamorque in castris ad arma discurrentium est sublatus. Indè eques pedesque certatim portis ruêre, ac palati per campum properare ad

1 (*Ingenio hostis usus*) et adversùs Pœnum arte. Ingenium hostis imitatus, Punicâ utens.

hostes. Quos ubi effusos consul videt, tribuno militum tertiæ legionis C. Aurunculeio imperat, ut equites legionis quanto maximo impetu possit, in hostem emittat. *Ità pecorum modo incompositos toto passim campo se fudisse, ut sterni obterique, priusquàm instruantur, possint.*

Pugnæ committitur.

X. Nondùm Annibal è castris exierat, cùm pugnantium clamorem audivit. Itaque excitus tumultu, raptim ad hostem copias egit. Jam primos occupaverat equestris terror. Peditum etiam prima legio, et dextra ala prælium inibant. Incompositi hostes, ut quemque aut pediti, aut equiti casus obtulit, ita conserunt manus. Crescit pugna subsidiis, et procurrentium ad certamen numero augetur: pugnantesque (quod nisi in vetere exercitu, et duci veteri haud facilè est) inter tumultum ac terrorem instruxisset Annibal, ni cohortium ac manipulorum decurrentium per colles clamor ab tergo auditus, metum, ne intercluderentur à castris, injecisset. Indè pavor incussus, et fuga passim fieri cœpta est. Minorque cædes fuit, quia propinquitas castrorum breviorem fugam perculsis fecit.

Intercipiuntur Asdrubalis literæ.

XI. Inter hæc ab Asdrubale, postquam à Placentiæ obsidione abscessit, quatuor Galli equites, duo Numidæ cum litteris ad Annibalem missi, cùm per medios hostes totam fermè longitudinem Italiæ emensi essent, dum Metapontum cedentem Annibalem sequuntur, incertis itineribus Tarentum delati, à vagis per agros pabulatoribus Romanis ad Q. Claudium prætorem deducuntur. Eum primò incertis implicantes responsis, ut metus tormentorum admotus fateri vera coegit, edocuerunt, litteras se ab Asdrubale ad Annibalem ferre. Cum iis litteris, sicut erant, signatis, L. Virginio tribuno militum ducendi ad Claudium consulem traduntur. Duæ simul turmæ Samnitium præsidii causâ missæ.

XII. Qui ubi ad consulem pervenerunt, litteraquæ lectæ per interpretem sunt, et ex captivis percunctatio facta, tum Claudius non id tempus esse reipublicæ ratus, quo consiliis ordinariis provinciæ suæ quisque finibus per exercitus suos cum hoste destinato ab senatu bellum gereret, audendum ac novandum aliquid improvisum inopinatumque, quod cœptum non minorem apud cives, quàm hostes, terrorem faceret, perpetratum in magnam lætitiam ex magno metu verteret, litteris Asdrubalis Romam ad Senatum missis, simul et ipse Patres Conscriptos quid pararet edocet, ut, cùm in Umbria se occursurum Asdrubal fratri scribat, legionem à Capuâ Romam arcessant, delectum Romæ habeant: exercitum urbanum ad Narniam hosti opponant. Hæc senatui scripta.

XIII. Præmissi autem per regiones, quà exercitum ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque commeatus paratos militi ad vescendum in viam deferrent, equos jumentaque alia producerent, ut vehiculorum fessis copia esset. Ipse de toto exercitu, quod roboris erat, delegit, sex millia peditum, mille equites: pronunciat, occupare se in Lucanis proximam urbem Punicumque in eâ præsidium velle, ut ad iter parati omnes essent. Profectus nocte, flexit in Picenum, relicto Q. Catio legato qui castris præesset.

XIV. Romæ haud minùs terroris ac tumultûs erat, quàm fuerat biennio antè, cùm castra Punica objecta Romanis mœnibus portisque fuerant. Neque satis constabat animis, tam audax iter consulis laudarent vituperarentne. Apparebat (quo nihil iniquius est) ex eventu famam habiturum.

Nero milites hortatur.

XV. Nero postquam jam tantùm intervalli ab hoste fecerat, ut detegi consilium satis tutum esset, paucis milites alloquitur. Negat *ullius*

consilium imperatoris in speciem audacius, reipsa tutius fuisse, quàm suum. Ad certam eos se victoriam ducere. Quippè ad quod bellum collega non antè, quàm ad satietatem ipsius peditum atque equitum datæ ab senatu copiæ fuissent, majores instructioresque quàm si adversùs ipsum Annibalem iret, projectus sit, eò ipsos quantumcumque virium momentum addiderint, rem omnem inclinaturos. Auditum modò in acie (nam, nè antè audiretur, daturum operam) alterum consulem, et alterum exercitum advenisse, haud dubiam victoriam facturum. Famam bellum conficere, et parva momenta in spem metumque impellere animos. Gloriæ quidem ex re benè gestâ partæ fructum propè omnem ipsos laturos. Semper quod postremum adjectum sit, id rem totam videri traxisse. Cernere ipsos, quo concursu, quâ admiratione, quo favore hominum iter suum celebretur.

XVI. Et, herculè, per instructa omnia ordinibus virorum mulierumque undique ex agris effusorum, inter vota ac preces et laudes ibant. Benignè omnia cumulata dare. Modestiâ certare milites, nè quid ultrà usum necessarium sumerent: nihil morari, nec ab signis absistere cibum capientes: diem ac noctem ire: vix quod satis ad naturale desiderium corporum esset, quieti dare.

XVII. Et ad collegam præmissi erant, qui nunciarent adventum, percunctarenturque, clam an palàm, interdiu an noctu, venire sese vellet, iisdem an aliis considere castris. Nocte clam ingredi melius visum est. (2) Tessera per castra ab Livio consule data erat, ut tribunum tribunus, centurio centurionem, eques equitem, pedes peditem acciperet. Neque enim

2 (*Tessera.... data erat*) Diditum per omnes ordines imperium fuerat.

dilatari castra opus esse, nè hostis adventum alterius consulis sentiret.

XVIII. Silentio ingressi, ab sui quisque ordinis hominibus in tentoria abducti, cum summâ omnium lætitiâ hospitaliter excipiuntur. Postero die consilium habitum, cui et L. Porcius Licinus prætor affuit. Castra juncta consulum castris habebat: et antè adventum eorum, per loca alta ducendo exercitum, cùm modò insideret angustos saltus, ut transitum clauderet, modò ab latere aut ab tergo carperet agmen, ludificatus hostem omnibus artibus belli fuerat. Is tum in consilio aderat.

Nero censet statim exeundum in aciem.

XIX. Multorum eò inclinant sententiæ, ut, dum fessum viâ ac vigiliis reficeret militem Nero, simul et ad noscendum hostem paucos sibi sumeret dies, tempus pugnæ differretur. Nero non suadere modò, sed summâ ope orare instituit, *nè consilium suum, quod tutum celeritas fecisset, temerarium morando facerent.* (3) *Errore, qui non diuturnus futurus esset, velut torpentem Annibalem, nec castra sua sine duce relicta aggredi, nec ad sequendum se iter intendisse. Antequam se moveat, deleri exercitum Asdrubalis posse, redireque in Apuliam. Qui prolatando spatium hosti det, eum et* (4) *illa castra prodere Annibali, et aperire in Galliam iter, ut per otium, ubi velit, Asdrubali conjungatur. Extemplò signum dandum, et exeundum in aciem:* (5) *abuten-*

3 (*Errore, qui non diuturnus futurus esset*) Sanè mirum est, hoc errore Annibalem eò usque delusum, donec Nero victo Asdrubale in castra redierit. Profectò necesse est, ut dux callidissimus tamen parum curaret explorata sibi esse, quæ apud hostes agerentur, cùm tamdiu ignoraverit rem ejusmodi, quæ et Romæ et totâ Italiâ percelebris foret. Neque verò suspicari quis possit speculatorum usum, quos Gallicè vocamus *espions*, prorsus ei ignotum fuisse.

4 (*Illa castra*) Castra quæ in Apulia sint, relicta à Nerone.

5 (*Abutendumque errore*) Verbum *abuti* su-

dumque errore hostium absentium, præsentiumque; dum neque illi sciant cum paucioribus, nec hi cum pluribus et validioribus rem esse. Consilio dimisso, signum pugnæ proponitur, confestimque in aciem procedunt.

XX. Jam hostes antè castra instructi stabant. Moram pugnæ attulit, quòd Asdrubal provectus antè signa cum paucis equitibus, scuta vetera hostium notavit, quæ antè non viderat, et strigosiores equos. Multitudo quoque major solitâ visa est. Suspicatus enim id quod erat, receptui properè cecinit, ac misit exploratores. Cùm ordine omnia relata essent, castra nihil aucta errorem faciebant. Bina erant sicut antè adventum consulis alterius fuerant: una M. Livii, altera L. Porcii. *Asdrubalis prudentia.*

XXI. Illud veterem ducem assuetumque Romano hosti movit, quòd semel in prætoriis castris signum, bis in consularibus referebant cecinisse: *Duos profectò consules esse.* Et, quonam modo alter ab Annibale abscessisset, cura angebat. Minimè id quod erat suspicari poterat, tantæ rei frustratione Annibalem elusum: ut, ubi dux, ubi exercitus esset, cum quo castra collata habuerit, ignoraret. *Profectò haud mediocri clade absterritum insequi non ausum. Magnoperè vereri, ne perditis rebus serum ipse auxilium venisset.*

XXII. His anxius curis, exstinctis ignibus, vigiliâ primâ dato signo, ut taciti vasa colligerent, signa ferri jussit. In trepidatione et nocturno tumultu duces parùm intentè asservati, alter in destinatis jam antè animo latebris subsedit, alter per vada nota Metaurum flumen

mitur quoque in bonam partem, ita tamen ut res in usum et commodum vertatur ve contra jus aut consuetudinem, vel contra mentem alicujus: ut hoc loco, ut apud Cic. pro Ligar. n. 1. *ut... ignoratione tuâ ad hominis miseri salutem abuterer.*

tranavit. Ità desertum à ducibus agmen, primò per agros palatur; (6) fessique aliquot somno ac vigiliis sternunt corpora passim, atque infrequentia relinquunt signa. Asdrubal, dum lux viam ostenderet, ripâ fluminis signa ferri jubet, et per tortuosi amnis sinus flexusque errorem volvens haud multùm processit; ubi prima lux transitum opportunum ostendisset, transiturus. Sed cùm, (7) quantùm mare abscedebat, tantò altioribus coercentibus amnem ripis, non inveniret vada, diem terendo, spatium dedit ad insequendum sese hosti.

XXIII. Ubi omnes copias conjunxerunt, directaque acies est, Claudius dextro in cornu, Livius ab sinistro pugnam instruit: media acies prætori tuenda datur. Asdrubal omissâ munitione castrorum, postquam pugnandum vidit, in primâ acie antè signa elephantos collocat. Circà eos lævo in cornu adversùs Claudium Gallos opponit, haud tantùm eis fidens, quantùm ab hoste timeri eos credebat. Ipse dextrum cornu adversùs M. Livium sibi atque Hispanis (et ibi maximè in vetere militi spem habebat) sumpsit. Ligures in medio post elephantos positi. Sed longior quàm latior acies erat, Gallos prominens collis tegebat. Ea frons quam Hispani tenebant, cum sinistro Romanorum cornu concurrit. Dextra omnis acies extrà prælium eminens cessabat. Collis oppositus arcebat, nè aut à fronte, aut ab latere aggrederentur. Inter Livium Asdrubalemque ingens contractum certamen erat, atroxque cædes utrinque edebatur. Ibi duces ambo, ibi pars major peditum equitumque Romanorum; ibi Hispani, vetus miles peritusque Romanæ

6 (*Fessi.... somno ac vigiliis*) Fessi vigiliis ac propterea somno graves.

7 (*Quantùm mare abscedebat*) Dictum accipe, quemadmodùm illud Virgilii, *terræque urbesque recedunt*.

pugnæ, et Ligures, durum in armis genus.

XXVI. Eodem versi elephanti, qui primo impetu turbaverant antesignanos, et jam signa moverant loco: deindè, crescente certamine et clamore, impotentiùs jam regi, et inter duas acies versari, velut incerti quorum essent, haud dissimiliter navibus sine gubernaculo vagis.

XXV. Claudius, *Quid ergò præcipiti cursu tam longum iter emensi sumus?* clamitans militibus, cùm in adversum collem frustrà signa erigere conatus esset, postquam eâ regione penetrari ad hostem non videbat posse, cohortes aliquot subductas è dextro cornu, ubi stationem magis segnem, quàm pugnam futuram cernebat, post aciem circumducit. Et non hostibus modò, sed etiam suis inopinantibus, in dextrum hostium latus incurrit: tantaque celeritas fuit, ut cùm ostendissent se ab latere, mox in terga jam pugnarent. Ità ex omnibus partibus, ab fronte, ab latere, ab tergo, trucidantur Hispani Liguresque: et ad Gallos jam cædes pervenerat. Ibi minimum certaminis fuit. Nam et pars magna ab signis aberant, nocte dilapsi, stratique somno passim per agros: et qui aderant, itinere ac vigiliis fessi, intolerantissima laboris corpora, vix arma humeris gestabant. Et jam diei medium erat, sitisque et calor hiantes cædendos capiendosque affatim præbebat.

Elephanti à rectoribus interfecti.

XXVI. Elephanti plures ab ipsis rectoribus, quàm ab hoste interfecti. Fabrile scalprum cum malleo habebant. Id, ubi sævire belluæ ac ruere in suos cœperant, magister inter aures positum, ipso in articulo quo jungitur capiti cervix, quanto maximo poterat ictu adigebat. Ea celerrima via mortis in tantæ molis belluâ inventa erat, ubi regendi spem vicissent: primusque id Asdrubal instituerat, dux cùm sæpè aliàs mè-

morabilis, tum illâ præcipuè pugnâ. Ille pugnantes hortando, pariterque obeundo pericula, sustinuit: ille fessos, abnuentesque tædio et labore, nunc precando, nunc castigando, accendit: ille fugientes revocavit, omissamque pugnam aliquot locis restituit. Postremò, cùm haud dubiè fortuna hostium esset, nè superesset tanto exercitui suum nomen secuto, concitato equo se in cohortem Romanam immisit. Ibi, ut patre Amilcare et Annibale fratre dignum erat, pugnans cecidit.

XXVII. Nunquam eo bello unâ acie tantùm hostium interfectum est, redditaque æqua Cannensi clades, vel ducis, vel exercitûs interitu, videbatur. Quinquaginta sex millia hostium occisa: capta quinque millia et quadringenti. Civium etiam Romanorum, qui capti apud hostes erant, suprà quatuor millia capitum recepta. Id solatii fuit pro amissis eo prælio militibus. Nam haudquaquam incruenta victoria fuit: octo fermè millia Romanorum sociorumque occisa. Adeòque etiam victores sanguinis cædisque ceperat satias, (8) ut postero die, cùm esset nuntiatum Livio consuli, Gallos Cisalpinos Liguresque, qui aut prælio non affuissent, aut inter cædem effugissent, uno agmine abire sine certo duce, sine signis, sinè ordine ullo, aut imperio; posse, si (9) una equitum ala mittatur, omnes deleri: *Supersint*, inquit, *aliqui nuncii, et hostium cladis, et nostræ virtutis.*

XXVIII. Nero eâ nocte quæ secuta est pug-

ro ad
ci-
redit

8 (*Ut postero die... Supersint, inquit*) Particula *ut* postularet verbum subjunctivi, ut vocant, modi quale esse *dixerit*, *responderit*. At propter interpositam longam periodum, ejus rationem non habuit Livius. Simile ferè exemplum reperies apud Cic. L. II. de Orat. n. 23.

9 (*Una equitum ala*) Ala equitum Romanorum decem turmas habebat; turma, triginta ferè homines.

nam, citatiore, quàm indè venerat, agmine, die sexto ad stativa sua, atque ad hostem pervenit. Iter ejus frequentiâ minore, quia nemo præcesserat nuncius, lætitiâ verò tantâ, vix ut compotes mentium præ gaudio essent, celebratum est. Nam Romæ neuter animi habitus satis dici enarrarique potest: nec quo incerta exspectatione eventûs civitas fuerat, nec quo victoriæ famam accepit. Nunquam per omnes dies, ex quo Claudium consulem profectum fama attulit, ab orto sole ad occidentem, aut senator quisquam à curiâ atque ab magistratibus abscessit, aut populus è foro. Matronæ, quia nihil in ipsis opis erat, in preces obtestationesque versæ, per omnia delubra vagæ suppliciis votisque fatigare deos.

XXIX. Tam sollicitæ ac suspensæ civitati fama incerta primò accidit, duos equites in castra, quæ in faucibus Umbriæ opposita erant, venisse ex prælio, nunciantes cæsos hostes. Litteræ deindè ab L. Manlio Acidino missæ ex castris afferuntur de equitum adventu. Ipsos appropinquare legatos allatum est. Tum enim verò omnis ætas currere obvii, primus quisque oculis auribusque haurire tantum gaudium cupientes. Ad Mulvium usque pontem continens agmen pervenit. Circumfusi omnis generis hominum frequentiâ in forum pervenerunt; cum alii ipsos, alii comites eorum, quæ acta essent, percunctarentur: et ut quisque audierat, exercitum hostium imperatoremque occisum, legiones Romanas incolumes, salvos consules esse, extemplo aliis porrò impertiebant gaudium suum.

XXX. Cùm ægrè in curiam perventum esset, multò ægriùs summotâ turbâ ne Patribus misceretur, litteræ in senatu recitatæ sunt. (10) Indè

10 (*Indè producti*) Verbum hîc proprium. *Introducebantur* in senatum à magistratibus legati *producebantur* ad populum, sive in concionem.

producti in concionem legati, L. Veturius, litteris recitatis, ipse planiùs omnia quæ acta erant exposuit, cum ingenti assensu, postremò etiam clamore universæ concionis, cùm vix gaudium animis caperent.

XXXI. Discursum indè ab aliis circà templa deûm, ut grates agerent, ab aliis domos, ut conjugibus liberisque tam lætum nuncium impertirent. Senatus, quòd M. Livius et C. Claudius consules, incolumi exercitu, ducem hostium legionesque occidissent, supplicationem in triduum decrevit. Eam supplicationem C. Hostilius prætor pro concione edixit, celebrataque à viris feminisque est. (11) Statum quoque civitatis ea victoria movit: ut jam indè haud secùs quàm in pace, res inter se contrahere, vendendò, emendo, mutuum dando, argentum creditum solvendo, auderent.

Caput Asdrubalis projectum ante castra Annibalis.

XXXII. C. Claudius consul cùm in castra redisset, caput Asdrubalis, quod servatum cum cura attulerat, projici antè hostium stationes, captivosque Afros vinctos, ut erant, ostendi, duos etiam ex iis solutos ire ad Annibalem, et expromere quæ acta essent, jussit. Annibal tanto simul publico familiarique ictus luctu, *agnoscere se fortunam Carthaginis*, fertur dixisse: castrisque indè motis, ut omnia auxilia, quæ diffusa latiùs tueri non poterat, in extremum Italiæ angulum Bruttios contraheret, et Metapontinos, civitatem universam, excitos sedibus suis, et Lucanorum qui suæ ditionis erant, in Bruttium agrum traduxit.

XXXIII. Extremo æstatis Patres non M. Livium tantùm redire ad urbem, sed collegam quoque ejus C. Claudium jusserunt. Id modò in decreto interfuit, quòd M. Livii exercitum

11 (*Statum... civitatis... movit*) Mutavit pecuniariæ rei statum in civitate. Hoc eodem anno nummus aureus primùm Romæ percussus est.

deduci, Neronis legiones Annibali oppositas manere in provincia jusserunt. Inter consules ità per litteras convenit, ut, quemadmodùm uno animo rempublicam gessissent, ità, quanquam ex diversis regionibus convenirent, uno tempore ad urbem accederent. Præneste qui prior venisset, collegam ibi opperiri jussus. Fortè ità evenit, ut eodem die ambo Præneste venirent. Indè præmisso edicto, ut triduo post frequens senatus ad ædem Bellonæ adesset, omni multitudine obviàm effusâ, ad urbem accessêre.

XXXIV. Non salutabant modò universi circumfusi, sed contingere pro se quisque victrices dextras consulum cupientes, alii gratulabantur, alii gratias agebant, quòd eorum operâ incolumis respublica esset. In senatu cùm more omnium imperatorum, expositis rebus ab se gestis, postulassent, *ut* (12) *pro republicâ fortiter feliciterque administratâ, et diis immortalibus haberetur honos, et ipsis triumphantibus urbem inire liceret; se verò ea quæ postularent, decernere* Patres, *merito deorum primùm, dein, secundùm deos consulum*, respònderunt; et supplicatione amborum nomine, et triumpho utrique decreto, inter ipsos, nè, cùm bellum communi animo gessissent, triumphum separarent, ità convenit: *Ut, quoniam et in provinciâ M. Livii res gesta esset, et eo die, quo pugnatum foret, ejus fortè auspicium fuisset, et exercitus Livianus deductus Romam venisset, Neronis deduci non potuisset de provincia, ut M. Livium quadrigis urbem ineuntem milites sequerentur; C. Claudius equo sine militibus inveheretur.*

12 (*Pro republicâ fortiter feliciterque administratâ*) Observa imperatorum, eorumve quorum auspicio et ductu res geritur, virtutem felicitatemque esse; sociorum, legatorum, militum, virtutem et fidem. Itaque illorum *fortem et felicem*, horum *fortem et fidelem* operam dici solitam.

XXXV. Ità consociatus triumphus, cùm utrique, tum magis ei, qui quantùm merito anteibat, tantùm honore collegæ cesserat, gloriam auxit. (13) *Illum equitem*, aiebant, *sex dierum spatio transcurrisse longitudinem Italiæ; et eo die cum Asdrubale in Galliâ signis collatis pugnâsse, quo eum castra adversùs sese in Apuliâ posita habere Annibal credidisset. Ità unum consulem pro utrâque parte Italiæ adversùs duos duces, duos imperatores, hinc consilium suum, hinc corpus opposuisse. Nomen Neronis satis fuisse ad continendum castris Annibalem. Asdrubalem verò, quâ aliâ re, quàm adventu ejus obrutum atque extinctum esse? Itaque iret alter consul sublimis curru multijugis, si vellet, equis. Uno equo per urbem verum triumphum vehi: Neronemque, etiam si pedes incedat, vel partâ eo bello, vel spretâ eo triumpho gloriâ, memorabilem fore.* Hi sermones spectantium Neronem usque in Capitolium prosecuti sunt.

XXXVI. Pecuniæ in ærarium tulerunt: (14) sestertiûm tricies, octoginta millia æris. Militibus M. Livius (15) quinquagenos senos asses divisit. Tantumdem C. Claudius absentibus militibus suis est pollicitus, cùm ad exercitum redisset. Notatum eo die plura carmina militaribus jocis in C. Claudium, quàm in consulem suum jactata: equites L. Veturium et Q. Cæcilium legatos magnis tulisse laudibus, hortatosque esse plebem, ut eos consules in proximum annum crearent: adjecisse (16) equitum

13 (*Illum equitem*) Neronem, qui equo vehatur, dum collega ejus curru sublimis incedit.

14 (*Sestertiûm tricies*) Marcas argenti nostrates 11718. cum unciis sex: quibus si addas marcas 125 quæ affluunt ex octoginta millibus æris gravis, tota summa erit marcarum argenti nostratium 11843. cum sex unciis.

15 (*Quinquagenos senos asses*) Sestertios 14. non totam argenti semunciam.

16 (*Equitum prærogativæ*) Illi equitum judi-

prærogativæ auctoritatem consules, postero die in concione, quàm forti fidelique duorum præcipuè legatorum operâ usi essent, commemorantes.

cio, qui videbantur populo præire et præmonstrare, quosnam consules facere deberet.

NARRATIO XLV.

Tertia Scipionis expeditio in Hispania.

Pelluntur Pœni.

Scipio, cùm ad eum fama comparati à Pœnis exercitûs ad bellum instaurandum perlata esset, contractis undique auxiliis, ut hosti par foret, ab Tarracone ad Bœculam progreditur. Ibi, tentatis primùm per levia certamina viribus, ambo exercitus prælium conseruerunt. Victi Pœni et in castra compulsi sunt. Scipio fugientes adsecutus cædit. Sic Hispaniam, exclusis in totum possessione ejus hostibus, recepit. U.c. 546. a.C. 206.

POST Livii Neronisque expeditionem, cum Annibale et consulibus, nihil per unum annum rei gestum est. Nam neque ipse se obtulit in tam recenti vulnere publico privatoque, neque lacessierunt quietum Romani: tantam inesse vim, etsi omnia alia circà eum ruerent, in uno illo duce censebant. Ac nescio an mirabilior adversis quàm secundis rebus fuerit. Quippè qui, cùm et in hostium terrâ per annos tredecim, tam procul ab domo, variâ fortunâ bellum gereret exercitu non suo civili, sed misto ex colluvione omnium gentium, quibus non lex, non mos, non lingua

communis, (1) alius habitus, alia vestis, alia arma, alii ritus, alia sacra, alii propè dii essent, ità quodam uno vinculo copulaverit eos, ut nulla nec inter ipsos, nec adversùs ducem seditio extiterit; cùm et pecunia sæpè in stipendium, et commeatus in hostium agro deessent: quorum inopiâ, priore Punico bello multa infanda inter duces militesque commissa fuerant.

II. (2) Post Asdrubalis verò exercitum cum duce, in quibus spes omnis reposita victoriæ fuerat, deletum, cedendoque in angulum Bruttium ceterâ Italiâ concessum, cui non videatur mirabile, nullum motum in castris factum? Nam ad cetera id quoque accesserat, ut nè alendi quidem exercitûs, nisi ex Bruttio agro, spes esset; qui ut omnis coleretur, exiguus tamen tanto alendo exercitui erat; tum magnam partem juventutis abstractam à cultu agrorum bellum occupaverat, et (3) mos vitio etiam insitus genti per latrocinia militiam exercendi. Nec ab domo quicquam mittebatur, de Hispaniâ retinendâ sollicitis, tanquam omnia prospera in Italiâ essent.

Res Hispaniæ

III. In Hispaniâ res quâdam ex parte eamdem fortunam, quâdam longè disparem habebant: eamdem, quòd prælio victi Carthaginienses, duce amisso, in ultimam Hispaniæ oram usque ad Oceanum compulsi erant; disparem autem, quòd Hispania, non quàm Italia modò, sed quàm ulla pars terrarum, bello reparando aptior erat, locorum hominumque ingeniis. Ita-

1 (*Alius habitus*) Alia species totius corporis cultûsque.

2 (*Post Asdrubalis... exercitum... deletum, cedendoque.... concessum*) Postquam et Asdrubalis exercitus deletus fuit, et ipse Annibal cedendo in Bruttium agrum, reliquit Romanis liberam ceteræ Italiæ possessionem.

3 (*Mos vitio etiam insitus genti*) *Vitio*, id est, malo studio, malâ libidine, vitio ingeniorum.

que ergo prima Romanis inita provinciarum, quæ quidem continentis sint, postrema omnium, nostrâ demùm ætate, ductu auspicioque Augusti Cæsaris, perdomita est.

IV. Ibi tum Asdrubal Gisgonis, maximus clarissimusque eo bello secundùm Barcinos dux, regressus ab Gadibus, rebellandi spem adjuvante Magone Amilcaris filio, delectibus per ulteriorem Hispaniam habitis, ad quinquaginta millia peditum, et quatuor millia et quingentos equites armavit. Ad Silpiam urbem super campos patentes duo duces Pœni eâ mente, nè detractarent certamen, consederunt.

Scipio auxilia ab sociis contrahit.

V. Scipio, cùm ad eum fama tanti comparati exercitûs perlata esset, neque Romanis legionibus tantæ se parem fore multitudini ratus, ut non in speciem saltem opponerentur Barbarorum auxilia, neque in iis tamen tantum virium ponendum, ut mutando fidem, quæ cladis causa fuisset patri patruoque, (4) magnum momentum facerent, præmisso Silano ad Colcam duodetriginta oppidis regnantem, ut equites peditesque ab eo, quos se per hiemem conscripturum pollicitus erat, acciperet, ipse ab Tarracone profectus, (5) protinùs ab sociis, qui accolunt viam, modica contrahendo auxilia, Castulonem pervenit. Eò adducta ab Silano auxilia, tria millia peditum et quingenti equites indè ad Bæculam urbem progressus omni exercitu civium, sociorum, peditum equitumque quinque et quadraginta millibus.

VI. Prior Asdrubal in aciem copias eduxit: deindè et Romani processêre. Sed utraque acies pro vallo stetit instructa: et cùm ab neutris

4 (*Magnum momentum facerent*) Rem magnoperè inclinarent, facerent ut magna inde statûs rerum mutatio sequeretur.

5 (*Protinus*) Ordine, prout ad quosque veniebat.

pugna cœpta esset, jam die ad occasum inclinante à Pœno priùs, deindè ab Romano in castra copiæ reductæ. Hoc idem per dies aliquot factum.

VII. Prior semper Pœnus copias castris educebat : prior fessis stando signum receptui dabat. Ab neutrâ parte procursum, telumve missum, aut vox ulla orta. Mediam aciem hinc Romani, illinc Carthaginienses misti Afris, cornua socii tenebant : erant autem utrinque Hispani pro cornibus. Antè Punicam aciem elephanti castellorum procul speciem præbebant. Jam hoc in utrisque castris sermonis erat, ità, ut instructi stetissent, pugnaturos. Scipio ubi hæc obstinatè credita animadvertit, omnia de industriâ in eum diem, quo pugnaturus erat, mutavit. Tesseram vesperi per castra dedit, ut ante lucem viri equique curati et pransi essent : armatus eques frænatos instratosque teneret equos.

VIII. Vixdum satis certâ luce, equitatum omnem cum levi armaturâ in stationes Punicas immisit : indè confestim ipse cum gravi agmine legionum procedit. Præter opinionem destinatam suorum hostiumque, Romano milite cornibus firmatis, sociis in mediam aciem acceptis. Asdrubal clamore equitum excitatus, ut ex tabernaculo prosiluit, tumultumque antè vallum, et trepidationem suorum, et procul signa legionum fulgentia, plenosque hostium campos vidit, equitatum omnem extemplò in equites emittit. Ipse cum peditum agmine castris egreditur : nec ex ordine solito quicquam acie instruendâ mutat. Equitum jamdiù anceps pugna erat : nec ipsa per se decerni poterat, quia pulsis (quòd propè (6) invicem fiebat) in aciem peditum tutus receptus erat.

6 (*Invicem*) Alternis vicibus.

IX.

IX. Sed ubi jam haud plus quingentos passus acies inter sese aberant, signo receptui dato, Scipio, patefactisque ordinibus, equitatum omnem levemque armaturam in medium acceptam divisamque in partes duas, in subsidiis post cornua locat. Inde ubi incipiendæ jam pugnæ tempus erat, Hispanos (ea media acies fuit) presso gradu incedere jubet. Ipse è dextro cornu (ibi namque præerat,) nunciùm ad Silanum et Marcium mittit, ut cornu extenderent in sinistram partem, quemadmodùm se tendentem ad dextram vidissent; et cum expeditis peditum equitumque priùs pugnam consererent cum hoste, quàm coire inter se mediæ acies possent. Ita diductis cornibus, cum ternis peditum cohortibus, ternisque equitum turmis, ad hoc velitibus, citato gradu in hostem ducebant, sequentibus (7) in obliquum aliis.

X. Sinus in medio erat quâ segniùs Hispanorum signa incedebant: et jam conflixerant cornua, cùm, quòd roboris in acie hostium erat, Pœni veterani Africique nondùm ad teli conjectum venissent, neque in cornua, ut adjuvarent pugnantes, discurrere audèrent, ne aperirent mediam aciem venienti ex adverso hosti. Cornua ancipiti prælio urgebantur: eques, levisque armatura, et velites, circumductis alis in latera incurrebant; cohortes à fronte urgebant, ut abrumperent cornua à cetera acie.

XI. (8) Et cùm ab omni parte haudquaquam par pugna erat, tum quòd turba Balearium tironumque Hispanorum Romano Latinoque

7 (*In obliquum*) Ita ut non equâ fronte procederetur, sed in lineam obliquam, quæ ab extremis ducta cornibus obliquè incideret in mediam aciem.

8 (*Et cùm ab omni parte*) Et haudquaquam par pugna erat, tum omnibus de causis, tum ideò vel maximè, quòd turba incondita Balearium tironumque Hispanorum Romano Latinoque militi objecta erat, et quòd procedente jam die...

militi objecta erat, et procedente jam die vires etiam deficere Asdrubalis exercitum cœperant, oppressos matutino tumultu, coactosque, priusquam cibo corpora firmarent, raptim in aciem exire. Ad id sedulò diem extraxerat Scipio, ut sera pugna esset. Nam ab septima demum hora peditum signa cornibus incucurrerunt. Ad medias acies aliquantò seriùs pervenit pugna : ita ut priùs æstus à meridiano sole, laborque standi sub armis, et simul fames sitisque corpora afficeret, quàm manus cum hoste consererent. Itaque steterunt scutis innixi. Nam super cetera elephanti etiam, tumultuoso genere pugnæ equitum velitumque et levis armaturæ consternati, è cornibus in mediam aciem sese intulerant. Fessi igitur corporibus animisque retulêre pedem : ordines tamen servantes, haud secùs quàm si imperio ducis cederent integra acies. Sed cùm eo ipso acriùs, ubi inclinatam sensêre rem, victores se undique inveherent, nec facilè impetus sustineri posset ; quanquam retinebat, obsistebatque cedentibus Asdrubal : tamen vincente verecundiam metu, terga extemplò data, atque in fugam sese omnes effuderunt : deindè in castra compelluntur. Nec procul vallo, Romanus aberat, cepissetque tanto impetu castra, nisi tanta vis aquæ dejecta esset, ut vix in castra sua recoperint se victores.

XII. Transitio sociorum, fuga ut tutior morâ videretur, fecit. Principium defectionis ab Attane regulo Turdetanorum factum est. Et ne latiùs, inclinatis semel ad defectionem animis, serperet res, silentio proximæ noctis Asdrubal castra movet. Scipio (ut primâ luce qui in stationibus erant retulerunt profectos hostes, præmisso equitatu signa ferri jubet. Eques, levisque armatura, nunc ab tergo, nunc ab lateribus occurrendo, fatigabat morabaturque : sed cùm

ad crebros tumultus signa consisterent, supervenerunt legiones. Indè non jam pugna, sed trucidatio velut pecorum fieri; donec ipse dux fugæ auctor, in proximos colles cum sex millibus fermè semiermium evasit : ceteri cæsi captique. Postremò dux ipse navibus acceptis, (nec procul indè aberat mare) nocte relicto exercitu, Gades perfugit.

XIII. Scipio fugâ ducis hostium auditâ, decem millia peditum, mille equites relinquit Silano ad castrorum obsidionem. Ipse cum ceteris copiis, septuagesimis castris, (9) protinùs causis regulorum civitatumque cognoscendis, ut præmia ad veram meritorum æstimationem tribui possent, Tarraconem rediit. Mago indè, remissis ab Asdrubale navibus, Gades petit. Ceteri deserti ab ducibus, pars transitione, pars fugâ dissipati sunt. Hoc maximè modo, ductu atque auspicio P. Scipionis, pulsi Hispaniâ Carthaginienses sunt; tertiodecimo anno post bellum initum, quinto quàm P. Scipio provinciam et exercitum accepit.

9 (*Protinùs causis.... cognoscendis*) Cognoscendo et disceptando causas regulorum civitatumque, prout ad quosque veniebat.

NARRATIO XLVI.

Iter Scipionis in Africam.

a.c.546. C.206. *P. Scipio, receptâ Hispaniâ, jam Africam et Carthaginem spectabat, itaque præmoliendas ibi ratus jam res, conciliandosque regum gentiumque animos, Syphacem primùm regem statuit tentare, duobusque navigiis cum Lælio in Africam trajecit. Fortè incidit ut eòdem Asdrubal Gisgonis septem triremibus contenderet. Cœnatum simul apud regem est, et eodem etiam lecto Scipio atque Asdrubal accubuerunt. Tanta autem inerat Scipioni comitas et dexteritas ut non regem modò, sed ipsum etiam hostem, sibi conciliarit. Fœdere icto cum Syphace, novam Carthaginem die quarto rediit.*

SCIPIO inexplebilis virtutis, veræque laudis, parvum instar eorum, quæ spe ac magnitudine animi concepisset, receptas Hispanias ducebat. Jam Africam, magnamque Carthaginem, et in suum decus nomenque (1) velut consummatam ejus belli gloriam spectabat. Itaque præmoliendas ibi ratus jam res, conciliandosque regum gentiumque animos, Syphacem primùm regem statuit tentare. Masæsylorum is rex erat.

II. Fœdus eâ tempestate regi cum Carthaginiensibus erat: quod haud gravius ei sanctiusque, quàm vulgò barbaris, quibus ex fortuna pendet fides, ratus fore, oratorem ad eum C. Lælium cum donis mittit. Quibus barbarus lætus, et quia res tum prosperæ ubique Romanis, Pœnis in Italia adversæ, in Hispania nullæ jam erant, amicitiam se Romanorum

1 (*Velut consummatam*) Hæc procul dubio vitiosa sunt. Sensus patet: in suum decus nomenque ituram consummandi ejus belli gloriam.

accipere annuit : firmandæ ejus fidem nec dare, nec accipere, nisi cum ipso coram duce Romano. Ita Lælius, in id modò fide ab rege acceptâ, tutum adventum fore, ad Scipionem rediit.

III. Magnum in omnia momentum Syphax affectanti res Africæ erat, opulentissimus ejus terræ rex, bello jam expertus ipsos Carthaginienses, finibus etiam regni aptè ad Hispaniam, quòd freto exiguo dirimuntur, positis. Dignam itaque rem Scipio ratus, quæ, quoniam non aliter posset, magno periculo peteretur, duabus quinqueremibus ab Carthagine profectùs in Africam trajecit.

IV. Fortè ita incidit, ut eo ipso tempore Asdrubal pulsus Hispaniâ septem triremibus portum invectus, ancoris positis terræ applicaret naves; cùm (2) conspectæ duæ quinqueremes, haud cuiquam dubio, quin hostium essent, opprimique à pluribus, priusquàm portum intrarent, possent, nihil aliud quàm tumultum ac trepidationem simul militum ac nautarum, nequicquam armaque et naves expedientium, fecerunt. Percussa enim (3) ex alto vela paulo acriori vento, priùs in portum intulerunt quinqueremes, quàm Pœni ancoras molirentur: nec ultrà tumultum ciere quisquam in regio portu audebat. Itaque prior in terram Asdrubal, mox Scipio et Lælius egressi, ad regem pergunt. *In Africam trajicit.*

V. Magnificumque id Syphaci (nec erat aliter) visum, duorum opulentissimorum eâ tempestate ducum populorum, uno die suam pacem amicitiamque petentes venisse. Utrum- *Asdrubal et Scipio eodem tecto recipiuntur.*

2 (*Conspectæ duæ quinqueremes... : nihil aliud quàm tumultum*) Ad conspectum duarum quinqueremium Romanarum moti quidem sunt Pœni, sed nihil aliud effectum est quàm tumultus, et trepidatio militum simul et nautarum. Quinqueremes ea dicuntur fecisse, quibus causam et occasionem præbuerunt.

3 (*Ex alto*) Mari.

que in hospitium invitat; et, quoniam fors eos sub uno tecto esse, atque ad eosdem penates, voluisset, contrahere ad colloquium dirimendarum simultatum causâ est conatus; Scipione abnuente, aut privatim sibi ullum cum Pœno odium esse, quod colloquendo finiret, aut de republica se cum hoste agere quicquam injussu senatûs posse. Illud magnoperè tendente rege, ne alter hospitum exclusus mensâ videretur, ut in animum induceret ad easdem venire epulas, haud abnuit. Cœnatumque simul apud regem est: et eodem etiam lecto Scipiō atque Asdrubal (quia ita cordi erat regi) accubuerunt.

pio- omi- et ni.

VI. Tanta autem inerat comitas Scipioni, atque ad omnia naturalis ingenii dexteritas, ut non Syphacem modo, barbarum insuetumque moribus Romanis, sed hostem etiam infestissimum, facundè alloquendo sibi conciliarit. *Mirabilioremque sibi eum congresso coràm visum* præ se ferebat, *quàm bello rebus gestis. Nec dubitare, quin Syphax regnumque ejus jam in Romanorum esset potestate. Eam artem illi viro ad conciliandos animos esse. Itaque non quomodo Hispaniæ amissæ sint, quærendum magis Carthaginiensibus esse, quàm quomodo Africam retineant, cogitandum.*

t in a- o.

VII. *Non peregrinabundum, neque circa amœnas oras vagantem tantum ducem Romanum, relictâ provinciâ novæ ditionis, relictis exercitibus, duabus navibus in Africam trajecisse, et commisisse sese in hostilem terram, in potestatem regiam, in fidem inexpertam; sed potiundæ Africæ spem affectantem. Hoc eum jam pridem volutare in animo; hoc palam fremere, quòd non, quemadmodum Annibal in Italia, sic Spicio in Africa bellum gereret.* Scipio fœdere icto cum Syphace, profectus ex Africa, dubiisque et plerumque sævis in alto jactatus ventis, die quarto Novæ Carthaginis portum tenuit.

NARRATIO XLVII.

Astapæ oppugnatio.

Astapa urbs Hispaniæ, Carthaginiensium partis semper fuerat, et præcipuum in Romanos gerebat odium. Ad hanc urbem oppugnandam cùm admotus exercitus esset à Marcio Scipionis legato, oppidani conscientiâ scelerum, veniamque desperantes, facinus in se ac suos fœdum ac ferum consciscunt. Nam conjugibus ac liberis in succensum rogum injectis, ipsi se medio incendio præcipitaverunt. U.c. 546 a.C. 206.

AD urbem Astapam oppugnandam cùm admotus exercitus esset, oppidani conscientiâ scelerum, quia nec deditio tuta ad tam infestos videbatur, nec spes mœnibus aut armis tuendæ salutis erat, facinus in se ac suos fœdum ac ferum consciscunt. Locum in foro destinant, quò pretiosissima rerum suarum congererent. Super eum cumulum conjuges ac liberos considere cùm jussissent, ligna circà exstruunt, fascesque virgultorum conjiciunt. Quinquaginta deinde armatis juvenibus præcipiunt, *ut donec incertus eventus pugnæ esset, præsidium eo loco fortunarum suarum, corporumque, quæ cariora fortunis essent, servarent. Si rem inclinatam viderent, atque in eo jam esse ut urbs caperetur, scirent, omnes quos euntes in prælium cernerent, mortem in ipsa pugna obituros. Illos se per deos superos inferosque orare, aut memores libertatis, quæ illo die aut morte honestâ, aut servitute infami finienda esset, nihil relinquerent, in quod sævire iratus hostis posset. Ferrum ignemque in manibus esse. Amicæ ac fideles potiùs ea, quæ peritura essent, absumerent manus, quàm insultarent superbo ludibrio hostes.* His adhorta-

Scipionis morbus. SCIPIO gravi morbo implicitus, graviore tamen famâ, cùm ad id quisque quod audierat (insitâ hominum libidine alendi de industria rumores) adjiceret aliquid, provinciam omnem ac maximè longinqua ejus turbavit : apparuitque, quantam excitatura molem vera fuisset clades, cùm vanus rumor tantas procellas excivisset. Non socii in fide, non exercitus in officio mansit. Mandonius et Indibilis, concitatis popularibus, et juventute Celtiberorum excitâ, agrum sociorum populi Romani hostiliter depopulati sunt. Civilis alius furor in castris ad Sucronem ortus.

Seditio exercitûs ad Sucronem. II. Octo ibi millia militum erant; (1) præsidium gentibus, quæ cis Iberum incolunt, impositum. Motæ autem eorum mentes sunt, non tum primùm cùm de vita imperatoris dubii rumores allati sunt; sed jam antè, licentiâ ex diuturno, ut fit, otio collectâ; (2) et nonnihil, quòd in hostico laxiùs rapto suetis vivere, arctiores in pace res erant. Ac primò sermones tantum occulti ferebantur, *si bellum in provincia esset, quid sese inter pacatos facere?*

1 (*Præsidium gentibus, quæ cis Iberum incolunt*) Sucro oppidum et fluvius ultra Iberum est, sed eo intervallo, ut facilè indè in citeriora revocari potuerint copiæ, si quò earum operæ usus esset. Tum autem non ita fortasse urgenda est rigida verborum Livianorum proprietas, ut gentes *quæ cis Iberum incolunt* intelligi non possint laxiore sensu gentes Ibero vicinæ; cum respectu ad regiones Hispaniæ longinquas et in Oceanum vergentes, in quibus hac ætate bellum Romani gessêre. Possis legere *circa Iberum.*

2 (*Et nonnihil, quòd*) Aliqua etiam ex parte id valuerat ad movendas et deflectendas à sanitate illorum mentes, quòd in hostili agro priùs assueti laxiùs et liberiùs vivere ex iis quæ rapiebant, tum, cùm in sociorum agro essent minùs commodè, minùs laxè vivebant.

Si debellatum jam et confecta provincia esset cur in Italiam non revehi? Flagitatum quoque stipendium procaciùs, quàm ex more et modestia militari, erat; et ab custodibus probra in circumeuntes vigilias tribunos jacta: et noctu quidam prædatum in agrum circà pacatum ierant: postremò interdiu, ac propalam sine commeatu ab signis abibant. Omnia libidine ac licentiâ militum, nihil instituto ac disciplinâ militiæ, aut imperio eorum qui præerant, gerebatur.

III. Forma tamen Romanorum castrorum constabat unâ eâ spe, quòd tribunos ex contagione furoris haud expertes seditionis defectionisque rati fore, et jura reddere in principiis sinebant, et signum ab eis petebant, et in stationes ac vigilias in ordinem ibant: et, ut vim imperii abstulerant, ita speciem dicto parentium, ultro sibi imperantes, servabant. Erupit deinde seditio, postquam reprehendere atque improbare tribunos ea quæ fierent, et conari obviam ire, et propalàm abnuere furoris eorum se futuros socios, senserunt. Fugatis itaque ex principiis, ac post paulò è castris, tribunis, ad principes seditionis, gregarios milites, delatum omnium consensu imperium est. Qui nequaquam tribunitiis contenti ornamentis, insignia etiam summi imperii, fasces securesque attrectare ausi: neque venit in mentem, suis tergis suisque cervicibus virgas illas securesque imminere, quas ad metum aliorum præferrent.

IV. Cùm alios subinde recentes nuncios, non mortis modò, sed etiam funeris exspectarent, neque superveniret quisquam, evanesceretque temerè ortus rumor; tum primi auctores requiri cœpti: et subtrahente se quoque, ut credisse potiùs temerè, quàm finxisse rem talem videri posset, destituti duces jam sua

ipsi insignia, pro vana imagine imperii quod gererent, veram justamque mox in se versuram potestatem horrebant.

V. Stupenti ita seditioni, cùm vivere primò, mox etiam valere Scipionem, certi auctores afferrent, tribuni militum septem ab ipso Scipione missi supervenerunt. Ad quorum primum adventum exasperati animi; mox, ipsis placido sermone permulcentibus notos, cum quibus congressi erant, leniti sunt. Circumeuntes enim tentoria primò, deinde in principiis prætorioque, ubi sermones inter se serentium circulos vidissent, alloquebantur, percunctantes magis, quæ causa iræ (3) consternationisque subitæ foret, quàm factum accusantes. Vulgò *stipendium non datum ad diem* jactabatur: *et, post duorum imperatorum duorumque exercituum stragem, suâ virtute defensum nomen Romanum, ac retenta provincia esset, Illiturgitanos pœnam noxæ meritam habere; suis rectè factis gratiam qui exsolvat non esse. Talia querentes æqua orare, seque ea relaturos ad imperatorem*, respondebant. *Lætari quòd nihil tristius, nec insanabilius esset: et P. Scipionem deûm benignitate, et rempublicam* (4) *esse gratiæ referendæ.*

Seditiosi jubentur venire Carthaginem.

VI. Scipionem bellis assuetum, ad seditionum procellas rudem, sollicitum habebat res, (5) ne aut exercitus peccando, aut ipse puniendo, modum excederet. In præsentia, ut cœpisset, leniter agi placuit: et missi circa stipendiarias civitates exactores stipendii spem propinquam fecêre. Edictum subinde proposi-

3 (*Consternationis*) Tumultûs, motûs animorum.

4 (*Esse gratiæ referendæ*) Esse in ejusmodi statu ut gratiam illis referre possint.

5 (*Ne... exercitus peccando... modum excederet*) Atque adeò omnem sibi ipse ad pœnitentiam abscinderet regressum, et imperatoris clementiæ nullum locum relinqueret.

tum, ut ad stipendium petendum convenirent Carthaginem, seu carptim partes, seu universi mallent. Tranquillam seditionem, jam per se languescentem, repentina quies rebellantium Hispanorum fecit. Redierant enim in fines omisso incepto Mandonius et Indibilis, postquam vivere Scipionem allatum est; nec jam erat aut civis, aut externus, cum quo furorem suum consociarent.

VII. Omnia circumspectantes consilia, nihil reliqui habebant, præter non tutissimum à malis consiliis receptum, ut imperatoris vel justæ iræ, vel non desperandæ clementiæ sese committerent. *Etiam hostibus eum ignovisse, cum quibus ferro dimicasset. Suam seditionem sine vulnere, sine sanguine fuisse; nec ipsam atrocem, nec atroci pœnâ dignam:* ut ingenia humana sunt ad suam cuique levandam culpam nimio plus facunda. Illa dubitatio erat, singulæne cohortes, an universi ad stipendium petendum irent. Inclinavit sententia, quod tutius censebant, universos ire.

VIII. Per eosdem dies, quibus hæc illi consultabant, consilium de iis Carthagini erat: certabantque sententiis, utrùm in auctores tantùm seditionis (erant autem hi numero haud plusquam quinque et triginta) animadverteretur, an plurium supplicio vindicanda tam fœdi exempli defectio magis, quàm seditio, esset. Vicit sententia lenior, ut, undè orta culpa esset, ibi pœna consisteret: ad multitudinem castigationem satis esse. Consilio dimisso, (6) ut id actum videretur, expeditio adversùs Mandonium Indibilemque edicitur exercitui,

6 (*Ut id actum videretur, expeditio*) Edicitur expeditio adversùs Mandonium et Indibilem, ut de ea re actum esse videretur in consilio, non de seditione Sucronensi.

qui Carthagine erat, et cibaria dierum aliquot parare jubentur.

IX. Haud procul jam Carthagine aberant, cùm ex obviis (7) auditum, postero die omnem exercitum cum M. Silano proficisci, non metu modò omni, qui tacitus insidebat animis, liberavit eos, sed lætitiam ingentem fecit: quod magis habituri solum imperatorem, quam ipsi futuri in potestate ejus essent. Sub occasum solis urbem ingressi sunt, exercitumque alterum parantem omnia ad iter viderunt.

X. A tribunis sine ullo tumultu auctores seditionis per idoneos homines perducti in hospitia comprehensi ac vincti sunt. Vigiliâ quartâ impedimenta exercitûs, cujus simulabatur iter, proficisci cœpêre. Sub lucem signa mota, et ad portam retentum agmen: custodesque circa omnes portas missi, ne quis urbe egrederetur.

XI. Vocati deinde ad concionem qui pridiè venerant, ferociter in forum ad tribunal imperatoris, ut ultrò territuri succlamationibus, concurrunt. Simul et imperator in tribunal ascendit, et reducti armati à portis inermi se concioni ab tergo circumfuderunt. Tum omnis ferocia concidit, et, ut postea fatebantur, nihil æquè eos terruit, quàm præter spem robur et color imperatoris, quem affectum visuros crediderant; vultusque, qualem ne in acie quidem aiebant meminisse. Sedit tacitus paulisper, donec nunciatum est deductos in forum auctores seditionis, et parata jam omnia esse.

XII. Tum silentio per præconem facto, ita cœpit: *Nunquam mihi defuturam orationem*,

7 (*Auditum...liberavit... fecit*) *Auditum* est in recto casu, et refertur ad verba sequentia *liberavit... fecit*. Nuncius ex obviis acceptus, nempè, exercitum omnem postero die proficisci, non liberavit modò eos omni metu, sed et lætitiam ingentem fecit. Hanc loquendi formam videtur adamasse Livius.

quâ exercitum meum alloquerer, credidi. Non quo verba unquam potiùs quàm res exercuerim; sed quia propè à pueritia in castris habitus, (8) *assueram militaribus ingeniis. Ad vos quemadmodum loquar*, (9) *nec consilium, nec oratio suppeditat: quos ne quo nomine quidem appellare debeam, scio. Cives! qui à patria vestra descistis. An milites? qui imperium auspiciumque abnuistis, sacramenti religionem rupistis. Hostes! corpora, ora, vestitum, habitum civium agnosco: facta, dicta, consilia, animos hostium video. Quid enim vos, nisi quod Illergetes et Lacetani, aut optastis aliud, aut speràstis? Et illi tamen Mandonium atque Indibilem, regiæ nobilitatis viros, duces furoris secuti sunt: vos auspicium et imperium ad Umbrum Atrium et Calenum Albium detulistis.*

XIII. *Negate vos id omnes fecisse, aut factum voluisse, milites: paucorum eum furorem atque amentiam esse. Libenter credam negantibus. Nec enim ea sunt commissa, quæ vulgata in omnem exercitum sine piaculis ingentibus expiari possint. Invitus ea tanquam vulnera attingo: sed nisi tacta tractataque sanari non possunt. Equidem pulsis Hispaniâ Carthaginiensibus, nullum locum totâ provinciâ, nullos homines credebam esse, ubi vita invisa esset mea: sic me non solùm adversùs socios gesseram, sed etiam adversùs hostes. In castris en meis (quantùm me opinio fefellit!) fama mortis meæ non accepta solùm, sed etiam exspectata est. Non quòd ego vulgari facinus per omnes velim. Equidem si totum exercitum meum mortem mihi optasse crederem, hîc statim ante oculos vestros morerer: nec me vita juvaret, invisa civibus et militibus meis.*

8 (*Assueram*) Assueveram.

9 (*Nec consilium, nec oratio suppeditat*) Nec sententiæ, nec verba mihi suppetunt.

XIV. *Sed* (10) *multitudo omnis, sicut natura maris, per se immobilis est, venti et auræ cient; ita aut tranquillum, aut procellæ in vobis sunt: et causa atque origo omnis furoris penes auctores est; vos contagione insanistis.*

XV. (11) *Qui mihi ne hodie quidem scire videmini, quo amentiæ progressi sitis; quid facinoris in me, quid in patriam parentesque ac liberos vestros, quid in deos, sacramenti testes, quid adversùs auspicia, sub quibus militatis, quid adversùs morem militiæ disciplinamque majorum, quid adversùs summi imperii majestatem ausi sitis. De me ipso taceo. Temerè potiùs, quàm avidè credideritis. Denique ego sim, cujus imperii tædere exercitum, minimè mirandum sit. Patria quid de vobis meruerat, quam, cum Mandonio et Indibili consociando consilia prodebatis? Quid populus Romanus, cùm imperium ablatum* (12) *ab tribunis suffra-*

10 (*Multitudo omnis*) Possis distinguere *Multitudo omnis sicut natura maris; per se immobilis est*, nempè natura maris, *venti et auræ cient; ita aut tranquillum, aut procellæ in vobis sunt.* Hoc expeditius quidem est, sed redolet pinguequiddam quod erudito palato vix sapiat. Magis inclinat sententia audacem hic agnoscere loquendi figuram, quæ spretis vulgaribus Grammaticæ legibus, sensum ex ipsa illa abrupti sermonis anomalia vividiorem et splendidiorem efficiat. Videntur igitur illæ voces *multitudo omnis* pendulæ quodammodo remanere: ita ut ob interpositam similitudinem neglectæ à Livio fuerint, et absolutâ comparatione nova incipiat periodus, prorsus quasi nihil præcesserit. Ut ut sit, hic est hujus loci sensus. Eadem est ratio multitudinis cujuslibet, ac maris. Mare per se ipsum et naturâ suâ immobile est, nec agitatur, nisi cùm venti illud et auræ cient. Ita aut tranquillum in vobis est, si vobis ipsis permissi fueritis: aut procellæ, si seditiosi homines, velut venti quidam, vos commoverint.

11 (*Qui mihi*. Insanisse vos dico: nec inclementius justo hoc verbum est, cùm hodie quoque ignorare mihi videamini, quò amentiæ progressi sitis.

12 (*Ab tribunis suffragio populi creatis*)

gio populi creatis, ad homines privatos detulistis? Cùm, eo ipso non contenti, si pro tribunis illos haberetis, fasces imperatoris vestri ad eos quibus servus cui imperarent nunquam fuerat, Romanus exercitus detulistis. In prætorio tetenderunt Albius et Atrius: classicum apud eos cecinit: signum ab iis petitum est: sederunt in tribunali P. Scipionis: (13) *lictor apparuit,* (14) *submoto incesserunt: fasces cum securibus prælati sunt. Lapides pluere, et* (15) *fulmina jaci de cœlo, et insuetos fœtus animalia edere, vos portenta esse putatis: hoc est portentum, quod nullis hostiis, nullis supplicationibus, sine sanguine eorum qui tantum facinus ausi sunt, expiari possit.*

XVI. *Atque ego (quanquam* (16) *nullum scelus rationem habet) tamen* (17) *ut in re nefariâ, quæ mens, quod consilium vestrum fuerit, scire velim. Rhegium quondam in præsidium missa legio, interfectis per scelus principibus civitatis: urbem opulentam per decem annos tenuit. Propter quod facinus tota legio, millia hominum quatuor, in foro Romæ securi percussi sunt. Sed illi primùm, non* (18) *Atrium Umbrum semilixam, nominis etiam abominandi ducem,*

Cave inde inferas tribunos militum omnes per hæc tempora à populo creatos. Livius oratoriè rem auget, ut atrocius, videatur militum facinus, si tribunis eam potestatem ademerint quam populus eis mandarat.

13 (*Lictor apparuit*) Lictor illis minister imperii fuit.

14 (*Submoto incesserunt*) *Submoto incedere* dicebantur magistratus Romani, cùm inter frequentiam hominum, lictorum, ministerio et animadversione cedere locumque dare jussam, progrediebantur.

15 (*Fulmina jaci de cœlo*) In templa et ædes. Hinc toties in prodigiorum enumeratione mentio fit ædium de cœlo tactarum.

16 (*Nullum scelus rationem habet.*) nullum scelus non cum amentia conjunctum est.

17 (*Ut in re nefariâ*) Quantum in re nefariâ locus consilio est.

18 (*Atrium Umbrum, nominis etiam abominandi ducem*) an, quia

sed Decium Jubelium tribunum militum secuti sunt : nec cum Samnitibus aut Lucanis, hostibus populi Romani, se conjunxerunt. Vos cum Mandonio et Indibili consilia communicastis, et arma consociaturi fuistis. Illi, sicut Campani Capuam Tuscis veteribus cultoribus ademptam, Mamertini in Siciliâ Messanem, sic Rhegium habituri perpetuam sedem erant : nec populum Romanum, nec socios populi Romani ultro lacessituri bello. Sucronemne vos domicilium habituri eratis ? Ubi si vos decedens confectâ provinciâ imperator relinquerem, deûm hominumque fidem implorare debebatis, quòd non rediretis ad conjuges liberosque vestros. Sed horum quoque memoriam, sicut, patriæ meique, ejeceritis ex animis vestris. (19) *Viam consilii scelerati, sed non ad ultimum dementis, exsequi volo.*

XVII. *Mene vivo, et cetero incolumi exercitu, cum quo ego die uno Carthaginem cepi, cum quo* (20) *quatuor imperatores, quatuor exercitus Carthaginiensium fudi, fugavi, Hispaniâ expuli, vos octo millia hominum, minoris certè omnes pretii, quàm Albius et Atrius sunt quibus vos subjecistis, Hispaniam provinciam populo Romano erepturi eratis ?*

XVIII. *Amolior et amoveo nomen meum.* (21)

nomen ejus ductum videtur ab *atro*, qui color funestus ac lugubris ? Notum est autem, quænam fuerit Romanorum circa res omnes, ac nomina ipsa, superstitio. An, quia ipse Atrius ignobilis ac semilixa ?

19 (*Viam consilii..... exsequi*) *Viam exsequi* est rationem expendere. Hæc est mens Scipionis. Expendendo consilium vestrum, velim illud reperire ejusmodi ut, etsi sceleratum et nefarium, non tamen sit ad ultimum demens.

20 (*Quatuor imperatores*) Asdrubales duos, Amilcaris et Gisgonis filios, Magonem Amilcaris, et Hannonem, qui Asdrubali in Italiam profecto suffectus erat.

21 (*Nihil ultra facilè creditam.*) Esto : nulla alia in re à vobis violatus

Nihil ultra facilè creditam mortem meam à vobis violatus sim. Quid? si ego morerer, mecum exspiratura respublica, mecum casurum imperium populi Romani erat! Ne istuc Jupiter Optimus Maximus sirit, urbem auspicatò diis auctoribus in æternum conditam, fragili huic et mortali corpori æqualem esse? Flaminio, Paulo, Graccho, Postumio Albino, M. Marcello, T. Quintio Crispino, Cn. Fulvio, Scipionibus meis, tot tam præclaris imperatoribus uno bello absumptis, superstes est populus Romanus, eritque, mille aliis nunc ferro, nunc morbo morientibus.(22) *Meo uniusfunere elata populi Romani esset respublica? Vos ipsi hìc in Hispaniâ, patre et patruo meo, duobus cimperatoribus interfectis, Septimum Marcium ducem vobis adversùs exsultantes recenti victoriâ Pœnos delegistis.*

XIX. *Et sic loquor, tanquam sine duce Hispaniæ futuræ fuerint. M. Silanus, eodem jure, eodem imperio mecum in provinciam missus, L. Scipio frater meus, C. Lælius, legati, vindices majestatis imperii deessent? Utrùm exercitus exercitui, an duces ducibus, an dignitas, an causa comparari poterat? Quibus si omnibus superiores essetis, arma cum Pœnis contra patriam, contra cives vestros ferretis? Africam Italiæ, Carthaginem urbi Romæ imperare velletis, Quam ob noxam patriæ?*

XX. *Coriolanum quondam damnatio injusta, miserum et indignum exsilium, ut iret ad oppugnandam patriam, impulit: revocavit tamen à publico parricidio privata pietas. Vos qui dolor, quæ ira incitavit? Stipendiumne diebus paucis*

sim, quàm quòd facilè mortem meam credidistis; nec deliberatum habueritis arma adversùs me imperatorem vestrum ferre. Hæc velut quædam correctio est, quia suprà Scipio dixerat *Mene vivo.*

22 (*Meo unius funere elata*) Mecum sepulta. *Efferi* est verbum proprium de funeribus. *Efferetur: imus*, apud Ter. in Andria.

imperatore ægro seriùs numeratum, satis digna causa fuit, cur patriæ indiceretis bellum, cur ad Illergetes desciscerétis à populo Romano: cur nihil divinarum humanarumve rerum inviolatum vobis esset? Insanistis profecto, milites: nec major in corpus meum vis morbi, quàm in vestras mentes invasit. Horret animus referre quid crediderint homines, quid speraverint, quid optaverint. Auferat omnia irrita oblivio, si potest, si non, utcumque silentium tegat. Non negaverim tristem atrocemque vobis visam orationem: quantò creditis facta vestra atrociora esse, quàm dicta mea? et me ea quæ fecistis, pati æquum censetis: vos ne dici quidem omnia æquo animo ferretis? sed nec ea quidem ipsa ultrà exprobrabuntur. Utinam tam facilè vos obliviscamini eorum, quàm ego obliviscar! Itaque quod ad vos universos attinet, si erroris pœnitet, satis superque pœnarum habeo. Albius Calenus, et Atrius Umber, et ceteri nefariæ seditionis auctores, sanguine luent quod admiserunt. Vobis supplicii eorum spectaculum non modo non acerbum, sed lætum etiam, si sana mens rediit, debet esse. De nullis enim quàm de vobis infestiùs, aut inimiciùs consuluerunt.

Duces seditionis pœnas dant.

XXI. Vix finem dicendi fecerat, cùm ex præparato simul omnium rerum terror oculis auribusque est offusus. Exercitus, qui coronâ concionem circumdederat, gladiis ad scuta concrepuit. Præconis audita vox citantis nomina damnatorum in concilio. Nudi in medium protrahebantur: et simul omnis apparatus supplicii expromebatur. Deligati ad palum, virgisque cæsi, et securi percussi, adeò torpentibus metu qui aderant ut non modò ferocior vox adversùs atrocitatem pœnæ, sed ne gemitus quidem exaudiretur. (23) Tracti inde de

23 (*Tracti inde de medio omnes.*) Tracta deinde medio eorum omnium qui securi percussi fuerant corpora.

medio omnes, purgatoque loco citati milites nominatim apud tribunos militum in verba P. Scipionis jurarunt, stipendiumque (24) ad nomen singulis persolutum. Hunc finem exitumque seditio militum cœpta apud Sucronem habuit.

24 (*Ad nomen*) Ut quisque ad nomen suum responderat.

NARRATIO XLIX.
Res Locrensium.

Locris receptis, Scipio præsidium cumque Pleminio legato, ac duobus tribunis militum imposuerat. Ab his Locrenses ità superbè et creduliter habiti sunt, ut nihil omnium, quæ inopi invisas opes potentioris faciunt, prætermissum in oppidanos sit ab duce, aut à militibus. Direpti quoque ab iis sacri Proserpinæ thesauri, ortâ deinde inter ipsos latrones dissensione, legatus ac tribuni atrocia in se mutuò exempla ediderunt. Locrenses tot malis fessi legatos Romam ad senatum mittunt, qui ærumnas suas deplorarent. Fabius atrocem sententiam in Scipionem dixit, quasi militarem disciplinam nimiâ indulgentiâ corrumperet. Scipio res, non verba ad purgandum sese paravit. Tum legati Locros missi qui rem cognoscerent. Pleminius cum duobus et triginta hominibus damnatus ac Romam missus in vinculis moritur. U.c.547. a.C. 205.

SCIPIO, receptis Locris, quæ urbs desciverat et ipsa ad Pœnos, vocatos ad concionem Locrenses, graviter ob defectionem incusavit, de auctoribus supplicium sumpsit, bonaque eorum alterius factionis principibus, ob egregiam fidem adversus Romanos, concessit. (1) *Publicè nec dare, nec eripere se quicquam*

1 (*Publicè... Locrensibus*) Locrensi populo. Quod intellige dictum per oppositionem ad singulos cives, quorum alii supplicio affecti, alii præmiis aucti fuerant.

Locrensibus, dixit. *Romam mitterent legatos? quam senatus æquum censuisset, eam fortunam habituros. Illud satis scire, etsi malè de populo Romano meriti essent, in meliore statu sub iratis Romanis futuros, quàm sub amicis Carthaginiensibus fuerint.* Ipse Q. Plemenio legato præsidioque quod arcem ceperat, ad tuendam urbem relicto, cum quibus venerat copiis, Messanam trajecit.

Pleminius præf. Locris crudeliter se gerit.

II. Ita superbè et crudeliter habiti Locrenses à Carthaginiensibus post defectionem ab Romanis fuerant, ut modicas injurias non æquo modò animo pati, sed propè lubenti possent. Verùm enimverò tantùm Pleminius Amilcarem præsidii præfectum, tantùm præsidiarii milites Romani Pœnos scelere atque avaritiâ superaverunt, ut non armis, sed vitiis videretur certari. Nihil omnium, quæ (2) inopi invisas opes potentioris faciunt, prætermissum in oppidanos est ab duce aut à militibus. In corpora ipsorum, in liberos, in conjuges infandæ contumeliæ editæ. Nam avaritia ne sacrorum quidem spoliatione abstinuit: nec alia modò templa violata, sed Proserpinæ etiam intacti omni ætate thesauri; præterquam quòd à Pyrrho, (3) qui cum magno piaculo sacrilegii sui manubias retulit, spoliati dicebantur. Ergo sicut antè regiæ naves laceratæ naufragiis, nihil in terram integri, præter sacram pecuniam deæ, quam asportabant, extulerant: tum quoque (4) alio genere cladis eadem illa pecunia omnibus contactis eâ violatione templi furorem objecit, atque inter se ducem in ducem, militem in militem rabie hostili vertit.

2 (*Inopi*) Ei qui se tueri ac defendere suis opibus non potest.

3 (*Qui cum magno piaculo*) Qui expensis gravissimis pro scelere pœnis, retulit in templum spolia quæ sacrilegio collegerat.

4 (*Alio genere cladis*) Sumens ex sacrilegis aliud pœnæ genus.

III. Summæ rei Pleminius præerat : militum pars sub eo, quam ipse ab Rhegio abduxerat, (5) pars sub tribunis erat. Rapto poculo argenteo ex oppidani domo Pleminii miles fugiens, sequentibus quorum erat, obvius fortè Sergio et Matieno tribunis militum fuit. Cui cùm jussu tribunorum ademptum poculum esset, jurgium inde et clamor, pugna postremò orta inter Pleminii milites, tribunorumque : ut suis quisque opportunus advenerat, multitudine simul ac tumultu crescente. Victi Pleminii milites, cùm ad Pleminium, cruorem ac vulnera ostentantes, non sine vociferatione atque indignatione concurrissent, probra in eum ipsum jactata in jurgiis referentes; accensus irâ domo sese proripuit, vocatosque tribunos nudari, ac virgas expediri jubet. Dum spoliandis iis (repugnabant enim, militemque implorabant) tempus territur, repentè milites feroces recenti victoriâ, ex omnibus locis, velut adversùs hostes ad arma conclamatum esset, concurrerunt : et cùm violata jam virgis corpora tribunorum vidissent, tum verò in multò impotentiorem subitò rabiem accensi, sine respectu, non majestatis modò, sed etiam humanitatis, in legatum impetum, lictoribus priùs indignum in modum mulctatis, faciunt. Tum ipsum ab suis interceptum et seclusum hostiliter lacerant, et propè exsanguem, naso auribusque mutilatis, relinquunt. *Pugna inter milites Rom.*

IV. His Messanam nunciatis, Scipio post paucos dies Locros (6) hexeri advectus, cùm causam Pleminii et tribunorum audisset, Ple- *A Scipione absolvitur.*

5 (*Pars sub tribunis erat*) Nimirum verisimile est tribunos à Scipione ex Sicilia missos esse cum aliquo militum numero, quibus et præesse eos tanquam proprios duces, consul voluit.

6 (*Hexeri*) Nave, quæ sex remorum ordinibus ageretur. Vox Græca est.

minio noxâ liberato, relictoque in ejusdem loci præsidio, tribunis sontibus judicatis, et in vincula conjectis, ut Romam ad senatum mitterentur, Messanam atque inde Syracusas redit.

Tribunos crudeliter occidit.

V. Pleminius impotens iræ, neglectam ab Scipione et nimis leviter latam suam injuriam ratus, nec quemquam (7) æstimare alium eam litem posse, nisi qui atrocitatem ejus patiendo sensisset, tribunos attrahi ad se jussit, laceratosque omnibus, quæ pati corpus ullum potest, suppliciis interfecit: nec satiatus vivorum pœnâ, insepultos projecit. Simili crudelitate et in Locrensium principes est usus, quos ad conquerendas injurias ad P. Scipionem profectos audivit. Et, quæ antea per libidinem atque avaritiam fœda exempla in socios ediderat, tunc ab ira multiplicia edere: infamiæ atque invidiæ non sibi modò, sed etiam imperatori esse.

Locrensium legati.

VI. Locrensium clades, quæ ignoratæ ad eam diem fuerant, legatorum adventu vulgatæ sunt. Nec tam Q. Pleminii scelus, quàm Scipionis in eo aut ambitio, aut negligentia iras hominum irritavit. Decem legati Locrensium, obsiti squalore et sordibus, in comitio sedentibus consulibus, velamenta supplicum, ramos oleæ (ut Græcis mos est) porrigentes, ante tribunal cum flebili vociferatione humi procubuèrunt. Quærentibus consulibus *Locrenses se* dixerunt *esse, ea passos à Q. Pleminio legato, Romanisque militibus, quæ pati nè Carthaginienses quidem velit populus Romanus.*

7 (*Æstimare.. eam litem posse*) *Æstimare litem*, est propriè decernere quænam pecuniæ summa à damnato exsolvenda sit, sive in piaculum noxæ, sive ad resarcienda incommoda, quæ illata sibi ab eo esse quispiam queratur. Hic figuratè sumitur pro *statuere æquum ultionis modum.*

Rogare

Rogare, ut sibi Patres adeundi, deplorandique ærumnas suas potestatem facerent.

VII. Senatu dato, maximus natu ex iis: (8) *Scio*, inquit, *quanti æstimentur nostræ apud vos querelæ, Patres Conscripti, plurimum in eo momenti esse, si probè sciatis, et quomodò proditi Locri Annibali sint, et quomodò, pulso Annibalis præsidio, restituti in ditionem vestram. Quippè si et culpa defectionis procul à publico consilio absit, et reditum in vestram ditionem appareat, non voluntate solùm, sed ope etiam ac virtute nostrâ; magis indignemini, bonis ac fidelibus sociis tam atroces atque indignas injurias ab legato vestro militibusque fieri. Sed ego* (9) *causam utriusque defectionis nostræ in aliud tempus differendam arbitror esse, duarum rerum gratiâ: unius, ut coram P. Scipione, qui Locros recepit, omnium nobis rectè perperamque factorum testis agatur; alteriùs, quod, qualescunque sumus, tamen hæc quæ passi sumus, pati non debuimus.* *Eorum oratio deplorantium fortunas suas.*

VIII. *Non possumus dissimulare, Patres Conscripti, nos, cùm præsidium Punicum in arce nostrâ haberemus, multa fœda, indigna, et à præfecto præsidii Amilcare, et ab Numidis Afrisque passos esse. Sed quid illa sunt, collata cum iis quæ hodiè patimur! Cum bona venià, quæso, audiatis, Patres Conscripti, id quod invitus dicam. In discrimine est nunc humanum*

8 (*Scio... quanti æstimentur*) Scio plurimum momenti, ad statuendum quanti æstimare debeatis querelas nostras, in eo esse, si probè sciatis...sive, scio, id velut pretium quod dicturi estis querelis nostris, plurimùm pendere ex eo, si probè sciatis.

9 (*Causam... differendam*) Non hodie nos debere dicere de utraque defectione nostra, et super hoc negotio causam civitatis nostræ agere. *Causa* non est hîc id à quo aliquid producitur sed pro negotio, lite, accipi debet. Hinc sequitur mox *ut... agatur*, nempe causa illa.

omne genus utrùm vos, an Carthaginienses principes Orbis terrarum videat. Si ex iis quæ Locrenses aut ab illis passi sumus, aut à vestro præsidio nunc cùm maximè patimur, æstimandum Romanum ac Punicum imperium sit; nemo non illos sibi, quàm vos, dominos præoptet. Et tamen videte quemadmodùm Locrenses in vos animati sint. Cùm à Carthaginiensibus injurias tantò minores acciperemus, ad vestrum imperatorem confugimus: cùm à vestro præsidio plusquàm hostilia patiamur; nusquàm aliò, quàm ad vos, querelas detulimus. Aut vos respicietis perditas res nostras, Patres Conscripti, aut nè ab diis quidem immortalibus quod precemur, quicquam superest.

IX. *Q. Pleminius legatus missus est cum præsidio ad recipiendos à Carthaginiensibus Locros, et cum eodem ibi relictus est præsidio. In hoc legato vestro (dant enim animum ad loquendum liberè ultimæ miseriæ) nec hominis quicquam est, Patres Conscripti, præter figuram et speciem; neque Romani civis, præter habitum, vestitumque, et sonum Latinæ linguæ. Pestis ac bellua inmanis, quales fretum quondam, quo ab Siciliâ dividimur, ad perniciem navigantium circumsedisse fabulæ ferunt. At si scelus, libidinemque, et avaritiam solus ipse exercere in socios vestros satis haberet, unam profundam quidem voraginem tamen patientiâ nostrâ expleremus. Nunc omnes centuriones militesque vestros (adeò in promiscuo licentiam atque improbitatem esse voluit) Pleminios fecit; omnes rapiunt, spoliant, verberant, vulnerant, occidunt: constuprant matronas, virgines, ingenuos raptos ex complexu parentum. Quotidie capitur urbs nostra, quotidie diripitur: dies noctesque omnia passim mulierum puerorumque, qui rapiuntur atque asportantur, ploratibus sonant. Miretur qui sciat, quomodo aut nos ad*

patiendum sufficiamus, aut illos qui faciunt nondum tantarum injuriarium satietas ceperit. Neque ego exsequi possum, (10) *nec vobis operæ est audire singula quæ passi sumus; communiter omnia amplectar. Nego domum ullam Locris, nego quemquam hominem expertem injuriæ esse: nego ullum genus scelèris, libidinis, avaritiæ superesse, quod in ullo, qui pati potuerit, prætermissum sit. Vix ratio iniri potest, uter casus civitatis sit detestabilior, cùm hostes bello urbem cepére, an cùm exitiabilis tyrannus vi atque armis oppressit. Omnia quæ captæ urbes patiuntur, passi sumus, et nunc maximè patimur, Patres Conscripti: omnia quæ crudelissimi atque importunissimi tyranni scelera in oppressos cives edunt, Pleminius in nos liberosque nostros, et conjuges, edidit.*

X. *Unum est, de quo nominatim et nos queri religio infixa animis cogat, et vos audire et exsolvere rempublicam vestram religione, si ità vobis videbitur, velimus, Patres Conscripti. Vidimus enim cum quantâ cærimoniâ non vestros solùm colatis deos, sed etiam externos accipiatis. Fanum est apud nos Proserpinæ, de cujus sanctitate templi credo aliquam famam ad vos pervenisse Pyrrhi bello: qui cùm ex Siciliâ rediens Locros classe præteveheretur, inter alia fæda quæ propter fidem ergà vos in civitatem nostram facinora edidit, thesauros quoque Proserpinæ, intactos ad eam diem, spoliavit: atque ità pecuniâ in naves impositâ, ipse terrâ est profectus. Quid ergo evenit, Patres Conscripti? Classis postero die fædissimâ tempestate lacerata, omnesque naves quæ sacram pecuniam habuerunt, in littora nostra ejectæ sunt. Quâ tantâ clade edoctus tandem*

10 (*Nec vobis operæ est*) Nec vobis aut vacat, aut utile est.

deos esse superbissimus rex, pecuniam omnem conquisitam in thesauros Proserpinæ referri jussit. Nec tamen illi unquam posteà prosperi quicquam evenit : pulsusque Italiâ, ignobili atque inhonestâ morte, temerè nocte ingressus Argos, occubuit.

XI. *Hæc cùm audisset legatus vester, tribunique militum, et mille alia, quæ non augendæ religionis causâ, sed præsentis deæ numine sæpè comperta nobis majoribusque nostris, referebantur ; ausi sunt nihilominùs sacrilegas admovere manus intactis illis thesauris, et nefandâ prædâ seipsos, ac domos contaminare suas, et milites vestros. Quibus* (11) *per, vos, fidem vestram, Patres Conscripti, priusquàm eorum scelus expietis, neque in Italiâ, neque in Africâ quicquam rei gesseritis ; nè quod piaculum commiserunt, non suo solùm sanguine, sed etiam publicâ clade luant. Quanquam nè nunc quidem, Patres Conscripti, aut in ducibus, aut in militibus vestris cessat ira deæ. Aliquoties jam inter se signis collatis concurrerunt. Dux alterius partis Pleminius, alterius duo tribuni militum erant : non acriùs cum Carthaginiensibus, quàm inter se ipsi ferro dimicaverunt. Præbuissentque occasionem, furore suo, Locros recipiendi Annibali, ni accitus ab nobis Scipio interfuisset.*

XII. *At, herculè, milites contactos sacrilegio furor agitat : in ducibus ipsis puniendis nullum deæ numen apparuit. Imò ibi præsens maximè fuit. Virgis cæsi tribuni ab legato sunt. Legatus deinde insidiis tribunorum interceptus, præterquàm quòd toto corpore laceratus, naso quoque auribusque decisis, exsanguis est relictus.*

11 (*Per, vos, fidem vestram*) *Per fidem vestram vos*, supple, oramus. Vos oramus per quid quid vobis sanctissimum est, ne iis militibus utamini ad res sive in Italiâ, sive in Africa gerendas,

Recreatus deindè legatus ex vulneribus, tribunos militum in vincula conjectos, dein verberatos, servilibusque omnibus suppliciis cruciatos: (12) trucidando occidit; mortuos deindè prohibuit sepeliri. Has dea pœnas à templi sui spoliatoribus habet: nec antè desinet omnibus eos agitare furiis, quàm reposita sacra pecunia in thesauris fuerit. Majores quondam nostri, gravi Crotoniensium bello, quia extrà urbem templum est, transferre in urbem eam pecuniam voluerunt. Noctu audita ex delubro vox est, abstinerent manus: deam sua templa defensuram. *Quia movendi indè thesauros incussa erat religio, muro circumdare templum voluerunt. Ad aliquantum jam altitudinis excitata erant mœnia, cùm subitò collapsa ruinâ sunt.*

XIII. *Sed et nunc, et sæpè aliàs dea suam sedem, suumque templum aut tutata est, aut à violatoribus gravia piacula exegit. Nostras injurias, nec potest, nec possit alius ulcisci, quàm vos, Patres Conscripti. Ad vos vestramque fidem supplices confugimus. Nihil nostrâ interest, utrùm sub illo legato, sub illo præsidio ocros esse sinatis, an irato Annibali et Pœnis ad supplicium dedatis. Non postulamus, ut extemplò nobis, ut de absente, ut indictâ causâ credatis. Veniat, coràm ipse audiat, ipse diluat. Si quicquam sceleris, quod homo in homines edere potest, in nos prætermisit, non recusamus, quin et nos omnia eadem iterùm, si pati possumus, patiamur, et ille omni divino humanoque liberetur scelere.*

XIV. Hæc cùm ab legatis dicta essent, quæ-

Fabii sententia atrox in Scipionem.

12 (*Trucidando occidit*) Significat, non tortos solùm, sed omni sævitiæ genere truncatis artubus discerptos tandem mortem invenisse. Sic Livius Ciceronis *trucidata membra* dixerat. Et Val. Max. l. IX, c. 2. *L. Cæsaris corpus ignobili sævitiâ trucidando.*

sissetque ab iis Q. Fabius, detulissentne eas querelas ad P. Scipionem; responderunt, *missos legatos esse, sed eum belli apparatu occupatum esse: et in Africam aut jam trajecisse, aut intrà paucos dies trajecturum. Et, legati gratia quanta esset apud imperatorem, expertos esse: cùm inter eum et tribunos cognitâ causâ, tribunos in vincula conjecerit; legatum æquè sontem, aut magis etiam, in eâ potestate reliquerit.*

XV. Jussis excedere è templo legatis; non Pleminius modò, sed etiam Scipio principum orationibus lacerari. Antè omnes Q. Fabius natum eum ad corrumpendam disciplinam militarem arguere. *Sic et in Hispaniâ plus propè per seditionem militum, quàm bello amissum. Externo et regio more et indulgere licentiæ militum, et* (13) *sævire in eos.* Sententiam deindè æquè trucem orationi adjecit. *Pleminium legatum vinctum Romam deportari placere, et ex vinculis causam dicere: ac, si vera forent, quæ Locrenses quererentur, in carcere necari, bonaque ejus publicari, P. Scipionem, quòd de provinciâ decessisset injussu senatûs, revocari: agique cum tribunis plebis, ut de imperio ejus abrogando ferrent ad populum. Locrensibus coràm senatum respondere, quas injurias sibi factas quererentur, eas neque senatum neque populum Romanum factas velle. Viros bonos, sociosque et amicos eos appellari: liberos, conjuges, quæque alia erepta essent, restitui: pecuniam quanta ex thesauris Proserpinæ sublata esset, conquiri, duplamque pecuniam in thesauros reponi, et sacrum piaculare fieri, ità ut priùs ad collegium pontificum referretur, quod sacri thesauri moti violatique essent, quæ*

13 (*Sævire in eos*) Invidiosè notat Fabius supplicium sumptum à Scipione de auctoribus seditionis Sucronensis.

piacula, quibus diis, quibus hostiis, fieri placeret. Milites qui Locris essent, omnes in Siciliam transportari; quatuor cohortes sociorum Latini nominis in præsidium Locros adduci.

Objectus Scipioni cultus indecentior.

XVI. (14) Perrogari eo die sententiæ; accensis studiis pro Scipione et adversùs Scipionem, non potuêre. Præter Pleminii facinus, Locrensiumque cladem, ipsius etiam imperatoris non Romanus modò, sed nè militaris quidem cultus jactabatur: (15) *cum pallio crepidisque inambulare in gymnasio;* (16) *libellis eum palestræque operam dare: æquè segniter molliterque* (17) *cohortem totam Syracusarum amœnitate frui: Carthaginem atque Annibalem excidisse de memoriâ: exercitum omnem licentiâ corruptum, qualis Sucrone in Hispaniâ fuerit, qualis nunc Locris, sociis magis quàm hosti metuendus.*

14 (*Perrogari eo die sententiæ... non potuêre*) Sententiæ omnium senatorum exquiri non potuêre: deliberatio ad finem perduci eo die non potuit. In compositione hæc propositionis *per* vis est, ut indicet rem completam, perfectam.

15 (*Cum pallio crepidisque*) Pallium et crepidæ Græcorum erant. Jam verè crepidæ ipsæ, præterquam quòd non Romanæ, non satis ex dignitate imperatoris videbantur esse. Idem fermè objecit Cicero Verri. *Stetit soleatus prætor populi Romani cum pallio purpureo. Soleæ* enim idem ferè erant, quod *crepidæ*. Iis plantarum calces tantummodò infimè tegebantur. Cetera prope nuda et teretibus habenis vincta erant.

16 (*Libellis*) Hîc libellos intelligimus à rhetoribus philosophisve conscriptos et propositos auditoribus: quemadmodum apud Cic. L. I. de Or. n. 105; *atque ex eo, qui non in libellis, sed in maximis causis, et in hoc domicilio imperii et gloriæ, sit consilio linguâque princeps.*

17 (*Cohortem totam*) Amicos omnes et ministros proconsulis. *Cohortis* nomine designantur ii qui magistratui in provinciâ adsunt, consiliarii, adjutores, administri. Et sic passim Cicero hoc nomen usurpat in libris contra Verrem.

Metelli sententia de Scipione.

XVII. Hæc quanquam partim vera, partim (18) mista, eoque similia veris jactabantur, vicit tamen Q. Metelli sententia: qui de ceteris Maximo assensus, de Scipionis causâ dissensit. *Quî enim convenire, quem modò civitas juvenem admodùm, unum recuperandæ Hispaniæ delegerit ducem, quem, receptâ ab hostibus Hispaniâ, ad imponendum Punico bello finem creaverit consulem, spe destinaverit Annibalem ex Italiâ retracturum, Africam subacturum, eum repentè, tanquam Q. Plemipium, indictâ causâ propè damnatum, ex provinciâ revocari: cùm ea quæ in se nefariè facta Locrenses quererentur, nè præsente quidem Scipione facta dicerent, neque aliud quàm patientia, aut pudor, quòd legato pepercisset, insimulari possit? Sibi placere, M. Pomponium prætorem, cui Sicilia provincia fortè evenisset, triduo proximo in provinciam proficisci: consules, decem legatos, quos iis videretur, ex senatu legere, quos cum prætore mitterent, et duos tribunos plebis, atque ædilem.* (19) *Cum eo consilio prætorem cognoscere. Si ea quæ Locrenses facta quererentur, jussu aut voluntate P. Scipionis facta essent, ut eum de provinciâ decedere juberent. Si P. Scipio jam in Africam trajecisset, tribuni plebis, atque ædilis, cum duobus legatis, quos maximè prætor idoneos censuisset, in Africam proficiscerentur: tribuni atque ædilis, qui reducerent indè Scipionem: legati, qui exercitui præessent, donec novus imperator ad eum exercitum venisset. Sin M. Pomponius et decem legati comperissent, neque jussu, neque voluntate P. Scipionis*

18 (*Mista*) Ex veris falsisque.

19 (*Cum eo consilio prætorem cognoscere*) Prætorem inquirere et statuere de iis quæ Scipioni objiciantur, cum tribunis plebis, ædili, et decem legatis, qui consilii loco illi sint, et consiliarii assideant.

ea facta esse ; ut ad exercitum Scipio maneret, bellumque ut proposuisset, gereret.

Legati Locros mittuntur.

XVIII. Hoc facto senatusconsulto, cum tribunis plebis actum est, ut comparārent inter se, aut sorte legerent, qui duo cum prætore ac legatis irent. Ad collegium pontificum relatum de expiandis, quæ Locris in templo Proserpinæ tacta, violata, elataque indè essent. Tribuni plebis cum prætore et decem legatis profecti, M. Claudius Marcellus, et M. Cincius Alimentus : iis ædilis plebis datus, quem, si aut in Siciliâ prætori dicto audiens non esset Scipio, aut jam in Africam trajecisset, prendere tribuni juberent, ac jure sacrosanctæ potestatis reducerent. Priùs Locros ire, quàm Messanam, consilium erat.

Sacra pecunia in thesauris Proserpinæ reponitur.

XIX. Cùm igitur Pleminium, et cum eo seditionis principes, in catenas conjecissent, primam, sicuti mandatum erat, religionis curam habuêre. Omnem enim sacram pecuniam, quæque apud Pleminium, quæque apud milites erat, conquisitam, cum eâ quam ipsi secum attulerant, in thesauris reposuerunt, ac piaculare sacrum fecerunt.

XX. Tum vocatos ad concionem milites prætor signa extrà urbem efferre jubet, castraque in campo locat, cum gravi edicto, si quis miles aut in urbe restitisset aut secum extulisset quod suum non esset. *Locrensibus se permittere, ut quod sui quisque cognoscet, prehenderet ; si quid non compareret, repeteret. Antè omnia, libera corpora placere sine mora Locrensibus restitui. Non levi defuncturum pœnâ, qui non restituisset.* Locrensium deindè concionem habuit, atque *iis libertatem legesque suas populum Romanum senatumque restituere* dixit. *Si qui Pleminium, aliumve quem accusare vellet, Rhegium se sequeretur. Si de P. Scipione*

(20) *publicè queri vellent, ea quæ Locris nefariè in deos hominesque facta essent jussu aut voluntate P. Scipionis facta esse, legatos mitterent Messanam; ibi se cum consilio cogniturum.*

Locrenses nolunt Scipionem accusare

XXI. Locrenses prætori legatisque, et senatui ac populo Romano gratias egêre: *se ad Pleminium accusandum ituros. Scipionem, quanquam parùm injuriis civitatis suæ doluerit, eum esse virum, quem amicum sibi quàm inimicum malint esse. Pro certo se habere, neque jussu, neque voluntate P. Scipionis tot tam nefanda commissa. Aut Pleminio nimiùm, aut sibi parùm creditum. Naturâ insitum quibusdam esse, ut magis peccari nolint, quàm satis animi ad vindicanda peccata habeant.*

XXII. Et prætori et consilio haud mediocre onus demptum erat de Scipione cognoscendi. Pleminium, et ad duo et triginta homines cum eo damnaverunt, atque in catenis Romam miserunt: ipsi ad Scipionem profecti sunt, ut ea quoque quæ vulgata sermonibus erant de cultu ac desidiâ imperatoris, solutâque militiæ disciplinâ, comperta oculis perferrent Romam.

Scipio res non verba ad purgandum se parat.

XXIII. Venientibus eis Syracusas, Scipio res, non verba ad purgandum sese paravit. Exercitum omnem eò convenire, classem expediri jussit, tanquam dimicandum eo die terrâ marique cum Carthaginiensibus esset. Quo die venerunt hospitio comiter accepti, postero die terrestrem navalemque exercitus non instructos modò, sed hos decurrentes, classem in portu, simulacrum et ipsam edentem navalis pugnæ, ostendit: tum circà armamentaria et horrea aliumque belli apparatum visendum prætor legatique ducti. Tantaque admiratio singularum universarumque rerum incussa,

20 (*Publicè*) Nomine suæ civitatis.

ut satis crederent, aut illo duce atque exercitu vinci Carthaginiensem populum, aut nullo alio posse; juberentque, quod dii benè verterent, trajicere, et spei conceptæ, quo die illum omnes centuriæ priorem consulem dixissent, primo quoque tempore compotem populum Romanum facere: adeòque lætis indè animis profecti sunt, tanquam victoriam, non belli magnificum apparatum nunciaturi Romam essent.

Pleminius in vinculis moriturus.

XXIV. Pleminius, quique in eâdem causâ erant, postquam Romam est ventum, extemplò in carcerem conditi. Ac primò producti ad populum ab tribunis, apud præoccupatos Locrensium clade animos nullum misericordiæ locum habuerunt. Posteà, cùm sæpiùs producerentur, jam senescente invidiâ, molliebantur iræ: et ipsa deformitas Pleminii, memoriaque absentis Scipionis, favorem ad vulgum conciliabat. Mortuus tamen priùs in vinculis est, quàm judicium de eo populi perficeretur.

XXV. De Scipione nusquam, nisi in senatu, actum. Ubi omnes legatique et tribuni, classem eam, exercitum, ducemque verbis extollentes, effecerunt, ut senatus censeret, primo quoque tempore in Africam trajiciendum, Scipionique permitteretur, ut ex iis exercitibus, qui in Siciliâ essent, ipse legeret, quos in Africam secum trajiceret, quos provinciæ relinqueret præsidio.

NARRATIO L.

Prima Scipionis expeditio in Africa. Pelluntur Pœni.

U c. 548. a. C. 204. *P. Scipio, cùm ab senatu impetrasset, ut sibi in Africam trajicere liceret, classem à portu Lilybæo solvit, spectante magnâ hominum turbâ, qui in portum ex omnibus Siciliæ partibus concurrerant. Ubi illuxit, divos et divas terræ marisque precatus, cæsâque victimâ, signum dedit proficiscendi. Die secundo ad Pulchri promontorium appulsus copias statim exposuit; jam non in maritimos modò agros, sed in ipsas urbes pavor terrorque pervenerat. Præcipuè Carthaginis, propè ut captæ tumultus fuit. Scipio, classe Uticam missâ, ipse tumulos proximos cepit, undè agros circà vastabat. Posteà omissis expeditionibus parvis, ad oppugnandam Uticam, omnes belli vires convertit. Sed cùm quadraginta fermè dies obsedisset, instante jam hieme, abscedere indè irrito incœpto coactus est.*

IN Africam trajecturus Scipio, litteras ad M. Pomponium mittit, ut si ei videretur, Lilybæum veniret, ut communiter consulerent quas legiones potissimùm, et quantùm militum trajiceret. Item circùm oram omnem maritimam misit, ut naves onerariæ comprehensæ Lilybæum omnes contraherentur. Quidquid militum naviumque in Siciliâ erat, cùm Lilybæum convenissent, et nec urbs multitudinem hominum, nec portus naves caperet, tantus omnibus ardor erat in Africam trajiciendi, ut non ad bellum duci viderentur, sed ad certa

victoriæ præmia. Scipio editis imperiis, redire ad naves jussit, et postero die, diis benè juvantibus, signo dato solvere naves.

II. Multæ classes Romanæ è Siciliâ, atque ipso illo portu profectæ erant. Ceterùm non eo bello solùm, sed ne priore quidem ullâ profectio tanti spectaculi fuit. Quanquam si magnitudine classis æstimaretur, et bini consules cum binis exercitibus antè trajecerant, et propè totidem rostratæ in illis classibus fuerant, quot onerariis Scipio tum trajiciebat. (1) Sed et bellum bello, secundum priore ut atrocius Romanis videretur, cùm quòd in Italiâ bellabatur, tum ingentes strages tot exercituum simul cæsis ducibus effecerant: (2) et Scipio dux partim factis fortibus, partim suâpte fortunâ quadam ingentis ad incrementa gloriæ celebratus, converterat animos; simul et mens ipsa trajiciendi, nulli antè eo bello duci tentata, quòd ad Annibalem detrahendum ex Italiâ, transferendumque et finiendum in Africâ bellum, se transire vulgaverat. Concurrerat ad spectaculum in portum omnis turba, non habitantium modò Lilybæi, sed legationum omnium ex Siciliâ, quæ et ad prosequendum Scipionem officii causâ convenerant, et prætorem provinciæ M. Pomponium secutæ fuerant. Ad hoc legiones quæ in Sicilia relinquebantur, ad prosequendos commilitones processerant: nec classis modò prospectantibus è

1 (*Sed et bellum bello*) Sed et secundùm bellum priore bello atrocius Romanis videbatur, tum quia in Italia bellabatur, tum quia tot exercitus cæsi cum ducibus ipsis ab Annibale fuerant.

2 (*Et Scipio dux*) *Et converterat animos Scipio dux, partim factis fortibus, partim suâpte fortunâ quadam celebratus*, tanquam vir *ingentis gloriæ ad incrementa*; tanquam imperator, cujus ingens gloria novis semper incrementis augesceret.

terrâ, sed terra etiam omnis circà referta turbâ spectaculo navigantibus erat.

III. Ubi illuxit, Scipio è prætoriâ nave, silentio per præconem facto, *Divi, Diveque*, inquit, *maria terrasque qui colitis, vos precor quæsoque, uti quæ in meo imperio gesta sunt, geruntur, postque gerentur, ea mihi, populo plebique Romanæ, sociis nominique Latino, qui populi Romani, quique meam sectam, imperium, auspiciumque terrâ, mari, amnibusque sequuntur*, (3) *benè verruncent: eaque vos omnia benè juvetis*: (4) *bonis auctibus auxitis: salvos incolumesque victis perduellibus victores, spoliis decoratos, prædâ onustos triumphantesque, mecum domos reduces sistatis: inimicorum hostiumque ulciscendorum copiam faxitis: quæque populus Carthaginiensis in civitatem nostram facere molitus est*, (5) *ea ut mihi populoque Romano in civitatem Carthaginiensium exempla edendi facultatem detis.* Secundùm eas preces, cruda exta, cæsâ victimâ, uti mos, (6) in mare porricit, tubâque signum dedit proficiscendi.

IV. Vento secundo vehementi satis profecti, celeriter è conspectu terræ ablati sunt: et à meridie nebula occepit, ita ut vix concursus navium inter se vitarent. Lenior ventus in alto factus. Noctem insequentem eadem caligo obtinuit: sole orto est discussa, et addita vis vento.

3 (*Benè verruncent*) Benè vertant.

4 (*Bonis auctibus auxitis*) Bonis incrementis augeatis.

5 (*Ea... exempla edendi*) Sic apud Ter. in Eun. Act. V. Sc. 7. *Uterque in te exempla edet.* Exempla edere in aliquem, est eum iis damnis, cruciatibus, malis afficere, quæ pro sua magnitudine possint in exemplum adduci, vel exemplo ceteris esse ut similia præcaveant.

6 (*In mare porricit*) Hoc verbum solemne sacrorum est. Virgilius *extaque falsos Porriciam in fluctus.*

Jam terram cernebant. Haud ità multò post gubernator Scipioni ait, *non plus quinque millia passuum Africam abesse : Mercurii promontorium se cernere. Si jubeat eò dirigi ; jam in portu fore omnem classem.* Scipio, ut in conspectu terra fuit, precatus deos, uti bono reipublicæ suoque Africam viderit, dare vela, et alium infrà navibus accessum petere jubet.

V. Vento eodem ferebantur. Ceterùm nebula sub idem fermè tempus, quo pridie, exorta, conspectum terræ ademit, et ventus premente nebulâ cecidit. Nox deindè incertiora omnia fecit. Itaque ancoras, nè aut inter se concurrerent naves, aut terræ inferrentur, jecêre. Ubi illuxit, ventus idem coortus, nebulâ disjectâ, aperuit omnia Africæ littora. Scipio quod esset proximum promontorium percunctatus, cùm Pulchri promontorium id vocari audisset, *Placet omen*, inquit, *huc dirigite naves.* Eò classis decurrit : copiæ omnes in terram expositæ sunt.

VI. Romani indè castra in proximis tumulis metantur. Jam non in maritimos modò agros, conspectu primùm classis, dein tumultu egredientium in terram, pavor terrorque pervenerat, sed in ipsas urbes. Neque enim hominum modò turba, mulierum puerorumque agminibus immista, omnes passim compleverat vias, sed pecora quoque præ se agrestes agebant : ut relinqui subitò Africam diceres. Urbibus verò ipsis majorem, quàm quem secum attulerant, terrorem inferebant. Præcipuè Carthaginis propè ut captæ tumultus fuit. Nam post M. Attilium Regulum et L. Manlium consules, annis propè quinquaginta, nullum Romanum exercitum viderant, præter prædatorias classes, quibus exscensiones in agros maritimos factæ erant ; eò major tum pavor in urbe fuit. Et, herculè, neque exer-

citus domi validus, neque dux quem opponerent, erat. Asdrubal, Gisgonis filius, longè primus civitatis erat. Sed eum ab illo ipso Scipione aliquot prœliis fusum pulsumque in Hispaniâ meminerant; nec magis ducem duci parem, quàm tumultuarium exercitum suum Romano exercitui esse. Itaque velut si urbem extemplò aggressurus Scipio foret, ita ad arma est conclamatum: portæque raptim clausæ, et armati in muris, vigiliæque et stationes dispositæ, ac nocte insequenti vigilatum est.

VII. Postero die, quingenti equites speculatum ad mare turbandosque egredientes ex navibus missi, in stationes Romanorum inciderunt. Jam enim Scipio classe Uticam missâ, ipse haud ità multùm progressus à mari, tumulos proximos ceperat: equites et in stationibus locis idoneis posuerat, et per agros miserat prædatum.

VIII. Ii cum Carthaginiensi equitatu prœlium cùm commisissent, paucos in ipso certamine, plerosque fugientes persecuti (in quibus præfectum quoque Hannonem, nobilem juvenem) occiderunt. Scipio non agros modò circà vastavit, sed urbem etiam proximam Afrorum satis opulentam cepit: ubi præter cetera quæ extemplò in naves onerarias imposita, missaque in Siciliam erant, octo millia liberorum servorumque capitum sunt capta.

Masissa ad mare venit.

IX. Lætissimus tamen Romanis in principio rerum gerendarum adventus fuit Masinissæ, qui à Syphace victus, et regno paterno ejectus, cum ducentis tantùm equitibus evaserat. Illius operâ primo statim bello usus, Hannonem Amilcaris filium interemit. Indè omnibus belli viribus ad oppugnandam Uticam conversis, cùm quadraginta fermè dies nec quicquam expertus esset, abscedere indè irrito incepto,

Asdrubalis et Syphacis adventu, qui propè cum centum millibus armatorum venerant. Instante jam hieme castra hiberna communivit. Hæc in Africâ usque ad extremum autumni gesta.

NARRATIO LI.

Secunda Scipionis expeditio in Africa.

Castra Asdrubalis et Syphacis incendit.

Hibernacula Carthaginiensium, lignea fermè tota erant. Numidæ passim hibernaculis arundine textis habitabant: hæc relata Scipioni spem faciunt castra hostium per occasionem incendendi. Itaque missis, specie quidem legatis, qui de pace agere simularent, reipsâ exploratoribus, qui castrorum formam situmque specularentur, dum res agitatur, et consulitur Asdrubal ab Syphace, ab Asdrubale senatus Carthaginiensis, speculatores omnia visendi, et Scipio ad comparanda ea quæ in rem erant tempus habuit. Deindè Lælio et Masinissâ, castra Syphacis priùs invadere jussis, ipse castra Asdrubalis aggreditur. Ignibus utrinque in proxima tecta conjectis, effusa flamma primò, veluti sparsa pluribus locis reluxit: deìn per continua serpens, uno repentè omnia incendio hausit. U.c. 549. a.C. 203.

ANNO sequenti, qui sextus decimus belli Punici erat, provinciis decretis, sacrisque peractis, consules prætoresque in provincias profecti. Omnibus tamen, velut eam sortitis, Africæ cura erat: seu quia ibi summam rerum bellique verti cernebant, seu ut Scipioni gra-

tificarentur, in quem tum omnis versa civitas erat. Itaque non ex Sardiniâ tantùm, (sicut antè dictum est) sed ex Siciliâ quoque et Hispaniâ vestimenta, frumentumque, et arma etiam ex Siciliâ, et omne genus commeatûs eò portabantur.

II. Nec Scipio ullo tempore hiemis belli opera remiserat, quæ multa simul undique eum circumstabant. Uticam obsidebat, castra in conspectu Asdrubalis erant. Carthaginienses deduxerant naves; classem paratam instructamque ad commeatus intercipiendos habebant. Inter hæc, nè Syphacis quidem reconciliandi curam ex animo miserat: si fortè eum satias amoris in uxore ex multâ copiâ cepisset. Ab Syphace magis pacis cùm Carthaginiensibus conditiones, ut Romani Africâ, Pœni Italiâ excederent, quàm, si bellaretur, spes ulla desciturum afferebatur.

III. Primò eas conditiones imperator Romanus vix auribus admisit. Posteà, ut causa probabilis suis commeandi foret in castra hostium, molliùs eadem illa abnuere, ac spem facere, sæpiùs ultrò citròque agitantibus rem conventuram. Hibernacula Carthaginiensium, congestâ temerè ex agris materiâ exædificata, lignea fermè tota erant. (1) Numidæ præcipuè arundine textis, storeâque pars maxima tectis, passim nullo ordine, quidam, ut sine imperio occupatis locis, extrà fossam etiam vallumque habitabant. Hæc relata Scipioni

1 (*Numidæ præcipuè*) Paulo intricatior hic est verborum ordo, quæ sic digerere videmur posse. Numidæ præcipuè passim nullo ordine *hibernaculis* arundine textis pars maxima; (plerique eorum) storeâ quoque tectis, habitabant; quidam extra fossam etiam vallumque, ut in locis sine imperio occupatis. *Storea* efficitur è palea, vel ulva texta.

spem fecerant, castra hostium per occasionem incendendi.

IV. Cum legatis, quos mitteret ad Syphacem, calonum loco (2) primos ordines spectatæ virtutis atque prudentiæ servili habitu mittebat, qui, dum in colloquio legati essent, vagi per castra alius aliâ, aditus exitusque omnes, situm formamque et universorum castrorum, et partium, quâ Pœni, quâ Numidæ haberent, quantum intervalli inter Asdrubalis ac regia castra esset, specularentur; moremque simul noscerent stationum, vigiliarumque; nocte, an interdiu opportuniores insidianti essent. Et inter crebra colloquia alii atque alii de industriâ, quò pluribus omnia nota essent, mittebantur.

V. Cùm sæpiùs agitata res certiorem spem pacis in dies et Syphaci, et Carthaginiensibus per eum faceret, legati Romani *vetitos se reverti ad imperatorem* aiunt, *nisi certum responsum detur.* Tandem relatum: quibusdam (quia nimis cupere Romanus pacem videbatur) iniquis per occasionem adjectis: quæ peropportunè cupienti tollere inducias Scipioni causam præbuêre. Ac nuncio regis, cùm relaturum se ad consilium dixisset, postero die respondit, *Se uno frustrà tendente, nulli alii pacem placuisse. Renunciaret igitur, nullam aliam spem pacis, quàm relictis Carthaginiensibus, Syphaci cum Romanis esse.* Ità tollit inducias, ut liberâ fide incepta exsequeretur.

VI. Deductis navibus (et jam veris principium erat) machinas tormentaque, velut à mari aggressurus Uticam, imponit. Duo millia militum ad capiendum, quem anteà tenuerat, tumulum super Uticam, mittit: simul ut ab eo quod parabat, in alterius rei

2 (*Primos ordines*) Primorum ordinum centuriones.

curam converteret hostium animos ; simul ne qua, cùm ipse ad Syphacem Asdrubalemque profectus esset, eruptio ex urbe et impetus in castra sua relicta cùm levi præsidio fieret.

VII. His præparatis, advocatoque consilio, edicere exploratoribus jussis, quæ comperta afferrent, Masinissâque, cui omnia hostium nota erant, postremò ipse quid pararet in proximam noctem, proponit. Tribunis edicit, ut, ubi prætorio dimisso signa concinuissent, extemplò educerent castris legiones. Ità ut imperaverat, signa sub occasum solis efferri sunt cœpta. Ad primam fermè vigiliam agmen explicaverunt : mediâ nocte (septem enim millia itineris erant) modico gradu ad castra hostium perventum. Ibi Scipio partem copiarum Lælio, Masinissamque ac Numidas, attribuit : et castra Syphacis invadere, ignesque conjicere jubet. (3) Singulos deindè separatim, Lælium ac Masinissam seductos obtestatur, *Ut, quantum nox providentiæ adimat, tantum diligentiâ expleant, curâque. Se Asdrubalemque Punicaque castra aggressurum. Ceterùm non antè cæpturum, quàm ignem in regiis castris conspexisset.*

VIII. Neque ea res morata diu est. Nam ut primis casis injectus ignis hæsit, extemplò proxima quæque, et deinceps continua amplexus, totis se passim dissipavit castris. Et trepidatio quidem, (4) quanta necesse erat, in nocturno effuso tam latè incendio, orta est :

3 (*Singulos*) *Singulos deinde separatim* à sese invicem ; *Lælium*, inquam, *et Masinissam*, *seductos* à vulgo et turbâ, *obtestatur*. Videtur Livius ideò expressisse nomina Lælii et Masinissæ, ut restringeret vocem *singulos*, quæ latioris significationis esse poterat.

4 (*Quanta necesse erat*). Forte *quantùm*. Supple *oriri*.

ceterùm fortuitum non hostilem ac bellicum ignem rati esse, sine armis ad restinguendum incendium effusi, in armatos incidêre hostes, maximè Numidas ab Masinissa notitiâ regiorum castrorum ad exitus itinerum idoneis locis dispositos. Multos in ipsis cubilibus semisomnos hausit flamma : multi in præcipiti fugâ, ruentes super alios alii, in angustiis portarum obtriti sunt.

IX. Relucentem flammam primò vigiles Carthaginiensium, deindè excitati alii nocturno tumultu cùm conspexissent, ab eodem errore credere et ipsi suâ sponte incendium ortum : et clamor inter cædem et vulnera sublatus, (5) an ex trepidatione nocturnâ esset, confusus, sensum veri adimebat. Igitur pro se quisque inermes, ut quibus nihil hostile suspectum esset, omnibus portis, quâ cuique proximum erat, ea modò, quæ restinguendo igni forent, portantes, in agmen Romanum ruebant. Quibus cæsis omnibus, præterquàm hostili odio, etiam ne quis nuncius effugeret, extemplò Scipio neglectas, ut in tali tumultu, portas invadit : ignibusque in proxima tecta conjectis, effusa flamma primò veluti sparsa pluribus locis reluxit, dein per continua serpens, uno repentè omnia incendio hausit. Ambusti homines jumentaque, fœdâ primùm fugâ, dein strage obruerant itinera portarum. Quos non oppresserat ignis, ferro absumpti : binaque castra clade unâ deleta.

X. Duces tamen ambo, et ex tot millibus armatorum duo millia peditum, et quingenti

5 (*An ex trepidatione nocturna esset, confusus*) Durum est profectò, sed tamen videtur exponi posse ; clamor confusus sive incertus an ex trepidatione nocturna esset : id est, qui an oriretur ex illa trepidatione, quæ nocturnum incendium comitari solet, incertum erat.

equites semiermes, magna pars saucii, afflatique incendio, effugerunt. Cæsa aut hausta flammis quadraginta millia hominum sunt, capta suprà quinque millia: multi Carthaginiensium nobiles, undecim senatotores, signa militaria centum septuaginta quatuor, equi Numidici suprà duo millia septingenti, elephanti sex capti, octo flammâ ferroque absumpti, magnaque vis armorum capta. Ea omnia imperator Vulcano sacrata incendit.

NARRATIO LII.

Syphax.

549. 203. *Sophonisba, filia Asdrubalis Pœnorum imperatoris, Syphacem Numidæ Regem, cui nuptui tradita fuerat, à Romanorum societate abstractum, impulerat ut arma cum Pœnis jungeret. In eo bello à Masinissâ et Lælio victus, atque etiam vivus captus, in castra Romana perducitur. Cùmque Scipio ex eo, quidnam sibi voluisset, quæreret, qui non societatem solùm abnuisset Romanam, sed ultrò bellum intulisset, tùm ille: hanc primam mali labem fuisse respondit, quòd scilicet Carthaginiensium matronam domum accepisset. Scipio, Lælio cum Syphace aliisque captivis Romam misso, ad Tuneta rursum castra refert.*

hax SYPHAX, pulsis præfectis præsidiisque suis;
im vetere se continebat regno, neutiquam quie-
irat. turus. Stimulabant ægrum amore uxor socerque: et ità viris equisque abundabat, ut subjectæ oculis regni per multos florentis annos
ires, etiam minùs barbaro atque impotenti

animo (1) spiritus possent facere. Igitur omnibus qui bello apti erant, in unum coactis, equos, arma, tela dividit. Equites in turmas, pedites in cohortes, distribuit. Exercitu haud minore, quàm quem priùs habuerat, ceterùm omni propè novo atque incondito, ire ad hostes pergit.

Vincitur à Lælio et Masinissa.

II. Et castris in propinquo positis, primò pauci equites ex tuto speculantes ab stationibus progredi; indè jaculis summoti recurrere ad suos: indè excursiones invicem fieri. Ità tum à paucis prælio accenso, omnem utrinque postremò equitatum certaminis studium effudit. Ac, dum (2) sincerum equestre prælium erat, multitudo Masæsylorum, ingentia agmina Syphace emittente, sustineri vix poterat: deindè, ut pedes Romanus repentino per turmas suas viam dantes intercursu stabilem aciem fecit, absterruitque effusè invehentem sese hostem, primò barbari segniùs permittere equos; deindè stare ac propè turbari novo genere pugnæ; postremò, non peditì solùm cedere, sed nè equitem quidem sustinere, peditis præsidio audentem.

III. Jam signa quoque legionum appropinquabant. Tum verò Masæsyli non modò primum impetum, sed nè conspectum quidem signorum atque armorum tulerunt: tantùm seu memoria priorum cladium, seu præsens terror valuit. Ibi Syphax, dum obequitat hostium turmis, si pudore, si periculo suo fugam sistere posset, equo graviter icto, effusus opprimitur capiturque, et vivus, lætum antè omnes Masinissæ præbiturus spectaculum, ad Lælium pertrahitur. Cirta caput regni Sypha-

1 (*Spiritus... facere*) Addere ferociam.

2 (*Sincerum equestre prælium*) Solorum equitum prælium, nullis peditibus se ei immiscentibus.

cis erat : eò se ingens hominum contulit vis. Cædes in eo prælio minor quàm victoria fuit, quia equestri tantummodò prælio certatum fuerat. Non plus quinque millia occisa, minus dimidium ejus hominum captum est, impetu in castra facto, quò perculsa rege amisso multitudo se contulerat.

IV. Masinissa, *sibi quidem*, Lælio dicere, *nihil esse in præsentia pulchrius, quàm victorem, recuperatum tanto post intervallo patrium invisere regnum : sed tam secundis, quàm adversis rebus non dari spatium ad cessandum. Si se Lælius cum equitatu vinctoque Syphace Cirtam præcedere sinat, trepida omnia metu se oppressurum : Lælium cum peditibus subsequi modicis itineribus posse.*

V. Assentiente Lælio, prægressus Cirtam, evocari ad colloquium principes Cirtensium jubet. Sed apud ignaros regis casûs, neque quæ acta essent promendo, nec minis, nec suadendo, antè valuit, quàm rex vinctus in conspectum datus est. Tum ad spectaculum tam fœdum comploratio orta : et partim pavore mœnia sunt deserta, partim repentino consensu gratiam apud victorem quærentium patefactæ portæ.

Syphax in castra Romana adducitur.

VI. Indè Syphax, ceterique captivi ad Scipionem missi : Syphacem in castra adduci *cùm* esset nunciatum, omnis velut ad spectaculum triumphi multitudo effusa est. Præcedebat ipse vinctus : sequebatur grex nobilium Numidarum. Tum quantum quisque plurimum posset magnitudini Syphacis, famæ gentis, victoriam suam augendo, addebat. *Illum esse regem, cujus tantum majestati duo potentissimi in terris tribuerint populi, Romanus Carthaginiensisque, ut Scipio imperator suus ad amicitiam ejus petendam, relictâ provinciâ Hispaniâ exercituque, duabus quinqueremibus in Africam navigaverit;*

vigaverit ; Asdrubal , Pœnorum imperator , non ipse modò ad eum in regnum venerit , sed etiam filiam ei nuptum dederit. Tantas habuisse opes , ut Masinissam regno pulsum eò redegerit , ut vita ejus famâ mortis in sylvis tegeretur.

VII. His sermonibus circumstantium celebratus rex , in prætorium ad Scipionem est perductus. Movit et Scipionem cum fortunâ pristinâ viri præsenti fortunæ collatâ , tum recordatio hospitii , dextræque datæ , et fœderis publicè ac privatim juncti. Eadem hæc et Syphaci animum dederunt in alloquendo victore. Nam cùm Scipio , quid sibi voluisset , quæreret , qui non societatem solùm abnuisset romanam , sed ultrò bellum intulisset , tum ille , *peccasse quidem sese , atque insanisse* fatebatur ; *sed non tum demum , cùm arma adversùs populum Romanum cepisset; exitum sui furoris fuisse , non principium. Tum se insanisse , cùm Carthaginiensem matronam domum acceperit. Illis nuptialibus facibus regiam conflagrasse suam : illam furiam pestemque omnibus delinimentis animum suum avertisse atque alienasse : nec conquiesce , donec ipsa manibus suis nefaria sibi arma adversùs hospitem atque amicum induerit.* Scipio C. Lælio cum Syphace aliisque captivis Romam misso , cum quibus , et Masinissæ legati profecti sunt , ipse ad Tuneta rursum castra refert ; et quæ munimenta inchoaverat permunivit.

Colloquitur cum Scipione.

NARRATIO LIII.

Sophonisba.

519. 203. *Victo Syphace, Masinissa Cirtam, imperii caput occupat, ac statim ad regiam vadit. Intranti vestibulum Sophonisba ipsi olim amata occurrit, orans obtestansque, si nullâ alid re potest, morte ipsam ut vindicet ab Romanorum arbitrio. Amore captivæ victor captus, eam statim uxorem ducit. Scipio tam projectam Masinissæ libidinem magnoperè improbavit. Itaque reversum eum in castra benigno vultu primùm excepit; quin etiam egregiis laudibus præclarè bello facta frequenti prætorio celebravit: abductum deinde in secretum monuit ut Sophonisbam senatûs populique Romani arbitrio permitteret. Masinissa æger animi, cùm nec Romanos offendere, nec Sophonisbam in ipsorum potestate tradere sustineret, postquam, crebro suspiritu ac gemitu aliquantum temporis consumpsisset, tandem fidum è servis vocat, venenumque mixtum in poculo ferre ad Sophonisbam jubet. Poculum accipit Sophonisba, et haurit interrita.*

MASINISSA, Syphace victo captoque, Cirtam, caput regni, in ditionem accepit, præsidiumque circà portas ad opportuna mœnium dimisit, nè cui fugæ pateret exitus. Indè ad regiam occupandam citato vadit equo. Intranti vestibulum in ipso limine Sophonisba uxor Syphacis, filia Asdrubalis Pœni occurrit: et cùm in medio agmine armatorum Masinissam insignem cum armis, tum cetero habitu conspexisset, regem esse (id quod erat) rata, genibus advoluta ejus: « Omnia quidem, in» quit, ut posses in nos, dii tibi dederunt, » virtusque et felicitas tua. Sed si captivæ » apud dominum vitæ neçisque suæ vocem

» supplicem mittere licet, si genua, si victri-
» cem attingere dextram, precor quæsoque
» per majestatem regiam, in quâ paulò antè
» nos fuimus, perque gentis Numidarum no-
» men, quod tibi cùm Syphace commune fuit,
» per hujusce regiæ deos, qui te melioribus
» ominibus accipiant, quàm Syphacem hinc
» miserunt, hanc veniam supplici des, ut
» ipse quodcumque fert animus, de captivâ
» statuas, neque me in cujusque Romani su-
» perbum ac crudele arbitrium venire sinas.
» Si nihil aliud quàm Syphacis uxor fuissem,
» tamen Numidæ atque in eâdem mecum Africâ
» geniti, quàm alienigenæ et externi fidem
» experiri mallem. Quid Carthaginiensi ab
» Romano, quid filiæ Asdrubalis timendum
» sit, vides. Si nullâ aliâ re potes, morte
» me vindices ab Romanorum arbitrio, oro
» obtestorque. »

II. Forma erat insignis, et florentissima ætas. Itaque cùm modò genua, modò dextram amplectens, in id, nè cui Romano traderet, fidem exposceret, propiùsque jam blanditias oratio esset quàm preces; non in misericordiam modò prolapsus est animus victoris, sed amore captivæ victor captus, datâ dexterâ in id quod petebatur obligandæ fidei, in regiam concedit. Institit deindè reputare secum ipse, quemadmodùm promissi fidem præstaret. Quod cùm expedire non posset, ab amore temerarium atque imprudens mutatur consilium. Nuptias in eum ipsum diem repentè parari jubet, nè quid relinqueret integri aut Lælio, aut ipsi Scipioni consulendi velut in captivam, quæ Masinissæ jam nupta foret.

III. Factis nuptiis supervenit Lælius: et adeò non dissimulavit improbare factum, ut primò etiam cum Syphace et ceteris captivis detractam eam thoro geniali mittere ad Sci-

pionem conatus sit. Victus deindè precibus Masinissæ orantis, ut arbitrium, utrius regum duorum fortunæ accessio Sophonisba esset, ad Scipionem rejiceret, misso Syphace et captivis, ceteras urbes Numidiæ quæ præsidiis regiis tenebantur, adjuvante Masinissâ, recepit.

IV. Facta propè inter arma nuptia, neque consulto neque exspectato Lælio, tamque præceps festinatio, ut quo die captam reginam vidisset, eodem matrimonio junctam acciperet: et eò fœdiora hæc videbantur Scipioni, quòd ipsum in Hispaniâ juvenem nullius forma pepulerat captivæ. Hæc secum volutante Lælius ac Masinissa supervenerunt, quos cùm pariter ambo et benigno vultu accepisset, et egregiis laudibus frequenti prætorio celebrasset, adductum in secretum Masinissam sic alloquitur.

Masinissam castigat Scipio.

V. *Aliqua te existimo, Masinissa, intuentem in me bona, et principio* (1) *in Hispaniâ ad jungendam mecum amicitiam venisse, et posteà in Africâ teipsum, spesque omnes tuas, in fidem meam commisisse. Atqui nulla earum virtus est, propter quas appetendus tibi visus sim, quâ ego æquè atque temperantiâ et continentiâ libidinum gloriatus fuerim. Hanc te quoque ad ceteras tuas eximias virtutes, Masinissa, adjecisse velim. Non est, non (mihi crede) tantum ab hostibus armatis ætati nostræ periculum, quantum ab circumfusis undique voluptatibus. Qui eas suâ temperantiâ frenavit ac domuit, multò majus decus majoremque victoriam sibi peperit, quàm nos Syphace victo habemus.*

1 (*In Hispaniâ*) Cùm uterque in Hispaniâ essemus. Quidam editi præferebant *in Hispaniam*: sed mendosè. Neque enim ad jungendam cum Scipione amicitiam venerat in Hispaniam Masinissa, sed ad juvandos auxilio Carthaginienses. Postea ab iis ad Romanos defecerat.

VI. *Quæ me absente strenuè ac fortiter fecisti, libenter et commemoravi, et memini. Cetera te ipsum reputare tecum, quàm, me dicente, erubescere malo. Syphax populi Romani auspiciis victus captusque est. Itaque ipse, conjux, regnum, ager, oppida, homines qui incolunt, quidquid denique Syphacis fuit, præda populi Romani est: et regem conjugemque ejus, etiamsi non civis Carthaginiensis esset, etiamsi non patrem ejus imperatorem hostium videremus, Romam oporteret mitti, ac senatûs populique Romani de eâ judicium atque arbitrium esse, quæ regem nobis socium alienasse, atque in arma egisse præcipitem dicatur. Vince animum; cave deformes multa bona uno vitio, et tot meritorum gratiam majore culpâ, quàm causa culpæ est, corrumpas.*

Masinissa venenum mittit ad Sophonisbam.

VII. Masinissæ hæc audienti, non rubor solùm suffusus, sed lacrymæ etiam obortæ: et cùm *se quidem in potestate futurum imperatoris* dixisset, orassetque eum, *ut, quantum res sineret, fidei suæ temerè obstrictæ consuleret; promisisse enim, sese in nullius potestatem eam traditurum*, ex prætorio in tabernaculum suum confusus concessit. Ibi arbitris remotis, cùm crebro suspiritu, et gemitu, quod facilè ab circumstantibus tabernaculum exaudiri posset, aliquantum temporis consumpsisset; ingenti ad postremum edito gemitu, fidum è servis vocat, sub cujus custodiâ regio more ad incerta fortunæ venenum erat, et mistum in poculo ferre ad Sophonisbam jubet, ac simul nunciare, *Masinissam libenter primam ei fidem præstaturum fuisse, quam vir uxori debuerit. Quoniam arbitrium ejus, qui possint, adimant, secundam fidem præstare, nè viva in potestatem Romanorum veniat. Memor patris imperatoris, patriæque, et duorum regum quibus nupta fuisset, sibi ipsa consuleret.*

VIII. Hunc nuncium ac simul venenum ferens minister cùm ad Sophonisbam venisset, *Accipio*, inquit, *nuptiale munus; nec ingratum, si nihil majus vir uxori præstare potuit. Hoc tamen nuncia, meliùs me morituram fuisse, si non in funere meo nupsissem.* Non locuta est ferociùs, quàm acceptum poculum, nullo trepidationis signo dato, impavidè hausit.

IX. Quod ubi nunciatum est Scipioni, nè quid æger animi ferox juvenis gravius consuleret, accitum eum extemplò nunc solatur, nunc, quòd temeritatem temeritate aliâ luerit, tristioremque rem, quàm necesse fuerit, fecerit, leniter castigat.

X. Postero die, ut à præsenti motu averteret animum ejus, in tribunal ascendit, et concionem advocari jussit. Ibi Masinissam primùm regem appellatum, eximiisque ornatum laudibus, aureâ coronâ, aureâ paterâ, sellâ curuli, et Scipione eburneo, togâ pictâ, et palmatâ tunicâ donat. Addit verbis honorem, *non triumphantibus ampliorem eo ornatu esse: quo unum omnium externorum dignum Masinissam populus Romanus ducat.* His honoribus mollitus regis animus, erectusque in spem propinquam, sublato Syphace, omnis Numidiæ potiundæ.

NARRATIO LIV.

Annibal ab Italiâ excedens.

Carthaginienses, nullâ jam aliâ reliquâ spe, legatos ad Annibalem mittunt, qui eum in Africam revocarent. Annibal vix lacrymis temperasse dicitur, cùm verba legatorum audivit. Posteà quàm edita sunt mandata, profectus est querens, victum se non à populo Romano, sed à senatu Carthaginiensi. Romæ diis grates actæ sunt pro discessu Annibalis. Jam vacua erat hostibus Italia: at non vacui curâ Romanorum animi erant. Nec satis constabat utrùm gaudio dignum esset Annibalem ex Italiâ decessisse, an magis metuendum quòd incolumi exercitu in Africam trajecisset. U.c.549. a.C.203.

QUUM legati ab Carthagine venissent, Annibalem in Africam vocantes, frendens, gemensque, ac vix lacrymis temperans, dicitur legatorum verba audisse. Posteaquàm edita sunt mandata, *Jam non perplexè*, inquit, *sed palàm revocant, qui, vetando supplementum et pecuniam mitti, jampridem retrahebant. Vicit ergo Annibalem non populus Romanus toties cæsus fugatusque, sed senatus Carthaginiensis, obtrectatione atque invidiâ: neque hâc deformitate reditûs mei tam P. Scipio exsultabit atque efferet sese, quàm Hanno, qui domum nostram, quando aliâ re non potuit, ruinâ Carthaginis oppressit.* *Annibalis revocati ex Italia dolor.*

II. Jam hoc ipsum præsagiens animo, præparaverat antè naves. Itaque inutili militum turbâ præsidii specie in oppida Bruttii agri, quæ pauca magis metu, quàm fide continebantur, dimissâ, quod roboris in exercitu erat, in Africam transvexit: multis Italici

generis (quia in Africam secuturos abnuentes concesserant in Junonis Laciniæ delubrum, inviolatum ad eam diem) in templo ipso fœdè interfectis.

III. Rarò quemquam alium patriam exsilii causâ relinquentem, magis mœstum abisse ferunt, quàm Annibalem hostium terrâ excedentem : respexisse sæpè Italiæ littora, et deos hominesque accusantem, se quoque ac suum ipsius caput exsecratum, *Quòd non cruentum ab Cannensi victoriâ militem Romam duxisset. Scipionem ire ad Carthaginem ausum, qui consul hostem Pœnum non vidisset. Se centum millibus armatorum ad Trasimenum et Cannas cæsis, circà Casilinum, Cumasque, et Nolam consenuisse.* Hæc accusans querensque, ex diutinâ possessione Italiæ est detractus.

IV. Romam per eosdem dies, et Magonem et Annibalem profectos, allatum est. Cujus duplicis gratulationis minuit lætitiam, et quòd parum duces in retinendis iis (cùm id mandatum ab senatu esset,) aut animi, aut virium habuisse videbantur; et quòd solliciti erant, omni belli mole, in unum ducem exercitumque inclinatâ, quò evasura esset res.

V. Mentio deindè ab senioribus facta est, *Segniùs homines bona quàm mala sentire. Transitus in Italiam Annibalis, quantum terroris pavorisque, quas deindè clades, quos luctus injecisset! Visa castra hostium è muris urbis. Quæ vota singulorum universorumque fuisse! Quoties in conciliis voces, manus ad cælum porrigentium, auditas: en unquam ille dies futurus esset, quo vacuam hostibus Italiam bonâ pace florentem visuri essent! Dedisse tandem id deos sextodecimo demùm anno; nec esse qui diis grates agendas censeant. Adeò nè advenientem quidem gratiam homines benignè accipere, nedum ut*

præteritæ satis memores sint. Conclamatum deindè ex omni parte curiæ est, uti referret P. Ælius prætor: decretumque, ut quinque dies circà omnia pulvinaria supplicaretur, victimæque majores immolarentur centum viginti.

Anxii Romani ob transitum Annibalis.

VI. Inter hæc simul spes, simul cura in dies crescebat: nec satis certum constare apud animum poterat, utrùm gaudio dignum esset Annibalem, post sextum decimum annum, ex Italiâ decedentem, vacuam possessionem ejus reliquisse populo Romano; an magis metuendum, quòd incolumi exercitu in Africam transisset. *Locum nimirum, non periculum mutatum: cujus tantæ dimicationis vatem, qui nuper decessisset, Q. Fabium frustrà canere solitum, graviorem in suâ terrâ futurum hostem Annibalem, quàm in alienâ fuisset. Nec Scipioni aut cum Syphace inconditæ barbariæ rege, aut cum socero ejus Asdrubale, fugacissimo duce, rem futuram, aut tumultuariis exercitibus, ex agrestium semiermi turbâ subitò collectis: sed cum Annibale, propè nato in prætorio patris fortissimi ducis, alito atque educato inter arma; puero quondam milite, vixdum juvene imperatore,* (1) *qui senex vincendo factus, Hispanias, Gallias, Italiam Ab Alpibus ad fretum monumentis ingentium rerum complesset. Ducere exercitum æqualem stipendiis suis, duratum omnium rerum patientiâ, quas vix fides fiat homines passos; perfusum millies cruore Romano; exuvias non militum tantùm, sed etiam imperatorum portantem. Multos occursuros Scipioni in acie, qui prætores, qui*

1 (*Qui senex vincendo factus*) Oratoriè fortasse dictum ad rem augendam. Nisi potiùs dicendum est Livium hic ex more Romanorum loqui, apud quos initium senectutis ab anno ætatis sexto et quadragesimo petebatur. Id autem ætatis tunc erat Annibal.

imperatores, qui consules Romanos suâ manu occidissent, muralibus vallaribusque insignes coronis, pervagatos capta castra, captas urbes Romanas. Non esse hodiè tot fasces magistratibus populi Romani, quot captos ex cæde imperatorum præferre posset Annibal.

VII. Has formidines agitando animis, ipsi curas et metus augebant quòd, cùm assuessent per aliquot annos bellum antè oculos aliis atque aliis in Italiæ partibus, lentâ spe, in nullum propinquum debellandi finem gerere, erexerant omnium animos Scipio et Annibal velut ad supremum certamen comparati duces. Ii quoque quibus ingens erat in Scipione fiducia, et victoriæ spes, (2) quò magis in propinquam eam imminebant animis, eò curæ intentioris erant.

VIII. Haud dispar habitus animorum Carthaginiensibus erat: quos modò petisse pacem, intuentes Annibalem ac rerum gestarum ejus magnitudinem, pœnitebat; modò, cùm respicerent bis sese acie victos, Syphacem captum, pulsos se Hispaniâ, pulsos Italiâ, atque ea omnia unius virtute et consilio Scipionis facta, velut fatalem eum ducem in exitium suum natum horrebant.

IX. Jam Adrumetum venerat Annibal: undè, ad reficiendum ex jactatione maritimâ militem paucis diebus sumptis, excitus pavidis nunciis, omnia circà Carthaginem obtineri armis afferentium, magnis itineribus Zamam contendit.

2 (*Quo magis*) Quo avidiore et spe et voto eam propinquantem jam exspectabant et optabant.

NARRATIO LV.

Annibalis cum Scipione colloquium, et pugna ad Zamam.

Carthaginienses, cùm moram temporis quærerent, dum Annibal in Africam trajiceret, legatos alios ad Scipionem ut inducias impetrarent, alios Romam ad pacem petendam miserant. Induciæ concessæ, quas tamen, postquam Annibal adventabat, ruperunt: expugnatis navibus quæ commeatus in castra Romana advehebant: legatos quoque à Scipione Carthaginem missos, qui de eâ injuriâ quererentur, propè violaverunt. Nihilominùs Annibal ratus, si integer, quam si victus peteret pacem, æquiora impetrari posse, colloquium cum Scipione expetit. Non abnuente Romano, cum singulis interpretibus in conspectu exercituum congressi sunt. Tum Annibal hortatur Scipionem ut pacem quàm bellum malit: leges pacis ipse proponit, ità ut multa de iis conditionibus subtrahat, quæ à Scipione Carthaginiensibus latæ fuerant. Romanus, nedùm quid suis conditionibus subtrahi patiatur, adjici etiam ad eas postulat, ob expugnatas naves, legatosque violatos per inducias. Itaque re infectâ ad suos ex colloquio se receperunt. Postero die ad certamen ventum est: dubia aliquantulùm pugna fuit; tandem victi sunt à Romanis Carthaginienses. U.c. 550. a.C. 202.

ANNIBAL, quanquam et ipse causa belli erat, et adventu suo turbaverat et pactas inducias, et spem fœderum; tamen, si integer, quàm si victus peteret pacem, æquiora impetrari posse ratus, nuncium ad Scipionem misit, ut colloquendi secum potestatem faceret. Id utrùm suâ sponte fecerit, an publico consilio, neutrum cur affirmem habeo. Ceterùm

Scipio cùm colloquium haud abnuisset, ambo ex composito duces castra protulerunt, ut coire ex propinquo possent, Scipio haud procul Nadagara urbe, tum ad cetera loco opportuno, tum quòd (1) aquatio intrà teli conjectum erat, consedit. Annibal tumulum à quatuor millibus indè, tutum commodumque alioqui, nisi quòd longinquæ aquationis erat, cepit. Ibi in medio locus conspectus undique, nè quid insidiarum esset, delectus.

II. Summotis pari spatio armatis, cum singulis interpretibus congressi sunt, non suæ modò ætatis maximi duces, sed omnis antè se memoriæ, omnium gentium, cuilibet regum imperatorumve pares. Paulisper alter alterius conspectu admiratione mutuâ propè attoniti, conticuêre.

Annibalis oratio

III. Tum Annibal prior, *Si hoc ità fato datum erat, ut, qui primus bellum intuli populo Romano, quique toties propè in manibus victoriam habui, is ultrò ad pacem petendam venirem; lætor te mihi sorte potissimum datum, à quo peterem. Tibi quoque inter multa egregia non in ultimis laudum hoc fuerit, Annibalem, cui tot de Romanis ducibus victoriam dii dedissent, tibi cessisse; teque huic bello, vestris priùs quàm nostris cladibus insigni, finem imposuisse.* (2) *Hoc quoque ludibrium casûs ediderit fortuna, ut cum patre tuo consule ceperim arma, cum eodem primùm Romano imperatore signa contulerim; ad filium ejus inermis ad pacem petendam veniam.*

IV. *Optimum quidem fuerat, eam patribus nostris mentem datam ab diis esse, ut et vos*

1 (*Aquatio intra teli conjectum erat*) Aqua petebatur è flumine vel rivo propiore castris, quàm quantus est teli conjectus

2 (*Hoc quoque ludibrium casûs*) Hunc quoque ludicrum casum velut jocata fortuna edidisse videri queat.

Italiæ, et nos Africæ imperio contenti essemus. Neque enim nè vobis quidem Sicilia ac Sardinia satis digna pretia sunt pro tot classibus, tot exercitibus, tot tam egregiis amissis ducibus. Sed præterita magis reprehendi possunt, quàm corrigi. Ità aliena appetivimus, ut de nostris dimicaremus, nec in Italiâ solùm vobis bellum, nobis in Africâ esset: sed et vos in portis vestris propè ac mœnibus signa armaque hostium vidistis, et nos ab Carthagine fremitum castrorum Romanorum exaudimus. Quod igitur nos maximè abominaremur, vos antè omnia optaretis, in meliore vestrâ fortunâ de pace agitur: agimus ii, quorum et maximè interest pacem esse, et qui quodcumque egerimus, ratum civitates nostræ habituræ sint. Animo tantùm nobis opus est non abhorrente à quietis consiliis.

V. *Quod ad me attinet, jam ætas, senem in patriam revertentem, undè puer profectus sum, jam secundæ, jam adversæ res, ità erudierunt, ut rationem sequi quàm fortunam malim. Tuam et adolescentiam, et perpetuam felicitatem, ferociora utraque, quàm quietis opus consiliis, metuo.* (3) *Non temerè incerta casuum reputat, quem fortuna nunquam decepit. Quod ego fui ad Trasimenum, ad Cannas, id tu hodiè es. Vixdum militari ætate imperio accepto, omnia audacissimè incipientem nusquam fefellit fortuna. Patris et patrui persecutus mortem, ab calamitate vestræ domûs decus insigne virtutis pietatisque eximiæ cepisti: amissas Hispanias recuperasti, quatuor indè Punicis exercitibus pulsis: consul creatus, cùm ceteris ad tutandam Italiam parum animi esset, transgressus in Africam, duobus hîc exercitibus cæsis, binis eâdem horâ captis simul incensisque castris, Syphace potentissimo rege capto, tot urbibus regni ejus,*

3 (*Non temerè*) Rarò.

tot nostri imperii ereptis, me sextum decimum jam annum hærentem in possessione Italiæ detraxisti.

VI. *Potest victoriam malle, quàm pacem, animus.* (4) *Novi vobis spiritus magis magnos quàm utiles. Et mihi talis aliquandò fortuna affulsit. Quòd si in secundis rebus bonam quoque mentem darent dii; non ea solùm quæ evenissent, sed etiam ea quæ evenire possent, reputaremus. Ut omnium obliviscaris aliorum, satis ego documenti in omnes casus sum. Quem modò castris inter Anienem atque urbem vestram positis, jam propè scandentem mœnia Romæ videras, hîc cernis, duobus fortissimis viris fratribus clarissimis imperatoribus orbatum, antè mœnia propè obsessæ patriæ, quibus terrui vestram urbem, ea pro meâ deprecantem.*

VII. *Maximæ cuique fortunæ minimè credendum est. In bonis tuis rebus, nostris dubiis, tibi ampla ac speciosa danti est pax: nobis petentibus magis necessaria, quàm honesta. Melior tutiorque est certa pax, quàm sperata victoria. Hæc in tuâ, illa in deorum manu est. Nè tot annorum felicitatem in unius horæ dederis discrimen. Cum tuas vires, tum vim fortunæ Martemque belli communem, propone animo. Utrinque ferrum, corpora humana erunt; nusquam minùs quàm in bello eventus respondent. Non tantùm ad id quod datâ pace jam habere potes, si prælio vincas, gloriæ adjeceris, quantùm ademeris, si quid adversi eveniat. Simul parta ac sperata decora unius horæ fortuna evertere potest. Omnia in pace jungenda tuæ potestatis sunt., P. Corneli: tunc ea habenda fortuna erit, quam dii dederint. Inter pauca felicitatis virtu-*

4 (*Novi vobis spiritus magis magnos quàm utiles*) Novi vobis eos esse animos, ut soleatis magna et alta spirare potiùs, quàm utilibus acquiescere.

tisque exempla M. Atilius quondam in hâc eâdem terrâ fuisset, si victor pacem petentibus dedisset patribus nostris : sed non statuendo tandem felicitati modum, nec cohibendo efferentem se fortunam, quantò altiùs elatus erat, eò fœdiùs corruit.

VIII. *Est quidem ejus qui dat, non qui petit, conditiones dare pacis : sed forsitan non indigni simus, qui nobismetipsis mulctam irrogemus. Non recusamus, quin omnia propter quæ bellum initum est, vestra sint; Sicilia, Sardinia, Hispania, quicquid insularum toto inter Africam Italiamque continetur mari. Carthaginienses, inclusi Africæ littoribus, vos (quandò ità diis placuit) (5) externa etiam terrâ marique videamus regentes imperia.*

IX. *Haud negaverim, propter non nimis sincerè petitam aut exspectatam nuper pacem, suspectam esse vobis Punicam fidem. (6) Multùm, per quos petita sit, ad fidem tuendæ pacis pertinet, Scipio. Vestri quoque (ut audio) Patres nonnihil etiam ob hoc, quia parùm dignitatis in legatione erat, negaverunt pacem. Annibal peto pacem : qui neque peterem, nisi utilem crederem; et propter eamdem utilitatem tuebor eam, propter quam petii. Et, quemadmodùm, quia à me bellum cœptum est, (7) nè quem ejus pœniteret, quoad ipsi invidêre dei, præstiti; ità annitar, nè quem pacis per me partæ pœniteat.*

5 (*Externa.... regentes imperia*) Imperium exercentes in exteras nationes. *Regentes imperia* : hîc videtur dici quemadmodum *ludere ludum*, *certare certamen*, et alia similia. Sic et Virgilius, *Imperium Dido Tyriâ regit urbe profectâ.*

6 (*Multùm, per quos petita sit*) Quâ fide pax servetur, id magnoperè pendet ex dignitate eorum per quos illa petita sit.

7 (*Ne quem ejus pœniteret... præstiti*) Feci, per lætos belli eventus, ut nemo illud susceptum incusare posset.

X. Adversùs hæc imperator Romanus in hanc ferè sententiam respondit. *Non me fallebat, Annibal, adventus tui spe Carthaginienses et præsentem induciarum fidem, et spem pacis turbasse. Neque tu id sanè dissimulas, qui de conditionibus superioribus pacis omnia subtrahas, præter ea quæ jampridem in nostrâ potestate sunt. Ceterùm, sicut tibi curæ est, sentire cives tuos, quanto per te onere leventur: sic mihi laborandum est, nè, quæ tunc pepigerunt, hodie subtracta conditionibus pacis, præmia perfidiæ habeant. Indigni quibus eadem pateat conditio, ut etiam prosit vobis fraus, petitis.*

XI. *Neque patres nostri priores de Siciliâ, neque nos de Hispaniâ fecimus bellum.* (8) *Et tunc Mamertinorum sociorum periculum, et nunc Sagunti excidium nobis pia ac justa induerunt arma. Vos lacessisse, et tu ipse fateris, et dii testes sunt: qui et illius belli exitum secundùm jus fasque dederunt, et hujus dant et dabunt. Quod ad me attinet, et humanæ infirmitatis memini, et vim fortunæ reputo, et omnia quæcumque agimus subjecta esse mille casibus scio. Ceterùm, quemadmodùm superbè et violenter me faterer facere, si priusquàm in Africam trajecissem, te tuâ voluntate cedentem Italiâ, et imposito in naves exercitu, ipsum venientem ad pacem petendam aspernarer; sic nunc, cùm propè manu consertâ restitantem ac tergiversantem in Africam attraxerim, nullâ sum tibi vere-*

8 (*Et tunc Mamertinorum*) Scipio hîc suæ Romanorumque causæ gratificatur. Romana enim arma in Siciliam vocavit magis nimiæ jam Carthaginiensium potentiæ metus, quàm Mamertinorum preces, qui nec vetustâ cum Romanis societate juncti erant, et ob immanitatem injustitiamque, quâ Messanam veteribus cultoribus ademerant, parùm sanè digni erant auxilio.

cundiâ obstrictus. Proindè (9) *si quid ad ea, in quæ tum pax conventura videbatur,* (*quæ sint, nosti*) *mulctæ navium cum commeatu per inducias expugnatarum, legatorumque violatorum, adjicitur; est quod referam ad consilium. Sin illa quoque gravia videntur, bellum parate, quoniam pacem pati non potuistis.* Ità infectâ pace, ex colloquio ad suos cùm se recepissent, frustrà verba jactata renunciant : armis decernendum esse, habendamque eam fortunam quam dii dedissent.

XII. In castra ut est ventum, pronunciant ambo, *Arma expedirent milites animosque ad supremum certamen, non in unum diem, sed in perpetuum, si felicitas adesset, victores. Roma an Carthago jura gentibus daret, antè crastinam noctem scituros. Neque enim Africam, aut Italiam, sed orbem terrarum victoriæ præmium fore. Par periculum præmio, quibus adversæ pugnæ fortuna fuisset.* Nam neque Romanis effugium ullum patebat in alienâ ignotâque terrâ : et Carthagini, supremo auxilio effuso, adesse videbatur præsens exscidium.

XIII. Ad hoc discrimen procedunt postero die duorum opulentissimorum populorum duo longè clarissimi duces, duo fortissimi exercitus, multa antè parta decora aut cumulaturi eo die, aut eversuri. Prælium deindè committitur, dubia aliquantulùm ea pugna fuit. Tandem vincunt Romani. Carthaginiensium sociorumque cæsa eo die suprà millia viginti. Par fermè numerus captus est, cum signis militaribus centum triginta tribus, elephantis undecim. Victores ad duo millia cecidêre.

XIV. Annibal cum paucis equitibus inter tumultum elapsus, Adrumetum perfugit. Omnia

9 (*Si quid ad ea*) Hoc licet paulò durius ferri tamen potest, atque in hunc modum exponi : *Si quid mulctæ* nomine, *navium expugnatarum* causâ, *adjicitur ad ea.*

et in prælio, et antè aciem, priusquàm excederet pugnâ, expertus; et confessione etiam Scipionis, omniumque peritorum militiæ, illam laudem adeptus, singulari arte aciem eo die instruxisse.

NARRATIO LVI.

Pax Carthaginiensibus à Scipione concessa.

U.c. 551. a.C. 202. *Victi ad Zamam Carthaginienses legatos ad Scipionem mittunt qui pacem peterent. Scipio, legatis multâ castigatione perfidiæ monitis, conditiones pacis dixit, et donum ferre jussit. Cùm eas in concione ederent, Annibal Gisgonem pacem dissuadentem manu sud detraxit; excusatâ deindè temeritate facti, ipse pacem suasit. Carthaginiensibus inter alia imperatum erat ut decem millia talentùm argenti descripta, pensionibus æquis in quinquaginta annos solverent. Cùm iis prima collatio pecuniæ diutino bello exhaustis difficilis videretur, mœstitiaque et fletus in curiâ esset, ridentem Annibalem ferunt conspectum. Cujus cùm risus increpuisset; hunc, non lœti dixit, sed propè amentis malis cordis risum esse. Reversus in urbem Scipio amplissimum egit triumphum. Scipio Africanus (incertùm militari priùs favore, an populari aurâ ità cognominatus) primus certè hic imperator victæ à se nomine gentis nobilitatus est.*

SCIPIO confestim à prælio ad Zamam edito admovendum undique terrorem perculsis Carthaginiensibus ratus portum Carthaginis petit. Legati triginta Carthagine ad Scipionem venerunt. Et illi quidem multò miserabiliùs quàm antè (quo magis cogebat fortuna) egerunt: sed aliquantò minore cum misericordiâ ab recenti memoriâ perfidiæ auditi sunt. In consilio, quanquam justa ira omnes ad delendam

stimulabat Carthaginem: tamen cùm, et quanta res esset, et quàm longi temporis obsidio tam munitæ et validæ urbis, reputarent, et ipsum Scipionem exspectatio successoris, venturi ad paratam alterius labore ac periculo finiti belli famam, sollicitaret, ad pacem omnium animi versi sunt.

II. Postero die, revocatis legatis, et cum multâ castigatione perfidiæ monitis, ut tot cladibus edocti, tandem deos et jusjurandum esse crederent, conditiones pacis dictæ: *Ut liberi legibus suis viverent.* (1) *Quas urbes, quosque agros, quibusque finibus antè bellum tenuissent, tenerent, populandique finem eo die Romanus faceret. Perfugas fugitivosque, et captivos omnes redderent Romanis, et naves rostratas, præter decem triremes, traderent, elephantosque, quos haberent domitos: neque domarent alios. Bellum neve in Africâ, neve extrà Africam, injussu populi Romani gererent. Masinissæ res redderent, fœdusque cum eo facerent. Frumentum, stipendiumque auxiliis, donec ab Româ legati rediissent, præstarent.* (2) *Decem millia talentûm argenti* (3) *descripta pensionibus æquis in annos quinquaginta solverent. Obsides centum arbitratu Scipionis darent: nè minores quatuordecim annis, neu triginta majores. Inducias ità se daturum, si per priores inducias naves onerariæ captæ, quæque fuissent in navibus, restituerentur. Aliter nec inducias, nec spem pacis ullam esse.* *Conditiones pacis à Scipione dictæ.*

III. Has conditiones legati cùm domum referre jussi in concione ederent, et Gisgo ad

1 (*Quas urbes, quosque agros*) Intellige, in Africa, ut disertè habetur apud Polybium.

2 (*Decem millia talentûm*) Marcas nostrates argenti 937,500.

3 (*Descripta*) Distributa per pensiones æquas in annos quinquaginta.

dissuadendam pacem processisset, audireturque à multitudine, inquietâ eâdem et imbelli, indignatus Annibal, dici ea in tali tempore audirique, arreptum Gisgonem manu suâ ex superiore loco detraxit. Quæ insueta liberæ civitati species cùm fremitum populi movisset, perturbatus militaris vir urbanâ libertate: *Novem*, inquit, *annorum à vobis profectus, post trigesimum sextum annum redii. Militares artes, quas me à puero* (4) *fortuna nunc privata, nunc publica docuit, probè videor scire. Urbis ac fori jura, leges, mores, vos me oportet doceatis.*

IV. Excusatâ imprudentiâ, de pace multis verbis disseruit, quàm nec iniqua, et necessaria esset. Id omnium maximè difficile erat, quòd ex navibus per inducias captis nihil præter ipsas comparebat naves: neque inquisitio erat facilis, cùm adversantes paci, arguerentur. Placuit naves reddi, et homines utique inquiri: cetera, quæ abessent, æstimanda Scipioni permitti: atque ità pecuniâ luere Carthaginienses.

V. Posteaquàm redierunt ad Scipionem legati, quæ publica in navibus fuerant, ex publicis descripta rationibus quæstores; quæ privata, profiteri domini jussi: pro ea summa pecuniæ viginti quinque millia pondo argenti præsentia exacta: induciæque Carthaginiensibus datæ in tres menses. Additum, nè per induciarum tempus aliò usquam quàm Romam mitterent legatos: et, quicumque legati Carthaginem venissent, nè antè dimitterent eos, quàm Romanum imperatorem, qui, et quæ petentes venissent, certiorem facerent. Cum legatis Carthaginiensibus Romam missi L. Ve-

4 (*Fortuna nunc privata, nunc publica*) Ea vivendi sors, quam mihi nunc privata fortuna mea, nunc publica Carthaginis fortuna dedit.

turius Philo, et M. Marcius Ralla, et L. Scipio imperatoris frater.

VI. Legati ex Africâ Romani simul Carthaginiensesque cùm venissent Romam, senatus ad ædem Bellonæ habitus est, ubi cùm L. Veturius Philo, pugnatum cum Annibale esse supremâ Carthaginiensibus pugnâ, finemque tandem lugubri bello impositum, ingenti lætitiâ Patrum exposuit. In concionem indè prodire jussus, gaudiumque id populo impertire. Tum patuêre, factâ gratulatione, omnia in urbe templa, supplicationesque in triduum decretæ. *Leg Carth ginien ses R mam niunt.*

VII. Exindè legati Carthaginienses ad senatum vocati. Quorum ætatibus dignitatibusque conspectis (nam longè primi civitatis erant) tum pro se quisque dicere verè de pace agi. Insignis tamen inter ceteros Asdrubal erat, (Hædum populares cognomine appellabant) pacis semper auctor, adversusque factioni Barcinæ. (5) Eo tum plus illi auctoritatis fuit, belli culpam in paucorum cupiditatem à republicâ transferenti.

VIII. Qui cùm variâ oratione usus esset, nunc purgando crimina, nunc quædam fatendo, nè impudenter certa negantibus difficilior venia esset, nunc monendo etiam Patres Conscriptos, ut rebus secundis modestè ac moderatè uterentur. *Si se atque Hannonem audissent Carthaginienses, daturos fuisse pacis conditiones, quas tunc peterent. Rarò simul hominibus bonam fortunam bonamque mentem dari. Populum Romanum eò invictum esse, quòd in secundis rebus sapere et consulere meminerit. Et herculè mirandum fuisse, si aliter*

5 (*Eo tum plus illi auctoritatis fuit*) Eo tum et decentior gravique viro dignior ejus oratio fuit, et fides illi faciliùs haberi poterat.

facerent. (6) *Ex insolentiâ, quibus nova bona fortuna sit, impotentes lætitiæ insanire. Populo Romano usitatâ, ac propè jam obsoletâ ex victoriâ gaudia esse, ac plus penè parcendo victis, quàm vincendo imperium auxisse.*

IX. Ceterorum (7) miserabilior oratio fuit, commemorantium, *Ex quantis opibus quò recidissent Carthaginiensium res. Nihil eis, qui modò orbem propè terrarum obtinuissent armis, superesse, præter Carthaginis mœnia. Iis inclusos, non terrâ, non mari quicquam sui juris cernere. Urbem quoque ipsam ac penates ità habituros, si non in eâ quoque, quo nihil ulterius sit, sævire populus Romanus velit.* Cùm flecti misericordiâ Patres appareret, senatorum unum infestum perfidiæ Carthaginiensium succlamâsse ferunt, *per quos deos fœdus icturi essent, cùm eos, per quos antè ictum esset, fefellissent! Per eosdem*, inquit Asdrubal, *qui tam infesti sunt fœdera violantibus.*

Plebiscitum de re. X. Inclinatis omnium ad pacem animis, Cn. Lentulus consul, cui classis provincia erat, senatusconsulto intercessit. Tum Man. Acilius, et Q. Minucius tribuni plebis ad populum tulerunt, *Vellent, juberentne senatum decernere, ut cum Carthaginiensibus pax fieret: et quem eam pacem dare, quemque ex Africâ exercitus deportare juberent.* De pace, uti rogâssent, omnes tribus jusserunt: pacem dare P. Scipionem, eumdem exercitus deportare. Ex hâc rogatione senatus decrevit, ut P. Scipio ex decem legatorum sententiâ pacem cum populo Carthaginiensi, quibus legibus ei videretur, faceret.

XI. Gratias deindè Patribus egêre Carthaginienses, petieruntque, ut sibi in urbem in-

6 (*Ex insolentiâ*) Eos quibus nova bona fortuna sit, quia id illis præter solitum accidat, non capientes animo immodicam lætitiam ad insaniam efferri.

7 (*Miserabilior*) Magis accommodata ad movendam miserationem.

troire, et colloqui cum civibus suis liceret, qui capti in publicâ custodiâ essent. *Esse in iis partim propinquos amicosque suos, nobiles homines; partim, ad quos mandata à propinquis haberent.* Quibus conventis, cùm rursùs peterent, ut sibi quos vellent ex iis redimendi potestas fieret; jussi nomina edere; et cùm ducentos fermè ederent, senatusconsultum factum est, *Ut legati Romani ducentos ex captivis, quos Carthaginienses vellent, ad P. Cornelium Scipionem in Africam deportarent: nunciarentque ei, ut, si pax convenisset, sine pretio eos Carthaginiensibus redderet.*

XII. Dimissi ab Româ Carthaginienses, cùm in Africam venissent ad Scipionem, quibus ante dictum est legibus, pacem fecerunt. Naves longas, elephantos, perfugas, fugitivos, captivorum quatuor millia tradiderunt: inter quos Q. Terentius Culleo senator fuit. Naves provectas in altum incendi jussit. Quingentas fuisse omnis generis, quæ remis agerentur, quidam tradunt: quarum conspectum repentè incendium tam lugubre fuisse Pœnis, quàm si ipsa Carthago arderet. De perfugis graviùs, quàm de fugitivis consultum: nóminis Latini qui erant, securi percussi, Romani in crucem sublati. *Incensæ 500 naves.*

XIII. Annis antè quadraginta pax cum Carthaginiensibus postremò facta erat, Q. Lutatio, A. Manlio, consulibus. Bellum initum annis post tribus et viginti, P. Cornelio, Ti. Sempronio consulibus. (8) Finitum est septimo decimo anno, Cn. Cornelio, P. Ælio Pæto consulibus. Sæpè posteà ferunt Scipionem dixisse, Ti. Claudii primùm cupiditatem, deindè

8 (*Finitum est septimo decimo anno*) Intelligendus est septimus decimus annus elapsus, et incipiente decimo octavo finitum bellum.

Cn. Cornelii, fuisse in morâ, quominùs id bellum exitio Carthaginis finiret.

Risus Annibalis in publico fletu.

XIV. Carthaginiensibus cùm prima collatio pecuniæ diutino bello exhaustis difficilis videretur, mœstitiaque et fletus in curiâ esset, ridentem Annibalem ferunt conspectum. Cujus cùm Asdrubal Hædus risum increparet in publico fletu, cùm ipse lacrymarum causa esset. *Si, quemadmodum oris habitus cernitur oculis*, inquit, *sic et animus intus cerni posset, facilè vobis appareret, non læti, sed propè amentis malis cordis hunc, quem increpatis, risum esse. Qui tamen nequaquam adeò est intempestivus, quam vestræ ineptæ absurdæ atque abhorrentes lacrymæ sunt. Tunc flesse decuit, cùm adempta nobis arma, incensæ naves, interdictum externis bellis. Illo enim vulnere concidimus. Tantum, nimirum, ex publicis malis sentimus, quantum ad privatas res pertinet: nec in eis quicquam acriùs, quàm pecuniæ damnum stimulat. Itaquè cùm spolia victæ Carthagini detrahebantur, cùm inermem jam ac nudam destitui inter tot armatas gentes Africæ cerneretis, nemo ingemuit. Nunc quia tributum ex privato conferendum est, tanquam in publico funere comploratis. Quàm vereor, nè propediem sentiatis levissimo in malo vos hodiè lacrymasse.*

Masinissa regno Syphacis donatus.

XV. Hæc Annibal apud Carthaginenses. Scipio, concione advocatâ, Masinissam, ad regnum paternum Cirtâ oppido, et ceteris urbibus agrisque, quæ ex regno Syphacis in populi Romani potestatem venissent, adjectis donavit. Cn. Octavium classem in Siciliam ductam. Cn. Cornelio consuli tradere jussit. Legatos Carthaginiensium Romam proficisci, ut quæ ab se ex decem legatorum sententia acta essent, ea Patrum auctoritate populique jussu confirmarentur.

XVI.

XVI. Pace terrâ marique partâ, exercitu in naves imposito, in Siciliam Lilybæum trajecit. Inde magnâ parte militum in navibus missâ, ipse per lætam pace non minùs quàm victoriâ, Italiam, effusis non urbibus modò ad habendos honores, sed agrestium etiam turbâ obsidente vias, Romam pervenit triumphoque omnium clarissimo urbem est invectus. (9) Argenti tulit in ærarium pondo centum millia viginti tria. Militibus ex præda (10) quadragenos æris divisit. Morte subtractus spectaculo magis hominum, quàm triumphantis gloriæ, Syphax est, Tibure haud ita multò antè mortuus, quò ab Alba traductus fuerat. (11) Conspecta mors tamen ejus fuit, quia publico funere est elatus. Hunc regem in triumpho ductum Polybius, haudquaquam spernendus auctor, tradit. Secutus Scipionem triumphantem est (12) pileo capiti imposito Q. Terentius Culleo: omnique deinde vitâ, ut dignum erat, libertatis auctorem coluit. *Scipio Romam reversus, triumphat.*

XVII. Africanum cognomen militaris priùs favor, an popularis aura celebraverit, an, sicuti Felicis Sullæ, magnique Pompeii, patrum memoriâ, cœptum ab assentatione familiari sit, parum compertum habeo. Primus certè hic imperator nomine victæ ab se gentis est nobilitatus. Exemplo deindè hujus, nequaquam victoriâ pares, insignes imaginum titulos, claraque cognomina familiæ fecêre.

9 (*Argenti...pondo centum millia viginti tria*) Selibras nostrates 156,286. unâ semunciâ minùs.

10 (*Quadragenos æris*) Binos denarios cum semisse, qui æquabant grana argenti 180.

11 (*Conspecta*) Vulgo nota et spectata.

12 (*Pileo capiti imposito*) Quia videlicet pileus erat receptæ libertatis insigne.

NARRATIO LVII.

Annibal accusatus fugit.

Annibal, nuncios et litteras ad Antiochum misisse primò ab adversæ factionis hominibus apud Romanos, deindè à Romanis apud senatum Carthaginiensem accusatus, aufugit ad regem Antiochum, qui de bello Romanis inferendo cogitabat. Regi primò percarus, non ità multò post ob crebra cum legatis Romanorum ad Antiochum missis colloquia suspectus, invisusque efficitur. Unde nec in consilium, cùm de bello Romano deliberaretur, adhibitus est. Igitur adiit Regem, eumque non modò movit, sed etiam sibi reconciliavit. Victo deindè Antiocho, in Bithyniam ad Prusiam Regem confugerat. Eò legatus, missu Romanorum, Quintius Flaminius venit: ac, seu quia à Quintio objectum Prusiæ erat, hominem omnium qui viverent, infestissimum populo Romano apud eum esse, seu quia ipse Prusias, ut gratificaretur Romanis, per se necandi ejus, aut tradendi in potestatem consilium cepit, milites extemplò ad domum Annibalis custodiendam missi sunt. Annibal, postquam nullum effugium patebat, venenum exhausit.

ADVERSÆ Annibali factionis homines principibus Romanis, amicis quisque suis, identidem scribebant. *Nuncios, litterasque ab Annibale ad Antiochum missas, et ab rege ad eum clam legatos venisse. Ut feras quasdam nunquam mitescere, sic immitem, implacabilem ejus viri animum esse. Marcescere otio situque civitatem, queri eum, et inertiâ, sopiri, nec, sine armorum sonitu, excitari posse.*

II. Hæc probabilia memoria prioris belli, per unum illum non magis gesti, quàm moti,

faciebat. Irritaverat etiam recenti facto multorum potentium animos, tum judices ex perpetuis annuos faciendo, tum ærarii inopiæ medendo. Itaque infensi et irati Romanos in Annibalem, et ipsos causam odii quærentes instigabant.

III. Itaque, diu repugnante Scipione Africano, qui parum ex populi Romani dignitate esse ducebat, (1) subscribere odiis accusationibusque Annibalis (2) et factionibus Carthaginiensium inserere publicam auctoritatem, nec satis habere bello vicisse Annibalem, nisi velut accusatores (3) calumniam in eum jurarent, ac nomen deferrent, tandem pervicerunt, ut legati Carthaginem mitterentur, qui apud senatum eorum arguerint, Annibalem cum Antiocho rege consilia belli faciendi inire.

IV. Legati tres missi, qui cùm venissent, ex consilio inimicorum Annibalis, quærentibus causam adventûs, dici jusserunt, venisse ad controversias, quæ cum Masinissa rege

1 (*Subscribere odiis accusationibusque Annibalis*) Verbum proprium in accusatione. Accusator erat is qui nomen detulerat, quique in agendo princeps erat. Qui verò se ei adjutores fore et eamdem cum ipso causam acturos esse profitebantur, ii *subscribere* dicebantur accusationi, et vocabantur *subscriptores*.

2 (*Et factionibus Carthaginiensium inserere publicam auctoritatem*) Et immiscere nomen auctoritatemque populi Romani factionibus Carthaginiensium, ità ut Romani sese alteri factioni adversùs alteram adjungerent.

3 (*Calumniam in eum jurarent*) Calumniam jurare, sive jurare de calumnia, est jurare se non calumniandi, aut injustè vexandi quemquam animo litem instituere. Hoc juramentum præstare solitos esse accusatores, ex hoc ipso loco apparet. Id igitur indignatur Scipio, quòd Romani tanquam accusatores reum agere velut sub judice Annibalem velint.

Numidarum Carthaginiensibus essent, dirimendas. Id creditum vulgò; Annibalem unum se peti ab Romanis non fallebat; et ita pacem Carthaginiensibus datam esse, ut inexpiabile bellum adversùs se unum maneret. Itaque cedere tempori, et fortunæ statuit; et præparatis jam omnibus antè ad fugam, obversatus eo die in foro, avertendæ suspicionis causâ, primis tenebris vestitu forensi ad portam cum duobus comitibus ignaris consilii est egressus, instructâque remigio exceptus navi, Africâ excessit, sæpiùs patriæ quàm suos eventus miseratus.

V. Romani legati cùm in senatu exposuissent, *Compertum Patribus Romanis esse, et Philippum regem antè ab Annibale maximè accensum, bellum populo Romano fecisse, et nunc litteras, nunciosque ab eo ad Antiochum regem profectos. Haud quieturum antè, quàm bellum toto orbe terrarum concisset. Ne his debere impune esse, si* (4) *satisfacere Carthaginienses populo Romano vellent, nihil eorum suâ voluntate, neç publico consilio factum esse:* Carthaginienses responderunt, quicquid æquum censuissent Romani, facturos esse.

VI. Annibal prospero cursu Tyrum pervenit: exceptusque à conditoribus Carthaginis, ut alia patria, vir tam clarus omni genere honorum, paucos moratus dies, Antiochiam navigat. Ibi profectum jam regem cùm audisset, Ephesi eum est consecutus, fluctuantem adhuc animo incertumque de Romano bello. Sed haud parvum momentum animo ejus ad moliendum, adventus Annibalis fecit.

4 (*Satisfacere... populo Romano*) *Satisfacere*, id est, probare. Sic Cicero I. II. in Verrem, n. 20. *Vobis priore actione satisfactum est, sestertium undecies numeratum esse.*

VII. Post duos annos quàm Annibal ad Antiochiam venerat, legati ad hunc principem missi sunt à Romanis P. Sulpicius, et P. Villius. Jussi priùs Eumenem adire, Pergamum venêre. Ibi Sulpicius æger substitit. Villius cùm Pisidiæ bello occupatum esse regem audisset, Ephesum profectus, dum paucos ibi moratur dies, dedit operam ut cum Annibale, qui tum ibi fortè erat, sæpe congrederetur : ut animum ejus et tentaret, si quâ posset, et metum demeret periculi ei quicquam ab Romanis esse. His colloquiis aliud quidem actum nihil est : secutum tamen suâ sponte est, velut consilio petitum esset, ut vilior ob ea regi Annibal, et suspectior ad omnia fieret.

VIII. P. Africanum in ea fuisse legatione tradit Claudius, eumque Ephesi collocutum cum Annibale. Et sermonem etiam unum refert, quo quærenti Africano, *Quem fuisse maximum imperatorem Annibal crederet*, respondisse, *Alexandrum Macedonum regem ; quòd parvâ manu innumerabiles exercitus fudisset, quòdque ultimas oras, quas visere supra spem humanam esset, victoriis peragrasset.*

IX. Quærenti deindè, *quem secundum poneret ; Pyrrhum* dixisse : (5) *castra metari primum docuisse. Ad hoc neminem elegantius loca cepisse, præsidia disposuisse : artem etiam conciliandi sibi homines eam habuisse, ut Italicæ gentes regis externi, quàm populi Romani, tamdiu principis in ea terra, imperium esse mallent.*

X. Exsequenti, *quem tertium duceret ;* haud dubiè *semetipsum* dixisse. Tum risum obortum Scipioni, et subjecisse : *Quidnam tu diceres, si me vicisses ? Tum me verò*, inquit, *et ante*

5 (*Castra metari primum docuisse*) Hoc tantummodò verum est de Romanis, qui captis Pyrrhi castris ex eorum metatione suam emendaverunt.

Alexandrum, et ante Pyrrhum, et ante omnes alios imperatores esse. Et perplexum Punico astu responsum, et improvisum assentationis genus Scipionem movisse, quòd è grege se imperatorum velut inæstimabilem secrevisset. Villius ab Epheso Apameam processit. Eò et Antiochus, audito Romanorum legatorum adventu, occurrit. Apameæ congressis disceptatio eadem fermè fuit, quæ Romæ inter Quintium et legatos regis fuerat.

XI. Annibal non adhibitus in consilium est, propter colloquia cum Villio suspectus regi. Primò eam contumeliam tacitus tulit : deindè melius esse ratus, et percunctari causam repentinæ alienationis, et purgare se tempore apto, quæsitâ simpliciter iracundiæ causâ, auditâque, *Pater Amilcar*, inquit, *Antioche, parvum admodum me, cùm sacrificaret, altaribus admotum jurejurando adegit, nunquam amicum fore populi Romani. Sub hoc sacramento sex et triginta annos militavi : hoc me in pace patriâ meâ expulit : hoc patriâ extorem in tuam regiam adduxit : hoc duce, si tu spem meam destitueris, ubicumque vires, ubi arma esse sciam, huc veniam, toto orbe terrarum quærens aliquos Romanis hostes. Itaque si quibus tuorum meis criminibus apud te crescere libet, aliam materiam crescendi quam ex me quærant. Odi, odioque sum Romanis. Id me verum dicere, pater Amilcar et dii testes sunt. Proinde cùm de bello Romano cogitabis, inter primos amicos Annibalem habeto. Si quæ res te ad pacem compellet, in id consilium alium, cum quo deliberes, quærito.* Non movit modò talis oratio regem, sed etiam reconciliavit Annibali. Ex consilio ita discessum est, ut bellum gereretur.

XII. Annibal Antiocho victo, veritus ne Romanis dederetur, in Cretam fugerat. Inde cum se invidiæ objectum propter nimias opes

videret, ad Prusiam contendit, eique, in bello adversùs Eumenem, utilem operam navavit. Ad hunc regem legatus T. Quintius Flaminius venit, quem suspectum Romanis, et receptus post fugam Antiochi Annibal, et bellum adversùs Eumenem motum faciebat; ibi, seu quia à Flaminio inter cetera objectum Prusiæ erat, hominem omnium qui viverent infestissimum populo Romano apud eum esse, qui patriæ suæ primùm, deindè fractis ejus opibus, Antiocho regi auctor belli adversùs populum Romanum fuisset; seu quia ipse Prusias ut gratificaretur præsenti Flaminio, Romanisque, per se necandi aut tradendi ejus in potestatem consilium cepit. A primo colloquio Flaminii milites extemplò ad domum Annibalis custodiendam missi sunt.

XIII. Semper talem exitum vitæ suæ Annibal prospexerat animo, et Romanorum inexpiabile odium in se cernens, et fidei regum nihil sanè confisus, Prusiæ verò levitatem etiam expertus erat. Flaminii quoque adventum, velut fatalem sibi horruerat. Ad omnia undique infesta, ut iter semper aliquod præparatum fugæ haberet, septem exitus è domo fecerat: ex his quosdam occultos, ne custodiâ sepirentur. Sed grave imperium Regum, nihil inexploratum, quod investigari volunt, efficit. Totius circuitum domûs ità custodiis complexi sunt, ut inde nemo elabi posset.

XIV. Annibal, posteà quam est nunciatum milites regios in vestibulo esse, postico, quod devium maximè, atque occultissimi exitûs erat, fugere conatus, ut id quoque occursu militum obseptum sensit, et omnia circa clausa dispositis custodiis esse, venenum (quod multò ante præparatum ad tales habebat casus) poposcit. *Liberemus*, inquit, *diuturnâ curâ populum Romanum, quando mortem*

senis exspectare longum censent. Nec magnam, nec memorabilem ex inermi proditoque Flaminius victoriam feret. Mores quidem populi Romani, quantùm mutaverint, vel hic dies argumento erit. Horum patres Pyrrho regi, hosti armato, exercitum in Italiâ habenti, ut à veneno caveret, prædixerunt; hi legatum consularem, qui auctor esset Prusiæ per scelus occidendi hospitis miserunt. Execratus deindè in caput regnumque Prusiæ, et hospitales deos violatæ ab eo fidei testes invocans, poculum exhausit. Hic vitæ fuit Annibalis exitus.

NARRATIO LVIII.

Dies P. Scipioni dicta.

Scipioni Africano duo Q. Petillii Tribuni plebis diem dixerunt, pecuniæ captæ in Antiochi bello reum accusantes. Id, prout cujusque ingenium erat, interpretabantur. Alii Tribunos plebis, alii universam civitatem, quæ id pati posset, incusabant. Tribuni plebis suspicionibus magis quàm argumentis pecuniæ captæ Scipionem accusarunt. Ceterum infamiâ intactum, invidiâ, quâ possunt, urgent. Citatus reus, magno agmine amicorum clientiumque per mediam concionem ad rostra subiit; silentioque facto: hâc die, inquit, Quirites, Carthaginem vici, diis me gratias actum ire oportet. Extemplò, relictis Tribunis, et prosequente universâ concione, in Capitolium ascendit. Die longiore prodictâ, Scipio, ne ad causam dicendam adesset, Liternum concessit. Ubi dies venit, citarique absens est cœptus, L. Scipio morbum causam esse cur abesset, excusabat. Quam excusationem cùm Tribuni qui diem dixerunt, non acciperent, T. Sempronius Gracchus Tribunus plebis, cui inimicitiæ cum Scipione intercedebant, satis id sibi videri dixit, seque P. Scipionem, priusquam Roman

redisset, accusari non passurum. Silentium deindè de Africano fuit, Vitam Literni egit, sine desiderio urbis.

P. Scipioni Africano, duo Q. Petillii diem dixerunt. Id, prout cujusque ingenium erat, interpretabantur. Alii non tribunos plebis, sed universam civitatem, quæ id pati posset, incusabant. *Duas maximas orbis terrarum urbes ingratas uno prope tempore in principes inventas : Romam ingratiorem ; si quidem victa Carthago victum Annibalem in exsilium expulisset ; Roma victrix victorem Africanum expellat.* Alii, *Neminem unum civem tantùm eminere debere, ut legibus interrogari non possit : nihil tam æquandæ libertatis esse, quàm potentissimum quemque* (1) *posse dicere causam. Quid autem tutò cuiquam, nedum summam reipublicæ, permitti, si ratio non sit reddenda ? Qui jus æquum pati non possit, in eum vim haud injustam esse.*

II. Hæc agitata sermonibus ; donec dies dicendæ causæ venit. Nec alius antea quisquam, nec ille ipse Scipio consul censorve majore omnis generis hominum frequentiâ, quàm reus illo die in forum est deductus. Jussus dicere causam, sine ulla criminum mentione, orationem adeo magnificam de rebus ab se gestis est exorsus, ut satis constaret, neminem unquam neque meliùs, neque veriùs laudatum esse. Dicebantur enim ab eodem animo ingenioque, à quo gesta erant : et (2) aurium fastidium aberat, quia pro periculo, non in gloriam, referebantur.

III. Tribuni plebis vetera luxuriæ crimina

1 (*Posse dicere causam*) Posse accusari.

2 (*Aurium fastidium aberat*) Nec audientium aures aspernabantur, gravabantur hanc laudationem ab ipso Scipione sibi dictam.

Syracusanorum hibernorum, et Locris Pleminianum tumultum, cùm ad fidem præsentium criminum retulissent; suspicionibus magis, quàm argumentis, pecuniæ captæ reum accusarunt. *Filium captum sine pretio redditum, omnibusque aliis rebus Scipionem, tanquam in ejus unius manu pax Romana bellumque esset, ab Antiocho cultum. Dictatorem eum consuli, non legatum in provincia fuisse: nec ad aliam rem eò profectum, quàm ut id quod Hispaniæ, Galliæ, Siciliæ, Africæ jampridem persuasum esset, hoc Græciæ Asiæque et omnibus ad Orientem versùs regibus gentibusque appareret; unum hominem caput columenque imperii Romani esse: sub umbra Scipionis civitatem dominam Orbis terrarum latere: nutus ejus pro decretis Patrum, pro populi jussis esse.*

IV. Infamiâ intactum, invidiâ quâ possunt urgent. Orationibus in noctem perductis, prodicta dies est. Ubi ea venit, tribuni in rostris primâ luce consederunt. Citatus reus, magno agmine amicorum clientiumque per mediam concionem ad rostra subiit: silentioque facto, *Hoc*, inquit, *die, tribuni plebis, vosque Quirites, cum Annibale et Carthaginiensibus signis collatis in Africa benè ac feliciter pugnavi. Itaque cùm hodie litibus et jurgiis supersederi æquum sit: ego hinc extemplò in Capitolium ad Jovem Optimum Maximum, Junonemque, et Minervam, ceterosque deos qui Capitolio atque arci præsident, salutandos ibo: hisque gratias agam, quòd mihi et hoc ipso die, et sæpe alias egregiè reipublicæ gerendæ mentem facultatemque dederunt. Vestrûm quoque quibus commodum est, ite mecum, Quirites; et orate deos, ut meî similes principes habeatis;* (3)

3 (*Ita, si*) Quod qui- si... non aliter postulo ut dem vos ita precari decet, id oretis deos, quàm si...

ita, si (4) *ab annis septemdecim ad senectutem semper vos ætatem meam honoribus vestris anteistis, ego vestros honores rebus gerendis præcessi.*

V. Ab rostris in Capitolium adscendit : simul se universa concio avertit, et secuta Scipionem est : adeo ut postremò scribæ viatoresque tribunos relinquerent, nec cum iis, præter servilem comitatum, et præconem, qui reum ex rostris citabat, quisquam esset. Scipio non in Capitolio modò, sed per totam urbem omnia templa deûm cum populo Romano circumiit. Celebratior is propè dies favore hominum, et æstimatione veræ magnitudinis ejus fuit, quàm quo triumphans de Syphace rege et Carthaginiensibus urbem est invectus.

VI. Hic speciosus ultimus dies P. Scipioni illuxit. Post quem, cùm invidiam et certamina cum tribunis prospiceret, die longiore prodictâ, in Liternium concessit; certo consilio ne ad causam dicendam adesset. Major animus et natura erat, ac majori fortunæ assuetus, quàm ut reus esse sciret, et summittere se in humilitatem causam dicentium.

VII. Ubi dies venit, citarique absens est cæptus, L. Scipio morbum causam esse cur abesset, excusabat. Quam excusationem cùm tribuni, qui diem dixerant, non acciperent, et ab eadem superbia non venire ad causam dicendam arguerent, quâ judicium et tribu-

4 (*Ab annis septemdecim*) Ab anno ætatis decimo septimo. Anno demum ætatis vigesimo quarto missus in Hispaniam fuit Scipio. Sed tribunus militum erat in pugna Cannensi, quo tempore haud multùm egressus erat annos septemdecim: ac deindè etiam, antequam in Hispaniam iret, ædilis curulis summâ populi voluntate, cùm legitimam ætatem nondum haberet, factus fuerat.

nos plebis et concionem reliquisset, et, quibus jus de se dicendæ sententiæ, et libertatem ademisset, his comitatus, velut captos trahens, triumphum de populo Romano egisset, secessionemque eo die in Capitolium à tribunis plebis fecisset: *Habetis ergo temeritatis illius mercedem. Quo duce et auctore nos reliquistis, ab eo ipsi relicti estis. Et tantum animorum in dies nobis decrescit, ut, ad quem, antè annos septemdecim, exercitum et classem habentem, tribunos plebis ædilemque in Siciliam mittere ausi sumus, qui prehenderent eum, et Romam reducerent; ad eum privatum ex villa sua extrahendum ad causam dicendam, mittere non audeamus.* Tribuni plebis appelati ab L. Scipione ita decreverunt. *Si morbi causa excusaretur, sibi placere accipi eam causam, diemque à collegis prodici.*

VIII. Tribunus plebis eo tempore Ti. Sempronius Gracchus erat, cui inimicitiæ cum P. Scipione intercedebant. Is, cùm vetuisset nomen suum decreto collegarum adscribi, tristioremque omnes sententiam exspectarent, ita decrevit: *Cùm L. Scipio excuset morbum esse causam fratri, satis id sibi videri. Se P. Scipionem, priusquàm Romam redisset, accusari non passurum. Tum quoque, si se appellet, auxilio ei futurum ne causam dicat. Ad id fastigium rebus gestis, honoribus populi Romani P. Scipionem deorum hominumque consensu pervenisse, ut sub rostris reum stare et præbere aures adolescentium conviciis, populo Romano magis deforme, quàm ipsi sit.* (5) Adjecit decreto indignationem: *Sub pedibus vestris stabit, tribuni, domitor ille Africæ Scipio? Ideo quatuor nobilissimos duces Pœnorum in Hispania, quatuor exercitus*

5 (*Adjecit decreto indignationem*) Decreto, quod modò memoratum est, adjecit orationem plenam indignationis.

fudit fugavitque, ideo Syphacem cepit, Annibalem devicit, Carthaginem vectigalem nobis fecit, Antiochum (recepit enim fratrem consortem hujus gloriæ L. Scipio) ultra Tauri juga emovit, ut duobus Petilliis succumberet, vos de P. Africano palmam peteretis? Nullisne meritis suis, nullis vestris honoribus unquam in arcem tutam, et velut sanctam, clari viri pervenient; ubi si non venerabilis, inviolata saltem senectus eorum considat?

IX. Movit et decretum, et adjecta oratio, non ceteros modò, sed ipsos etiam accusatores : et deliberaturos se, quid sui juris et officii esset, dixerunt. Senatus deindè, concilio plebis dimisso, haberi est cœptus. Ibi gratiæ ingentes ab universo ordine, præcipuè à consularibus senioribusque, Tib. Graccho actæ sunt; quòd rempublicam privatis simultatibus potiorem habuisset : et Petillii vexati sunt probris, quòd splendere alienâ invidiâ voluissent, et spolia (6) ex Africani triumpho peterent.

V. Silentium deindè de Africano fuit. Vitam Literni egit, sine desiderio urbis. Morientem rure eo ipso loco sepeliri se jussisse ferunt, monumentumque ibi ædificari, ne funus sibi in ingrata patria fieret.

XI. Vir memorabilis, bellicis tamen magis, quàm pacis artibus. Memorabilior prima pars vitæ, quàm postrema fuit : quia in juventa bella assiduè gesta; cum senecta res quoque defloruêre, nec præbita est materia ingenio. Quid ad primum consulatum secundus, etiam si censuram adjicias? Quid Asiatica legatio, et valetudine adversâ inutilis, et filii casu de-

6 (*Ex Africani triumpho*) Ex Scipione Africano triumphato.